

**“AZLİŇQ 2024 – AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
MÜASİR DİLÇİLİK: PROBLEMLƏR,
PERSPEKTİVLƏR VƏ ÇAĞIRIŞLAR”**

mövzusunda

**BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

**PROCEEDINGS OF THE
INTERNATIONAL
CONFERENCE “AZLING 2024: AZERBAIJANI
LANGUAGE AND MODERN LINGUISTICS —
PROBLEMS, PROSPECTS, AND CHALLENGES”**

AZLING 2024

“Elm və təhsil”

Bakı – 2025

ELMİ REDAKTOR VƏ TƏRTİBÇİLƏR

1. **Aqşin Əliyev** – Pekin Xarici Dillər Universitetinin (ÇXR) Azərbaycan dili kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
2. **Qüdsiyyə Qəmbərova** – AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

1. **Aqşin Əliyev** – Pekin Xarici Dillər Universitetinin (ÇXR) Azərbaycan dili kafedrasının müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
2. **Qüdsiyyə Qəmbərova** – AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
3. **Könül Məmmədova** – Neftçala rayon Heydər Əliyev Mərkəzinin direktoru
4. **“Regional İnkişaf” İctimai Birliyi (RİİB)**

KONFRANSIN ELMİ HEYƏTİ

1. **Dosent Qüdsiyyə Qəmbərova** – AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
2. **Dosent Aqil Cəfərov** – AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
3. **Fil.f.d. Aqşin Əliyev** – Pekin Xarici Dillər Universiteti (ÇXR)
4. **Fil.f.d. Ramil Bayramov** – Bakı Dövlət Universiteti
5. **Müəll. Pərvin Eyvazov** – Bakı Dövlət Universiteti

“AZLING 2024 – Azərbaycan dili və müasir dilçilik: problemlər, perspektivlər və çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2025, 380 səh.

Linqvistik toplu 2024-cü ilin oktyabr ayında Neftçala rayonunda keçirilmiş əənəvi “AZLING 2024 – Azərbaycan dili və müasir dilçilik: problemlər, perspektivlər və çağırışlar” beynəlxalq elmi konfransına həsr olunmuşdur. Konfransda Azərbaycan dilçiləri ilə yanaşı, Özbəkistan Respublikası, Türkiyə Cümhuriyyəti və Çin dövlətlərinin dilçi alimləri də elmi araşdırmalarla çıxış etmişlər. Topluda Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələrinə dair aktual problemlərə həsr olunmuş məqalələr yer almışdır. Kitabdakı elmi araşdırmalar Azərbaycan dilçilik elminin ən yeni elmi nailiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Materiallar elmi-pedaqoji mühit və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

This linguistic collection is dedicated to the regular international scientific conference “AZLING 2024 — Azerbaijani Language and Modern Linguistics: Problems, Prospects, and Challenges,” held in October 2024 in the Neftchala city. The conference brought together linguists from Azerbaijan, Turkey, China, and Uzbekistan, who presented their latest research findings.

The collection includes essays addressing contemporary issues across various fields of Azerbaijani linguistics. The studies presented reflect the latest scientific achievements and developments in Azerbaijani linguistic research.

These materials are intended for the academic and pedagogical community, as well as for a broad readership interested in linguistic studies.

M Ü N D Ə R İ C A T

1. Aqşın Əliyev, Qüdsiyyə Qəmbərova. Ön söz.....	5
2. Könül Məmmədova. Konfransın açılış nitqi	7
3. Arzu Kərimova. Süni intellektdən istifadə edərək dillərin araşdırılması.....	10
4. Aytən Bəylərova. Azərbaycan dilində “ağ” sifətinin rəmzi və konnotativ mənaları	14
5. Azadə Quliyeva. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında dialekt-şivələrin rolu və tədqiqinin əhəmiyyəti	24
6. Elnarə Məmmədova. Təhsil sistemində Azərbaycan dilinin inteqrasiyası..	34
7. Fikrət Əlizadə. Azərbaycan dilində leksikləşən cümlələr	41
8. Gülarə Əmirova. Azərbaycanda dil siyasəti və dil planlaşdırılması	46
9. Həcər Hüseynova. Azərbaycan dialektlərində arxaik türk dili elementləri	53
10. Xatirə Abdullayeva. Şimal və cənub dil mühitinin inteqrallığını yaşayan dialekt sözləri (Mühacir Cənubi Azərbaycan şairlərinin dili əsasında).....	59
11. Könül Həbibova. Nağıl kontekstində manipulyasiya mahiyyətli kommunikativ strategiyalar: dil və dəyərlərin interaktiv əlaqəsi (Cırdanın nağılı əsasında).....	70
12. Qənirə Əsgərova. Azərbaycan ədəbi-bədii dilində dialektizmlərə münasibət.....	77
13. Qızılgül Abdullayeva. X -X əsrlərin dil siyasətində I Şah Abbasın mövqeyi	85
14. Qumru Şəhriyar. Türk dastanlarının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələsi (Qırx batır haqqında dastan silsiləsi əsasında).....	95
15. Qüdsiyyə Qəmbərova. Azərbaycan dilində düzəltmə və mürəkkəb feillərin diaxronik-dialektoloji aspektləri	107
16. Leyla Hacıyeva. Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlərin ekstralingvistik özəllikləri	118
17. Leyla Yusifova. Azərbaycan dilində kauzativ formaların mənşəyinin roman dillərində eyni qrammatik mənəni ifadə edən vasitələrlə müqayisəli tədqiqi	130
18. Ləman Vəqifqızı. Xoyratların dil xüsusiyyətləri	141
19. Mahmud Yaqub. Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və televiziya da tətbiqi: qloballaşma və rəqəmsallaşma dövründə müasir tələblər..	149
20. Maya Heydərova. Dilçilikdə süni intellekt məsələlərinə dair	160
21. Mələhət Babayeva. Ekolingvistikanın tədqiqat problemləri	169
22. Mələhət Cəlilova. “Ol” əvəzliyinin işlənmə məqamları	177
23. Nigar Həsənova. Şərrur folklorunun dialekt xüsusiyyətləri	183
24. Nigar Məhərrəmovə. Süni intellektlə işləyən dil proqramlarının yüksəlişi	191
25. Nurlana Həsənova. Tibbi terminlərin mənşəcə təsnifatı	

(Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında).....	197
26. Pərvin Eyvazov. Professor Bəkir Çobanzadənin fonetik tədqiqatlarında ahəng qanunu məsələsi.....	204
27. Rəhilə Quliyeva. Feilin şəkil kateqoriyasının informativ-semantik yükü.....	212
28. Rəna Mahmudova Slenq, loru sözlər və vulqarizmlər.....	223
29. Sayal Quliyeva. Dilin öyrənilməsində dil biliklərinin rolu və mövcud qiymətləndirmə metodlarının analizi	231
30. Sevinc Nuriyeva. Şumer və türk dillərinin oxşarlığı ilə bağlı məsələlər ..	239
31. Səbinə Əliyeva, Fialə Abdullayeva. Azərbaycan dilinin əcnəbilərə tədrisində lingvistik aspektin əhəmiyyəti	250
32. Sədaqət Həsənova. Söhrab Tahirin dil-üslub xüsusiyyətləri	259
33. Sənubər Şükürova. Jarqon sözlər və onların ədəbi dillə qarşılıqlı əlaqəsi	271
34. Siyuan Wang. Əcnəbilərin nitqində fonetik interferensiya (Azərbaycan və Çin dilləri materialları əsasında).....	278
35. Şəkər Orucova. Türk dillərində feil şəkillərinin funksionallaşmasına dair (Azərbaycan və qazax dillərinin materialları əsasında).....	294
36. Təranə İsmayıl. Rəqəmsal dünyada Azərbaycan dilinin yeri	302
37. Türkan Əsgərova. Azərbaycan ədəbi dilində düzəltmə feillərin semantik-üslubi təhlili (dil tarixi materiallar əsasında)..	315
38. Vüsalə Rizvanova. Şamaxı dialektində əvəzliliklərin işlənmə xüsusiyyətləri.....	323
39. Yeganə İsgəndərova. Mətn – qələmə alınmış hər hansı bir əsər, habelə bir əsərin hissəsi	328
40. Yeganə Qəhrəmanova. Qədim şumer hal sisteminin Azərbaycan dili ilə müqayisəli tədqiqi	331
41. Yuxuan Tang. Azərbaycan dilində hal kateqoriyası və onun Çin dilində ifadə vasitələri.....	340
42. Zəmfira Şahbazova. Azərbaycan dilində bəzi əlaqə növləri haqqında	369

Topluda yer almış məqalə müəlliflərinin adları

əlifba sırası ilə verilmişdir.

ÖN SÖZ

Aqşin Əliyev¹, Qüdsiyyə Qəmbərova²

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru¹

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent²

Pekin Xarici Dillər Universiteti Azərbaycan dili kafedrası¹

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu²

Hər hansı bir xalqın milli səciyyəsinə əsaslandıran amillər sırasında Ana dili birinci yerdə durur. Ana dili aid olduğu xalqın real ruhudur. Ruhun ifadəsi heç cür dillə təsvirə gəlmədiyi kimi, dilin dəqiq tərifinə də hələ ki müvəffəq olunmayıb.

Dünyada dillər çoxdur. Hər xalqa öz Ana dili doğma və şirindir. Ana dilinin ruhi xarakteri bütün hallarda insan səviyyəsindədir. Hər xalqın dili onun özü hesab olunur. Dilimiz həm ruhumuzun cövhəri, həm cismimizin sipəridir. Ana dilimiz var olmağımızın sübutudur. Dilimiz əslimizin, kökümüzün sübutudur. Ana dilimiz Azərbaycan dili özünün zəngin söz xəzinəsi, dəqiq və sabit qrammatik quruluşu ilə isbat edir ki, o dünyanın ən qədim dillərindən biridir. Bu dilin sərhədləri və nüfuzu vətənimiz Azərbaycanın coğrafi ərazisindən dəfələrlə böyükdür. Elm, təhsil, bədii ədəbiyyat və rəsmi dövlət sənədləşmələri bu dil vasitəsilə inkişaf edir. Azərbaycan dövləti xalqın Ana dilinin saflığının qorunması və tərəqqisi naminə dövlət siyasəti yürüdür. Dövlətimiz Azərbaycan dilinin bu günü və gələcəyə ötürülməsi işində mütəmadi rəsmi qərarlar qəbul edərək, onun icrasına da diqqət və qayğısını əsirgəmir. Bu mənada ölkənin ziyalı ordusu, xüsusən, humanitar elm adamları öz fəaliyyəti ilə bu işə töhfələrini verirlər.

Biz də həmin vətəndaşlar sırasında dilçilik elmi sahəsində çalışan neft-çalalı dilçi alimlər olaraq bu məqsədlə düz beş il bundan əvvəl, dilçilik elminin nailiyyətlərini regionda təbliğ etmək məqsədilə hər il AZLING – “Azərbaycan dili və müasir dilçilik: problemlər, perspektivlər və çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfrans keçirməyi qərara almışıq. İlk dəfə 2021-ci il sentyabrın 4-də onlayn formatda baş tutan konfransda Azərbaycan dilçiliyinin aktual məsələlərinə həsr olunmuş xeyli elmi məruzələr dinlənildi, müzakirələr aparıldı.

Biz təşkilatçı olaraq ötən beş ili bu yolda bir dövrün yekunu kimi qəbul edirik. Lakin bu işi arzu və məqsədlərimizin bitməsi deyil, əksinə yeni ideyalara bir keçid kimi dəyərləndiririk. İnanırıq ki, bu yolda bizə kömək edən xeyirsevər, vətənpərvər dil təəssübkeşləri öz şərəfli missiyalarına sa-

diq qalacaqlar. Çünki “Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz” (N.Gəncəvi).

O zamandan indiyə qədər baş tutan konfranslardakı canlı və virtual çıxışlarda nəinki respublikamızın müxtəlif şəhər və rayonlarını, həmçinin Çin, İngiltərə, Avstraliya, Türkiyə, Şimali Kipr Cümhuriyyəti, Özbəkistan və s. ölkələrdəki dilçi alimlərin iştirakı təmin olunmuşdur. Konfransda müxtəlif ali məktəblərin rəhbər şəxsləri, elmi-pedaqoji kadrları, professor-müəllim heyətləri, tələbə-doktorantları, habelə orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri müasir Azərbaycan dilçiliyinin ən vacib mövzularında çıxış etmişlər.

Keçirilən konfranslarda Azərbaycan dilinin tarixi, dialektologiyası, müasir ədəbi dili, türkologiya, tətbiqi dilçilik və s. mövzularda onlarla məruzələr dinlənilmişdir.

Bütün konfranslar dövlətin dil siyasətini dəstəkləmək məqsədilə respublika prezidentinin elan etdiyi il mövzuları adı altında baş tutmuşdur.

AZLING-in bütün konfransları Heydər Əliyev Fondu, “Regional İnkişaf” İctimai Birliyi və Neftçala rayon Heydər Əliyev Mərkəzinin dəstəyi ilə baş tutmuşdur.

Konfranslarımızda Azərbaycanın demək olar ki, bütün elm və ali təhsil ocaqlarının alim və gənc tədqiqatçıları iştirak etmişlər.

Dil xalqa mənsub olan bir mirasdır. Bu cəhətdən sadə xalqdan başlamış, müxtəlif təşkilatları təmsil edən vətəndaşlara kimi – hamı Ana dili ilə bağlı məsələləri həzm etmək üçün konfransa qatılmış və istəklərini gerçəkləşdirmişlər.

Nəzərinizə təqdim etdiyimiz bu toplu 2024-cü ildə gerçəkləşmiş konfransın nəticələridir. Topluya daxil olan məqalələr dilçiliyin aktual problemlərini əhatə etməklə yanaşı dil tarixi, etimologiyası və digər nəzəri biliklər müqayisəli şəkildə tədqiq edir. Konfransın əsas məqsədlərindən biri xarici ölkə alimlərini Azərbaycan dilinin tədqiqinə daha çox cəlb etməkdir. İnanırıq ki, gələcəkdə dilimizin beynəlxalq nüfuzu yüksəldikcə məqalələr arasında daha çox xarici ölkə alimlərinin imzasına rast gələcəyik.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik yubileyi münasibətilə keçirilən tədbirdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, Azərbaycan dilinin saflığının qorunması hər bir Azərbaycan vətəndaşının işi olmalıdır. Beş ildir böyük maraqla həyata keçirilən AZLING konfranslarının da əsas amalı dilimizin saflığının qorunması, onun gələcək nəsillərə etirbarlı şəkildə ötürülməsinə töhfə verməkdir. Bu yolda bizimlə olan bütün həmkarlarımıza öz minnətdarlığımızı bildiririk.

KONFRANSIN AÇILIŞ NİTQİ

Könül Məmmədova

Direktor

Neftçala rayon Heydər Əliyev Mərkəzi

Dünyada mövcud olan çox xalqın öz dili var. Bizim də ana dilimiz Azərbaycan dilidir. Ana dilimizi yaşatmaq, qorumaq hər bir vətəndaşımızın borcudur. Bu dil bizə babaların vəsiyyəti, nənələrin öyüdüdür, bu dil bizi biz ədən ən müqəddəs nemətdir. Bizi xalq kimi dünyada tanıdan dilimiz tarixin hər mərhələsində zamanın ağır sınaqlarından keçmişdir. Bəzən bu dildə danışmaq, yazmaq yasaqlanmış olsa belə, dilimiz ölməmiş, xalqımızın mübarizliyi ilə yaşamına davam etmiş, həyat vəsiqəsini qorumaqla bizim xalq olaraq kimliyimizi qoruya bilmişdir.

Dilimizi varlığımız qədər sevirik. Elə varlığımızın aynasıdır dilimiz desək, daha doğru olar. Eyni zamanda varlığımızı sevirik ki, dilimizi yaşadaq. Çox dil bilmək nə qədər faydalı, çəkici, bəşəri ünsiyyət imzası olsa da, hər birimizin ən məsul işi - ana dilini mükəmməl bilmək və onun sağlığının qorunması yolunda bacardıqca xidmət göstərməkdir.

Bəli, dilimizin qorunmasına xidmət bizi daim düşündürür, onun yolları barəsində fikir yürüdərək məhz belə bir layihəni – AZLING layihəsini imzaladıq. Bu o zaman idi ki, bütün dünya COVID -19 pandemiyasına qarşı mübarizə aparırdı. Belə bir vaxtda, insanların bir yerə toplaşmaq imkanlarına məhdudiyyət tətbiq edilən zaman distant konfrans təşkil etməklə bu sahədə fəaliyyət göstərən ziyalıların, alimlərin bir qrupunun iştirakı ilə layihəmizə başladıq və bu günə qədər davam etməkdəyik.

Çox geniş bir məzmunla malik olan bu layihə artıq beş ildir ki, Neftçala rayonunda bu sahədə çalışan əməksevər alimlər, müəllimlər, ziyalılar, tələbələr və ayrı-ayrı təşkilat nümayəndələrinin iştirakı ilə reallaşır. Bu layihə dilimizin inkişafında təkanverici amil olaraq bu sahədə çalışanların fikir mübadiləsi, müzakirəsi ilə təşkil edilir və hər keçən konfransdan sonra çap olunan toplularda seçilmiş məqalələrlə çap olunur. Çap olunmuş bu dəyərli toplularda həm qarşıya qoyulan perspektiv planlar, həm dilimizin inkişafına mane olan amillər, həmçinin bu sahədə dövlət siyasəti geniş şərh edilərək tarixə köçür. Ayrı-ayrı elm xadimlərinin könlündən qələminə yol alan Ana dilimiz ünvanlı yazılar çox maraqlı və düşündürücü olaraq dilimizin inkişafının real şəraitini göstərir, bu sahədə qarşıya qoyulan təkliflər maraqla dinlənilir, mövcud olan əngəlləri qeyd etməklə əsl məqsədimiz olan inkişaf yolunu işıqlandırır. Bu mənada

həmrəyliklə təşkil olunan bu elmi-praktik konfrans əhəmiyyəti ilə seçilir və dəyərləndirilir.

Ana dilimizin qorunmasında tarix boyu şifahi xalq ədəbiyyatının, sonrakı dövrlərdə dövrün işıqlı düşüncəli insanların nə qədər əməyi olubsa, son dövr bu sahədə xüsusilə fərqlənir. Azərbaycan xalqının unudulmaz lideri, Ulu öndər Heydər Əliyev dilimizin qorunmasına xüsusi diqqət ayırmış, bu sahədə vacib qərarlar qəbul etmişdir. Ümummilli liderin “Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir” ifadəsi ana dilimizin qorunması yollarını aydınlatmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin hələ 1978-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddənin daxil edilməsinə səbəb olan addımı Azərbaycan dilinin yüksəlməsinə şərait yaratmışdır. Həmin illərdə belə bir addım öz kimliyinə olan yüksək sədaqətin və qətiyyətin təzahürü idi. Sonrakı illərdə Müstəqil Azərbaycan Respublikasının rəhbəri olaraq Ulu öndər demək olar ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də inkişafı, qorunması üçün yadda qalan xidmətlər göstərmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyasında da dövlət dilinin Azərbaycan dili olması müddəası qəbul edilmişdir. Bütün xoşagəlməz münasibətlərdən qorunaraq ana dilimizin üstünlüyü təsdiq edilmişdir.

Konfransın keçirilməsində məqsəd Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 1 noyabr 2018-ci il tarixli Fərmanından irəli gələrək müasir dilçilik elminin çağırışları fonunda Azərbaycan dilinin tədqiqatına töhfə vermək, dilimizin tədqiqi, tədrisi və qorunması istiqamətində dövlət tərəfindən görülmə tədbirlərə dəstək olmaq, Azərbaycan dilinin xaricdə tədrisi məsələlərinə diqqət çəkmək, eyni zamanda gənc tədqiqatçılara bu istiqamətdə əlavə imkanlar yaratmaqdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci ildə imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman, elə həmin ildə 2001-ci il avqustun 9-da imzaladığı “1 avqust Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü” haqqında Sərəncam, 30 sentyabr 2002-ci ildə isə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanun ana dilimizin möhkəmləndirilməsində, qorunmasında, dövlət strukturlarında, informasiya sistemində genişləndirilməsində olduqca əhəmiyyətli olmuşdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin “Dil ədəbiyyatla, mədəniyyətlə, mənəviyyatla bağlıdır. Bunlarsız isə vətənpərvərlik formulu yoxdur” ifadəsi hər birimizin, bütün xalqımızın ana dilimizin qorunması yoluna çağırışı, bu yolda məsuliyyətin artırılması tövsiyəsi, eyni zamanda tələbi idi.

Bu gün artıq beş ildir ki, biz də bu layihə ilə dilimizin qorunması yolunda xidmətimizi genişləndirməkdəyik. 2021-ci ildən Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi, Regional İnkişaf İctimai Birliyinin və Neftçala rayon Heydər Əliyev Mərkəzinin birgə təşkilatçılığı, neftçalalı alimlərin təşəbbüsü ilə rayonumuzda təşkil etdiyimiz “AZLING - Azərbaycan dili və müasir dilçilik: problemlər, perspektivlər və çağırışlar” adlı beynəlxalq elmi konfransda dilimizin inkişafı, qorunması istiqamətində görülmüş işlər müzakirə edilir. Hər elmi konfransın materialları əsasında çap olunan linqvistik toplunun elmi redaktoru və tərtibçiləri AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun dosenti və filologiya üzrə elmlər doktoru Qüdsiyyə Qəmbərova və Pekin Xarici Dillər Universitetinin Asiya fakültəsinin Azərbaycan dili kafedrasının yaradıcısı və müdiri, Heydər Əliyev Fondunun Çin üzrə nümayəndəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aqşin Əliyevdir. Məhz onların bu sahədə xüsusi fəallığı ilə dilimizin inkişafında mühüm amilləri əks etdirən məqalələr geniş oxucu kütləsinə, eyni zamanda bu sahəni sevərək araşdıran hər bir azərbaycanlıya çatdırılır.

Konfransın uğurlarının arxasında həm də daim dilimizin, mədəniyyətimizin keşiyində duran Heydər Əliyev Fondunun böyük dəstəyi var.

İnanırıq ki, bu layihənin əhəmiyyəti çox illər sonra da dilimizin mühafizəsində təkanverici amil olaraq qalacaqdır.

Onu da qeyd etmək istərdim ki, “AZLING – Azərbaycan dili və müasir dilçilik: problemlər, perspektivlər və çağırışlar” adlı elmi konfransın materialları əsasında çap olunan linqvistik toplunun təntənəli şəkildə təqdim edilməsi, rəğbətlə qarşılanması məhz bu sahədə araşdırmaların uğurlu və ardıcıl olmasının, dilimizin inkişaf etdirilməsi missiyasına olan böyük təşəbbüsün, bu yolda vətənsəvərlərin tükənməzliyinin nəticəsidir.

26 oktyabr 2025-ci il

SÜNİ INTELEKTDƏN İSTİFADƏ EDƏRƏK DİLLƏRİN ARAŞDIRILMASI

Arzu Kərimova

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

arzukarimova15@gmail.com

Xülasə

Dil insan təbiətinin ən mürəkkəb və çoxşaxəli cəhətlərindən biridir. Onun öyrənilməsi düşüncə, mədəniyyət və şəxsiyyətlərarası ünsiyyət anlayışlarına daxil olmağa imkanı verir. Müasir dövrümüzdə süni intellekt texnologiyasının inkişafı ilə böyük məlumatları əldə edərək təhlil etmək, dilin istənilən işləmə proseslərini modelləşdirmək, maşın tərcüməsi və səs köməkçiləri kimi yenilikçi tətbiqetmələr yaratmaq üçün güclü alqoritmlərdən istifadə edərək dili yeni bir səviyyədə öyrənmək mümkün olmuşdur.

Bizim məqsədimiz dilin tədrisi sahəsində süni intellektdən istifadəni öyrənməkdən ibarətdir. Məqalədə süni intellektin təhsil texnologiyalarında istifadəsinin üstünlükləri, ondan istifadənin əlçatanlığı və yayılması vurğulanır. Süni intellekt həm də lazımi materialı müstəqil öyrənmədən də işin əsas hissəsini süni intellektə həvalə etməyə imkan verir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, süni intellekt artıq həyatımızın bir hissəsinə çevrilib, ona görə də ondan peşəkar maraqlarımız üçün necə istifadə edəcəyimizi düşünmək lazımdır.

Beləliklə, tədqiqat göstərdi ki, süni intellektdən müxtəlif növ tapşırıqların hazırlanması üçün geniş şəkildə istifadə edilə bilər. Eyni zamanda açar sözlər əsasında oxu mətnləri yaratmaq və yaradılan mətnlər üçün suallar hazırlamaq da mümkündür.

Süni intellekt, öz növbəsində, istənilən dildə mətnləri sadələşdirir, o cümlədən oxu üçün mətnlər də yarada bilər. Süni intellektin fəaliyyət dairəsi geniş olduğu üçün o, test tapşırıqlarını hazırlamaq, dillə bağlı tələb olunan səviyyədə qrammatik tapşırıqlar yaratmaq bacarığına da malikdir. Süni intellekt həmçinin öyrənilən mövzular üçün ətraflı esse mövzularını tərtib edir.

Açar sözlər: *dil, süni intellekt, sintaktik təhlil, lingvistik, tədqiqatlar.*

Abstract

Language is one of the most complex and multifaceted aspects of human nature. Its study provides access to concepts of thought, culture, and interpersonal communication. In our modern era, with the development of artificial intelligence technology, it has become possible to learn a language at a new level by using powerful algorithms to analyze big data, model any language processing process, and create innovative programs such as machine translation and voice assistants.

Our goal is to study the use of artificial intelligence in the field of language teaching. The article highlights the advantages of using artificial intelligence in educational technologies, its availability and distribution. Artificial intelligence also makes it possible to entrust the main part of the work to artificial intelligence without learning the necessary material independently.

It should also be noted that artificial intelligence has already become a part of our lives, so we need to think about how to use it for our professional interests.

Thus, the study showed that artificial intelligence can be widely used to develop different types of tasks. At the same time, it is possible to create reading texts based on keywords and prepare questions for the created texts.

Artificial intelligence, in turn, can simplify texts in any language, including creating texts for reading. Since the scope of artificial intelligence is wide, it also has the ability to prepare test tasks and create grammar tasks at the required level related to the language. AI also generates detailed essay topics for the topics studied.

Keywords: *language, artificial intelligence, syntactic analysis, linguistics, research.*

Süni intellekt tədqiqatçılara dil məlumatlarını daha dəqiq təhlil və emal etmək üçün misilsiz alətlər təqdim edir. Ən vacib texnologiyalardan biri kompüterlərə insan dilini başa düşmək, şərh etmək imkanları verilmişdir. Bu isə, öz növbəsində, sintaktik təhlil, leksik modelləşdirmə və mətnin semantik başa düşülməsi ilə bağlı problemlərin həlli üçün geniş imkanlar açır.

Dil tədqiqatında süni intellektin əsas xüsusiyyətlərindən biri böyük həcmli məlumatlarla işləmək bacarığıdır. Müasir süni intellekt modelləri elmi məqalələrdən tutmuş sosial media yazılarına qədər müxtəlif mürəkkəblikdə olan mətnləri asanlıqla təhlil edərək, əsas nümunələri və meylləri müəyyən edə bilir. Bu, dilçilərə avtomatlaşdırma olmadan,

əvvəllər mümkün olmayan genişmiqyaslı tədqiqatların aparılmasına da imkan yaradır.

D.Juravski və J. H.Martin qələmə aldıkları “Nitq və dilin emalı” əsəri təbii dil emalı və mətnlə işləməkdə süni intellektdən istifadə üzrə fundamental dərslikdir. Müəlliflər mətn və nitqin təhlili üçün müasir metodları, o cümlədən maşının öyrənilməsi, geniş neyron şəbəkələri və maşın tərcüməsi üsullarını ətraflı təsvir edirlər.[1, 14]

İndi isə dil tədqiqatlarında süni intellektdən istifadə nümunələrini nəzərdən keçirək:

1. “Maşın tərcüməsi”. “Ququl tərcümə” (Google Translate) kimi müasir tərcümə sistemləri öyrənmək və yeni dil strukturlarına uyğunlaşmaq üçün dərin neyron şəbəkələrdən istifadə edir. Süni intellekt tərcümənin keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir ki, bu da məhdud resursları olan dillər üçün xüsusilə vacibdir.

2. “Tonallığın analizi”. Süni intellekt sistemləri məlumatın müsbət, mənfi və ya neytral olduğunu müəyyən edərək mətnin emosional tonunu təhlil edə bilər. Adətən, bu yanaşmadan marketinq tədqiqatlarında və sosial media monitorinqində geniş istifadə olunur.

3. “Linqvistik yenidənqurma”. Süni intellekt itirilmiş dil formalarını bərpa etmək və ya müxtəlif dil qrupları arasında ümumi cəhətləri tapmaq üçün də istifadə oluna bilər. Bu, qədim dillərin və müqayisəli dilçiliyin öyrənilməsində çox böyük perspektivlərin açılmasında mühüm rol oynayır.[2, 34-35]

Lakin süni intellektin tətbiqində daha bir faktı, problemi də nəzərə almaq yaxşı olardı. Belə ki, süni intellektin linqvistik tədqiqatlara tətbiqi bir sıra etik suallar da doğurur. Məsələn, alqoritmlər öyrədildikləri məlumatlara xas olan qərəzləri saxlaya bilər. Bu, sosial stereotipləri davam etdirən və ya linqvistik ayrı-seçkiliyi gücləndirən sistemlərin yaradılmasına gətirib çıxara bilər. Buna görə də dilin mədəni və sosial xüsusiyyətlərini nəzərə alan şəffaf və etik cəhətdən məsuliyyətli süni intellekt modellərinin hazırlanması müasir dövrdə qarşıya qoyulan vacib məsələlərdən biri olmalıdır.

Süni intellekt dil tədqiqatları üçün güclü alətlər təqdim edərək, böyük həcmdə məlumatları təhlil etməyə və əvvəllər dilçilər üçün əlçatmaz olan mürəkkəb problemləri həll etməyə imkan verir. Bununla belə, potensial etik məsələlərə diqqət yetirmək və cəmiyyətin maraqlarına xidmət edən məsuliyyətli texnologiyaların inkişafı istiqamətində işi davam etdirmək vacibdir. Gələcəkdə süni intellektin dil və onun funksiyalarını daha yaxşı

başla düşməyimizə kömək edərək linqvistik tədqiqatların ayrılmaz hissəsinə çevriləcəyinə ümid bəsləyirik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Juravski D., Martin J. H. Nitq və dilin emalı (3-cü nəşr), 2020.
2. Bender E. M. və Koller A. Məlumatlar əsrində məna, forma və anlayış haqqında, 2020.
3. Qoldberq Y. Təbii dil emalı üçün neyron şəbəkə metodları, 2017.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “AĞ” SİFƏTİNİN RƏMZİ VƏ KONNOTATİV MƏNALARI

AYTƏN BƏYLƏROVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ayten_beylerova@mail.ru

Xülasə

Müxtəlif dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində rəng adları yalnız birbaşa mənaları ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sakral, simvolik, məcazi və konnotativ çalarlar da daşıyır. Konnotasiya dil vahidinin danışan və ya dinləyən şəxsə yaratdığı əlavə, bəzən müsbət, bəzən mənfi, bəzən isə neytral emosional-assosiativ mənadır. Bu mənaların bir qismi artıq lüğətlərdə təsbit edilməklə sabitləşmişdir, lakin bəzi rəng adlarının konnotasiyaları yalnız konkret mətn kontekstində okkazional şəkildə üzə çıxır. Bu da konnotasiyaların daim sabit olmadığını, mətnin strukturuna və semantik yükünə bağlı olaraq dəyişə bildiyini göstərir. Rəng bildirən sözlərin konnotativ mənalarının formalaşmasında insanın obrazlı və assosiativ təfəkkürü mühüm rol oynayır. Bir çox hallarda konnotativ mənə daşımayan rəng adları makrokontekstdə əlavə mənalar qazana bilir. Xüsusilə bədii mətnlərdə dil vahidlərinin struktur baxımından mənə daşması səbəbindən rəng bildirən sifətlər və ya sözlər də oxucuda müəyyən emosional təsir yaradır, qeyri-müəyyən assosiasiyalar doğurur və mətnaltı mənəni formalaşdırır. Digər dil vahidlərində olduğu kimi, rəng adlarının konnotasiyaları da universal və milli səciyyə daşıyır. Ümumiyyətlə, rəng adlarının semantik yüklənməsi insanların dünyanı qavrama, hissetmə və dərk etmə tərzilə, xalqın təfəkkür, inanc və mədəni təcrübəsi ilə bağlıdır və çox zaman mifoloji köklərə söykənir. Məsələn, dünya xalqlarının çoxunda təmizlik, paklıq, məsumluq, düzgünlük, aydınlıq, xoşbəxtlik və uğur rəmzi sayılan ağ rəng türk xalqlarının, o cümlədən qədim şamanların inanclarında ululuq, güc və ədalət simvolu kimi çıxış etmişdir. Azərbaycan dilində “ağ” sözü ifadələrdə həm müsbət, həm də mənfi konnotasiya daşıya bilər. Lakin ifadələrin bir qisminə “ağ” komponenti etimoloji baxımdan rəng bildirən sifət kimi deyil, fərqli mənşəyə malik söz kimi çıxış edir və rəng anlayışı ilə birbaşa bağlı olmur.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, rəng, sifət, ağ, konnotasiya, assosiasiya.*

Abstract

In many languages, including Azerbaijani, color terms go beyond their literal meanings to carry sacred, symbolic, figurative, and connotative significance. Connotation refers to the implicit meanings of a linguistic unit that evoke emotional or associative responses — positive, negative, or otherwise — in the speaker or listener. While some connotative meanings are documented in dictionaries, others — particularly those related to color — emerge only within specific textual contexts. These are known as occasional (context-dependent or individual) connotations. Such connotations illustrate that the implied meanings of color terms are not fixed and may shift depending on context. The human ability to think figuratively plays an important role in interpreting these meanings. Even color terms that are typically used in a denotative sense can acquire connotative meanings within a macrocontext. This is especially evident in literary texts, where each linguistic element can convey layered or symbolic meanings. In such contexts, color terms often stand out, triggering associative thinking and generating hidden or subtextual meanings. As with other linguistic units, the connotations of color terms can be universal, shared across cultures, or culturally specific, shaped by national traditions and beliefs. The symbolic meanings of colors are deeply connected to how people perceive, interpret, and experience the world, often grounded in mythological and historical traditions. For instance, while white is widely regarded as a symbol of purity, innocence, clarity, and happiness across many cultures, it has also symbolized greatness, justice and power in the ancient spiritual beliefs of Turkic peoples, including shamans. In the Azerbaijani language, the word ağ (“white”) can carry both positive and negative connotations depending on usage. However, in certain expressions, the component ağ is not related etymologically to the adjective meaning “white” and does not refer to color at all.

Key words: *Azerbaijani language, color, adjective, white, connotation, association.*

Giriş. Azərbaycan dilində rəng bildirən sifətlər konnotativlik baxımından məhsuldardır. Onlar yalnız əşyaların rəngini göstərmir, həm də psixoloji təsir, emosional çalar, mədəni dəyər və assosiasiyalar yaradır. Bu baxımdan rəng adları dünyanın qavranılma və mənalandırılmasında mühüm rol oynayır.

Rəng adlarının konnotasiyaları, əsasən, onların məcazi mənalarının formalaşması zamanı ortaya çıxır. Ümumiyyətlə, rənglərə mənaların

verilməsi insanların dünyanı qavrama, hissetmə və dərk etmə tərz, xalqların təfəkkürü, inancları və mədəni təcrübələri ilə bağlıdır və əksər hallarda mifoloji köklərə əsaslanır.

Müxtəlif dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində rəng adlarını bildirən sözlərin yalnız leksik (birbaşa) mənaları deyil, həm də sakral, simvolik, məcazi və konnotativ anlamları mövcuddur. Konnotasiya dil vahidinin danışanın şüurunda müsbət, mənfi və ya neytral assosiasiyalar doğuran, implisit (gizli) şəkildə ifadə olunan əlavə mənasıdır.

Mədəniyyətlərarası təmasda bir millətin mədəniyyəti istər-istəməz başqa mədəniyyətlərin təsirinə məruz qalır, nəticədə sözlərin məna və istifadəsində dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər rəng adlarının konnotativ mənalarında da müşahidə olunur. Müxtəlif mədəniyyətlərdə ağ rəngin ifadə etdiyi mənalar fərqli assosiasiyalar doğurur: o, ənənəvi olaraq ümid, xeyirxahlıq, saflıq və sevgi rəmzi kimi qiymətləndirilir. Məsələn, gürcü submədəniyyətində ağ rəng xeyirxahlıq, mərhəmət və sevginin; qırğız mədəniyyətində isə zəriflik, incəlik və bahar çiçəklərinin simvolu hesab olunur. Bunun əksinə olaraq, Şərq ölkələrində ağ rəng fərqli semantik çalarda çıxış edir – burada o, ölüm və matəm rəmzidir. Məsələn, Cənubi Koreyada həbsxana geyimləri üçün ağ rəngin seçilməsi də bu anlayışla bağlıdır.

Ənənəvi rus mədəniyyətində iki əsas rəng ön plana çıxır — ağ və qırmızı. Ağ rəng, bir çox başqa mədəniyyətlərdə olduğu kimi, təmizlik, saflıq, mükəmməllik və məsumluğun simvolu hesab edilsə də, qədim Rusiyada həm də azadlıq və müstəqilliklə assosiasiya olunurdu. Məsələn, “ağ torpaq” (“белая земля”), “ağ yaşayış məntəqələri” (“белая слобода”) ifadələri vergidən azad edilmiş əraziləri ifadə edirdi. Qırmızı rəng isə gözəllik və harmoniya ilə əlaqələndirilirdi (Лебедева Г. 2011, s.142). Qədim Çin mədəniyyətində dünyanın beş istiqaməti (şərq, qərb, cənub, şimal və mərkəz) ilə bağlı təlimə görə*, ağ rəng qərbi təmsil edir və onun simvolu ağ pələng hesab olunur. Ağ rəng həmçinin ölüm və gücsüzlük rəmzi sayılır; dəfn mərasimlərində iştirak edənlər ənənəvi olaraq ağ rəngli geyimlər geyinirlər (Bogushevskaya V. 2016, pp.230-231; Qeyd*). Ümumiyyətlə,

* Burada söhbət qədim Çin kosmoloji görüşlərindən – mərkəz + dörd əsas istiqamət (şərq, qərb, şimal, cənub) modelindən gedir. Bu təlimdə hər istiqamət müəyyən rəng, element və heyvanla əlaqələndirilir. Məsələn: şərq – yaşıl/mavi, ağac, əjdaha; qərb – ağ, metal, ağ pələng; şimal – qara, su, tısbağa; cənub – qırmızı, od, feniks; mərkəz – sarı, torpaq, sarı əjdaha.

* <https://chinese.mythologyworldwide.com/exploring-the-symbolism-of-the-white-tiger-in-chinese-culture/>

Hindistan, Çin, Yaponiya və Vyetnam mədəniyyətlərində ağ rəng uzun müddət bədbəxtlik, ölüm və matəm rəmzi kimi qəbul edilmiş, dəfn mərasiminə aid bütün əşyalar ağ rəngdə hazırlanmış, mərasim iştirakçıları isə ağ geyim geyinmişlər. Lakin zaman keçdikcə digər mədəniyyətlərin təsiri ilə Çində “ağ” anlayışı yeni semantik çalar qazanaraq təmizlik və xoşbəxtlik rəmzinə çevrilmişdir. Gəlinlərin toy paltarının ağ rəngdə olması bu semantik genişlənmənin göstəricilərindən biridir. Beləliklə, müasir Çin dilində ağ rəng həm bədbəxtlik, həm də xoşbəxtlik mənasında işlədilir, rus dilində isə, əsasən, xoşbəxtlik və müsbət emosiyalarla əlaqələndirilir.

Rəng bildirən sözlər emosional və mədəni konnotasiyalarla zəngindir. Onların mənaları bəzən mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə anlaşılmazlıqlara və ya maneələrə səbəb ola bilər. Bu, əsasən, konnotasiyanın dil daşıyıcıları üçün ortaq olan assosiativ komplekslər sisteminə əsaslanması ilə bağlıdır. Mədəniyyətlər arasındakı fərqlər isə insanın assosiativ imkanlarını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırır bilər. Nəticədə, mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə, xüsusilə kolorizmlərin – rəng bildirən leksik vahidlərin ikinci dərəcəli, yəni konnotativ mənalarının qavranılmasında çətinliklər meydana çıxır. Məsələn, çinlilər üçün *ağ fil*, sadəcə, bir heyvandır və heç bir mədəni konnotasiya daşımır. Qərb mədəniyyətində isə “ağ fil” ifadəsi qiymətli, lakin faydasız əşya və ya əlverişsiz sövdələşmə kimi qəbul edilir. Bu səbəbdən, Çində fəaliyyət göstərən və “White Elephant” (“Ağ fil”) adı ilə tanınan bir şirkət Qərb bazarlarında uğur qazana bilməmişdir (Hu J. 2022, pp.14-19). Bu nümunə göstərir ki, kolorizmlərin mənalarındakı mədəni fərqlər tərcümə və təhlil prosesində diqqətlə nəzərə alınmalıdır. Rəng bildirən sözlərin mədəni konnotasiyalarını dərinlən anlamaq müxtəlif dilləri və mədəniyyətləri daha yaxşı qavramağa, bu sahədə qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirməyə imkan verir.

Konnotativ mənası olmayan rəng bildirən sifətlər makrokontekstdə həmin mənayı qazana bilər, çünki bədii mətnə dilə və nitqə aid hər bir element struktur baxımından məna ifadə edir. Rəng bildirən konnotativ mənalı sifətlər oxucunun diqqətini cəlb edir, qeyri-müəyyən assosiasiyalar yaradır və nəticədə daxili, gizli, mətnaltı məna meydana çıxmasına səbəb olur.

Rəng bildirən sifətlərin konnotasiyaları həm universal, həm də milli səciyyəlidir. Azərbaycan dilində ağ rəng həm müsbət, həm də mənfi konnotasiyaya malikdir.

“Ağ” sifətinin simvolikası və konnotasiyaları. Azərbaycan mədəniyyətində rənglər zəngin simvolik mənaya malikdir və ənənəvi mərasimlərdən gündəlik geyimə qədər həyatın müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunur. Ağ rəng isə sadəcə bir çalar deyil, əsrlər boyu Azərbaycan

adət-ənənələrində və inanclarında dərin mənəvi və simvolik yük daşıyan rənglərdən biri olmuşdur.

Dünyanın bir çox mədəniyyətində olduğu kimi, Azərbaycan mədəniyyətində də ağ rəng təmizlik, paklıq, məsumluq, dürüstlük, aydınlıq, xoşbəxtlik və uğurun rəmzi kimi dəyərləndirilir. Məs.: “— *Mənim fikrimi deyirsənsə, həkim ol! – Xatun göz yaşları içində gülümsədi, — nədən ki, həkimlik həmişəlik peşədir, adı da yaxşıdır, geyimi də, xələti də tərtəmiz, **ağ qar kimi!***” (Rəhimov S. 2005, s.11).

Qədim türklərdə ağ rəng ikili semantikaya malik idi. Mənbələrə əsasən, bir sıra türk xalqlarında bu rəng matəm və yasla əlaqələndirilmişdir. Məsələn, uzun müddət Azərbaycanın bəzi bölgələrində, xüsusilə Naxçıvanda yas zamanı ağ geyimlərin geyilməsi həmin ənənənin izlərini qoruyub saxlayır. Qafqazda yaşayan türkdilli xalqlardan qumuqlar və qaraçaylılar arasında da ağ rəng bu günə qədər yasin rəmzi kimi qəbul olunur (Seyidov M. 2018, s.137-139). Ə.Ə.Rəcəblinin lüğətində isə qədim uyğur dilində *ak* sözünün 2 mənada işləndiyi qeyd olunur: 1) ağ (rəng mənasında); 2) pis, fəna (Rəcəbli Ə. 2001, s.72).

Digər tərəfdən, şamançılıq dövründən etibarən ağ rəng türklərin mifoloji və dini inanclarında ululuq, ədalət və güc anlamını təcəssüm etdirir. Bu rəng həm də qələbə rəmzi kimi çıxış edir. Məsələn, “Manas” eposunda qalibiyyət rəmzi olan bayraq “Ağ bayraq” adlanır (Qeyd^{*}).

Bununla yanaşı, *ağsaqqal*, *ağbirçək* kimi sözlərdə “ağ” leksemi qocalıq, müdriklik və hörmətin simvolu kimi çıxış edir. Bu mənaya “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinir: “*Ağ birçəklü, izzətli canım ana!*” (Kitabi-Dədə Qorqud. 2004, s.33).

Ağ sözü bəzi ifadələrin tərkibində rəng mənası daşımır. S.Əlizadə bu barədə yazır: “... **“ağ yalan”**, **“ağ eləmək”** (müq.ət: “üzünə ağ olmaq”) ifadələrinin **“ağ”** sifəti ilə, çətin ki, etimoloji əlaqəsi olsun; çünki həmin frazezlərin nüvəsi ərəb mənşəli *عاق* (aq) sözüdür (inadçı, sözə qulaq asmayan, boyun əyməyən). Dilimizə “ağvalideyn” frazemini də keçmişdir” (Əlizadə S. 2009, s.13). Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətində də bu fikir təsdiqlənir: “Başqa yozum da mümkündür: *ağ* ərəbcə “təbə olmayan” deməkdir. İfadə (“ağ eləmək” ifadəsi – A.B.) bununla da bağlı ola bilər” (Əhmədov B. 2017, s.9. Qeyd[†]). Lakin eyni mənbədə alternativ izah da verilir: müəllif ərəb mənşəli hesab edilən *ağ* (aq) sözünün, əslində, türk mənşəli ola biləcəyini və “yuxarı” (normadan yuxarı çıxan, kənara çıxan)

^{*} <https://axundova.wordpress.com/2017/02/15/turk-eposlarinda-r%C9%99ngl%C9%99rin-simvolikasi/>

[†] <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=699150&pno=6>

anlamı ilə əlaqələndirilə biləcəyini qeyd edir (Əhmədov B. 2017, s.9. Qeyd^{*}). Əski türk dillərində *ak* leksemi rəng bildirən “ağ” mənasında işlənmiş, *ağ* isə “qalxmaq”, “yüksəlmək”, “çıxmaq”, “dırmaşmaq” mənaları ifadə etmişdir (Rəcəbli Ə. 2001, s.30). Zamanla *ak* forması bəzi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *ağ* şəklinə düşərək rəng mənasında işlənməyə başlamışdır. Feil kimi işlənən *ağ* sözü isə bəzi ifadələrdə ilkin, yəni “yuxarı qalxmaq”, “həddi aşmaq” mənalarını qoruyub saxlamışdır. Deməli, *ağ yalan*, *ağ böhtan*, *ağ şər*, *ağ eləmək*, *üzünə ağ olmaq* kimi ifadələrdə *ağ* komponenti “yuxarı” mənasında işlənərək “normanı, həddi aşmaq”, “ifrat olmaq” kimi semantik yük daşıyır.

Bir sıra mənbələrdə “ağ” lekseminin həm də “parıltı”, “parlaqlıq”, “parıldayan”, “ışıq”, “od”, “yüksəliş”, “yüksəklik”, “yüksəlmək”, “yuxarı”, “böyük”, “hündür(lük)”, “ucalıq”, “ucalmaq”, “qalxmaq” mənalarında işləndiyi qeyd olunur (Abdulla B. 2004, s.214, 215; Əhmədov B. 2017, s.9. Qeyd[†]; Seyidov M. 2018, s.132, 141; Məmmədov X. 2022).

Bəzi türk xalqlarının dilində “ağ” sözü “doğru”, “gerçəklik” mənalarını ifadə edir. Məsələn, qaqauz dilində *ak söz* (ağ söz) ifadəsi **“həqiqi söz”, “doğru söz” deməkdir** (Гагаузско-руско-молдавский словарь. 1973, s.35). “Başqırd xalq yaradıcılığı örnəklərində *ağ* “yaxşı”, “ədələt” anlamında da işlənir” (Seyidov M. 2018, s.141).

Bütün bu faktlar göstərir ki, Azərbaycan dilində *ağ* sözü çoxşaxəli semantik sahəyə malikdir. O həm müsbət, həm də mənfi mənalar ifadə edə bilir. Eyni zamanda bəzi ifadələrdə bu söz rəng anlayışı ilə etimoloji baxımdan əlaqəli olmayıb, tamamilə fərqli semantik çararlarda işlənir. Bu cür semantik çoxqatlılıq bir sözün fərqli kontekstlərdə müxtəlif semantik sahələrə daxil ola bilməsi ilə əlaqəlidir ki, bu yanaşma müasir semantik sahə nəzəriyyəsinə uyğun şəkildə İ.M.Tahirovun araşdırmalarında da əsaslandırılmışdır (Bax: Tahirov İ. 2008, s.113).

“Ağ” komponentli ifadələrdə müsbət konnotasiya:

Ağ gün ifadəsində *ağ* sözünün qədim türk leksikasında arxaik mənası “parlaqlıq”, “yüksəklik”, “ucalıq” ilə bağlıdır. Bu ifadə konnotativ olaraq “yaxşı gün”, “xoş gün”, “fırvan/xoşbəxt həyat”, “səadət” mənalarında işlənir. Məs.: *“Ağ gün ağardır, qara gün qaraldır”* (Atalar sözləri. 2013, s.25); *“Hər ağ gün, qara gün ömürdən gedir”* (Atalar sözləri. 2013, s.208); *“Qara günün ağ günü də olar”* (Atalar sözləri. 2013, s.270).

Üzü ağ olmaq; üzünü ağ etmək/eləmək ifadələrdə də *ağ* lekseminin arxaik mənası – “yüksəlmək”, “ucalmaq” — öz əksini tapır. Bu frazeoloji

^{*} <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=699150&pno=6>

[†] <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=699150&pno=6>

birləşmələr konnotativ olaraq təmizlik, şərəf, namus, etibarlılıq və dürüstlük kimi mənəvi dəyərlərlə assosiasiya olunur. Yəni bu ifadə etibar və mənəvi ucalığı təsdiqləyən müsbət konnotasiya daşıyır. Məs.: “*Beyrək aydır. Mərə, yüzünüz ağ olsun! Ağanızun ətməgi sizə halal olsun!*” – dedi” (Kitabi-Dədə Qorqud. 2004, s.66).

Bununla yanaşı, “üzün ağ olsun, yaxşı üzümü ağ elədin” kimi deyimlərdə *ağ* kinayəli və ya ironik mənə daşıyır. Bu kontekstdə *ağ*, əslində, mənfi yüklü *qara* sözünü əvəz edir və ifadə “üzün qara olsun, üzümü qara elədin” mənasında anlaşılır. Beləliklə, “üzü ağ olmaq” müsbət konnotasiya daşdığı halda, “üzün ağ olsun” deyimi mənfi, kinayəli semantika ilə yüklənə bilər. Bu fakt Azərbaycan dilində *ağ* leksemının kontekstdən asılı olaraq semantik çevrilməyə uğradığını və bəzən *qara* sözünün mənfi mənasını əvəz edə bildiyini göstərir.

“*Ağ*” *komponentli ifadələrdə mənfi konnotasiya*:

Ağ yalan, ağ böhtan, ağ şər kimi ifadələrdə *ağ* leksemi arxaik “yuxarı qalxmaq”, “həddi aşmaq”, “böyük” anlamları ilə bağlıdır. Konnotativ olaraq bu ifadələr “ifrat”, “şişirdilmiş”, “həddi aşan”, “açıqdan-açığa” mənalarını verir və mənfi əməllərin həddən artıq və açıq şəkildə ifadəsi ilə, sosial və etik norma pozuntusu ilə əlaqələndirilir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. 2006, s.52). Məs.: “— *Bu, ağ yalandır – deyər keçmiş üçüncü, indiki ikinci vəzir qəflətən sözə qarışdı*” (Anar. 2003, s.530);

“*Mən namaz əhli olanlarda nə üzlər gördüm,*

İndi onlardakı ağ şər mənə heyrdə qoyur” (Məlikzadə H. Qeyd*).

Ağ etmək/eləmək frazeologizmində *ağ* sözünün arxaik mənası “yuxarı qalxmaq”, “həddi aşmaq” kimi izah olunur. Konnotativ olaraq bu ifadə “şişirtmək”, “həddi keçmək”; “həddini aşmaq”, “əndazədən/cızığından çıxmaq”, “normanı aşmaq” mənalarını bildirir və ölçüsüz, həddini aşan, etik normalara sığmayan davranışı göstərir. Məs.: “— *Ay uşaq, lap belə də ağ eləməyin! – deyər guya ədəb-ərkana riayət etmək istəyirdi*” (Rəhimov S. 2005, s.75);

Ağ olmaq frazeoloji vahidi də eyni semantik əsas üzərində qurulub: bu ifadə “ifrat dərəcədə olmaq”, “nəticələri məqbul olmayan həddə çatmaq”, “həddi keçmək” anlamını verir və davranışın etik normaları aşdığına işarə edir. Məs.: “*Həcər: — Daha bu lap ağ oldu, — dedi, — özün işlədiyin teatra da bilet tapa bilmirsən*” (Anar. 2003, s.431).

Üzə ağ olmaq frazeologizmində də *ağ* komponenti arxaik “yuxarı qalxmaq”, “normanı aşmaq” mənasını daşıyır. Konnotativ olaraq bu ifadə

* <https://pilleler.com/xeberler/693-hikmet-melkzade.html>

“kəbud cavab vermək”, “söz qaytarmaq”, “itətsizlik göstərmək”, “etibar və hörmət sərhədlərini aşmaq” anlamı ilə yüklənmişdir və etibarın sarsılmasını, davranışın uyğunsuz olduğunu göstərir. Məs.: “*Həmidə: ... Qəzənfər də daha onun üzünə ağ olmamışdı*” (Anar. 2005, s.10).

Nəticə. Azərbaycan mədəniyyətində “ağ” rəng yalnız bir rəng çaları olaraq deyil, çoxşaxəli simvolik və konnotativ mənalar daşıyan mədəni fenomen kimi çıxış edir. Tarixən formalaşmış inanclar və ictimai təcrübələrdə bu rəng saflıq, paklıq, məsumluq, hörmət, qələbə, ədalət və mənəvi ucalıq kimi dəyərləri simvolizə etmiş, eyni zamanda yas, matəm və ölüm kimi mənfi yüklü assosiasiyalarla da əlaqələndirilmişdir. Ağ rəngin müxtəlif sahələrdə — adət-ənənələrdə, folklorda, bədii ədəbiyyatda və frazeoloji sistemdə daşdığı bu geniş semantik sahə onun Azərbaycan mədəniyyətində nə qədər dərin və zəngin mənalandığını göstərir. Bu rəngə aid rəmzi və konnotativ mənaların araşdırılması Azərbaycan xalqının dünyagörüşü, dəyərlər sistemi və mədəni irsinin formalaşmasında rəng simvolikasının rolu barədə dərin biliklər verir. Eyni zamanda, bu cür semantik təhlillər dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini anlamaq baxımından da mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqat göstərir ki, ağ rəngin semantik və konnotativ mənaları yalnız lingvistik deyil, eyni zamanda kulturoloji və semiotik təhlillərlə daha dolğun dəyərləndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan dilində

1. Abdulla B. (2004). “Dədə Qorqud” kitabında ağ rəngin semantik simvolikası. Dədə Qorqud dünyası. Məqalələr. Bakı: “Öndər nəşriyyat”, 240 s.
2. Axundova G.E. (2017). Türk eposlarında rənglərin simvolikası (“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz Kağan”, “Manas” və “Yaradılış” dastanları əsasında), <https://axundova.wordpress.com/2017/02/15/turk-eposlarinda-r%C9%99ngl%C9%99rin-simvolikasi/>, 14.02.2024
3. Anar (2003). Əsərlər. I cild. Bakı: “Nurlan”, 578 s.
4. Anar (2005). Əsərlər. V cild. Bakı: “Nurlan”, 690 s.
5. Atalar sözləri (2013). Tərt. M.Yaqubqızı. Bakı: “Nurlan”, 476 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006): 4 cildə, I c. Bakı: “Şərq-Qərb”, 744 s.
7. Əhmədov B.A. (2017). Etimologiya lüğəti (araşdırmalar, mülahizələr). Bakı: “Altun kitab”, 288 s., <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=699150&pno=6>, 19.08.2025

8. Əlizadə S.Q. (2009). Ön söz. M.M.Mirzəliyeva. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. Bakı: "Nurlan", s.5-14.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: "Öndər nəşriyyat", 376 s.
10. Məlikzadə H. Şeirlər, <https://pilleler.com/xeberler/693-hikmet-melkzade.html>, 08.02.2024
11. Məmmədov X. (2022). "Ağ" və "qara" komponentləri ilə bağlı pəremioloji vahidlərin folklordakı poetik-idraki modelləri. Filologiya məsələləri. № 3, Bakı: "Elm və təhsil", s.252-269.
12. Rəcəbli Ə.Ə. (2001). Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı", 192 s.
13. Rəhimov S.H. (2005). Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c. Bakı: "Şərq-Qərb", 312 s.
14. Seyidov M.M. (2018). Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: "Elm və təhsil", 444 s.
15. Təhirov İ.M. (2007). Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: "Nurlan", 324 s., https://azerbaycan-dili.az/Literatures/Download/53/IlhamTahirov_Azerbaijan%20ve%20Ingilis%20dillerinde%20Zaman%20Kateqoriyasi_Son--.pdf, 22.08.2025

Rus dilində

16. Гагаузско-русско-молдавский словарь (1973). Составили Г.А.Гайдаржи, Е.К.Колца, Л.А.Покровская, Б.П.Тукан. Под редакцией проф. Н.А.Баскакова. Москва, "Советская энциклопедия", 664 с.
17. Лебедева Г.Н. (2011). Символика цвета в русской традиционной культуре. Царскосельские чтения. Т. III. Вып. XV, с.142-146.

İngilis dilində

18. Bogushevskaya V. (2016) Ancient Chinese 'Five Colours' Theory: What Does Its Semantic Analysis Reveal. Essays in global history. Interpreting the ancient spectrum. Ed. by R.B.Goldman. **Piscataway, NJ: Gorgias Press**, pp.225-244, https://www.researchgate.net/profile/Victoria-Bogushevskaya/publication/312444088_Wu_se_wuse_Ancient_Chinese_Five_Colours_Theory_What_Does_Its_Semantic_Analysis_Reveal/links/665e39ab479366623a3dbe95/Wu-se-wuse-Ancient-Chinese-Five-Colours-Theory-What-Does-Its-Semantic-Analysis-Reveal.pdf, 14.08.2025

19. Hu J. (2022) On the Translation of Chinese and English Animal Idioms from an Intercultural Perspective. International Journal of Social Science and Education Research. Vol. 5. Issue 3, p.14-19, <https://www.ijosser.org/download/IJOSSER-5-3-14-19.pdf?utm,> 13.08.2025
20. <https://chinese.mythologyworldwide.com/exploring-the-symbolism-of-the-white-tiger-in-chinese-culture/>, 13.08.2025

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN FORMALAŞMASINDA DİALEKT-ŞİVƏLƏRİN ROLU VƏ TƏDQIQININ ƏHƏMİYYƏTİ

Azadə Quliyeva

Müəllim

Qarabağ Regional Təhsil İdarəsi, Ağdam 33 sayılı tam orta məktəb
azade.quliyeva.1961@mail.ru

Xülasə

Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və inkişafında dialekt və şivələrimizin rolu böyükdür. Dilimiz öz qüdrəti ilə digər qaynaqlardan qidalandığı kimi, dialektlərdən də güc alır. Söz yaradıcılığı, leksik imkanların genişləndirilməsində, fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərin inkişafında dialektlərin rolu böyükdür. Dialekt və şivələrimiz nəinki bu gün xalq dilinin mühüm ifadə nümunəsi, həm də dilin tarixi xüsusiyyətlərinin təzahürüdür; dilimizin tarixini, milli etimologiyanı yaşadan vasitələrdəndir. Bu baxımdan bütün dialektlərimizin özünəməxsus rolu və yeri vardır. Şimal, Cənub, Şərq və Qərb qrupu dialektlərimizin hər birində ədəbi dil xəzinəmizin inciləri yaşamaqdadır. Odur ki, yeri gəldikcə ədəbi dilimizə ayaq açan dialekt sözlərinə diqqətlə yanaşılır.

Müxtəlif sənətkarların yaradıcılığında, eləcə də folklor nümunələrində rast gəlinən məhəlli sözlər xalqın fikir süzgəzindən keçərək ədəbi dildə yaşamaq hüququ qazanır və dilimizin zənginləşməsində xüsusi rol oynayır. Dialektlərimizin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda dilimizin tarixi inkişafı ilə səsləşmə aydın görünür.

Bu gün əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında dil ünsiyyəti baxımından demək olar ki, fərq yoxdur. Lakin dialekt-şivələrimizin bir çox xüsusiyyətləri hələ də yaşamaqdadır. Cəmiyyətin inkişafı, ictimai əlaqələrinin genişlənməsi, müəyyən tarixi hadisələrin xalqın həyatına təsiri nəticəsində dialekt şivələrin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsi də genişlənmiş, demək olar ki, müəyyən fərqlər aradan qaldırılmışdır. Dialekt və şivələrimizdə elə dil faktları təzahürləri var ki, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamaqdadır. Bu sözlərin öyrənilməsi, onlardan yeri gəldikcə istifadə ədəbi dilimiz üçün bu gün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, dilçiliyin bu sahəsi hər zaman mühüm tədqiq sahəsi kimi araşdırılmalıdır.

Açar sözlər: *dialekt, şivə, ədəbi dil, mənbə, lüğət.*

Abstract

The role of dialects and vernaculars in the formation and development of the Azerbaijani literary language is significant. Just as our language draws strength from other sources with its own richness, it also gains power from dialects. Dialectal elements play an important role in word formation, in expanding lexical capacity, and in the development of phonetic, lexical, and grammatical features. Our dialects and vernaculars are not only important examples of the spoken language today, but they are also manifestations of the historical features of the language; they are among the tools that preserve the history of our language and national etymology. From this point of view, each of our dialects has its own unique role and place. In each of our dialect groups — North, South, East, and West — the treasures of our literary language continue to live. Therefore, whenever appropriate, dialect words that enter our literary language are approached with care.

Local words found in the works of various authors and in folklore samples pass through the people's filter of meaning and earn the right to live in the literary language, playing a special role in enriching it. When we examine the phonetic, lexical, and grammatical features of our dialects, their harmony with the historical development of the language becomes clearly evident.

Today, in terms of language communication among different social groups, we can say that there is almost no difference. However, many features of our dialects and vernaculars still survive. As a result of the development of society, the expansion of social relations, and the impact of certain historical events on people's lives, mutual influence between dialects has increased, and many distinctions have practically disappeared. Nevertheless, some linguistic phenomena in our dialects still retain their uniqueness. Studying these words and using them when appropriate remains important for our literary language today. Therefore, this area of linguistics should always be explored as an important field of research.

Keywords: *dialect, vernacular, literary language, source, vocabulary.*

Dünya dilləri, eləcə də müasir Azərbaycan ədəbi dili daim müxtəlif qaynaqlarla zənginləşərək inkişaf etmişdir. Ədəbi dili zənginləşdirən mənbələr çoxdur. Terminlər, başqa dillərdən daxil olan sözlər və ifadələr, neologizmlər dili zənginləşdirən əsas amillərdəndir. Bütün bunlar dillərin qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində baş verir. Ədəbi dilin formalaşmasında yerli amillərin də rolu böyükdür. Belə ki, müxtəlif bölgələrdə işlənən sənət, peşə

sözləri, eləcə də məhəlli sözlər — dialekt və şivələr dili zənginləşdirən daxili vasitələrdəndir. Bu baxımdan, dialekt və şivələrimiz dilimizin zənginləşməsində müəyyən rol oynayır. Dialekt-şivələrə aid nümunələr ədəbi materialların içərisinə daxil olaraq kütləviləşir, geniş oxucu və dinləyicilərin istifadəsində olur. Beləliklə, ədəbi dilə daxil olur.

Elə sözlər vardır ki, ərəzi baxımından işlək, istifadədə olmaq baxımından məhduddur. Lakin həmin sözlər bədii nümunələrdə işlənilib kütləviləşərkən xalqın istifadəsində olur, ədəbi dildə öz yerini tutur. Məsələn, Naxçıvan dialektinə mənsub olan ləngəri ifadəsi haqqında bunu demək olar. Müxtəlif bölgələrdə əsas məişət əşyası olan qədim məcməi sözü son əsrlərdə “padnos” şəklində deyilməkdədir. Bu isə dilimizin fonetik-qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun deyil. Ləngəri sözü isə bu əşya üçün daha münasib addır. Bu sözə xalq yaradıcılığı nümunəsi olan bayatılarda da rast gəlinir:

Mən aşiq ləngəridir,
Sinidir, ləngəridir.
Çox bilib, az danışmaq
İgidin ləngəridir.

Bundan başqa, elə həmin dialektə işlənən mavrı – pişik balası ifadəsi ədəbi dildə geniş işlənməsə də, bu mənada ən uyğun ifadədir. Qarabağ dialektindən dilimizə daxil olan qəlbi sözü yüksək, uca mənasında işlənərək ədəbi dildə ümumişlək sözə çevrilib. Bu söz həm folklorda — bayatılarda, həm də xalq dilində geniş şəkildə istifadə olunur:

Mən aşiq qəlbiləndi,
Ay doğdu qəlbiləndi.
Nəyə desən and içim,
Bu qəlb o qəlb iləndi.

Əzizim qəlbi dağlar,
Getdikcə qəlbi dağlar.
Eldən ayrı qəribin
Naləsi qəlbi dağlar.

Əzizim Vətən sarı,
Ağ sarı, kətan sarı.
Çıxaydım qəlbi dağa,
Baxaydım Vətən sarı.

Bölgələrdə, dialekt-şivələrimizdə geniş işlənən bəzi sözlərin istifadə dairəsi olduqca məhduddur. Çünki həmin sözlər çox dar bir çərçivədə

işlənir. Ərazi, yaşayış, həyat tərzı baxımından müxtəlif sözlər çox az şəxslər tərəfindən istifadə olunur. Lakin həmin sözlərin əhəmiyyəti böyükdür.

Dialektlərimizdə, canlı xalq dilində işlənən adına sözü ədəbi dildə geniş əhatədə işlənir. Cümə axşamı mənasında xalqın məişət dilində fəal olan bu söz vaxtilə dahi şair İ.Nəsiminin əsərlərinin dilində də geniş işlənib. Hazırda Şamaxıda Adnalı adlı məkanın olması da maraqlı dil faktıdır. Adına – cümə axşamı, yəni həftənin 4-cü günü mənasını ifadə edir. Elə həmin ərazidə olan Çarhan kəndinin adı da bu adla bağlıdır. Fonetik dəyişməyə uğrayaraq bu söz əvvəlki formasından bir qədər fərqlənir. Əslində bu sözün isə çəhar – dörd mənasından törəndiyi aydındır. Gəncə, Qarabağ dialektlərində işlənən “adnalıq” sözü də adına sözündən yaranıb, ehsan mənasında işlənir.

Adınə günü gördü camalını Nəsimi... (Nəsimi. İc. 2004: s.61)

Adınə surətindən endi Rəsula cüm’ə,
Tanıq bu həq hədisə uş qövli-Mustafadır.

Adınə neçin oldu, adınənin adın bil,

Bu sirri ol bilir kim, həq ilə aşınadır. (Nəsimi. İlc. 2004: s.18)

Dialekt sözləri əsas məna daşıyıcısı olmaqla dildə sinonim kimi də işlənərək dilin zənginləşməsində özünəməxsus rol oynayır. Yemiş – qovun, albalı – gilənar, teyxa–cılxa, artırma–eyvan, arx–bəre, çala – xəndək, çökək, çuxur, küz– ağıl–qəhəl, qarşı – qənşər və s. onlarla sözləri buna nümunə göstərmək olar.

Azərbaycan xalqının həyatında geniş yer tutan, xanımların baş örtüyü kəlağayı sözü son zamanlar istifadəsi genişləndiyindən yenidən işlək sözə çevrilmişdir. Kəlağayı və digər təbii ipək məhsullarının istehsalında rast gəlinən sözlər isə çox dar çərçivədə işlənir. Kümçülük, baramaçılıq sənəti ilə bağlı olan həmin sözlər: pilə, künə, tərəcə və s. unudulmamalıdır. Həmçinin hana, xalça, gəbə, kilim istehsalı ilə bağlı olan bir qrup sözlər haqqında da bunu demək olar.

Ədiblərimizin yaradıcılığında işlənən bir çox sözlər vardır ki, onlar xalqın həyatından götürülən, işlənmə dairəsi məhdud, lakin əhəmiyyətli sözlərdir. Sürüşkən, sulu yer mənasında işlənən suvadağ sözü bu baxımdan maraqlıdır. İ.Şıxlının “Dəli Kür” romanından belə sözlərə xeyli nümunə gətirmək olar. Bu söz “Dəli Kür” romanında konkret məkan kimi çayın sahilindəki sürüşkən ərazini ifadə edir.

“Şamxal əlindəki heybəni çiyinə atdı. Kərəntiyə dirənib suvadağı çıxdı”. (İ.Şıxlı. İlc. 2005: s.9)

“Güləsər Suvadağa çatanda sahilə qatı bir kölgə çökdü”. (İ.Şıxlı. IIc. 2005: s.68)

Müəllif bu sözü romanın müxtəlif yerlərində 19 dəfə işlədib. Beləliklə, xalq dilinin sayəsində sözlər ədəbi dildə vətəndaşlıq, yaşam hüququ qazanır. Yazıçılar belə sözlərdən yerində istifadə etməklə ədəbi dili zənginləşdirir.

Bundan başqa, sıvadaq sözü bütöv, bol mənasında geniş işlənir. Məsələn, "Canı qızılıcadan sıvadaq səpib", "Armud bu il sıvadaq gətirib". Göründüyü kimi, dialektlərimizdə müşahidə olunan fonetik fərqlər müxtəlif mənə ifadə edərək lüğət zənginliyi yaradır.

Ədəbi dilimizdəki vəzəri sözü ilə eyni mənada işlənən tərə, acıtərə, ajıqıjı (acıqıjı) sözləri də dialekt sözləridir. Bu sözlər xalq dilində paralel şəkildə işlənir. Melisa adlanan qiymətli dərman bitkisinin adı Qarabağ, Qazax, Gəncə, Şirvan bölgələrində bədrüş, bədrüşbəyi, dağ nənəsi, bağdabitən və s. formalarda işlənir. Bədrüş sözü əslində bədrənc sözünün təhrif olunmuş variantıdır.

Yardımlı rayonunda Arvana adlı kəndin adının etimologiyası maraqlı xalq rəvayəti ilə bağlıdır. Arvana sözü həmin bölgədə yorulmuş, əldən düşmüş, arıq dəvə mənasındadır. Rəvayətə görə, dəvə ilə gələn səyyahın dəvəsi bu yerdə yorulub qalıb, daha yol gedə bilməyib. Yolçu o yerdə qalmağa məcbur olub. Bu ərazinin adı əhvalatla bağlı belə qalıb. Kəndin adının Arvana dağının adından götürüldüyü də ehtimal edilir. Deməli, bir mənənin ifadəsi olan ad iki toponimin yaranmasında rol oynamışdır: Arvana dağı və Arvana kəndi. Bəzi yerlərdə isə bu söz boz diş dəvə mənasında işlənir. Beləliklə, dialekt-şivələrin öyrənilməsi etimoloji baxımdan olduqca vacibdir.

Evlərin quruluşunda əhəmiyyətli yer tutan eyvan sözü Qarabağ dialektində şüşəbənd kimi işlənir. Eləcə də Qazax, Gəncə dialektində həmin söz aynabənd şəklində işlənir. Bu sözün gözəl bədii nümunəsi xalq şairi S.Vurğunun "Muğan" poemasıdır:

Aynabənd evlərin eyvanı sərin,

Yuyunur qoynunda al şəfəqlərin. (S.Vurğun. IIIc. 2005: s.323)

Eyvan sözü Qarabağ dialektində artırma şəklində geniş yayılıb. Xalqın həyat tərzində mühüm rol oynadığı üçün bu söz öz işləkliyini qoruyub saxlayıb.

Carramaq, carlamaq sözü paltarı suya çəkmək mənasında bəzi dialektlərdə geniş işlənir. Belə sözlərin variativliyi şivə xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Dialekt sözlərinin rolu milli mətbəxin müxtəlifliyində də nəzərə çarpır. Ovşala (şərbət), ovduq, avdix, atlama, zirəto, balva, xaşlama, bağır-beyin, fəsəli, fətir, külçə, kətə sözləri Azərbaycan milli mətbəxinin zənginliyini, müxtəlifliyini ifadə edir.

Qarabağ, Təbriz dialektində olan balata sözü ədəbi dilə gələrək artıq müasir dilə geniş formada daxil olub. Tibbi baxımdan balatanın əhəmiyyəti məlum olduğuna görə həkim tövsiyələrində, kulinariyada xəmir mayası mənasında bu söz geniş işlənir. Bəzi yerlərdə həmin sözü balatı şəklində işlədirlər. Məsələn, Gəncə dialektində balatı formasında bu söz indi də işləkdir.

Törə qısa boylu adam mənasında olan dialekt sözüdür. Qarabağın Ağcabədi ərazisində tarixi məkan kimi Törətəpə qalası və ərazi adı vardır. Deməli, dialektlərimizin tarixi adlarla bağlılığı xüsusi tədqiqat sahəsi kimi əhəmiyyətlidir.

Qazax dialektində törəvələçə, Borçalı dialektində törələçə adlanan quşun adı da yuxarıdakı mənə ilə bağlıdır. Bu quş adlarında həmin söz kiçik, balaca mənasını ifadə edir. Vulqarizm nümunəsi olaraq Zəngibasar bölgəsində törələçə sözü həyasız, dilli adam mənasında işlənir. Bu vulqar söz Qarabağ dialektində “çəpər sərcəsi” şəklində işlənən ifadə ilə mənə baxımından uyğundur. Bu sözlər bədii ədəbiyyatda obrazların dilində xarakteri müəyyənləşdirmək üçün işlədilib. Göründüyü kimi, eyni mənanın müxtəlif çalarları dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

Eyni zamanda Qazax bölgəsində töyrə sözü beli yastı təpə mənasında işlənir. Təsədüfi deyil ki, həmin ərazidə Qanlı Töyrə adlanan Eneolit dövrünə aid yer vardır. Deməli, dialektlərimiz həm də qədim tariximizin izlərini daşıyır.

Yanşaq sözü ədəbi dilimizdə aşiq mənasında anlaşılır. “Koroğlu” dastanında da bu söz məhz aşiq mənasında işlənmişdir. Kəlbəcərin Yanşaq kəndinin olması da tarixi faktdır. Etimoloji baxımdan yanşaq bəzən züyük tutan, aşığın yanındakı mənasında izah edilir. Deməli, yanşaq əslində saz, eləcə də nəfəs musiqi alətləri ifa edən musiqini müşayiət edən şəxsə deyilib. Bu gün isə həmin söz zamanla fərqli məcazi mənə çalarları qazanıb.

Doqqaz sözünün geniş işlənməsi faktını da nümunə olaraq göstərmək olar. Qarabağ dialektində bu söz kiçik həyat qapısı, addamaş mənasındadır. Lakin bu söz bəzən səhv olaraq küçə mənasında izah edilir, mənə təhrif olunur. Doqqaza çıxmaq, qapıya çıxmaq ifadəsi məcazi olaraq bayıra, çölə, küçəyə çıxmağı ifadə edə bilər. Lakin doqqaz küçə deyil, qapıdır.

Ovduq-ovdux, atlama-avdix sözləri ayran mənasında geniş işlənən dialekt sözüdür. Bu söz Təbriz və Qarabağ dialektində daha çox işlənərkədir. Ədəbi dildə daha çox ayran sözü işlənsə də, bəzən digər variantlara da rast gəlinir.

Dənizçilik və balıqçılıqla bağlı söz və ifadələr digər bölgələrdə işlək olmadığından ədəbi dilin sözləri olsa da, dialekt səviyyəsində məhdudlaşır. Lövbər, göyörtə, ləpədüyən, gilavar gözəl sözlər olsa da, işlənmə yerinə görə çərçivədədir. Məhdud işlənir.

Gölmə, gölməçə sözü müasir ədəbi dilimizdə geniş işlənir. Gölmə su gələn, lakin suyu qurumuş arxlarda duran su mənasını verir. Gölməçə isə yağışdan sonra yaranan, yollarda, yol kənarlarında olan sulardır. Müasir ədəbi dilimizdə gölmə sözündən yaranan gölməçə sözü çox işlənsə də, gölmə sözü dialekt sözü olaraq qalır, ədəbi dildə az işlənir.

Xalqın həyatında vacib olan bəzi sözlər ədəbi dilimizdə geniş işlənməsə də, dialektlərimizdə, kənd həyatında, müəyyən sahələrdə olduqca işləkdir. Arxac – heyvan saxlanan yer, örüş – mal-qaranın otladığı yer, loda – kiçik ot topası, taya – böyük ölçüdə, xüsusi formada yığılmış ot topası, ləbə (ləvə) – bir yaba ağzı ot mənasında işlənir. Heyvandarlıq ilə əlaqəli olan bu sözlər kənd həyatında, məişətdə sıx işlənərək əhalinin həyat tərzini ifadə edir.

Arğac, əriş, kücü, vərdənə, səhmə, giləndar, açma-yumma, kirkir, həvə, kələf, əlçim, dükcə, çətən və s. sözlər peşə sözləri olmaqla bərabər yalnız dialekt və şivələrdə işlək qalıb. Bu sözlərin ədəbi dildə işlənməsi də məlumdur. “Kələfin ucunu itirmək”, “kirkir kimi yanımi kəsdirib durmusan”, “Yel baba, əlçimimi sal, baba”, “Bir çətən külfətim var” və s. Çətən vaxtilə aşsüzən rolu oynayan məişət əşyası olub. Qarğının nazik uclarından hörülən bu əşya ilə aş, xəngəl, pendir və s. süzölməsində istifadə edilib. İndi həmin əşyaya muzeylərdə rast gəlinir. Deməli, bu söz arxaizmə çevrilməklə yanaşı, bəzi bölgələrdə dialekt sözü kimi işlənməkdədir.

Ədəbi dildə, tibbdə tənzip sözünün dialekt sinonimi olan cuna sözü bədiəi ədəbiyyatda çox işlənərək xalq dilində də geniş yer tutur.

Yamacları yaşıllığı bəzəyən

Ayaqları qan xınalı kəkliyim!

Qayalarda, təpələrdə təzəyən

Qanadları göy cunalı kəkliyim! (Rəsul Rza. İlc. 2005: s.188)

Ucu əşrəfili, bulut kimi saç,

Dal gərdəndə hər hörüyü bir qulac,

Kələğayı əlvən, qəsabə qıyğac,

Altından cunası, hayıf ki, yoxdur! (Vaqif.2004: s.114)

Məişətdə işlənən yürük sözü də dialekt sözüdür. Bu söz böyük şairimiz Xəlil Rza Ulutürkün "Ana dili" şeirində misraların ifadə gücünü artırır:

Dörd qulac ip
Bir yürüyü bənd eləmiş kəhkəşana.

Layla çalır gəlin ana,
Yelləndikcə kiçik yürük

Gedib dəyir bu ulduzdan o ulduza. (Ulutürk. Ic. 2005. s.166)

Burada dahi sənətkar "yürük" sözü ilə simvolik əşya obrazı yaradır. Şairin ifadə tərzilə bu əşya canlı obraza çevrilir. Belə xalq ifadələrinin işlədilməsi şeirdə bədiiyyəti və emosionallığı daha da artırır.

Dialekt sözü olan məğlətə (mağlətə) C.Cabbarlının "Almaz" əsərində Baloglan və Hacı Əhməd obrazlarının dilindən söylənilərək obrazın xarakterinin açılmasına kömək edir və fikrin təsir gücünü artırır.

"O bizim kəndimizə məğlətə salır. Biz kəndlilər tələb edirik: bu saat o bu kənddən çıxsın! Ay gədə, Balarza, uşaqlara de, hamısı qışqırsın. Yoxsa, nəcins oğrunun yadına daş salar". (C.Cabbarlı. IIIc. 2005: s.84)

"Qərar belədir ki, Almaz, hansı ki, məğlətə salır kəndə və camaat arasına, hansı ki, bir neçə bidət işlərdə olub və kəndə dava salır, hökumət onu müəllimlikdən çıxartsın və bir də, Mirzə Səməndərdən razılıq kağızı yazsın və onu həmişəlik müdir eləsin". (C.Cabbarlı. IIIc. 2005: s.88)

Bu sözün maxlətə, mağlətə kimi müxtəlif fonetik variantları mövcuddur. Xüsusən, Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, Qərbi Azərbaycan dialektində bu ifadəyə geniş rast gəlinir.

Dialekt və şivələrimizdə məcazi mənalı ifadələr də çoxdur. Şümal (şumal) sözünü buna nümunə göstərmək olar. Şümal yeni pöhrələmiş düz, hamar, hələ budaqlara ayrılmamış zoğ mənasındadır. Belə ağac zoğlarından oduncaqlaşanda məişətdə əl ağacı, oxlov, dəhrə, balta, yaba, dəryaz sapı və.s əşyalar düzəldilir. Məcəzi mənada isə bu söz ucaboşlu, hündür, boy-buxunlu gənc mənasında işlənir.

Bir şumal pöhrəni
bir vurğuda qələm elədi
və qürurla dedi:

- Ovхарını gördünmü baltanın! (R.Rza. II c. 2005: s.52)

"Şahnaz xanım da bu hündürboşlu, enlikürəkli, şumal oğlana baxdı, belindəki patrondaşa baxdı və cavan xanımın gözlərində bir qürur duydu". (Elçin. II c. 2005: s.249)

R.Rza yaradıcılığından olan nümunədə bu sözün həqiqi mənada işlənməsi faktını, Elçin Əfəndiyevin nəsrindən verilmiş nümunədə isə məcazi mənada işlənməsini görürük.

Böyük ədib Mir Cəlal öz yaradıcılığında bu sözü həm həqiqi, həm məcazi mənada işlətməmişdir. “Yunis bıçağa işarə etdi: - Yaxşı itilənsə, yüz əlli ödəyərsən. Bu taxta qurudur, şümaldır”. “Ağca yaraşlıqlı bir qız idi, tamaşasından doymazdın. Həmişə dik və düz baxan iri, ala gözləri, ağ sifəti dairələyən qara tellər, qulac saçlar, şumal, göyərçini gərdən, sakit yerləş”. (Mir Cəlal. 2005: s.157)

Göründüyü kimi sadə bir söz olan şumal sözü obrazın təqdim olunmasında, fikrin oxucuya çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu nümunədə görkəmli yazıçı nəsrində poetizmin gözəl nümunəsini yaratmışdır. Bu cür xalq ifadələri əsəri daha oxunaqlı edir, bədii ədəbiyyata marağı artırır.

Dialekt-şivələrin öyrənilməsi tarixi, etimoloji baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir. Qədim folklor nümunələrində, eləcə də yazılı ədəbiyyatda işlənən dialektoloji dil faktları bu gün də müxtəlif variantlarla təzahür edərək özünü göstərir. Müxtəlif bölgələrdə fərqli fonetik xüsusiyyətlərlə işlənən həmin sözlər dilimizin tarixi, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqdadır.

Bu gün cəmiyyətin milli-mədəni inkişaf vüsəti, elmi-texniki tərəqqi sayəsində ədəbi dilimiz istər lüğət ehtiyatı, istərsə də qrammatik xüsusiyyətləri ilə yüksək səviyyəyə çatmışdır. Bu baxımdan dialekt-şivələrin də ədəbi dillə həmahəng inkişafı aydın görünür. İstehsal texnologiyaları, XXI əsr həyat tərz, kütləvi informasiya vasitələrindən geniş istifadə dialekt və şivələrlə ədəbi dil arasında fərqi xeyli azaltmışdır. Yeni texnologiyalardan ümumxalq istifadəsi geniş xalq kütlələrinin dil xüsusiyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Elmi-texniki tərəqqi sayəsində termin xarakterli bir çox yeni söz və ifadələrdən ümumişlək şəkildə istifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M.İ. Sənətkar və söz. Bakı: “Yazıçı”, 1984.
2. Elçin. “Seçilmiş əsərləri (10 cildə)”, 2-ci cild. Bakı, “Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2005, 523 səh.
3. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri. Dörd cildə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 368 səh.
4. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı:

“Azərnəşr”, 1962.

5. Fərzəliyev Ə.A. İzahlı dilçilik lüğəti. Bakı: “Maarif”, 1969.

6. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004.

7. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 səh.

8. Xəlil Rza. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 296

9. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 384 səh.

10. Molla Pənah Vəqif. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 264 səh.

11. Rəsul Rza. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 320 səh.

12. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 424 səh.

TƏHSİL SİSTEMİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNTEQRASIYASI

Elnarə Məmmədova

Müəllim

Azərbaycan Tibb Universiteti
ememmedova69@mail.ru

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan dilinin təhsil sistemindəki rolu, funksiyası və inkişaf istiqamətləri araşdırılır. Eyni zamanda dərslərlərin keyfiyyəti, texnologiyanın təsiri və dilin müxtəlif təhsil pillələrində tətbiqi təhlil olunur. Bu yazıda Azərbaycan dilinin təhsil sistemindəki inteqrasiyası, mövcud vəziyyət, problemlər və perspektivlər araşdırılır.

İnteqrasiya həyatın bütün sahələrinə aid olub, “bütövləşmə”, “bərpa” deməkdir. İnteqrasiya termini XX əsrin sonundan fəallaşmağa başlamışdır.

Zaman-zaman differensial yanaşmalar hissələrə bölünməni tənzimlədiyi kimi, inteqrasiya prosesləri də bütövləşmələrin, tamamlanmaların nəticəsi kimi meydana çıxmışdır.

İnteqrasiya təhsil aləmində aparıcı yer tutur. İnteqrasiya nəticəsində tədris materialının yığcamlığı təmin edilir, təkrara yol verilmir, tələbələr artıq yüklənmir və tədris vaxtına qənaət edilir.

Beləliklə, təhsil sistemində Azərbaycan dilinin inteqrasiyası gənclərin dil bacarıqlarını artıraraq onların elmi və intellektual potensialını gücləndirir və milli irsin qorunub saxlanılmasına xidmət edir.

Bu məqalə Azərbaycan dilinin təhsil sistemində inteqrasiyasının əhəmiyyəti, onun inkişaf etdirilməsi yolları və qarşıya çıxan problemləri geniş şəkildə təhlil edir. Azərbaycan dili ölkənin dövlət dili olmaqla yanaşı, milli mədəniyyətin və kimliyin qorunub saxlanmasında əsas vasitədir. Bu dilin təhsil sistemində inteqrasiyası isə gənc nəslin ana dilində təhsil alması və elmi biliklərə yiyələnməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan dilinin təhsil sistemində tədrisinin daha effektiv həyata keçirilməsi yollarını araşdırmaq və mövcud çətinlikləri üzə çıxarmaqdır.

Azərbaycan dilinin təhsil sistemində tam və dayanıqlı inteqrasiyası milli kimliyin qorunması və inkişafı baxımından zəruridir. Bu inteqrasiyanın uğuru müasir dərslərlər, texnologiyaların tətbiqi və eləcə də müəllimlərin

pəşəkarlığından asılıdır. Dövlət və cəmiyyət bu prosesdə birgə iştirak etməlidir.

İnteraktiv tətbiqlər (mobil applikasiyalar, oyunlar) vasitəsilə şagird və tələbələr dil bacarıqlarını daha səmərəli şəkildə inkişaf etdirə bilirlər.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, tədris, təhsil, integrasiya, elmi.*

Abstract

This article explores the role, function, and development of the Azerbaijani language in the education system. It also analyzes the quality of textbooks, the impact of technology, and the use of the language across different levels of education. This article examines the integration of the Azerbaijani language in the education system, its current situation, problems and prospects.

Integration applies to all areas of life and means “integration”, “restoration”. The term integration has become more active since the end of the 20th century.

Just as differential approaches from time to time regulate division into parts, integration processes have emerged as a result of integrations and completions.

Integration occupies a leading place in the world of education. As a result of integration, the compactness of the teaching material is ensured, repetition is not allowed, students are no longer overloaded and teaching time is saved.

Thus, the integration of the Azerbaijani language in the education system increases the language skills of young people, strengthens their scientific and intellectual potential, and serves to preserve the national heritage.

This article comprehensively analyzes the importance of the integration of the Azerbaijani language in the education system, the ways of its development, and the problems encountered. In addition to being the state language of the country, the Azerbaijani language is the main tool for preserving national culture and identity. The integration of this language into the education system is of great importance for the younger generation to receive education in their native language and acquire scientific knowledge. The main purpose of the article is to investigate ways to more effectively implement the teaching of the Azerbaijani language in the education system and to reveal existing difficulties.

The full and sustainable integration of the Azerbaijani language into the education system is necessary for the protection and development of

national identity. The success of this integration depends on the use of modern textbooks, technologies, as well as the professionalism of teachers. The state and society should participate in this process together.

Through interactive applications (mobile applications, games), pupils and students can develop their language skills more effectively.

Keywords: *Azerbaijani language, teaching, education, integration, science.*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən, dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dili dövlətin rəsmi dili olmaqla yanaşı, milli kimliyin, mədəni irsin və təhsil sisteminin əsas sütunlarından biridir. Müstəqillik dövründə Azərbaycan dili təhsil sistemində əsas dil kimi formalaşmış, onun tədrisi və tətbiqi müxtəlif səviyyələrdə genişlənmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və “Təhsil haqqında” Qanuna əsasən, dövlət təhsil müəssisələrində təhsil Azərbaycan dilində aparılır. Bu, milli dilin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır (Təhsil haqqında Qanun, 2009).

Azərbaycan dili yalnız bir ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də milli kimliyin, mədəni irsin və dövlət müstəqilliyinin əsas daşıyıcısıdır. Təhsil sistemi isə bu dili yaşadan və inkişaf etdirən və gələcək nəsillərə ötürən ən önəmli sahələrdən biridir. Bütün tədris pillələrində Azərbaycan dili əsas tədris dili kimi istifadə olunur. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı vasitəsilə dilimizin qrammatikası, üslubu və funksional üslubları öyrənilir.

Tədris formaları və integrasiya istiqamətləri

- Tədris dili kimi: Bütün məktəblərdə və universitetlərdə əsas tədris dili olaraq.

- Milli dəyərlərin daşıyıcısı kimi – şagird və tələbələrdə vətənpərvərlik tərbiyə olunur.

- Fənn kimi: Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənləri vasitəsilə qrammatika, üslub və nitq bacarıqları öyrədilir.

- İxtisas dili kimi: Ali məktəblərdə müxtəlif ixtisaslara uyğun Azərbaycan dilində elmi-texniki terminlərin və üslubun mənimsədilməsi həyata keçirilir (Həsənov. S. 2021).

Bu sahədə dərsliklərin və tədris materiallarının rolu əvəzsizdir.

Dərsliklər integrasiyanın əsas alətidir. Onların müasir dövrə uyğun olması vacibdir.

Müasir dövrdə dərsliklərin və tədris materiallarının müasir tələblərə uyğun olması Azərbaycan dilinin keyfiyyətli tədrisində mühüm rol oynayır. Lakin bəzi problemlər də mövcuddur:

- Dərsliklərdə bəzən təkrarlılıq və nəzərilik üstünlük təşkil edir;
- Terminoloji baza bəzi sahələrdə zəifdir.
- Rəqəmsal və interaktiv materiallar hələ də məhduddur.
- Terminoloji dəqiqlik zəifdir.
- Kommunikativ yanaşma
- Rəqəmsal mənbələrlə uyğunluq;
- Yaradıcılıq və tənqidi düşüncəni inkişaf etdirən tapşırıqlar (Hüseynov R. 2021).

Məqalədə, ilk növbədə, Azərbaycan dilinin təhsil sistemindəki tarixi rolu və indiki vəziyyəti müzakirə olunur. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinin məktəbəqədər təhsildən başlayaraq ali təhsil pilləsinə qədər davam edən tədris prosesi ilə geniş şəkildə əhatə olunduğu vurğulanır. Məktəblərdə və universitetlərdə dilin düzgün öyrədilməsi, şagird və tələbələrin Azərbaycan dilində sərbəst danışmaq, yazmaq və fikirlərini ifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə yardım edir.

Elm və təhsil ocaqlarında texnologiyanın tətbiqi və **və rəqəmsal alətlərin rolu** Azərbaycan dilinin tədrisini asanlaşdırır:

- Onlayn test sistemləri (DIM, MİQ);
- Dil öyrədici tətbiqlər;
- Elektron dərsliklər və onlayn platformalar (e-dərs, portal.edu.az və s.);
- İmtahan sistemləri (DIM, MİQ);
- Süni intellekt əsaslı dil alətləri və s. (Əlizadə F. 2019).

Bununla yanaşı, Azərbaycan dilinin tədrisinin yalnız dil fənləri ilə məhdudlaşmadığı, eyni zamanda digər fənlərin də Azərbaycan dilində tədris edilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Bu, müxtəlif sahələrdə şagird və tələbələrin elmi bilikləri və peşə bacarıqlarını öz ana dilində mənimsəməsinə imkan yaradır.

Məqalədə Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə olunan dərsliklər və tədris materiallarının vəziyyəti də geniş müzakirə edilir. Tədris materiallarının müasir tələblərə uyğun gəlməməsi və bəzən təhsil prosesini tam dəstəkləməməsi problemləri vurğulanır. Bunun həlli yollarından biri kimi dərsliklərin yenilənməsi və müasir texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası göstərilir. Bu, dilin daha müasir və innovativ şəkildə öyrədilməsinə və gənc nəslin marağının artırılmasına kömək edə bilər.

Azərbaycan dilinin elmi təhsildə istifadəsi də mühüm aspektlərdən biridir. Məqalədə qeyd olunur ki, ali təhsil müəssisələrində elmi tədqiqatların Azərbaycan dilində aparılması və elmi işlərin bu dildə yayımlanması elmi dilin inkişafı üçün vacibdir. Bununla yanaşı, xarici dillərdən edilən tərcümələrin Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması elmi

biliklərin yerli tələbələr və tədqiqatçılar tərəfindən mənimsənilməsinə kömək edir. Azərbaycan dilində elmi əsərlərin, məqalələrin və monoqrafiyaların sayının artırılması, həmçinin yeni elmi terminlərin işlənilib hazırlanması bu sahədə dilin mövqeyini gücləndirən əsas amillərdəndir.

Məqalədə təhsil sistemində Azərbaycan dilinin integrasiyasını çətinləşdirən problemlər də ətraflı araşdırılır. Bəzi məktəblərdə Azərbaycan dilində tədris üçün lazımi şəraitin olmaması, müasir dərslik və resursların çatışmazlığı kimi məsələlər qeyd edilir. Xüsusilə region məktəblərində bu problemlər daha kəskin şəkildə ortaya çıxır.

Problemlər və çağırışlar dili daha maraqlı və effektiv öyrənməyə imkan verir.

- Bəzi bölgələrdə rus və xarici dillərin üstünlük təşkil etməsi;
- Qloballaşmanın təsiri ilə Azərbaycan dilinin ikinci planda qalması;
- Gənclər arasında düzgün yazı və nitq vərdişlərinin zəifləməsi;
- Bəzi fənlər üzrə milli terminologiyanın formalaşmaması.
- Dərsliklərin bəzən köhnəlmiş olması;
- Rəqəmsal resurs çatışmazlığı;
- Gənclər arasında üslub normalarına biganəlik.

Bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müəllimlərin professionallıq səviyyəsinin artırılması, onların Azərbaycan dili üzrə peşə hazırlıqlarının təkmilləşməsi mühüm rol oynayır.

Həll yolları və perspektivlər

- Yeni dərslik və metodik vəsaitlərin hazırlanması;
- Müəllim hazırlığında dil bacarıqlarına üstünlük verilməsi;
- Rəqəmsal kontentin artırılması;
- Dövlət və cəmiyyətin əməkdaşlığı ilə layihələrin təşkili və s. (Məmmədova L. 2020).

Məqalədə, həmçinin xarici dillərin təhsil və elmi sahələrdə daha geniş tətbiq olunması məsələsinə də toxunulur. İngilis və rus dillərinin elmi işlərdə əsas dil kimi istifadə olunması bəzi hallarda Azərbaycan dilinin həmin sahələrdə istifadəsinə mane olur.

Ulu Öndər heydər Əliyev ölkənin təhsil sahəsində milli siyasətin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı öz töhfələrini verdi. O, Azərbaycanın inkişaf etdirilməsi və müasir dünyadakı mövqeyini möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə Təhsil islahatı komissiyasının iclasında çıxış edərək bildirdi ki, “indi bizdə təhsil sistemi islahatları məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşsın”.

Həll yolları və perspektivlər

- Yeni dərslik və metodik vəsaitlərin hazırlanması;

- Müəllim hazırlığında dil bacarıqlarına üstünlük verilməsi;
- Rəqəmsal kontentin artırılması;
- Dövlət və cəmiyyətin əməkdaşlığı ilə layihələrin təşkili.

Nəticə olaraq, Azərbaycan dilinin təhsil sistemində inteqrasiyası milli kimliyin və mədəni irsin qorunub saxlanması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu inteqrasiya gənclərə ana dilində keyfiyyətli təhsil almaq imkanı yaradır və onların Azərbaycan dilində elmi biliklərə yiyələnməsinə şərait yaradır. Təhsil sistemində Azərbaycan dilinin tam tətbiqi üçün bir sıra islahatların aparılması, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, müasir dərslik və tədris materiallarının hazırlanması, həmçinin dilin elmi işlərdə istifadəsinin genişləndirilməsi vacibdir. Bu sahədə atılacaq addımlar Azərbaycan dilinin milli və elmi sahələrdəki mövqeyini gücləndirəcək və onun inkişafına töhfə verəcəkdir.

Abstraktın ümumi məzmununu yekunlaşdırarkən qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dilinin təhsil sistemində tam inteqrasiyası üçün hərtərəfli və sistemli tədbirlər görülməli, dilin tədrisinin keyfiyyəti artırılmalı və dilin istifadəsi müxtəlif sahələrdə genişləndirilməlidir.

Təkliflər:

- Yeni dərsliklərin müasir metodologiyaya uyğun hazırlanması;
- Müəllimlər üçün metodik vəsaitlərin və təlimlərin artırılması;
- Elektron tədris resurslarının genişləndirilməsi (Veb resurs: www.edu.gov.az).

Azərbaycan dilinin təhsil sistemində inteqrasiyası milli mənsubiyyətin qorunması, eləcə də gələcək nəsillərin milli ruhda formalaşması üçün əsas vasitədir. Bu istiqamətdə görülməli işlər dövlətin və cəmiyyətin birgə məsuliyyətidir.

Azərbaycan dilinin təhsil sistemində tam şəkildə tətbiqi və inkişafı milli kimliyin qorunması, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və müstəqil düşünən nəslin yetişməsi baxımından vacibdir. Bu istiqamətdə ardıcıl fəaliyyətlərlə dilin inteqrasiyası daha da möhkəmlənəcəkdir.

Azərbaycan dilinin təhsil sistemində tam və dayanıqlı inteqrasiyası milli kimliyin qorunması və inkişafı baxımından zəruridir. Bu inteqrasiyanın uğuru müasir dərsliklər, texnologiyaların tətbiqi və eləcə də müəllimlərin peşəkarlığından asılıdır. Dövlət və cəmiyyət bu prosesdə birgə iştirak etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlizadə. F. “Azərbaycan dili və müasir tədris metodları”. – Bakı: Təhsil, 2019;
2. Həsənov. S. “Təhsil sistemində dil siyasəti və milli dəyərlər”. – Bakı: Elm və Təhsil, 2021;
3. Hüseynova. R. “Ana dili dərslərində kommunikativ yanaşma”. – Azərbaycan Müəllimlər Jurnalı, №3, 2021;
4. Məmmədova. L. “Müasir dərslərlərin dili və struktur xüsusiyyətləri”. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2020;
5. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı: 2009;
6. Veb resurs: www.edu.gov.az – Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin rəsmi saytı.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LEKSİKLƏŞƏN CÜMLƏLƏR

Fikrət Əlizadə

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

0504111351@mail.ru

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, Azərbaycan türkcəsi, məlum olduğu kimi, iltisafı dildir. Bu dilin söz yaradıcılığında iki tip mürəkkəb söz vardır. Belə sözlərin əmələ gəlməsinin birinci üsulu aqlütinativ dillərə xas olan “kök+kök” prinsipi nə qədər xarakterik olsa da, ikinci üsul aqlütinativliyə qətiyyəən xas olmayan inkorporativlikdir. Bu o deməkdir ki, cümlə predikativliyini itirərək “donur” və leksikləşir.

Mürəkkəb sözləri təşkil edən belə donuq-leksikləşmiş cümlələr iki, üç və ya dörd komponentli ola bilər. Leksikləşmiş cümlələr tərkibcə zəngindir. Onların yaranmasında fərqli nitq hissələrinin cütlüyü iştirak edir. Göstərilən proses zamanı ümumi adlardan başqa, xüsusi adlara da rast gəlmək mümkündür. Xüsusi adlara gəldikdə, onların əksəriyyəti azərbaycanlılara xas antroponimlər və vətənimizə aid toponimlərdir.

Açar sözlər: *aqlütinativ, inkorporativ, leksikləşmə, cümlə, mürəkkəb söz.*

Abstract

The article shows that Azerbaijani Turkish, as is known, is an agglutinative language. There are two types of compound words in the word formation of this language. No matter how characteristic the first method of the formation of such words is, the principle of “root + root” characteristic of agglutinative languages, the second method is incorporativity, which is absolutely not characteristic of agglutinative. This means that the sentence loses its predicativeness and “freezes” and becomes lexical. Such frozen-lexicalized sentences, which form compound words, can have two, three or four components. Lexicalized sentences are rich in composition. Pairs of different parts of speech participate in their formation. In addition to common names, it is also possible to encounter proper names during the indicated process. As for proper names, most of them are anthroponyms characteristic of Azerbaijanis and toponyms belonging to our homeland.

Keywords: *agglutinative, incorporative, lexicalization, sentence, compound word.*

Məlumdur ki, Azərbaycan türkcəsi iltisqi mahiyyətlidir. Odur ki, dildə məna daşıyıcısı olan söz kökü “sınmaz” formasını tam qoruyaraq, leksik şəkilçilər hesabına semantik genişlənə bilir. Sözlər arasında rabitəyə gəlincə isə, bunu sırf milli qrammatik şəkilçilər həll edir.

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında düzəltmə sözlər milli və alınma leksik şəkilçilər hesabına yaranır, mürəkkəb sözlər isə əsasən iki sözün birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir.

Alınma leksik şəkilçilərin əksər qismi fars dilindən keçib və onlar həmin dildə konkret leksik məna daşıyır. Azərbaycan dilində həmin sözlərin gizli semantikasi azacıq fonetik fərqlərlə özünü əks etdirir [3,s.45]. Söz yaradıcılığında bütün nitq hissələri iştirak edir. Lakin onlar işlənmə tezliyinə görə fərqlidir. Bunların arasında ən məhsuldarı isimlərdir

Öncədən vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan dilində nominativ vahid kimi qəbul olunmuş bir sıra sözlərin kökündə predikativlik özünü bariz şəkildə göstərir. Bunlara nümunə olaraq, feillərlə işlənən qoşa sözlər, -ar/-maz² şəkilçili feili bağlamalar, nəqli keçmiş zaman istisna olmaqla, zaman şəkilçili sadə və mürəkkəb sözlər, feilin əmr forması, onun bəzi növləri və s. aiddir. [2,s.96].

Azərbaycan dilində derivatoloji inkişaf bununla bitmir. İltisqi dillər üçün nadir və yad bir hal da özünü göstərir, yəni sözlər bir növ inkorporativ (ilhaq olunan) dillərə xas, vahid vurğu altında cümlə konstruksiyası şəklində birləşib, mürəkkəb sözə çevrilir. Belə mürəkkəb sözlər də bitişik və ya defislə yazılır (qazanaçdı, qızaldı, qalx-düş, biş-düş, get-gəl, otur-dur) [1,s.43].

Həmin sözlər komponent sayına görə fərqlidir. Onların sayı dördə qədər ola bilər:

1) iki komponentli: addım/basdı, xına/yaxdı, ad/qoydu, başdan/sovdu, xoş/gəldin, qırx/çıxdı, küsdüm/gül (bitki), xanım/sallandı (parça), məni/aldatdı (parça), Ərimgəldi (Xankəndidə qaya), Basarkeçər (rayon, kənd), Gələrsən-Görərsən (Şəkiddə qala);

2) üç komponentli: top/aldı/qaç (uşaq oyunu), hacı/mənə/bax (parça adı), qonşu/bağrı/çatlasın (parça), dəymə/mənə/cırıllam (parça);

3) dörd komponentli: küçə/mənə/dar/gəlir (parça)

Belə tip mürəkkəb sözlər öz ifadə vasitələrinə görə də zəngindir. Qeyd edildiyi kimi, onların yaranmasında müxtəlif nitq hissələri (bəzi hallarda köməkçi nitq hissələri də) iştirak edir:

isim + feil

adqoydu, papaqatdı, paltarkəsdi, gecəqondu, əlimyandı, İmamverdi, Qızqayıt, Elsevər

sifət + feil

xoşgəldin, məğlubedilməz

say + feil

qırxcıxdı

əvəzlik+feil

mənialdatdı (parça), mənölüm, sənöl/əsən/, özümölüm, haragəldi, nəgəldi

zərf + feil

üstqurum, üstəgəl

feil + feil

alver, gizlənqaç=gizlənpaç, götür-qoy, qaçdı-tutdu, gəldi-gedər, gedər-gəlməz, gəl-get=get-gəl,var-gəl, gir-çix,vur-tut

ədat + feil

həaldı = hərialdı

Belə tip predikativ əsaslı sözlər təsdiq və inkarda ola bilir: gələr-gəlməz, gedər-gəlməz.

Bu cür mürəkkəb sözlər söz təkrarı (və ya həmin qaydada a,ha formantlarından istifadə) ilə də əmələ gəlir: keçdi-keçdi (uşaq qaçış oyunu), qaçaqaç, basabas, gethaget, yazhayaz, gəlhagəl

Cümlə tipli mürəkkəb sözlərin ilk komponenti yiyəlik haldan başqa bütün hallarla verilir:

Adlıq halla

Gündoğdu, Qızqayıt, Qaryağdı, Allahverdi

Yönlük halla

üzəçıxdı, üstəgəl

Təsirlik halla

qozatdı, papaqatdı, toqqadöydü, qayışdıydü, mənialdatdı (parça).

Yerlik halla

gendədur (parça), ortadaqaldı (uşaq oyunu)

Çıxışlıq halla

başdansovdu

Nadir halda feilin inversiv variantına rast gəlinir: hər zaman sonuncu komponentdə olan feil ilk komponentdə işlənir:

feil + isim

çıxdaş

Bəzən predikativ mahiyyətli sadə sözlər də qrammatik şəkilçiləri ilə birlikdə nominativ səciyyə daşımağa başlayır. Belə hala həm ümumi, həm də xüsusi isimlərdə rast gəlmək mümkündür. Buna əsasən, nəqli keçmiş zaman istisna olmaqla, aşağıdakılar daxildir:

1. zaman şəkilçiləri

a) şühudi keçmiş zaman əlamətli (-dı⁴): oturdu-durdu (məndən danışdı), öldü-qaldı (işə yaramadı) Burada öldü və döndü substantivləşmə hesabına predikativliyini itirərək nə sualına cavab verir.

b) indiki zaman əlamətli (-ır⁴): gəlir

c) qəti gələcək zaman əlamətli (-acaq²): qanacaq, yanacaq, gələcək, görəcəkdir (işlər);

d) qeyri-qəti zaman əlamətli (-ar²): axar, açar, çıxar, çapar, dönər, Anar, Yaşar, Gülər.

Quruluşundan asılı olmayaraq, həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə tipli sözlər digər imkanlardan da istifadə ilə əmələ gəlir:

əmr forması: alver, get-gəl, Yüksəl, Dayandır

məchul növ: Sevil

müştərək növ: Gülüş

Bəzi hallarda cümləyə xas zaman və şəxs sonluqlu, əslən cümlə tipli xüsusi və ya ümumi adlara rast gəlirik [4,s.11]: Sevindik, Tapdıq (antroponim), Basarkeçər (toponim), dayandoldurum (silah - tufəng növü)

Predikativ mənşəli sözlərdə bir-birinə münasibətdə antonim (otur-dur, götür-qoy) və ya təsdiq-inkar mənada (gedər-gəlməz) olan sözlər də işlənir.

Leksikləşmiş cümlələr zamana görə fərqli – eyni zamanda və ya müxtəlif zamanda ola bilər:

Eyni zamanda olan cümlə tipli mürəkkəb sözlər: çaldı-çapdı, itdi-batdı

Müxtəlif zamanda olan cümlə tipli sözlər: gəlir-çıxar, gəldi-gedər

Bəzi predikativ əsaslı sözlər müstəqil deyil, qrammatik və ya leksik şəkilçilərlə yazılmağa meyillidir: gözümçıxdı-ya salmaq, üzgördü-lük etmək

Belə sözlər predikativ vahid kimi müstəqil işləmə bilmədiyinə görə əsas cümlə tipli olsa da onları söz yaradıcılığı baxımından nominativ vahid kimi götürmək lazımdır.

Göründüyü kimi, dilçilikdə nominativ vahid qismində qəbul olunmuş bir sıra sözlərin mahiyyətində və konstruksiyasında sözün semantikasına bağlı predikativ əlamət durur. [3,s.34].

Məqalədə belə bir nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycan dilində inkorporativ cəhətdən derivatoloji hadisə əzəldən mövcud olsa da, dilçiliyimizdə lazımı diqqət yetirilmədiyinə görə o, dərin tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir..

Faktik materiallar sübut edir ki, ümumi adlar içində məişət, bayram adət-ənənələri, müxtəlif sahə və peşələrə aid anlayışlar, həmçinin xüsusi adlar kimi formalaşan antroponim və toponimlər də daxil olmaqla, yeni sözlər inkorporativ yolla da yaranır və bunlar leksikləşən cümlələr hesabına

baş verir. Bu tip mürəkkəb sözlərdə cümlə donuqlaşdığı üçün leksikləşir və orada adətən oxşatma, məcazilik olmur, çatdırılma anlayış əsasən həqiqi mənasını qorumaqla, təbii şəkildə verilir.

Belə tip mürəkkəb sözlər nitq hissələrinin kombinatorikasına görə zəngindir. Nadir halda sadə predikativ əsaslı cümlələr də leksikləşə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M. Əsərləri. I cild. Bakı, Elm və Təhsil, 2010, 308 s.
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Elm və təhsil, Bakı, 2020. 656 s.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006. 208 s.
4. Paşayev A. Türk mənşəli beynəlmiləl onomastik vahidlər (müqayisəli onomastika). Bakı, AzTU, 2017, 252 s.

AZƏRBAYCANDA DİL SİYASƏTİ VƏ DİL PLANLAŞDIRILMASI

Gülarə Əmirova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

gulareamirova@yandex.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında dil siyasətinin və dil planlaşdırılmasının nəzəri və praktik aspektləri araşdırılır. Dilin milli kimliyin formalaşmasında, ictimai integrasiyada və sosial sabitliyin təminində oynadığı rolu vurğulanıq. Məqalədə çoxmillətli və çoxdilli cəmiyyətlərdə dil siyasətinin ideoloji və funksional çərçivəsi, dövlətin dilə münasibəti, hüquqi-normativ baza və monitoring mexanizmləri təhlil edilir. Dil planlaşdırmasının ölkə daxilində və xaricində həyata keçirilmə strategiyaları, Azərbaycan dilinin beynəlxalq nüfuzunun artırılması, diasporla əlaqələrin gücləndirilməsi və təhsil sahəsində tətbiqi məsələləri geniş şəkildə təqdim olunur. Məqalə, həmçinin dilin qorunması, normativ strukturunun inkişafı, terminoloji bazanın zənginləşdirilməsi və rəqəmsal platformalarda tətbiqi kimi aktual problemlərə toxunur.

Açar sözlər: *dil siyasəti, dil planlaşdırılması, çoxdillilik, milli kimlik, Azərbaycan dili, diaspor, terminologiya, monitoring*

Abstract

The article explores the theoretical and practical aspects of language policy and language planning in the Republic of Azerbaijan. It emphasizes the role of language in shaping national identity, fostering social integration, and ensuring societal stability. The study analyzes the ideological and functional framework of language policy in multilingual and multiethnic societies, including the state's approach to language, the legal and normative foundations, and monitoring mechanisms. It presents strategies for implementing language planning both domestically and internationally, highlighting efforts to enhance the global status of the Azerbaijani language, strengthen ties with the diaspora, and apply language policy in the field of education. The article also addresses current issues such as language preservation, development of normative structures, enrichment of terminological resources, and the application of language on digital platforms.

Keywords: *language policy, language planning, multilingualism, national identity, Azerbaijani language, diaspora, terminology, monitoring*

Dil hər bir xalqın milli sərvəti olduğu kimi, onun ən mühüm özünütdədiq vasitəsidir. Dilin köməyi ilə biz dünyanı dərk edir, ünsiyyət qurur, ictimai və sosial həyatımızda müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçiririk. Dil istər milli dövlətçilik siyasətinin həyata keçirilməsində, istərsə də cəmiyyət həyatında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Hər bir cəmiyyətdə dilin funksionallığı, tətbiqi və inkişafını təmin edən müəyyən prinsiplər sisteminin yaradılması zəruridir. Ona görə də müasir dünyada qloballaşma proseslərinin vüsət aldığı bir dövrdə dil siyasətinin aparılması və dil planlaşdırılmasının həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası çoxəsrlik tolerantlıq ənənələri olan, milli-mədəni, dini dəyərləri yaşadan çoxmillətli, çoxdilli və çoxdinli ölkədir. Hazırda ölkəmizdə Azərbaycan dilinin daşıyıcıları ilə yanaşı respublikanın müxtəlif regionlarında yığcam halda yaşayan və öz dillərindən sərbəst surətdə istifadə edən 30 sayda millət və etnik qrup mövcuddur*. Qeyd edilməlidir ki, “çoxmillətli dövlətlərdə “dil və millət” problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə dövlətlərdə baş verən ictimai dəyişikliklər öz əksini dil proseslərində tapmış olur. Bu proseslərdən ən mühümü millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olan dil ilə digər milli dillərin qarşılıqlı əlaqəsidir” (Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F., 2019). Bu baxımdan dil siyasəti çoxmillətli dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan dövlətinin milli siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Çünki çoxmillətli cəmiyyətlərdə dövlət idarəçiliyinin əsas şərtlərindən biri vahid və məqsədyönlü dövlət siyasətinin formalaşdırılmasıdır. Bu siyasətin mühüm istiqamətlərindən sayılan dil siyasəti və dil planlaşdırılması dövlətin milli kimlik, ictimai inteqrasiya və sosial sabitlik kimi fundamental məsələlərinin həllində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dil siyasətinin və dil planlaşdırılmasının düzgün istiqamətdə qurulması isə yalnız nəzəri baxımdan deyil, həm də praktik tətbiq baxımından mürəkkəb prosesdir. Ona görə də, dil siyasətinin strateji əsaslarla həyata keçirilməsi çoxmillətli dövlətlərin davamlı inkişafı və siyasi bütövlüyünün təmin olunması üçün zəruri şərtlərdəndir.

Çoxmillətli dövlətlərdə mürəkkəbliyi ilə seçilən dil siyasəti ideoloji prinsiplərin məcmusu olmaqla cəmiyyətdə, dövlətdə dilin inkişafı, qorunması və tətbiqi ilə bağlı problemlərinin həllinə yönəlmiş praktik tədbirlərdən ibarətdir. Dil siyasətinin həyata keçirilməsində bir dövlətdə

* https://multiculturalism.preslib.az/az_a5.html

mövcud olan çoxdillilik, etnik tərkibin özünəməxsusluğu, millətlərarası münasibətlər, müxtəlif dillərin və onların daşıyıcılarının cəmiyyətdə rolu və s. bu kimi faktorlar nəzərə alınmalıdır.

Qeyd edilməlidir ki, “dil siyasəti” və “dil planlaşdırılması” ayrı-ayrı anlayışlardır. Milli siyasətin tərkib hissəsi olan dil siyasəti dövlətin daxili və xarici siyasətinin əsasını təşkil edir. “Dil siyasəti əsasən dil problemlərinin həllinə yönələn bir siyasətdir. Dil problemləri isə müxtəlif cəmiyyətlərdə müxtəlif cür təzahür edir və ya ayrı-ayrı sahələrə toxunur”, “Dil siyasəti, əsasən, dilin mövcud olduğu cəmiyyətlərdəki dil problemlərinin, oradakı dil situasiyalarında baş verən problemlərə yönəlmiş bir siyasətdir. Bu problemlər – dil problemləri isə fərqli cəmiyyətlərdə müxtəlif şəkildə, formalarda ortaya çıxır və ya müxtəlif cür təzahür edir, ayrı-ayrı dilçilik sahələrinə toxunur” (İbrahimov E.,2022). Qeyd edilməlidir ki, dövlətin vahid konseptual çərçivədə həyata keçirdiyi dil siyasəti dövlətin və onun vətəndaşların maraqlarına xidmət etməlidir. Azərbaycanda bu siyasət ölkə vətəndaşlarının dil hüquqlarını qorumaqla yanaşı, dil müxtəlifliyinin mühafizə edilməsinə də yönəldilmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında dövlət dil siyasəti Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyasının prinsiplərinə, “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun müddəalarına, müvafiq normativ-hüquqi aktların, eləcə də beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarına əsaslanır. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda dövlət dili Azərbaycan dilidir və dövlət dili siyasətinin başlıca məqsədləri aşağıdakılardır:

- 1) dövlət dilinin işlənməsini, qorunmasını və inkişafını təmin etmək;
- 2) dövlət dilinin tətbiqi işinə nəzarət etmək, ədəbi dil normalarının düzgün tətbiqinə nail olmaq, dövlət dilini yad dillərin təsirindən qorumaq, müxtəlif linqvistik müdaxilələrin qarşısını almaq;
- 3) dövlət dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsini (terminologiyanın yaradılması inkişafı və s.) təmin etmək;
- 4) Azərbaycan dilinin xaricdə nüfuzunun yüksəldilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərmək.

Azərbaycanda dil siyasətinin başlıca obyektı Azərbaycan dilidir. Ölkəmizdə dil siyasətinin subyektı isə Azərbaycan dövlətidir. Dillə bağlı qəbul edilmiş hüquqi-normativ aktlar müstəsna olaraq dövlətin səlahiyyətləri çərçivəsində həyata keçirilir. Azərbaycan dilinin dövlət daxilində mövcud olan digər dillərlə müqayisədə xüsusi statusa malik

olması, həmçinin beynəlxalq aləmdə Azərbaycan dilinin rolunun artırılması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərini təşkil edir.

Hazırda “dillərin qorunması və dil müxtəlifliyi, dil və kimlik, insanların dil hüquqları kimi sosialistik mövzular bu gün də dil siyasəti tədqiqatlarının prioritet istiqamətləri olaraq qalmaqdadırlar” (Qəribova J., 2013). Bu mənada Azərbaycan Respublikasının dil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də ölkə ərazisində yaşayan milli azlıqların dillərinə qayğının göstərilməsi və onların inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Bu siyasət çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər milli azlıqların dil hüquqlarının təmin edilməsinə, onların ana dillərində təhsil almalarına, mədəni və ədəbi irslərinin qorunmasına yönəlmişdir. Dövlətin bu sahədəki fəaliyyəti milli azlıqların dil və mədəni kimliyinin yaşadılmasına, onların cəmiyyətə inteqrasiyası ilə yanaşı, özünəməxsusluqlarının saxlanmasına imkan yaradır. Məhz bu qayğının nəticəsi olaraq, ölkədə milli azlıqların ana dillərində tam orta təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir, onların ədəbi yaradıcılığı və folklor nümunələri mütəmadi şəkildə nəşr olunur və ictimaiyyətə təqdim edilir.

Dil planlaşdırılması müasir dövlətlərin mədəni, sosial və siyasi inkişaf strategiyalarında mühüm yer tutur. Dil planlaşdırılması isə ümumilikdə milli kimliyin formalaşması ilə bağlı olan siyasi və sosial proseslərin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edərək dil siyasətinin həyata keçirilməsi istiqamətindəki konkret fəaliyyətlərdir. “Dil planlaşdırması cəmiyyətdə dilin inkişafına, istifadəsinə yönəlik strategiya və fəaliyyətləri əhatə edən dil siyasətinin praktik cəhətdən reallaşdırılmasıdır” (Zoubi S., 2025). “Dil planlaşdırmasının məqsədləri, adətən dili daha yüksək funksional səviyyəyə qaldırmaq, ona institusional status vermək, rəsmi ünsiyyət sahələrində funksiyalarını genişləndirməkdir” (Кириленко, 2023).

Bir sıra metod və strategiyalarla müəyyən edilən dil planlaşdırılması yalnız dilin normativ strukturunun formalaşdırılması ilə məhdudlaşmır, həm də onun ictimai funksiyasının genişləndirilməsi, beynəlxalq nüfuzunun artırılması və kommunikativ effektivliyinin təmin olunması məqsədini də daşıyır. Azərbaycan Respublikasında dil planlaşdırılmasının iki əsas istiqamət üzrə – ölkə daxilində və ölkə xaricində – aparılması dilin funksional gücünü artırmaqla yanaşı, onun global mədəniyyətlərarası dialoqda fəal iştirakını da təmin edir.

Ölkə daxilində dil planlaşdırılması dövlətin rəsmi dil siyasətinin həyata keçirilməsi, dilin normativ bazasının formalaşdırılması və ictimai-mədəni sahələrdə tətbiqinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Buraya aşağıdakılar daxildir:

Normativ dilin qorunması və inkişafı. Ədəbi dil normalarının monitorinqi, dil pozuntularının aradan qaldırılması, yeni terminlərin işlənməsi və təsdiqi.

Təhsil və maarifləndirmə. Məktəb və ali təhsil sistemində dilin tədrisi, müəllim hazırlığı, dil bacarıqlarının inkişafı üzrə proqramlar.

Media və ictimai diskurs. Kütləvi informasiya vasitələrində dilin düzgün istifadəsinin təşviqi, reklam və sosial şəbəkələrdə dil mədəniyyətinin formalaşdırılması.

Rəqəmsal dil siyasəti. Elektron resurslarda, süni intellekt sistemlərində və texnoloji platformalarda Azərbaycan dilinin tətbiqi və qorunması.

Ölkə daxilində bu fəaliyyəti konkret olaraq Azərbaycan dilçiliyinin formalaşması və inkişafı problemləri üzərində işləyən AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və dövlət dilinin düzgün tətbiqi işinə nəzarət edən Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası da Azərbaycan dilini təbliğ etməklə onun işlənmə imkanlarının daha da genişləndirilməsinə təşviq etməklə dövlətin dil planlaşdırması işinə dəstək verir.

Qeyd edilməlidir ki, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu dövlətin dil siyasətinin həyata keçirilməsində və dil planlaşdırılması istiqamətində aparıcı elmi-tədqiqat qurumu kimi çıxış edir. Dövlətin qəbul etdiyi hüquqi-normativ aktlara söykənərək dövləti dilinin saflığının qorunması, düzgün tətbiqi istiqamətində İnstitut mütəmadi olaraq media, internet resursları və reklam daşıyıcılarının dilini üzərində monitorinqlər aparır, ədəbi dil norma pozuntularını aşkar edir və əldə edilmiş nəticələri təhlil edir. Monitorinq nəticələri yalnız statistik göstəricilər kimi deyil, həm də dilin sosial funksiyasının dəyişməsi və ictimai dil davranışının formalaşması baxımından dəyərləndirilir.

Eyni zamanda bu sahədəki mövcud problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə aidiyyəti dövlət qurumları ilə görüşlər keçirir, reklam agentlikləri ilə əməkdaşlıq edir, peşəkar fəaliyyəti Azərbaycan dili ilə bağlı olan jurnalist və filoloqların dil bacarıqlarının inkişafı, yazılı və şifahi nitq vərdislərinin inkişafı istiqamətində də əməli tədbirlər görür. Bu tədbirlər yalnız mövcud problemlərin həllinə deyil, həm də dilə qarşı ictimai məsuliyyətin artırılmasına yönəlmişdir.

Göstərilən məqamlar dil planlaşdırılmasının ölkə daxilində həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Ölkə xaricində, vətənimizin hüdudlarından kənarda dil planlaşdırılması Azərbaycan dilinin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun

yüksəldilməsi ilə yanaşı, xaricdə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələlərini də ehtiva edir. Belə ki, bir çox xarici ölkələrin (ABŞ, Rusiya, Polşa, Çin, Misir, Özbəkistan və s.) ali məktəblərində, türkologiya və mədəniyyət mərkəzlərində Azərbaycan dili tədris edilir ki, bu da dövlət dilinin beynəlxalq nüfuzunun artmasına, onun dünya elmi və mədəni mühitində tanınmasına mühüm təsir göstərir. Bu iş, həmçinin Azərbaycan dilinin diaspor icmalarında qorunub saxlanmasına, xüsusilə azərbaycanlı ailələrdə böyüyən gənc nəslin bu dili bilmələri, ana dilinə mükəmməl səviyyədə yiyələnmələri baxımından olduqca önəmlidir. Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayında ölkə rəhbəri İlham Əliyevin bu istiqamətdəki çıxışında da dövlət dilimizin milli kimliyin və diaspor birliyinin əsas dayaqlarından biri olduğu xüsusi vurğulanmış, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan dilinə bağlılığının gücləndirilməsinin prioritet vəzifə olduğu diqqətə çatdırılmışdır*.

Ölkə xaricində dil planlaşdırılması dövlətin geosiyasi maraqlarının həyata keçirilməsi, diasporla əlaqələrin gücləndirilməsi, Azərbaycan dilinin beynəlxalq səviyyədə tanınması və öyrədilməsi məqsədi daşıyır. Bu istiqamətin əsas komponentləri aşağıdakılardır:

Diaspor və mədəni diplomatiya. Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların dil bacarıqlarının qorunması, mədəni tədbirlərlə dilin təşviqi.

Xarici təhsil və dil kursları. Universitetlərdə Azərbaycan dili kafedralarının yaradılması, dil kurslarının təşkili, tədris vəsaitlərinin hazırlanması.

Beynəlxalq əməkdaşlıq. Dilçilik sahəsində elmi-tədqiqat layihələri, konfranslar və akademik mübadilə proqramları.

Ölkə xaricində, vətənimizin həddlərindən kənarda dil planlaşdırılması bilavasitə xarici ölkələrdəki səfirliklərin, Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin xətti ilə gerçəkləşir. Təhlillər göstərir ki, bu istiqamətdə bir sıra tədbirlər görülsə də, müəyyən problemlər illərdir ki, həllini gözləyir.

İstər dövlət daxilində, istərsə də ölkə xaricində dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilən dil planlaşdırılması dilin istifadə dairəsinin genişlənməsi, bu dildə danışanların sayının artırılması, dilin nüfuzunun yüksəldilməsinə yönəlik tədbirlərin məcmusudur.

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, bu gün dil planlaşdırılması istiqamətində bir sıra işlər görülsə də, dilin funksionallığının artırılması, dilin düzgün tətbiqi, tədris və dil məsələlərinin həlli istiqamətində əməli

* <https://diaspor.gov.az/az/page/prezident-ilham-eliyevin-dunya-azerbaycanlilarinin-v-qurultayinda-cixisi-36>

tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Bu istiqamətdə dilin milli korpusunun yaradılması, internet resurslarında, tərcümə proqramlarında dilin funksionallığının artırılması, transliterasiya məsələləri, xüsusilə xarici dillərə məxsus ad və soyadların transliterasiya problemlərinin həlli və s. qeyd etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan dilində

Kitablara istinad:

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Dilçilik problemləri (2019). Bakı, Elm, s.256-257

Toplularda məqaləyə istinad:

2. İbrahimov E. Dil siyasətinin tarixi baxımdan formalaşması və əsas prinsipləri. Türkolojiyə adanmış bir ömür (2022). Attila jorma armaçanı. İstanbul, Kutlu Yayınevi, s.395-396

Rus dilində

Jurnallara istinad:

3. Кириленко С. Языковое планирование (2023). Социолингвистика, № 2 (14), с.44
4. Qəribova J. Dil siyasəti ilə bağlı tədqiqatlarda prioritet meyilləri (2013). DergiPark. Tehlikeli diller dergisi. Cilt: 2 Sayı: 2. s.7

İngilis dilində

5. Zoubi S. The Relationship between Language Policy and Language Planning: A Sociolinguistic Perspective (2025). Forum for Linguistic Studies. Volume 07, Issue 01, January, p.330

İnternet səhifələri:

6. <https://diaspor.gov.az/az/page/prezident-ilham-eliyevin-dunya-azerbaycanlilarinin-v-qurultayinda-cixisi-36>
7. https://multiculturalism.preslib.az/az_a5.html

AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİNDƏ ARXAİK TÜRK DİLİ ELEMENTLƏRİ

Həcər Hüseynova

Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hacerhuseynova@mail.ru

Xülasə

Türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili birinci minillikdə formalaşmışdır. Dilimizin tarixinə dair məlumatlar qədim yazılı mənbələrdə, daş kitabələrdə, coğrafiyaşünas səyyahların (ərəb, rus səyyahları) əsərlərində bu günə qədər qorunub saxlanmışdır. Dilimizin tarixiliyini əks etdirən dil faktları həm də dilimizin dialektlərində, şivələrində bu gün də işlənməkdədir. Dilimizdə işlənən qədim şumer sözləri, protürk elementləri müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşsə də, şivələrdə onlara rast gəlinir. Nümunələrə baxaq (**Şumer dilində~Azərbaycan dilində**): ud~od, dinqir~tenqri, tanrı, duru (təmiz)~duru (təmiz, təmizləmək//durulamaq), qal(maq)~qalmaq, de (danışmaq)~de(mək), be (cənab)~bey/bəy, uş(üş-3)~üç (3) və digər yüzlərlə şumer sözləri vardır ki, onlar bu gün ya ədəbi dilimizdə, ya da dialektlərdə işlənməkdədir (N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. -Bakı: 2012.cəmi 687 səh.-s. 16).

Türk alimi Tuna 200-ə yaxın sözün şumer dilində və bəzi fonetik dəyişmələrlə türk dilində də işlənməsini müqayisəli şəkildə araşdırmış, aşağıdakı nümunələri göstərmişdir: dar (şumer d.)-dağıtmaq; yar (türk d.)-yarmaq, parçalamaq; dar Azərb d.)- darmadağın etmək, dağıtmaq; 2) mu (şumer d.)-ad; ku (türk d.)-ün, səs; küy (Azərb d.)- səs və s.

“Dialekt və şivə leksikası yalnız təsərrüfatın müəyən sahəsi ilə əlaqədar zəngin termin xarakterli sözlərin mənbəyi olmaqla məhdudlaşıb qalmır; dialekt və şivələrimiz həm də ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş olan, qədim adət-ənənələrə aid, qohumluq münasibətlərinə aid çoxlu miqdarda söz – terminləri əsrlərdən-əsrlərə keçirərək zəhinlərdə saxlamışdır. Yalnız termin səciyyəli sözlər deyil, müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş, lakin başqa qohum dillərdə bu gün də canlı şəkildə mövcud olan, onlarla, yüzlərlə qeyri-termin səciyyəli sözlər də dialekt və şivələrdə qalır” (T.Hacıyev).

Məqalədə Azərbaycan dilinin dialektlərində və bəzi türk dillərində işlənən müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş dil vahidlərindən bəhs

diləcəkdir.

Açar sözlər: *dil, dialekt, arxaik, ortaq, termin, türkizm, söz.*

Abstract

The Azerbaijani language, which belongs to the Oghuz group of the Turkic language family, was formed in the first millennium. Information about the history of our language is preserved in ancient written sources, stone inscriptions, works of geographical travelers (Arabic, Russian travelers). Linguistic facts reflecting the history of our language are still being developed in the dialects and dialects of our language. Although the ancient Sumerian words and Proto-Turkic elements used in our language are archaic for our modern literary language, they are found in dialects. Let's look at examples:

The Turkish scholar Tuna compared the use of about 200 words in the Sumerian language and some phonetic changes in the Turkish language, and gave the following examples: dar (Sumerian d.) - to destroy; yar (Turkish d.) - to split, to split; narrow Azerb d.) - to scatter, to destroy; 2) mu (Sumerian d.) - name; ku (Turkish d.) - sound; noise (Azerbaijani d.) - sound, etc.

“Dialect and dialect lexicon is not limited to being a source of rich terminological words related to a certain area of the economy; Our dialects and dialects have also memorized a large number of words and terms related to ancient traditions and kinship, which have become archaic for our literary language. Not only terminological words, archaic for our modern literary language, but dozens and hundreds of non-terminological words that are still alive today in other related languages remain in dialects and dialects”(T. Hacıyev).

The article will discuss archaic language units for our modern literary language used in dialects of the Azerbaijani language and some Turkic languages.

Key words: *language, dialect, archaic, common, term, Turkism, word.*

Giriş. Azərbaycan dilinin türk xalqları arasında ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi işlənməsi fikri hər zaman olmuşdur. Bu fikirlə dilçi alim F.Cəlilov da razılaşmış və bu prosesin XIX əsrin sonuna qədər davam etdiyini söyləmişdir. Həmin dövrdə-son min ildə Qafqazda digər xalqlar, o cümlədən ermənilər də Azərbaycan dilində ünsiyyət saxlamış, erməni şairləri Azərbaycan dilində yazıb-yaratmışlar.

I. Dildə alınma sözlər

Dilimizdə də digər dillərlə kontaktların nəticəsində əcnəbi sözlər yer almış, eyni zamanda dilimizin dialektlərində müxtəlif dillərlə münasibət nəticəsində müxtəlif dillərə aid sinonimik cərgələr formalaşmışdır (F.Cəlilov. 1982).

Hər bir ədəbi dilin zənginləşməsi yollarından biri onun dialektlərlə əlaqəsi yolidir. Məlum məsələdir ki, dilin, həmçinin dialektlərin leksik sistemi daha hərəkətlidir. Eyni zamanda belə demək mümkündür ki, dil daşıyıcılarının həyatında baş vermiş linqvistik və ekstralingvistik faktorlar dilin leksik qatında daha çox qorunub saxlanılır.

Azərbaycan-türk dilinin dialektal leksikasında da eyni prosesin şahidi oluruq. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, türk dilinin ən qədim elementləri burada qorunub saxlanılmışdır və hətta intensiv şəkildə işlənməkdədir. Belə nümunələr ədəbi dildə dialektlərə nisbətən daha az rastlanır. Lakin dialekt və şivələrimizdə rast gəldiyimiz elə dil vahidləri vardır ki, onlara digər dillərdə də rast gəlirik. Təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, belə sözlərin bir çoxu çağdaş dilimizdə insanlar tərəfindən alınma söz kimi təqdim edilir. Bu sözlərin bir qisminə mənə, məzmun üzə olsa da, bir qismini yalnız araşdırmalar apararaq izah etmək mümkündür.

II. Azərbaycan dilinin şivələrində arxaik türk sözləri

Dilimizin, əsasən, Cənub dialektlərində-Naxçıvan şivələrində *oyəş//oyəc//ovəç* şəklində; Şimal dialektlərindən Şəki dialektində-*öyəş//öyəc* şəklində (İslamov M. 1968); Qərb dialektlərində-Ağdam və Gəncə dialektlərində *öyəş*; Cəbrayıl, Xocavənd ərazisində *öəs* (*Az. Dilinin dialektoloji lüğəti*. 2007); Quba dialektində *ükəc* (*Rüstəmov R. 1961*) formasında işlənməkdə olan və nəsil artırma qabiliyyəti olmayan üçyaşlı erkək qoyun mənasını bildirən bu sözün (Quliyev Ə. 2013.) qədim türk sözü kimi geniş areala malik olduğu göz qabağındadır. Həmin söz eyni mənada Türkiyənin Sivas bölgəsində Divriki qəzasında *öveç* şəklində işlənməkdədir (Caferoğlu A. 1994.). Bu sözün slavyan-rus dilində *oveç//овец* formasında və eyni anlamda işlənməsi faktı da vardır.

“*Овец*” sözündən başqa, rus dilində ümumişlək xarakterli “*кофта* (*köynək*), *серга* (*sırğa*), *лошадь* (*at*), *табор* (*alay*), *чертеж* (*çertyoj*), *искра* (*qığılcm*), *маскаты* (*daşımaq*), *сунут* (*təqdim etmək, göstərmək*), *мыл* (*arxa, dal*), *сынат* (*səpmək*), *бок* (*böyür, yan*)” və s. yüzlərlə söz vardır ki, onların türk mənşəli sözlər olması isbat edilmişdir. Bu sözlər əsrlər öncə türk dilindən rus dilinə keçmiş, bəzən olduğu kimi, bəzən də kiçik fonetik dəyişimlərlə, rus dilinin qrammatik quruluşuna, fonetik sisteminə uyğunlaşdırılaraq mənimsənilmişdir.

Dilimizin dialektlərində qədim arxaik türk təbəqəsinə aid olan sözlərdən biri də **“al”** sözüdür. “Hiylə, yalan” bəzən də “qırmızı” mənasında qədim türk yazılı abidələrində, klassik ədəbi nümunələrdə işlənmişdir. Məsələn; “Divani-lügət it türk”-də: alın arslan tutar – cümləsində hiylə mənasında (M.Kaşğarlı.: 2013); Qıpçaq yazılı mətni “Kodeks kumanikus” da “hiylə, yalan, qırmızı, evlənmək” və s. mənalarda işlənmişdir: *al ayı ton kəcip* (Drevnetyurkskiy slovar. 1969); “Kitabi-Dədə Qorqud” da həm hiylə, həm də qırmızı mənalarında (al məhmızlı, al yanaklı) (O.Ş.Gökyay. 2000); Nəsiminin əsərlərində: Al ilə ala gözlərin aldadıb aldı canımı (Qəhrəmanov C. 1970) nümunələri dediklərimizə sübutdur.

İbn Mühənnanın lüğətində *“alçı-hiyləgər, yalançı”* şəklində izah edilmişdir. (Abdullah Battal. 1997).

Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, dilimizdə işlənən *“aldatmaq”* sözünün kökündə *al*-komponenti qorunub saxlanmışdır. “al” elementi hələ pratürk dövründə işlənmiş və sonralar monqol, fars, rus, hətta erməni dilinə də keçmişdir (Abdullayeva X. 2010). Müasir türk dillərindən Azərbaycan dilində, karaim dilində, qazax dilində, Türkiyə türkcəsində “al” sözünün intensiv şəkildə işlənərək eyni semantikanı ifadə etməsinin şahidi oluruq.

Dilimizin dialektlərində qorunub saxlanmış başqa bir türk mənşəli arxaik söz **“arığ”** sözüdür. “Arığ” sözünün mənası *“təmiz, pak”* deməkdir. Dilimizin Cənub, Qərb, Şimal dialektlərində sözün paralelliyinə rast gəlirik. Bu isə həmin arxaik türk sözünün eyni anlamda aktiv işlənməsilə bağlıdır.

Folklor nümunəsi hesab edilən ata sözündə: “aydan arı, sudan duru” ifadəsində də müasir dillimiz üçün arxaikleşmiş həmin dil vahidinə rast gəlirik. Həmin sözə qədim türk yazılı mətnlərində, klassik ədəbi nümunələrdə *“arığ//aruğ//arığ* variantlarında rast gəlinmişdir. Qədim tarixi olan *“arığ//arı”* sözünü bəzən şumer dilində *“parıldamaq, işıq vermək”* mənasında işlənmiş *“ar”* feili ilə əlaqələndirmişlər (Tanrıverdiyev Əzizxan. 2002).

Müasir dilimizdə olduğu kimi, qədim abidələrdə də bu söz sifət-əlamət bildirən söz kimi izah edilmişdir. Lakin adlardan sifət yaranması türk dillərində işlək bir morfoloji proses olduğu üçün dilimizin dialektlərində də *“arığ//arı”* sözünə -t,-n budaq morfemləri artırılaraq feillər formalaşmışdır. Məsələn; arıtmaq, arınmaq, arıtlamaq, dialektlərdə [arıtdamax] və s. [Arıtdamax] şəklində bu leksik vahid Azərbaycan dilinin Qərb dialektlərində, Şimal və Cənub dialektlərində-Naxçıvan şivələrində, Quba, Xaçmaz, Şəki, Yardımlı şivələrində də eynilə arı// arıtmaq// arıtlamaq//arınmaq variantlarında sifət, sifətdən düzəlmiş feil olaraq işlənməkdədir. Nümunə: Apar bu göyörtini arıtda (Qərb d.); Ninə, dügini

arıtdadım (Quba, Xaçmaz d.).

“Arın” fonetik variantında bu söz az işlənsə də, klassik ədəbi nümunələrdə rast gəlinmişdir. Məsələn; Qoy keç bu dünyanın varın, Bu murdardan yuyun, *arın* (yəni təmizlən) (Qəhrəmanov C. 1970).

Karaimlərin dilində təmizlənmək anlamında “arın” sözündən istifadə edilməkdədir. Bundan başqa tarixə nəzər yetirsək, sözün Orxan yazılarında “arığ” (Tekin T. 1995); “Divani lüğət-it türk”də “arığ (neng-nəsnə)” (247. Ic. s. 63)); İbn Mühənnanın “Lüğət”ində “aru kız” Abdullah Battal. 1997); müasir qazax dilində “arıl”, qədim qıpçaq yazılarının dilində “arığ//arı; arıçı//arıdçı” versiyalarında işlənməsinin şahidi olarıq.

Dialektlərimizdə işlənən və diqqətimizi cəlb edən başqa bir qədim türk sözü “çavuş” sözüdür. *Çavış-xəbərçi* anlamında cənub dialektlərində, Naxçıvan şivələrində işlənmişdir. Hazırda daha çox hərbi termin kimi işlənən *çavuş* sözü göründüyü kimi, həmin söz türk mənşəli sözdür. Kiçik fonetik dəyişmə ilə rus dilində mənimsənilmiş, həmin şəkildə dilimizdə aktivləşmişdir.

Orxon-Yenisey yazılarının dilində “çabış”- şəkildə (hərbi rütbə) (Talat Tekin. Orhon yazıtları. İstanbul. 1995. 128 səh. (15. s.101) mənalı bu söz daha sonrakı dövrlərdə hökmləri xalqa çatdıran şəxs anlamında işlənmişdir Dilimizin Cənub dialektlərindən Naxçıvan şivələrində, Təbriz dialektlərində bu söz “xəbər verən, xəbər gətirən” mənasında işlənmişdir. Məsələn; Çavış indicə xəbər gətirdi (Naxçıvan d.); Çavışdarın səsi gəlir (Təbriz d.) və digər. Son illərdə Azərbaycan dilində “çavuş” sözü hərbi termin kimi yenidən dildə aktivlik qazanmışdır. Sözün paralellərinə Şərqi Anadolu ərazilərində də “çavuş//çooş//çavoş formalarında eyni semantik anlamda rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda Şərqi Anadolunun Erzurum bölgəsində Karayazı və Hınıs ellərində Çavuşoğlu, Çavuş və Halilçavuş toponimləri də mövcuddur.

Dialektlərimizdə qorunan arxaik elementlərdən biri də təbər//təbərrik sözüdür ki, “qorunan” mənasını bildirmişdir. Dialekt leksikasında “eltəbər” sözündə qorunmuşdur. El-xalq, yurd, təbər isə başçı, ordu başçısı mənasındadır. “Təbər” komponenti əsasında rus dilində “tabor-alay” sözü də formalaşmışdır. Əslində elin başçısı mənasında olan bu söz rus dilində işlənən əski türk sözlərindən biridir.

Qədim türk dillərində “səs, bağırıtı” mənasında “qu” sözü işlənmişdir. Dilimizin Cənub dialektlərində (Naxçıvan, Təbriz və s.) “qu vursan qulaq tutular”-ifadəsinin tərkibində daşlaşmışdır. Sonrakı inkişaf prosesində sözün qu//ku//kuy//küy istiqamətində inkişaf etməsini düşünmək olar. “Qu” komponentindən dilin sonrakı inkişaf mərhələsində Cənubi Azərbaycan

dialektlərində $k < q < g$ səs dəyişməsi nəticəsində “*quşvara-quşvara-sırğa*” kəlməsi formalaşmışdır. Qulaq sözünün tərkibindəki 1-ci komponentin həmin “qu” elementini əks etdirməsi də göz qabağındadır. Fars dilində səsli əlaqəli cihaz sayılan “quşi” (telefonun dəstəyi) sözünün tərkibində də arxaik türk sözü “qu” elementini görməmək mümkün deyil.

Nəticə. Türk dillərinə aid qədim yazılı mətnlərin və dialektlərimizin araşdırılması nəticəsində bir daha belə bir mühüm əhəmiyyətli hadisənin şahidi oluruq ki, olduqca qədim köklərə malik olan türk dili türklərin məskunlaşdığı bütün ərazilərdə insanlar arasında ümumi ünsiyyət vasitəsi funksiyasını yerinə yetirmiş, digər xalqlar tərəfindən də mənimsənilmiş, sevilmiş, həmin dillərin lüğət tərkibinin inkişafına səbəb olmuşdur. Bunları nəzərə alaraq bu gün türkmən deyən hər bir vətəndaş öz dilini sevməli, onun tətbiqi və saflaşması, yad ünsürlərdən təmizlənməsi üçün çalışmalı, əmək sərf etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullah Battal. İbn Mühənnə lüğəti. 3 c. Ankara: 1997. 109 səh
2. Abdullayeva X. Cənubi Azərbaycan şeirinin dili. nam. dis. Bakı: 2010.196 səh.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: 1983. 3 c. 446 səh.
4. Az. Dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb. 2007. 568 səh
5. Caferoğlu A. Sivas və Tokat illəri ağızlarından toplamalar. Ankara:1994. 276 səh.
6. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: 1982. 215 səh.
7. Drevnetyurkskiy slovar. AN SSSR.İ.Y.Leninqrad: Nauka.1969. 676 səh.
8. Gökyay O.Ş. Dedem Korkutun kitabı. Türk dünyasından seçmələr dizisi. İstanbul. 2000. DSLXXI s.
9. Kaşğarlı M. Divani lüğət it-türk. B.Atalay.I basqı.Ankara: 2013. 887 səh
10. Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı.1970. 568 səh.
11. Quliyev Ə. Az.dilinn Şahbuz şivələrinin leksikası.Bakı: Elm və Təhsil. 2013. 180 səh.
12. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: 1968.274 səh.
13. Nemanzadə Ö.F.Seçilmiş əsərləri. Bakı 1997. 536 səh.
14. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: 1961. 281 səh
15. Talat Tekin. Orhon yazıtları.İstanbul. 1995. 128 səh.
16. Tanrıverdiyev Əzizxan. “Kitabi-Dədə Qorqud və qərb ləhcəsi”. Bakı: 2002.

ŞİMAL VƏ CƏNUB DİL MÜHİTİNİN İNTEQRALLIĞINI YAŞAYAN DİALEKT SÖZLƏRİ (MÜHACİR CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN DİLİ ƏSASINDA)

Xatirə Abdullayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

xatirabdullayeva@gmail.com

Xülasə

Cənub şairlərinin dil leksikonu ümummilli dilin tərkib materialıdır. Odur ki, Şimalda gedən leksik proseslərlə Cənubda gedən leksik proseslər əlaqəli şəkildə inkişaf edir. Bu sahədə fərqlilik müşahidə edildiyi kimi, bir-biri ilə oxşar, hətta bəzən eyniyyət təşkil edən dil elementləri də nəzərdən qaçmır. Bu baxımdan dialektizmlər də diqqət çəkir. Bir dialekt faktının eyni vaxtda həm Şimal, həm də Cənubda işlənməsi bunun canlı sübutudur. Şimala mühacirət edən Cənub şairlərinin dilindən seçilmiş faktların ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb edilməsi məsələyə bir müəyyənlik gətirir. Bu yöndən seçilənlərin araşdırılmasını məqsəduyğun hesab edir, onları aşağıdakı başlıqlar altında təqdim edirik:

Adlar: Hər iki dil mühiti üçün ortaq olan *kəndi*, *şəpə*, *çölmək*, *xəsil*, *vağam*, *başaq*, *təpər*, *başaq* və s. dialekt vahidləri leksik fakt olaraq həm də mənə eyniyyəti daşıyır. Faktoloji təsdiq naminə onlardan birinin təhlil əhatəsinə söykənək:

Şəpə: Fars dil mühitində yaşayan, sonralar dövrün siyasi mənzərəsi ucbatından şimala üz tutan cənubluların leksikonunda “qar yığını” mənasında işlənən söz Amasiya şivəsində də qeydə alınır. Söz hər iki mühitdə həm fonoforma, həm də semantika eyniyyəti yaşayır. Fikrimizcə, *şəpə* sözü ədəbi dilimizdə işlək olan *təpə* sözü ilə üst-üstə düşür. Fərq özünü yalnız *t>ş* əvəzlənməsində göstərir. Ağdam, Şuşa, Şəki, Qubadlı dialektlərində yer alan *taytamax* (“axsamaq”) sözü ilə Cəbrayıl dialektində eyni mənə daşıyıcısı olan *şaytımax* (“axsamaq”) lekseminin müqayisəsi fikrimizə söykənəcək verir.

Feillər: İstisnaları nəzərə almasaq, mühacir cənub şairlərinin dilində rast gəlinən *xıxmaq* “çökmək...”, *sinsitmək* “qorxutmaq”, *qaharmaq* “burmaq”, *qızırqanmaq* “qıymamaq...”, *toxdumaq* “sakitləşmək...”, *haylamaq* “səsləmək”... leksik vahidləri fonetik cild, eləcə də mənə tutumu eyniyyəti ilə həm də şimal dil faktlarıdır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan

dilinin Şimal qoluna xas dialekt elementləri Cənub üçün ədəbi dil faktı kimi qəbul edilir, onda bu lüğəvi vahidlərin cənub dil mühitindən çıxmış mühacir şairlərin dilindəki kəmiyyət bolluğunu təbii qəbul etməliyik. Deməli, iki fikir müxtəlifliyinin sonucu olaraq bu, 1. “dialekt// dialekt” və 2. “ədəbi dil // dialekt” paralelliyi kimi anlaşılmalıdır.

Açar sözlər: *Şimal dil mühiti, Cənub dil mühiti, mühacir şairlər, dialekt faktı, ədəbi dil faktı.*

Abstract

The lexical repertoire of Southern poets constitutes an integral component of the national language. Therefore, the lexical processes taking place in the South develop in correlation with those in the North. While certain distinctions are observed in this regard, linguistic elements that are similar, and at times even identical, are not overlooked. In this context, dialectisms also attract attention. The simultaneous usage of a dialectal feature in both the North and the South serves as living evidence of this phenomenon. The separate study of linguistic facts selected from the works of Southern poets who migrated to the North provides clarity to the issue. Considering the significance of this direction, we deem it appropriate to examine the selected cases and present them under the following headings:

Names: Dialectal units such as *kəndi*, *şəpə*, *çölmək*, *xəsil*, *vağam*, *başaq*, *təpər*, *başaq*, etc., which are common to both linguistic environments, also share semantic identity as lexical facts. For the sake of factual confirmation, let us focus on the analysis of one example:

Şəpə: The word *şəpə*, meaning “snow heap” in the lexicon of Southerners who once lived in the Persian linguistic environment but later moved northward due to the political circumstances of the time, is also recorded in the Amasiya dialect. The word preserves identical phonetic form and semantics in both linguistic settings. In our view, *şəpə* corresponds to the word *təpə* (“hill”), which is active in our literary language. The only difference manifests itself in the substitution of *t > ş*. This observation is further supported by the comparison between the word *taytamax* (“to limp”) in the Ağdam, Shusha, Sheki, and Qubadlı dialects and the lexeme *şaytımah* (“to limp”) in the Cəbrayıl dialect, both of which carry the same meaning.

Verbs: With the exception of certain cases, lexical units such as *xıxmaq* (“to collapse...”), *sinsitmək* (“to frighten”), *qaharmaq* (“to twist”), *qızırqanmaq* (“to begrudge...”), *toxlamaq* (“to calm down...”), and *haylamaq* (“to call out...”) encountered in the language of migrant

Southern poets are also Northern linguistic facts, sharing identical phonetic form as well as semantic content. Considering that dialectal elements characteristic of the Northern branch of the Azerbaijani language are accepted as standard literary forms in the South, the abundance of such lexical units in the language of migrant poets from the Southern linguistic environment should be regarded as natural. Consequently, arising from this dual perspective, the phenomenon ought to be understood as: 1. “dialect // dialect” parallelism and 2. “literary language // dialect” parallelism.

Key words: *Northern linguistic environment, Southern linguistic environment, migrant poets, dialectal element, literary language element.*

Cənub şairlərinin dil leksikonu ümummilli dilin tərkib materialıdır. Odur ki, Şimalda gedən leksik proseslərlə Cənubda gedən leksik proseslər əlaqəli şəkildə inkişaf edir. Bu sahədə fərqlilik müşahidə edildiyi kimi, bir-biri ilə oxşar, hətta bəzən eyniyyət təşkil edən dil elementləri də nəzərdən qaçmır. Bəzi ayrılımları nəzərə almasaq, bir dialekt faktının eyni vaxtda həm Şimal, həm də Cənubla paylaşması və dilə üslubi rəng qatması bunun canlı sübutudur. İstər Şimalda, istərsə də Cənubda «dilin lüğət tərkibindəki hər növ sözün üslubi rəngi ictimai-tarixi amillərlə şərtlənən əsas məna, məna çalarlığı, emosionallıq və ekspressivlik kimi ünsürlərin üzvi vəhdətində təzahür edir» (7, s. 76). Şeir dilinin bu ünsürlərlə təmin olunmasında dialektizmlərin mühüm rolu var. Elə türk leksikasını daha çox qoruyub saxlayan da bizim dialekt və şivələrimiz olmuşdur (16, s. 70). Şimalda yaşayan Cənub şairlərinin dilinə əsasən seçilmiş dil faktlarının ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb edilməsi bu dialekt faktlarına bir müəyyənlik gətirə bilər. Xüsusi maraq doğura biləcək seçimlərin araşdırılmasını məqsəduyğun hesab edir, onları «adlar» və «fellər» başlıqları altında təqdim edirik.

a) Adlar

Kəndi – «un yığmaq üçün palçıqdan düzəldilmiş yer»:

Qışın ortasında boşalmış kəndi (Ə.Tudə)

İsmayılı, Kəlbəcər, Ağdam, Ağdərə, Dərbənd, Xaçmaz, Kürdəmir, Quba, Laçın və Salyan şivələrində bu dil vahidi eyni məna yükünü paylaşır. Fərq yalnız bəzi regionlarda taxıl və ya un saxlamaq üçün bu yerin taxtadan düzəldilməsi və ya çubuqla hörülməsindədir. Bu yerin Cənubda palçıqdan düzəldilməsi isə şairin özü tərəfindən «Şairin düşüncələri» kitabının səhifə sonunda açıqlanır. Dialektlərimizdə bu sözün varlığını sübut edə biləcək nümunələr də bu məna yükünü təsdiqləyir:

Kəndiyə un yığırax (Kəlbəcər); **Bizzərdə kəndini** palçıxdan tikəllər (Kürdəmir); **Onun kəndisi** doludu (Laçın); **Kəndini** taxtadan düzəldib taxıl yığırax (Ağdam); - **Bala, kəndidəki** unumuz da qutaldı (Xaçmaz); **Kəndi** var i: rmi çual tutur, **kəndi** var on çual (Ağdərə) (2, s. 275; 3, s. 468).

Şəpə – «qar yığını».

Cənubluların leksikonunda işlənən bu dil nümunəsi (*Təbrizi bürüdü şəpə, qar, duman...* – S.Tahir). Azərbaycan ədəbi dilinin Şimal qolunda rast gəlinməsə də, onun dialektlərində qeydə alınır. Şeirin təqdim olunan bu misrasında yer alan **şəpə** sözü küləyin bir yerə topladığı «qar yığını» anlamını verir. Elə dialektlərimizdə də bu mənanın ifadəçisi kimi **şəpə** sözü Amasiya şivəsində işlənməkdədir (3, s. 468). Fikrimizcə, **şəpə** sözü ədəbi dilimizdə işlək olan **təpə** sözü ilə eyniyyət təşkil edir. Fərq özünü yalnız **t > ş** əvəzlənməsində göstərir. Bu əvəzlənmənin mövcudluğunu E.Əzizov da faktik dil nümunəsi ilə təsdiq edir. Ağdam, Şuşa, Şəki, Qubadlı dialektlərində işlənən **taytamax** (yəni «axsamaq») sözündən və onun bir-irindən fərqli fonetik cildlərindən söhbət açan E.Əzizov Cəbrayıl şivəsində eyni məna tutumu daşıyan bu sözün **şaytım** fonovariantının da olduğunu qeyd edir (8, s. 274-275).

Çölmək – «piti bişirmək üçün istifadə edilən xüsusi saxsı qab».

Bu söz də Şimal ədəbi dil mühitinin leksikonunda rast gəlinməyən sözlər cərgəsindədir. (*Bir yanda çölməkdə qaynayır piti, Süfrəyə düzülmüş təzə göyərtilər* – S.Tahir). Cənubda bu lüğəvi vahidin ümumişləkliyi onun bədii dil nümunəsində də qərarlaşmasını təmin edib. Söz «piti bişirmək üçün işlədilən xüsusi saxsı qab» məzmunu ilə çıxış edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün (Şimal dil mühiti nəzərdə tutulur) yad olan bu lüğəvi vahid yuxarıda təqdim etdiyimiz məna göstəricisi ilə Lənkəran, Culfa, Ordubad dialektlərində yaşamaqdadır (12, s. 270): **Çölməkdə** at bişirillər (Culfa); **Nənəm çölməydə** xörəy bişirmişdi. **Çölməy** düşdi yerə tikə-tikə oldi (Lənkəran); **Çölməx'də** biz qərtop bişirərix (Ordubad). Haqqında məlumat verdiyimiz bu söz şivələrimizdə müxtəlif fonovariantlarla (*çölmə // çölməy // çölməx'*) çıxış edir.

Giv – «boyunduruq».

O bilir ki, givi, xışı, öküzü Sənin əllərindən alarsa əyər... (Ə.Tudə).

Şair Cənubi Azərbaycan kəndlisinin ağır vəziyyətini, ağalar tərəfindən istismar olunmasını təsvir etmək üçün bu dialekt faktından da uğurla istifadə edir. Cəlilabad, Salyan şivələrində də eyni məna yükü qeydə alınır:

Givnən boyındırıq bi şeydi (Salyan); *Giv arabada öley, öküzün boymuna keçirdeylər.* (Cəlilabad) (2, s. 201).

Yuxarıda təqdim olunan şeir nümunəsində qeydə alınan **giv** leksemi kənd və kəndli həyatının canlandırılması naminə poeziya dilinə daxil edilib. Məhz bədii dilə girən belə leksik vahidlərlə əsərdə iştirak edən şəxslərin sosial mühitini təsvir etmək (17, s. 24-25) və reallıqla təqdim etmək mümkün olur.

Xəsil – «taxılın göy vaxtı»:

Biz isə dəyişirik Dəyişən fəsillər tək Dən dolu sünbüllərə Çevrilən xəsillər tək (Ə.Tudə). Yayın istisindən şikayətlənən şairə ömür-gün yoldaşı «*Yay həməən yaydır, Günəş həməən günəşdir, Ay həməən aydır, dəyişən isə bizlərik*» - deyir. Bu dialoqda gənclik dövrünü çoxdan başa vuran, ahıllıq çağlarını yaşayan iki şəxsin mənəvi duyğuları önə keçir. Şair gənclikdən qocalığa gedən yolda insan həyatının dəyişməsini xəsillərin sünbüllərə çevrilməsi ilə qabarıqlaşdırır. Təşbeh yaradılışına girən söz o qədər uğurlu sayılmasa da, Ə.Tudənin lüğət tərkibində yer alan leksik vahidlərdən biri kimi yaddaşlaşır. Bu leksik vahidə Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələrində rast gəlinir (5, s. 196). Şairin dilindəki məna yükü ilə şivələrdəki məna yükü də üst-üstə düşür. Digər şivələrimizdə ayrı-ayrılıqda qeydə alınmasa da, Naxçıvan şivələrində bu sözün derivatlarından birinə rast gəlinir: *Əkin xəsillənibdi* (12, s. 262). **Xəsillənməx'** sözü «yoncanın, əkinin «göy yetişmiş» anlamı»na gəlir. Bu dialekt sözü artıq sübut edir ki, Naxçıvan şivələrində **xəsil** leksemi də bir dialekt faktı kimi mövcuddur. Əks təqdirdə onun derivatları meydana gələ bilməzdi.

Vağam – «biçilmə vaxtı keçən taxıl»:

Arzum dənə dolmamış Özüm vağam olmuşam (Ə.Tudə)

Bu şeir nümunəsində sözün məna yükündə məcazlaşma gedir və yaşadığı mühitdə poetik «Mən»in aldığı mənəvi sarsıntıları ifadə etmək baxımından üslubi rəng alır. Bu leksik vahidə yalnız Muğan qrupu şivələrində rast gəldik (5, s. 175). Cənubdan olan şairlərin dilində qeydə aldığımız **vağam** sözünün semantikasını ilə Muğan qrupu şivələrində işlənən eyni adlı dil vahidinin məna tutumu arasında fərqlilik müşahidə etmədik.

Təpər – «güc, qüvvət»:

Yox! Yox! Təpər susursa, Günah tətikdə deyil (Ə.Tudə)

Bu dil vahidinə heç bir lüğət kitablarında rast gəlmədik. Muğan qrupu şivələrində bu sözün derivatlarından birini (**təpərri** – «güclü», «qüvvətli») (5, s. 193) qeydə aldıqdan sonra, müəyyənləşdirdik ki, əgər bu sözün kök morfemi həmin şivələrdə işlənməsəydi, onun əsasında yaranan yeni söz də bu şivələrdə öz əksini tapa bilməzdi.

Başağ – «biçin zamanı yerə tökülən sünbül».

Ə.Tudənin dilində qeydə aldığımız bu leksemə (*İndi günəş yeri-göyü dağlayan zaman Gəlin kövşən yerlərində nə edir? Başaq!*) əksər şivələrdə rast gəldik. Bu şivələrdən seçilən nümunələr əsasında məzmun göstəricilərinin də eyniyyət təşkil etdiyinin şahidi olduq. Fərqlənməni az da olsa, sözün fonetik cildində qeydə ala bildik. Məs: Bu sözün Quba dialektində **başsağ** (*Biçinnən sura uşağlar başsağları yığırdular*) (13, s. 231), Naxçıvan şivələrində **başsax** (12, s. 228), Füzuli, Ağdamda **başax** (3, s. 61), Qazax, Borçalı şivələrində isə **başəyax** (*Başəyağın taxılı çox təmiz olor*) (4, s. 200; 2, s. 36) fonovariantları buna misal ola bilər.

b) Feillər

Xıxmaq – «çökmək, yatmaq, məğlub olmaq».

Bu dil nümunəsinə biz S.Tahirin dilində rast gəlmişik (*Petropavlovsk xıxıb aşığı*). Əslində **xıxmaq** sözü «yatmaq», «çökmək» mənalarının ifadəçisidir. Oktyabr inqilabının nəticələrini təsvir obyektinə çevirən şairin dilində bu sözün «məğlub olmaq» mənasını da qəbul etmək mümkündür. **Xıxmaq** sözünün də dialektologiyaya dair yazılmış əsərlərdə, dialektoloji lüğətlərdə müəyyənləşməsi mümkün olmadı. Əslində daha çox danışığ dili faktı ilə uyğunlaşan sözə ədəbi dildə rast gəlməməyimiz **xıxmaq** leksik vahidinin bu bölmədə qərarlaşması üçün zəmin yaratdı. Lakin İmişli şivəsində bu leksik vahidin əsasında yaranmış və onun derivatlarından olan **xıxırdmağ** feli köməyimizə gəldi (**xıxırdmağ** – «yatırtmaq»: *Dəvələri xıxırdın, ayağın bağleyin*) (2, s. 243). Həm sözün kök morfemi, həm də kök morfemin məna göstəricisi bu sözün **xıxmaq** feli ilə əlaqəsini sübut etdiyindən həmin sözün dialektlərimizdə yaşayan dil nümunəsi kimi təqdim etməyi məqsədəuyğun saydıq.

Sinsitmək – «qorxutmaq, sıxma-boğmaya salmaq».

Bu leksik vahid (*Bəlkə də qəlbini incidən vardır? Səni gənc yaşında sinsidən vardır?* – S.Tahir), fikrimizcə, gənc bir rəssamın daxili aləminə güzgü tutmaq üçün digər sözlər əhatəsində uğur qazanıb və şair istəyinin bədii həllini ödəyib. Bu sözün ayrılıqda lüğətlərdə öz əksini tapmaması o demək deyildir ki, bunu dialekt faktı götürmək mümkün deyil. Leksemin dialektizm kimi qəbul edilməsinə kömək edən vasitələrdən biri, bu sözlə bağlı olan **sinsi(mək)** dil vahidinin Muğan və Naxçıvan şivələrində müəyyənləşməsi oldu. Hər ikisində **sinsi(mək)** sözü «ağlamaq» və «üşümək» mənaları ilə təqdim olunur (Muğan – «ağlamaq» (5, s. 192), Naxçıvan– «ağlamaq», «üşümək» (12, s. 252). Derivatoloji quruluşa malik olan **sinsit(mək)** sözünün kök morfemi lüğətlərdə qeydə alınan və eyni fonetik cildə malik olan sözlərin semantikasi ilə yüz faizli şəkildə üst-üstə düşməsə də, məna uyuşmasının mövcudluğu göz qabağındadır. Bizcə,

əhatələndiyi sözlərin köməyi ilə **sinsitmək** leksik vahidinin mənası qapalı qalmır, qismən də olsa, o dəqiqə açılır. Elə «dialektizmlərdən istifadədə geniş yayılmış üsullardan biri budur ki, dialekt sözü cümlə daxilində elə işlədilir ki, onun mənası cümlənin ümumi məzmununda təxmini də olsa anlaşılsın» (9, s. 71).

Qaharmaq – «burmaq»:

Hicran əllərimi səndən qahardı (S.Tahir).

Bu sözə lüğətlərdə fonetik cild fərqliliyi ilə rast gəlinir. Gədəbəy, Qazax, Tovuz şivələrində bu dil nümunəsi **qagırmax** (*Meytixan qoyunun arsalasını qagırdı*, *qırdı* – Qazax; *Qolumu qagırma*, *ağre:y* – Gədəbəy) (2, s. 305; 3, s. 110), Şəki dialektində isə **qantarmax** (*Qolumu elə qantardı az qala sımışdı*) (10, s. 239) şəklində rast gəlinir. Göründüyü kimi, fonoformalar bir qədər fərqli olsa da, diqqətə çatdırılan sözlərin hamısında məna uyğunluğu var. Hətta söz anlaşılmaz olduğu üçün səhifə sonunda onun müəllif tərəfindən açıqlaması verilir. Elə biz də bu açıqlamanı əsas götürüb verilmiş məna tutumunu olduğu kimi saxladıq. Amma şeirin məzmununa nəzər yetirsək və misradan **qaharmaq** sözünü **burmaq** sözü ilə əvəzləsək, çox anormal bir fikir alınar: *Hicran əllərimi səndən burdu*. Fikrimizcə, sözün əsil mənası «burmaq» olsa da, mətnə «zorla ayırmaq» mənası daha çox yerinə düşür. Onu da qeyd edək ki, məna tutumu bu sözlərlə eyniyyət təşkil etsə də, Ə.Tudənin dilində bu leksemin başqa bir fonovariantı ilə qarşılaşırıq: *Cəza məşinində qarıb qolunu, Başını, gözünü şallaqlayırlar*. Zənnimizcə, sözün tələffüz formasında [a] saitinin uzanması var: [qɑ:ɾɪp]. Sözün bu şəkildə təzahürü isə, deyək ki, eyni bir sözün ayırı-ayrı şəxslər tərəfindən müxtəlif cür tələffüz olunması ilə bağlıdır. Maraqlısı budur ki, hər iki forma eyni bir şəxsin dilində qararlaşıb.

Qızırqanmaq – «xəsislik etmək, qıymamaq».

Mühacir Cənub şairlərinin dilində işlənən bu söz (*Verərəm nəvəmə, qızırqanmadan, Atamdan, babamdan yadigar qalan Zərbi – məsəlləri* – S.Tahir) Bakı, Şamaxı, Salyan şivələrində **qızırqammax** (*Adam hər şeyi yoldaşınan qızırqammax* – Şamaxı), Şamxor, Gədəbəy şivələrində **qızırğamax** (*Vara da qızırğammax elə sənə köhnə ədətindi, mal yeməz* – Gədəbəy; *Mən var dövlətimi sənədən qızırğamıram* – Şamxor) (3, s. 133), Qubadlı şivələrində isə **qızırğalammax** (*Əyninə, başına bir şey almağa da qızırğalanır*) (1, s. 189) şəklində işlənən bu leksik vahiddə bizim qeydə aldığımız məna tutumu işlənir. Bir faktı da vurğulayaq ki, bu lüğəvi vahid, demək olar ki, əksər keçid şivələrində işlənərkəddir (1, s. 189). Bizcə, qocalıq dövrünü obrazlaşdıran şairə söz uğur gətirir. Xalq deyimindən yararlanma isə şeirin dilini də xalqı axara doğru istiqamətləndirir.

Toxdamaq – «sakitləşmək, özünü ələ almaq».

S.Tahirin dilində işlənmiş **toxdamax** sözü (*Qəlbinin sözünü duymadı bir kəs, sonra da toxdadı, dəyişdi bir az*) Ağdam, Bərdə, Qarakilsə, Kürdəmir, Cəbrayıl şivələrində də eyni mənə tutumu ilə qeydə alınır (*Sən burda toxda, uşaxlar indi gələjəx'* – Ağdam) (6, s. 183). Fəqət şivələrdə işlənən və onunla omonimlik təşkil edən eyni dil vahidi «çatmaq», «yetişmək» mənalarının daşıyıcısı kimi də diqqət çəkir: *Elə körpünün yanına təzəcə toxdamışdım ki, gördüm daldan haylıyıllar* (Ağdam) (6, s. 183).

Cənub şairlərinin dilindən seçib təqdim etdiyimiz nümunədən aydın görünür ki, dialekt vahidi müəllif dilinə nüfuz edib və mətnin məzmununa bir emosionallıq gətirib. Bu da məlumdur ki, dialektizmlərdən... stilistik vasitə kimi, həm də emosional – ekspressiv çalarlar yaratmaq üçün də istifadə edilir (15, s. 31).

Təpmək – «qoymaq, doldurmaq».

Şivələrimizdə bu dil faktı müxtəlif anlamlarda işlənir. Deməli, söz mənə fərqliliyi qazanaraq öz fonetik cildini qoruyub saxlayırsa, omonimlik yaradır. Həmin mənə tutumları aşağıdakılardır:

1. «Süddən kəsilmək», «südü qurtarmaq» (Bərdə, Ucar, Xanlar): *Bir həftədi inəyimiz təpip* (Ucar); *Bizim inəx' də bu il tez təpdi* (Xanlar).

2. «Açgözlüklə yemək», «tez-tez yemək» (Ağdam, Zəngilan, Cəbrayıl, Şuşa): *Çörəyi elə təpirdi ki, elə bil yeddilin acıdı* (Zəngilan); *Orda-burda təpməx'dən kökəlif* (Ağdam).

3. «Belləmək», «bellə qazmaq» (Zəngilan, Kürdəmir, Təbriz): *Böyün bağ təpeyssi:z* (Zəngilan); *Məhləni təpbişəm iki gündü* (Kürdəmir); Cijim baxçada yer *təpir* (Tərtər).

4. «Soxulmaq», «hücum etmək», «dürtülmək» (Zəngilan, Xanlar, Cəbrayıl): *İtdər ayının qorxusunnan özün içəri nətə:r təpdisə dik atıldıx* (Zəngilan); *Altı cana varyıdı, biri təpdi qoyuna* (Xanlar) (6, s. 181).

5. «Çuvala, kisəyə... nəyi isə basa-basa doldurmaq» (Əksər keçid şivələrində): *Bardama o xəntərə yun təpbisən ki, tutmax da olmur* (1, s. 196).

Bu sadalanmanın əsas məqsədi bir tərəfdən şivələrimizdə adicə bir sözün nə qədər zəngin mənə çalarları ilə əhatələndiyini diqqətə çatdırmaq istəyirdisə, digər tərəfdən əsas məsələ tədqiqat obyektimiz sayılan Cənub şairlərinin dilindən seçilən dil faktının hansı mənə tutumları ilə yükləndiyini üzə çıxarmaqla bağlıdır. Kontekst (*Nəçə əfsanəni, Necə nağılı Təpdi pambıq kimi yaralarına...* S.Tahir) **təpmək** sözünün sonuncu semantik yüklə qismən uyğunlaşmasını aşkarlayır. Söz şeirə bir ümumxalq

ruhi çökdürür. Ərk qalasına müraciətlə yazılmış bu şeirdə poetik «Mən» elə şairin özüdür, yəni müəllifdir. Ümumxalq ruhi ilə mayalanmış bu dialekt vahidi də müəllifin təhkiyə dilindədir. Deməli, sözün müəllif nitqinə girməsi tələbatdan doğan zərurətdir. Ümumiyyətlə, «yazıçı zəruri hadisələrin təsvirində bu və ya başqa istilah və ya əyalət sözlərindən istifadə edə bilər. Heç bir yazıçıya bunu qadağan etmək olmaz; bu şərtlə ki, belə sözlərin mənası cümlə içərisində təxminən də olsa, aydın olsun, ifadə edilən fikri ağırlaşdırmasın, bədii dilin quruluşunu «pozmasın» (11, s. 263). Zənnimizcə, şeirin daxilinə nüfuz edən **təpmək** tövsiyə olunan tələbləri ödəyən söz səviyyəsindədir.

Ümumiyyətlə, dialektlərdə qorunub saxlanan dil nümunələri Cənub şairlərinin dilində çoxluq təşkil etdiyindən onların bir qismini sadalama yolu ilə diqqətə çatdırmağı məqsəduyğun sayırıq:

Qarışmaq – «özünü itirmək» (*Ayan yalanından qorxub qarışır* – S.Tahir; *Şəhərə girməyə qarışırım* – Zəngilan, Qubadlı (3, s. 119); **haylamaq** – «səsləmək, çağırmaq» (*Ha qaçdımsa hayladı* – Ə.Tudə; *Malı yelli hayla apar* – Gədəbəy (2, s. 215); **girələmək** – «bir təhər gününü keçirmək, vurnuxmaq» (*Deyirəm vüsal harda Girələyir başını* – Ə.Tudə; *Sarı toyux sərdən birdə girələnir* – Zəngilan (2, s. 200)); **tolazlamaq** – «hirsə atmaq» (*Bir dəfəlik tolazlayır* – Ə.Tudə; *Çomağı elə tolamazdadım kin, düz inəyin buynuzuna dəydi* – Bərdə, Qazax (3, s. 385); **vaysınmaq** – «təəssüflənmək» (*Bir xalı olmasa hər əlvən ilmə Vaysına - vaysına qalar təbiət* – Ə.Tudə; *Vaysımmaxnan iş düzəlməz* – Şamxor (3, s. 95); **kos** – «top» (*Bəzən papağını şiddətli ruzgar Başından qaparaq atıb kos tək* – Ə.Tudə; *Kos ata bilmirsən?* – Bakı (3, s. 266); **tum** – «toxum» (*Tumlar bara dönər, küləklər quşa* – Ə.Tudə; Muğan qrupu şivələri (5, s. 194); **binə** – «özül, əsas» (*Ülviyyətin zirvəyə Düşən binəsi kimi* – Ə.Tudə...*gəlün bu işə bir binə qoyağ* – Bakı, Qazax; *Görəsən bu işə bina qoyan kimdi* – Zəngilan (3, s. 76); **yolçu** – «dilənçi» (*Bəlkə də acliqdan yolçu olubsan* – S.Tahir; *Bu kətdə yolçu yoxdu* – Qərb şivələri (4, s. 220); **dağ** – «zərbə, yara» (*Üzündə dağların yeri qapqara* – S.Tahir; *Ürəyimə dağ vırıyan a:* – Zərdab (danışiq nitqindən), **təpə** – «baş» (*Sözlərimi ələyirəm ölənların təpəsinə* – S.Tahir; *Uşaqların hamısını təpə: çıxartmısan* – Qubadlı (danışiq nitqindən); **şələ** – «yük» (*Nə etsin, pul gəzir, şələ axtarır* – Ə.Tudə; *Dünən şələ:z ağırdı* – Qubadlı (danışiq nitqindən), **dar** – «çətinlik» (*Görürəm, çərəksiz, dardasan indi* – S.Tahir; *Bajım oğlu yaman dara düşüp* – Qubadlı (danışiq nitqindən); **şiv** – «ağacın təzə, cavan pöhrə vermiş nazik budağı» (*Gəlin nəyə bənzər? Sevgi şivinə!* – Ə.Tudə; *Şivləri kəsib atmasan, ağac böyüməz* – Cəbrayıl (danışiq nitqindən); **pəyə** – «tövlə» (*Pəyələrdən,*

göyüllərdən Çıxan zaman qoyun, quzu Qurtarardı evdən ruzu – B.Azəroğlu; *Malları pəyyə salif getdi tez* – Şəki (10, s. 253) kimi dialekt faktları da Cənub şairlərinin dilində qərarlaşır. Ən çox dialekt faktı isə Ə.Tudənin dilində qeydə alınır. Faktı dəqiqləşdirsək, araşdırılan 34 sözdən 18-i Ə.Tudənin, 14-ü S.Tahirin, 2 söz isə B.Azəroğlunun dilində işlənmişdir. Fikrimizcə, dialekt sözlərinin digər Cənub şairləri ilə müqayisədə daha çox Ə.Tudə və S.Tahirin dilində qeydə alınması bu söz sənətkarlarının canlı danışq dilinə meylliliyi ilə bağlıdır. Bunu da bəlli edirik ki, bu dialekt sözləri haqqında danışdığımız bu şairlərin dilində ünsiyyət faktı deyil. Çünki diqqətə çatdırdığımız sözlərin hər biri Cənub şairlərinin leksikonunda bir dəfə işlənmişdir. Bir-iki söz var ki, o iki dəfə işlənmə tezliyinə malik olmuşdur. Qeydə alınan dialekt sözləri isə həm müəllif, həm də personajların dilində müşahidə edilir. Təbii ki, bunların heç birisinə yasaq qoyulmur. Amma hər şeyin sərhəd daxilində, müəyyən ölçü səviyyəsində, özü də ehtiyac duyulan anda verilməsi daha məqsədəuyğundur. B. Lebedev yazır: «Qəhrəmanın dili müəyyən bir yer üçün səciyyəvi olmalıdır, lakin bu o demək deyil ki, o əsərlərini Ryazan və Pskov şivələrinin üslubu ilə bəzəməlidir» (14).

Ümumiyyətlə, bütün bədii əsərlərdə olduğu kimi, Cənub şairlərinin dilində də dialekt faktlarının işlənməsi yerli koloritin canlandırılması, personajların nitqinin fərqləndirilməsi üçün mühüm üslubi imkan daşıyır. Amma nəzərə alsaq ki, Azərbaycan dilinin Şimal qoluna xas dialekt elementləri Cənub üçün ədəbi dil faktı kimi qəbul edilir, onda bu lüğəvi vahidlərin o şairlərin dilində işlənməsini təbii qəbul etməliyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova R. (2006). Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri. Bakı: Çinar çap, 204 s.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. (1999). I cild. Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık Ltd, 374 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (1964). Bakı: Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 480 s.
4. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. (1967). Bakı: Azərb. SSR EA nəşri., 281 s.
5. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. (1955). Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 262 s.
6. Behbudov S. (2003). Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 206 s.

7. Dəmirçizadə Ə.M. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 271 s.
8. Əzizov E. (1999). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 354 s.
9. Əzizov E. (2006). Bədii dildə dialektizmlərin yeri /Filologiyanın aktual problemləri mövzusunda elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, s. 64-78
10. İslamov M. (1968). Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 274 s.
11. Məmməd Arif. (1967). Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 620s.
12. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. (1962). Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 326 s.
13. Rüstəmov R.Ə. (1961). Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 281 s.
14. Лебедев В. (1934). Язык и стилизаторы. Литературная газета, 16 февраля.
15. Мурсакулиев В.В. (1969). Диалектизмы в Азербайджанских советских романах (1930-1960): Автореф. дис. ... канд. фил. наук. Баку, 32 с.
16. Мусаев К.М. (1984). Лексикология тюркских языков. Москва: Наука, 228 с.
17. Щерба Л.В. (1939). Современный русский литературный язык /Русский язык в школе, № 4, с. 19-26

NAĞIL KONTEKSTİNDƏ MANİPULYASIYA MAHİYYƏTLİ KOMMUNİKATİV STRATEGİYALAR: DİL VƏ DƏYƏRLƏRİN İTERAKTİV ƏLAQƏSİ (CİRTDANIN NAĞILI ƏSASINDA)

Könül Həbibova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Xülasə

Bu elmi araşdırma çərçivəsində nağıllarda nitq manipulyasiyasının əsas özəyini təşkil edən kommunikativ strategiyalar linqvistik səviyyədə təhlil edilir. Azərbaycan xalqının uşaq şifahi xalq yaradıcılığı nümunəsi olan “Cırtanın nağılı”ndan nümunələr əsasında ideoloji məzmunun kommunikativ strategiyalara yansması və bununla da milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərin nəsildən-nəsilə ötürülməsində intralingvistik və ekstralingvistik elementlərin xalq yaddaşında hansı prinsiplər əsasında funksionallaşmasının müəyyən edilməsi tədqiqat qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biridir. Bu kommunikativ strategiyaların əsasında dayanan nitqi manipulyasiya müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün başqa bir insanın düşüncələrinə, hisslərinə və davranışlarına gizli şəkildə təsir etmək üçün dil materialı, elementi və vasitələrindən məharətlə istifadə etməyi özündə ehtiva edir. Nağıllar kontekstində nəzərdən keçirilən dil materialları əsasında qarşıda dayanan məqsədə çatmaq üçün hiylə, yalan, inandırma, qururlanmaq və şəxsiyyət mövqeyinin müdafiəsi, xeyirxahlıq və digər strategiyalardan daha çox istifadə edildiyi müşahidə edilir. Tədqiqat çərçivəsində nağıldakı dialoq nitqi əsasında toplanmış dil materialları təsviri-müqayisəli metod əsasında təhlil edilərək bir neçə nitqi strategiya müəyyən edilmişdir. Bunlar arasında inandırma və arqumentasiya çox vaxt personajların fikirlərini və ya davranışlarını dəyişdirmək üçün istifadə olunur. Araşdırmanın nəticələrinə istinadən demək olar ki, nağıllarda nitqi manipulyasiya yalnız süjet formalaşdırıcı element kimi xidmət etmir, həm də oxucuların mənəvi və emosional qavrayışı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir, bəşəri dəyərlərin “yaxşı” və “pis” olaraq iki qütbə cəmlənməsi nəticəsində yaxşı və pis arasındakı fərqi aşılır. Nitqi manipulyasiya süjeti formalaşdırmağa və əxlaqi dəyərləri təlqin etməklə nağıl mətnlərinin kompozisiyasında mühüm amil kimi dəyərləndirilməlidir. Nağıllarda nitqi manipulyasiyaya söykənən kommunikativ strategiyaların tədqiqi insan

ünsiyyətinin və şəxsiyyətlərarası nitqi təsirin mədəni və psixoloji aspektləri haqqında maraqlı nəticələr ortaya qoyur.

Açar sözlər: *kommunikativ strategiya, nitqi təsir, Azərbaycan xalq nağıllarının dili, manipulyasiya, mətn kompozisiyası.*

Abstract

This study analyzes, at the linguistic level, the communicative strategies that constitute the core of speech manipulation in fairy tales. Using examples from the Azerbaijani children's oral folklore tale "Jirtan," the research seeks to show how ideological content is reflected in communicative strategies and, in turn, to identify the principles by which intralinguistic and extralinguistic elements function in collective memory as national–spiritual and universal values are transmitted across generations. The speech manipulation underpinning these strategies entails the skillful use of linguistic material and means to covertly influence another person's thoughts, feelings, and behavior in pursuit of specific aims. In the fairy-tale context, the examined linguistic evidence indicates frequent recourse to strategies such as deceit, lying, persuasion, boasting/affirmation of self, benevolence, and others to attain goals. Based on a descriptive–comparative analysis of the tale's dialogic speech, several speech strategies are identified; among them, persuasion and argumentation are commonly employed to change characters' opinions or actions. The findings suggest that speech manipulation not only serves as a plot-forming device but also plays a special role in readers' moral and emotional perception, inculcating the distinction between good and evil through the polarization of universal values. It should therefore be regarded as a key compositional factor in fairy-tale texts, shaping narrative and transmitting ethical values, and its study yields insights into the cultural and psychological dimensions of human communication and interpersonal verbal influence.

Keywords: *communicative strategy; speech influence; language of Azerbaijani folk tales; manipulation; text composition.*

İlk öncə qeyd edək ki, nitqi manipulyasiya dedikdə, biz cox ciddi, amma qətiyyənlə fərqlənən və varmadığımız psixolinqvistik hadisə nəzərdə tuturuq. Dilçilik elminə görə, nitqi manipulyasiya qarşılıqlı ünsiyyətdə olan tərəflərdən birinin digərini istədiyi şəkildə yönləndirmək və öz məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif dil vasitələrindən istifadə etməsidir. Manipulyasiya zamanı danışan şəxs qarşı tərəfi müəyyən məlumatları, qərarları qəbul etməyə, müəyyən reaksiyalar verməyə təhrik etmək üçün

bilavasitə və ya dolayı nitqi təsir üsullarından yararlanır. Bu, dinləyicinin düşüncələrinə və emosiyalarına təsir etmək üçün məlumatların seçici təqdimatı, yanlış məlumatlandırma və ya duyğusal təsir vasitəsilə həyata keçirilə bilər. E.Saunder qeyd edir ki, “manipulyasiyanın çox bəsit bir səbəbi vardır ki, bu da mənfəətdir” (Saunder, E. 2020). Təbii ki, genişplanlı bir hadisə olmaqla manipulyasiyanın nitqdə fərqli taktika və strategiyaları ilə qarşılaşırıq. Lakin bütün bunlar bir məqsədə xidmət edir: qarşı tərəfin qərarlarını və ya davranışlarını idarə etmək. “Manipulyasiya sosial psixoloji fenomen və ya təsir olmaqla özündə digər insanların düşüncə tərzini, onların davranışlarını, gizli aldatma və güc tətbiq etmə taktikası ilə dayıstirməyə yönəlmiş məqsədyönlü hərəkətləri birləştirən bir anlayışdır. Bu tərif təbii ki, qəlizdir və adətən ümumi anlamda istifadə olunur. Daha sadə dildə desək, idarə edən insanın mənafeyinə uyğun şəkildə digər bir insanın gizli idarə olunması prosesidir.” (Camalova, F. 2024). Rus dilçiliyində bu psixolinqvistik nitq hadisəsinə münasibət sərgiləyən N.İ.İlyuxin nitqi təsir zəminində baş verən manipulyasiyanı “kommunikativ manipulyasiya” adlandırır və qeyd edir ki, “kommunikativ manipulyasiya şəxsiyyətlərarası ünsiyyət prosesində kommunikantlar tərəfindən həyata keçirilən kommunikativ təsir növlərindən biridir. Kommunikativ manipulyasiya “nadürüst” taktika və ünsiyyət vasitələrinin istifadəsi ilə xarakterizə olunur, çünki onun əsas məqsədi nitqi təsirə məruz qalanın şüurunda dəyişikliklər etmək və ya onu bir vasitə kimi istifadə etmək üçün onun qavrayışına təsir etməkdir. “Nadürüst” taktika və ünsiyyət vasitələri insanın psixoloji və emosional vəziyyətinin istismarına əsaslanan taktikalardır” (İlyuxin N., 2023).

Buradan görüldüyü kimi, N.İ.İlyuxin “kommunikativ manipulyasiya”-nı gizli motivli mənfi nitqi təsir növü kimi səciyyələndirir. Lakin manipulyasiya hər zaman neqativ nəticələr doğurmur. Qeyd edilməlidir ki, manipulyativ nitqi strategiyalar məişətdə və gündəlik həyatımızda daha tez-tez rast gəlinir. Uşaqların tərbiyəsində, düzgün qərarların alınmasında və s.-də yerində istifadə edilən uğurlu manipulyativ nitqi starteji gedişlər olduqca müsbət nəticələrə gətirib çıxara, hətta ən dərin münaqişələrə belə, son qoya bilər.

Nitqi manipulyasiyasının əsas elementləri kimi bunlar qeyd edilir: “1) Məqsədyönlülük — manipulyasiya həmişə müəyyən bir məqsəd güdür: inandırma, davranışın dəyişdirilməsi və ya yeni baxışların formalaşdırılması; 2) Məxfilik: manipulyator kommunikativ ünsiyyət zamanı öz həqiqi niyyətlərini açıqlamır və nitqi təsirə məruz qalan şəxs bu niyyətlərdən xəbərsiz olur; 3) Dil vasitələrindən məharətlə istifadə. Bu nitqi

manipulyasiyada əsas rol oynayır, çünki o, mesajların ötürülməsi, emosiyalara və qarşı tərəfin düşüncələrinə təsir etmək üçün əsas verbal vasitə kimi çıxış edir” (Həbibova K., 2024).

Azərbaycan xalq nağılları zəngin mədəni irsə malikdir və bu nağıllar vasitəsilə cəmiyyətin dəyərləri, sosial münasibətləri və əxlaqi qaydaları nəsil-dən-nəslə ötürülür. Nağılların personajları, xüsusən də “Cırtan” kimi məşhur nağıl qəhrəmanları, öz nitqlərində xüsusi kommunikativ strategiyalardan istifadə edirlər. Bu strategiyalar qəhrəmanın qarşılaşdığı müxtəlif vəziyyətlərdə onun məqsədlərinə çatmaq üçün tətbiq etdiyi nitqi davranış üsullarını ehtiva edir.

Azərbaycan xalq nağıl qəhrəmanı olan Cırtan obrazı balaca, cılız, lakin ağıllı və məharətli bir qəhrəman kimi tanınır. Onun nitqi sadə görünsə də məna daşıyan kommunikativ üsullarla doludur. Beləliklə bu nağıldan aşağıda verilən parçalar əsasınd təhlillərimizə başlayaq:

“Qarı uşaqları çağırib hərəsinə bir parça yağ yaxmacı verdi. Cırtanı da onlara tapşırırdı.

Yolda Cırtan özünü yerə vurub getmədi, yoldaşları dedilər: -Ay Cırtan, niyə gəlmirsən?

Cırtan dedi:

— Nənəm məni sizə tapşırıb, məni dalınıza alıb aparın.

Yoldaşları onu növbə ilə dallarına alıb, meşəyə gətirdilər.

Uşaqlar başladılar odun yığmağa. Gördülər ki, Cırtan yığmır.

Dedilər:

— Ay Cırtan, sən niyə odun yığmırsan?

Cırtan cavab verdi:

— Nənəm məni sizə tapşırıb, mənə də yığın.

Uşaqlar ona da odun yığdılar. Sonra hər kəs öz odununu şələ bağlayıb dalına aldı.

Gördülər Cırtan oturub baxır. Ona dedilər:

— Ay Cırtan, sən niyə odununu götürmürsən?

Cırtan cavab verdi:

— Nənəm məni sizə tapşırıb, mənim odunumu da götürün.

Uşaqlar əlacsız qalıb, onun da odununu dallarına götürdülər.”
(<https://kirpi.az/cirtan-nagili/>).

Bu mətn parçasında Cırtan, “nənəm məni sizə tapşırıb” ifadəsini təkrarlayaraq, digərlərini özünə xidmət etməyə məcbur edir. Bu ifadə Cırtanın yoldaşlarında məsuliyyət hissi yaradır, çünki “tapşırmaq” sözü onlara Cırtanı qorumaq və ona kömək etmək kimi bir vəzifə yükləyir. Elmi ədəbiyyatda bu “Ben Franklin təsiri” adlandırılır və mahiyyəti belə

izah edilir: “Bu metod daha çox, bir insanla yeni münasibət qurduğunuz zaman və ya xoşunuza gələn qarşı cinslə münasibət qurmaq istədiyiniz zaman istifadə olunur. İlk olaraq o insandan rədd etməyəcəyi bir yaxşılıq istəyin. Bunu etdiyi zaman həmin şəxs sizə yardım etdiyi üçün və sizinlə olan münasibətə “investisiya” qoyduğu üçün şüuraltında özünü “yardıma ehtiyacı olan birinə yardım edən yaxşı bir insan” kimi düşünməylə nəticələnir və bu yaxşılığı etməsinə səbəb olan sizi daha çox düşünməyə başlayır” (Muradlı M., 2023). Bu, dilin təkrar vasitəsilə manipulyativ təsir yaratmaq gücündən istifadə olunmasıdır. Təkrar həm də digər uşaqların Cırtanın dediklərinə qeyd-şərtsiz itaət etməsilə nəticələnir. Burada ictimai dəyərlərin də qabardılması xüsusi nitqi strateji gediş kimi dəyərləndirilə bilər. Hər bir ailədə xüsusi nüfuza malik olan, ağbirçək hesab edilən “nənə”nin qeyd edilməsi uşaqların şüuraltında sosial və ailə dəyərlərinə olan hörmət hissini oyadır, bu da onların Cırtanın tələblərinə uyğun davranmalarına təkan verir. Bu, dilin sosial normativləri manipulyasiya üçün istifadə olunmasının bir nümunəsidir. Mətnə dilin manipulyativ kontesktində istifadə olunduğu açıq şəkildə görünür, çünki Cırtan, sadəcə, nitq aktları vasitəsilə digər uşaqların davranışını istiqamətləndirir və onları öz xeyrinə manipulyasiya edir.

Bəzən manipulyativ nitqi strategilarda uğursuzluq və ya “bumeranq” (əks-təsir) effekti də müşahidə edilir. Məsələn, “Bir az yol gedəndən sonra gördülər ki, Cırtan geridə qalıb ağlayır. Dedilər:

— *Ay Cırtan, niyə ağlayırsan?*

Cırtan cavab verdi:

— *Yorulmuşam. Nənəm sizə yağ yaxmacı verdi....*

Yoldaşları onun sözünü ağzında qoydular. Onlardan biri Cırtana acıqlandı:

— *Pis öyrənərsən. Daha səni dalımıza götürən deyilik!*

Cırtan ələcsiz qalıb yoldaşlarının dalınca getməyə başladı.”

“Cırtan” nağılının bu parçasında lingvistik cəhətdə manipulyasiya uğursuz olduğu üçün maraqlı bir təhlil aparmaq olar. Cırtanın istifadə etdiyi dil strukturları əvvəlki mətnə manipulyativ şəkildə uğurla istifadə edildiyi halda, bu mətn parçasında bu taktika təsirsiz qalır. Çünki yenidən istifadə edilmiş yersiz təkrar monotonluq yaradır. Göründüyü kimi, burada da Cırtan yenə də “nənəm sizə yağ yaxmacı verdi...” ifadəsi ilə manipulyasiyaya çalışır. Ancaq əvvəlcə istifadə etdiyi manipulyativ strategiya burada yenidən tətbiq edildikdə təsirini itirir. Bu hal manipulyativ məqsədlə nitqdə dil elementlərinin təkrar istifadəsinin necə təsirsiz qalacağını və monotonluğun uğursuzluğa səbəb olmasını göstərir.

Digər bir tərəfdən, bundan öncəki parçada uşaqlar sosial təzyiq altında Cırtanın tələblərini qəbul edirdilər. Lakin bu mətn parçasında strateji mövqedə yerdəyişmə müşahidə edilir. Uşaqlar Cırtanın əsas nitqi taktikasını aşkar etməklə onunla eyni səviyyədə razılaşmaqdan imtina edirlər. Bu, ictimai kontekstin dil manipulyasiyasına təsirini göstərir. Bu planda uşaqlardan biri Cırtanın davranışına açıq şəkildə reaksiya verir və ona acıqlanır (“Pis öyrənərsən. Daha səni dalıma götürən deyilik!”). Bu, dilin manipulyativ məqsədlə istifadəsinin əks reaksiya doğura biləcəyini ortaya qoyur. Bu halda Cırtanın manipulyasiya cəhdləri uşaqların ona qarşı çıxmasına səbəb olur, nəticədə onun manipulyasiyası uğursuzluğa düşür. Deməli, nitqi manipulyasiya yalnız müəyyən şərtlərdə təsirli olur və zamanla təsirini itirə bilər.

Bu nəgildə sual-cavab strukturu əsasında da manipulyativ strategiyalardan istifadə olunduğunu müşahidə etmək mümkündür. Bu nitqi strateji gedişlər daha çox nəgildə Cırtanla Div arasında baş verən söhbət zamanı istifadə edilir. Uşaqların həqiqətən də yatıb-yatmamasını yoxlamaq üçün Divin nitqində istifadə edilən “Kim yatmış, kim oyaq?” sualı, ilk baxışdan sadə bir yoxlama kimi görünür. Bu sual Divin məqsədini (uşaqları yemək) dolayısı ilə həyata keçirmək üçün məlumat toplamaq məqsədi daşıyır. “Hamı yatmış, Cırtan oyaq.” cavabı isə manipulyativ yüklüdür. Bu cavabı ilə Cırtan Divin diqqətini öz üzərinə cəkməklə digər uşaqları qorumağa çalışır, yeni səpkili ünsiyyətə keçid təklif edir. Bunun əsasında yaranan söhbətin gedişində Cırtan Divin suallarına cavab olaraq gecələr yuxuya getməsi üçün əsas şərtləri sadalayaraq ona müəyyən göstərişlər verir: “Nənəm mənə hər gecə qayğanaq bişirərdi”, “Hər gecə nənəm mənə çaydan xəlbirlə su gətirərdi”. Bu göstərişlər nitq səviyyəsində manipulyativ təsir aşılaraq Divin hərəkətlərini idarə edir. Bu strategiya nitqdə konkret göstərişlər və ya tələblərin başqasının davranışını yönləndirmək üçün necə istifadə olunduğunu göstərir. Bunu “tək çarə” prinsipi də adlandırırlar. Bu strategiyanın əsas mahiyyəti bu mərhələlərlə izah edilir: “1. Problem yarat; 2. Reaksiyaları ölç; 3. Həll üçün köməyin səndə olduğuna inandır və kömək istəməsinə səbəp ol; 4. Həlli ver və kömək et” (Muradlı M., 2023). Göründüyü kimi, burada bir strategiya deyil, bir neçə mərhələdən ibarət olan strategiyalar sistemindən bəhs etmək olar.

Nitqində “tək çarə” strategiyalar sistemindən istifadə edən Cırtan hər iki halda da Divin diqqətini yayındırır və vaxt qazanır. İfadələrin zahirə məqsədi Cırtanın ehtiyaclarının təmin edilməsi kimi görünür, lakin əsl məqsəd Divi uzaqlaşdırmaq və qaçış üçün fürsət yaratmaqdır.

Nəticə. Aparılan təhlil və elmi araşdırma göstərir ki, nağılda nitqi manipulyasiyaya söykənən kommunikativ strategiyalar (təkrarın məqsədli istifadəsi — “nənəm mənə sizə tapşırıb”, ictimai-mədəni dəyərlərə istinad, hiylə və yalan, inandırma və arqumentasiya, “tək çarə” mərhələli yolu, sual-cavab əsasında yönləndirmə) personajların davranışını idarə edən əsas mexanizmlərdir; bu strategiyalar süjeti hərəkətə gətirir, gərginliyi idarə edir və yaxşılıq və pislik qarşıdurmasını qabardaraq oxucuda mənəvi-emosional dərrakəni formalaşdırır. Dialoq materialının təsviri-müqayisəli təhlili həm də göstərir ki, manipulyativ gedişlər kontekstdən asılı olaraq “bumeranq” effekti verə, yersiz təkrar və auditoriyanın müqaviməti səbəbindən təsirini itirə bilər; deməli, intralingvistik (leksik-qrammatik) və ekstralingvistik (mədəni dəyər yönümlü) elementlərin balanslı işlənməsi nağıl mətninin kompozisiyası və dəyər ötürümü üçün həlledicidir. Beləliklə, nağıl kontekstində nitqi manipulyasiya dəyərlərin nəsil-dən-nəslə ötürülməsində təsirli kommunikativ alətdir və insan ünsiyyətinin mədəni-psixoloji qatlarına dair mühüm müşahidələr təqdim edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Camalova F. (2024). Münasibətlərdə manipulyasiya. 29 iyun, 2024. // <https://gencaile.az/masibetlerde-manipulyasiya-mutexassis-yazir/>
2. Həbibova K. (2024). Azərbaycan xalq nağılları personajlarının nitqində kommunikativ strategiyalar. “Türk dünyasında Azərbaycan dili və ədəbiyyatı araşdırmaları” mövzusunda I Beynəlxal elmi simpoziumunun məqalələr kitabı. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, səh. 88-96.
3. Muradlı M. (2023). Manipulyasiya [Elektron mənbə]: URL: <https://prezi.com/p/gqt3yvxsmjnd/manipulyasiya/>
4. Saunder, E. (2020). What is manipulation. [Electronic resource]: URL: <https://az.psychicslog.com/10787462-what-is-manipulation>
5. Габибова К. (2024). Речевая манипуляция как новый термин в современной лингвистике. Terminologiya məsələlər. № 2, səh. 186-192.
6. Илюхин, Н. И. (2023). Характерные черты коммуникативной манипуляции (на материале английского киносернала). Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Т. 16, № 5, с. 1458-1464.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-BƏDİİ DİLİNDƏ DİALEKTİZMLƏRƏ MÜNASİBƏT

Qənirə Əsgərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Naxçıvan Dövlət Universiteti

asgerovaganira@gmail.com

Xülasə

Bədii üslub bir sıra xüsusiyyətləri, o cümlədən dialektlərə yer verməsi ilə fərqlənir. O sənətkar dəyərlidir ki, sözə ehtiyac olduqda, yad təsirlərə uymur, ya dialektlərə müraciət edir, ya da dilin milli bazası əsasında yeni söz və ifadələr yaradır. Azərbaycan bədii dilində də dialektlərə yüksək münasibət özünü göstərir. Bu baxımdan, Məhəmmədhusəyn Şəhriyarın yaradıcılığı səciyyəvidir. Onun təkcə “Heydərbabaya salam” poemasının dilində çoxlu dialekt sözlərə rast gəlmək olar.

M. Şəhriyarın dilində “çaqqışdırmaq”, “hövləsək”, “xeymə”, “mısqmaq”, “dönərgə”, “qavzanmaq”, “küsgümək”, “qonuşmaq”, “çönmək”, “kərdi”, “qapsamaq”, “küşgüdü” kimi dialekt nümunələri vardır:

Yük-yapını hey çatırdıq ki, gedax,

Sel küşgüdü, məcbur olduq qeyidax

Araşdırmalar bədii dildə dialektizmlərin lazımi səviyyədə işləndiyini göstərir. Dialektlərə münasibət baxımından Cəlil Məmmədquluzadənin də dili maraqlıdır:

Bu heyndə qapı döyüldü. Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi “İtqapan” kəndinin əhli Novruzəlididi .

“Heyn” sözü bu vaxt, bu anda mənasında Cənub dialektində geniş işlənir.

Mirvarid Dilbazinin yaradıcılığında bir sıra fərqli dialekt örnəklərinə rast gəlirik. Belə ki, şairənin poeziyasında qarşılaşdığımız bəzi sözlər lüğətlərdə öz əksini tapmayıb. Məsələn: ”yönərmək” feli buna nümunədir

Şair Xanəli Kərimli yaradıcılığında da dialekt sözlərə rast gəlirik, bu sözlər şeirə bir ahəngdarlıq vermişdir. Bəlim, öləzimək, dadısamaq, tütmək və s.

Ömür tənhaləşdı vaxtsız, vədəsiz,

Vaxtsız vağamlayan bir zəmi kimi.

Hələ də gözlərim yol çəkir yaman,

Sərnişinə həsrət bir gəmi kimi

“Vağamlayan” -vaxtından əvvəl solub tökülmək mənasını verən bu söz İmişli, Kürdəmir, Saatli, Salyan bölgələrində ,Cənub dialektində rast gəlik.

Bədii dildə arxaikləşərək ədəbi dildən çıxan, lakin dialektlərdə yaşayan şəkildələrə də rast gəlik. Felin ikinci şəxsin təkində əmr şəklini ifadə edən arxaikləşmiş, lakin dialektlərdə özünü göstərən morfoloji əlamətlərindən biri –ginən4 şəkilsidir:

Heydərbaba, mərd oğullar döğginən,

Namərdlərin burunların ovginən,

H.Mirzəzadə göstərir ki,bu şəkili Şərqi dialektlərində işlənilir.Qeyd edəki Cənub dialektində bu şəkiliyə təsadüf edilir.

Beləliklə, bədii üslubda yazılan əsərlərin dili üzərindəki təhlillər göstərir ki, poetik dili dialektlərsiz təsəvvürə gətirmək olmur. Dialektlər həm dilimizin tarixi inkişafını izləmək baxımından, həm də bir sıra hallarda ədəbi dilə söz vermək cəhətindən dəyərli sözlərdir.

Açar sözlər: *bədii üslub, dialektizm, dil tarixi, Şəhriyar, Mirvarid Dilbazi.*

Abstract

Literary style is distinguished by several features, including its use of dialects. An artist is valuable when, when words are needed, they do not succumb to foreign influences but either turn to dialects or create new words and expressions based on the national base of the language. High regard for dialects is also evident in Azerbaijani literary language. In this regard, the work of Mahammad Huseyn Shahriyar is notable. For instance, in his poem “Salam to Heydar Baba” one can find many dialect words.

In M. Şəhriyar’s language, there are dialect examples such as “çaqqışdırmaq” (to reprimand), “hövləsək” (to hurry), “xeymə” (tent), “mısq” (to be scielent), “dönərgə” (rotary), “qavzanmaq” (to rattle), “küsgümək” (to sulk), “qonuşmaq” (to talk), “çönmək” (to turn back), “kərdi” (a type of food), “qapsamaq” (to cover), “çirtmaq” (to snap), and “küsgüdü” (a type of dish).

Research shows that dialects are used at the necessary level in literary language. In terms of attitude towards dialects, the language of Jalil Mammadquluzadə is also interesting:

Bu heyndə qapı döyüldü. Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi “İtqapan” kəndinin əhli Novruzəlidir.- At this moment, the door was knocked. The khan went out and saw that the person knocking was Novruzali, a local from the village of “İtqapan”.

The word “heynd” is used here to mean “at this time, at this moment.”

In Mirvarid Dilbazi's work, we encounter several different dialect examples. For instance, some words in the poetess's poetry are not found in dictionaries. An example is the verb “yönərmək” (to turn).

In the poetry of Khanali Karimli, we also find dialect words, which give a certain harmony to the poetry, such as “bələm” (yes), “öləzimək” (to become fade), “dadısamaq” (to taste spoiled), “tütmək” (to smoke), etc.

From the poem “İndi”:

Ömür tənhaləşdı vaxtsız, vədəsiz,
Vaxtsız vağamlayan bir zəmi kimi.
Hələ də gızlərim yol çəkir yaman,
Sərnişinə həsrət bir gəmi kimi.

(Meaning: Life feels lonely and unfulfilled, like land that wilts too soon. My eyes continue to long for a path, like a ship yearning for passengers.)

The word “vağamlayan” (to wilt prematurely) is found in the southern dialects of the Imishli, Kurdamir, Saatli, and Salyan regions.

In literary language, we also encounter archaic suffixes that have disappeared from standard usage but are still present in dialects. One such archaic morpheme is the suffix “-ginən” used in the imperative form of the second person singular:

Heydərbaba, mərd oğullar döğginən,
Namərdlərin burunların ovginən,

(Meaning: Heydar Baba bring up brave sons, who struggle against dishonest and untrustworthy individuals.)

H. Mirzazade shows that this suffix is used in Eastern dialects. In the noted Southern dialect, this suffix occurs.

Thus, analyses of the language of literary works show that it is impossible to imagine poetic language without dialects. Dialects are valuable both for tracing the historical development of our language and for contributing words to the literary language in various cases.

Keywords: *artistic style, dialectism, language history, Shahriyar, Mirvarid Dilbazi.*

Giriş. Bədii üslub bir sıra xüsusiyyətləri, o cümlədən dialektlərə yer verməsi ilə fərqlənir. Bu üslub dialektlərə ad da verir: “İstər tarixən qədimliyi, istərsə də müasir mərhələdəki inkişafı baxımından bədii üslub ədəbi dilin digər funksional üslublarından seçilir. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin təxminən minillik tarixi, müəyyən mənada, bədii üslubun inkişaf

tarixi deməkdir” (Azərbaycan ədəbi dil tarixi, 2007). Bu tarixi inkişaf boyunca fəaliyyət göstərən ədəbi şəxsiyyətlər öz yaradıcılıqlarında dialektlərdən də istifadə etmişlər. “O sənətkar dəyərlidir ki, sözə ehtiyac olduqda, yad təsirlərə uymur, ya dialektlətə müraciət edir, ya da dilin milli bazası əsasında yeni söz və ifadələr yaradır” (Həsənova S. 2017)

Əsas. Bildiyimiz kimi, dialektizmlər bədii üslubdan başqa, heç bir ülubda işlənmir. Azərbaycan bədii dilində də dialektlərə yüksək münasibət özünü göstərir. Bu baxımdan, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığı səciyyəvidir. Onun təkcə “Heydərbabaya salam” poemasının dilində çoxlu dialekt sözlərə rast gəlmək olar:

Heydərbaba, şeytan bizi azdırıb,
Məhəbbəti ürəklərdən qazdırıb,
Qara günün sərneviştin yazdırıb,
Salıb xalqı bir-birnin canına,
Barışığı bələşdirib qanına (Şəhriyar M. 2005)

M. Şəhriyarın dilində “çaqqışdırmaq”, “hövləsək”, “xeymə”, “mısqmaq”, “dönərgə”, “qavzanmaq”, “küsgümək”, “qonuşmaq”, “çönmək”, “kərdi”, “qapsamaq” kimi dialekt nümunələri vardır:

Yük-yapını hey çatırdıq ki, gedax,
Sel küşgüdü, məcbur olduq qeyidax (Şəhriyar M. 2005)

M. Şəhriyarın dilində bənzətmə qoşmalarından olan “təki” sözünün sonda samit qəbul etməsi halına rast gəlirik ki, bu, dialekt göstəricisidir,ancaq qeyd etmək ki, tarixən bənzətmə bildirən “tək”qoşması “təki”,təkin fonetik variantlarda işlənməşdir:

Məzlumların həqqi üstə əsərdi,
Zalimləri qılıc təkin kəsərdi (Şəhriyar M. 2005)

Hazırda bir sıra dialektlərimizdə sözügedən qoşma “təkin” şəklində işlənir.

Bədii dil materialları göstərir ki, dialektlər dilin təbiilik xüsusiyyətini gücləndirir. Dilçi alim Musa Adilov “S.Rəhimovun bədii üslubu və “Şamo”nun dili haqqında” adlı məqaləsində dialektlərin əhəmiyyətini qeyd edərək yazır: “Yazıcının dialektizmə çox yer verməsi də şifahi danışq dilinə əsaslanması ilə əlaqədardır. Duzdur ki, bədii əsərdə yazıcının ümumi üslubu ilə. əsərin janrı və ümumi mövzusu ilə əlaqədar dialekt sozləri, arxaik sozlər və s. işlənə bilər,lakin bunlar əsərin dilini ümumxalq dili normalarından uzaqlaşdırmamalıdır, əks halda əsərin oxucular tərəfindən anlaşılmaması qorxusu vardır” (Adilov M. 2020)

Bədii dildə arxaikləşərək ədəbi dildən çıxan, lakin dialektlərdə yaşayan şəkilçilərə də rast gəlirik. Bu baxımdan, Molla Cumanın dili xarakterikdir:

Gözəl, varımı gözəl dərdə dərmanım,

Gözəl aldı gözəl dinim, imanım,

Gözəlimsən, gözəl İsmi Pünhanım,

Gözəl, doğru, gözəl cavab denə, get (Molla Cümə. 2004)

Buradakı “denə” feli əmr şəklində ikinci şəxsdə olan “de” felinin dialekt variantıdır ki, indi də bəzi dialektlərimizdə həm, “denə”, həm də “denən” formasında varlığını qoruyur.

Felin ikinci şəxsin təkində əmr şəklini ifadə edən arxaikləşmiş, lakin dialektlərdə özünü göstərən morfoloji əlamətlərindən biri –ginən⁴ şəkilçisidir:

Heydərbaba, mərd oğullar döğginən,

Namərdlərin burunların ovginən,

Gədəklərdə qurdları tut boğginən,

Qoy quzular ayın-şayın otlasın,

Qoyunların quyruqların qatlasın (Şəhriyar M. 2005).

E.A.Bağırov “XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan dili şivələrində feil formaları” adlı əsərində XVII əsr ədəbi dili üçün xarakterik olan –qıl, -gil, -ğıl şəkilçisinin XVIII yüzillikdən sonra –qınan, -gilən, -ginən, -qılən variantlarının daha geniş yayıldığını qeyd edir (Bağırov E. 1986). Bu şeirə də rast gəldiyimiz “ayın-şayın” sözü də Cənub dialektində, Şərur şivələrində “arxayın” mənasında işlənir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. 2007).

Dialektlər əhəmiyyətli dil vahidləridir. Dil tarixinin öyrənilməsində də onların böyük rolu vardır. Təsədüfi deyildir ki, oğuz dilinin tarixini araşdıran görkəmli türk alimi Zeynep Korkmaz “Türkiye Türkçesinin temeli. Oğuz Türkçesinin gelişimi” adlı əsərində oğuz türkcəsinin eramızdan əvvəl 3500-3000-ci illərə və qədim şumer dilinə dayandığını göstərir. Maraqlıdır ki, alim bu məsələdə dialektlərə istinad edir (Korkmaz Z. 2013)

Bədii üslubda dialektlərin işlənməsi, bir tərəfdən də, dilin sadəliyini əsaslandırır. Laklin Ə.Dəmirçizadə dialektlərin çox işlənməsini məsləhət görmür: “Əsərdə şivə sözlərinə çox yer vermək əsərin dilində duzluluq yox, artıq duzluluq – şorluq yaradır” (Dəmirçizadə Ə. 1962).

Araşdırmalar bədii dildə dialektizmlərin lazımi səviyyədə işləndiyini göstərir. Tez-tez qarşılaşdığımız dialektizmlərdən biri “cığa” sözüdür:

Cığaların rəngbərəngdir,
Kim deyər bu nə bəzəkdir!
De, sənsiz nəyə gərəkdir

Bu dağların yalı, kəklik (Molla Cuma. 2006).

“Cığa” sözünün mənası “başın ön və yan tərəfinə tökülən tel” deməkdir. Bu söz aşığılarımızın dilində çox işlənmişdir. Məsələn, Aşıq Qurbaninin dilində “Yanaşsa üzünə müştəq dəhanlar, Nəfəs dəyər, cığaları yellənər”, Aşıq Abbas Tufarqanlıının yaradıcılığında “Əsmə, səbə yeli, titrəmə çöllər, Cığalar tərpənib tel inciməsin”, Aşıq Ələsgərin “Çəpkəni hər rəng çalır, Tovuzun cığası kimi” misraları həmin dialektin fəallığını göstərir. Hal-hazırda işləkliyini itirmişdir. Bu söz M.Müşfiqin də dilində işlənmişdir. Dialektlərə münasibət baxımından Cəlil Məmmədquluzadənin də dili maraqlıdır:

Bu heyndə qapı döyüldü. Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi “İtqapan” kəndinin əhli Novruzəlidi (Məmmədquluzadə C. 2004).

Bu cümlənin tərkibindəki “heyn” sözü dialekt nümunəsidir və Naxçıvan dialektlərinə aiddir. Mənası “zaman” “vaxt”, “vədə” deməkdir.

Bu saat apar bu kağızı haman qutunun qapağını qovza, kağızı sal qutunun içinə, qapağını yatırt və tez qayıt gəl (Məmmədquluzadə C. 2004).

Nümunədəki “qovzamaq” sözü diqqəti cəlb edir. “Qovzamaq” feli ümumtürk dilinin aktiv leksik-qrammatik vahidlərindən biri kimi XX yüzilin əvvəlinə qədər fəal mövqeyini qoruyub saxlamış, həmin zamandan etibarən işləklilik dərəcəsini itirərək dilimizdən çıxmağa başlamışdır. O, ədəbi dilimizi tərk etsə də, ümumxalq danışığı faktı kimi indi də yaşamaqdadır” (Həsənova S. 2020).

Novruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna və genə dedi.. (Məmmədquluzadə C. 2004).

Zaman mənalı “yenə” zərfinin ilk samitinin g hərfi ilə əvəzlənməsi Naxçıvan dialektlərində indi də fəaldır. Türkologiyada g > y əvəzlənməsi özünü göstərir.

“Bədii dildə dialektizmlərin işlənmə dərəcəsi və sahəsi də fərqlənir. Məhdud dialektizmlər, ümumişlək dialektizmlər və şərti dialektizmlər. Məhdud dialektizmlər bir və ya iki dialektə və ya şivədə işlənir. Bu cür dialektizmlər dar ərazidə işləndiyinə görə mənalı geniş oxucu kütləsi üçün həmişə aydın olmur.

Ümumişlək dialektizmlər müəyyən qrup dialekt və şivələrdə işləndiyi üçün anlaşılıqlı olur.

Ürəyim köz-közdü, göynəyir, tütür,
Tüstüsü burulub çıxır başımdan.

Vaxt tapa bilmirəm baş qaşımağa,
Şöklü məliklərin sapand daşından (Kərimli X. 2013)

Burada işlənən “tütmək” feili öz içində oyalanmaq, için-için yanmaq mənasının ifadə etmişdir.

Xanəli Kərimlinin .”Duman,sənin bu şəhərdə nə işin” şerinə diqqət edək:

Bu şəhərin tüstüsünə qarışb
İtirəssən təmizliyi,safılığı.
Yavaş-yavaş bu şəhərə alışb
Unudassan ilqarı,urvatlığı. (Kərimli X. 2013)

“Urvatlıq-abır-həya, təmiz ad, hörmət-izzət mənasında Gədəbəy, Şəki ,Naxçıvan şivələrində işlənir.

Ömür tənhaləşdı vaxtsız,vədəsiz,
Vaxtsız vağamlayan bir zəmi kimi.
Hələ də gözlərim yol çəkir yaman,
Sərnişinə həsrət bir gəmi kimi. (Kərimli X. 2021)

Bu şeirdə işlənən vağamlamaq-vaxtından əvvəl solub tökülmək mənasında Bərdə, Gədəbəy, Gədəbəy, Daşkəsən, Mingəçevir,Şəmkir,Zəngilan rayon şivələrində eyni mənada işlənir,

Mirvarid Dilbazinin yaradıcılığında bir sıra fərqli dialekt örnəklərinə rast gəlirik. Belə ki, şairənin poeziyasında qarşılaşdığımız bəzi sözlər lüğətlərdə öz əksini tapmayıb. Məsələn:

Ulduz olub öz zirvəmdən enərdim,
Dövrəndəki “mələkləri” yönərdim,
Al lələyə, qərənfilə dönərdim,
Səpilərdim yollarının üstünə (Dilbazi M. 2004).

Araşdırmalar təsdiq edir ki, dialektlər də aktiv və passiv olmaqla iki qrupa ayrılır. Görünür, Mirvarid Dilbazinin dilindəki “yönərmək” feli dialektlərin passiv leksikasına aiddir. “Dialekt və şivələrin lüğət tərkibi onun başqa sahələrinə nisbətən sürətlə dəyişsə də, müxtəlif illərdə, əsrlərdə o dildə danışanların tarixində baş vermiş hadisələr burada özünəməxsus şəkildə mühafizə edilir və qorunub saxlanılır. Sanki xalqların inkişaf tarixinin müxtəlif zamanları sözlərə öz möhürünü vurur, onlarda tarixin izləri yatıb qalır” (Əhmədov B. 1990) . Bu cəhətdən, Zəlimxan Yaqubun yaradıcılığında maraqlı faktlar vardır:

Kül içində his bağlamış kömürdü,
Yağış döyən, sel aparən ömürdü,
Daşqın oldu, bizi yıxdı, yömürdü,
Çaylar kimi üstümüzə axan dərd (Zəlimxan Y. 2006)

Şerin dilindəki “yömmürmək” feli tədqiqə layiq olan dialekt vahidlərindəndir.

Nəticə. Beləliklə, bədii üslubda yazılan əsərlərin dili üzərindəki təhlillər göstərir ki, poetik dili dialektlərsiz təsəvvürə gətirmək olmur. Dialektlər həm dilimizin tarixi inkişafını izləmək baxımından, həm də bir sıra hallarda ədəbi dilə söz vermək cəhətindən dəyərli sözlərdir. Bu gün dialektlərdən ədəbi dilimizə keçən “sayrışmaq”, “qəlbi”, “tərəcə”, “kəhriz” sözləri belələrindəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M. (2020). S.Rəhimovun bədii üslubu və “Şamo”nun dili haqqında. Əsərləri, VIII c. Məqalələr (1955-1969-ci illər). Bakı, Elm və Təhsil, s. 329-348.
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. (2007). Bakı, Şərq-Qərb, 334 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı, Şərq-Qərb, 568 s.
4. Bağirov E. (1986). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan dili şivələrində feilin formaları. Bakı. 170 s.
5. Dəmirçizadə Ə. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı. Azərtədris nəşr. 271 s.
6. Əhmədov B.(1990). Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı, 200 s.
7. Həsənova S. (2017). Azərbaycan dilçiliyində dialektologiya ilə bağlı problemlər. Dilimiz mənəvi kimliyimizdir. Naxçıvan, Əcəmi, s. 51-58.
8. Həsənova S. (2020). Cəlil Məmmədquluzadə hekayələrinin dili. Dilimiz varlığımızdır. Naxçıvan, Əcəmi, s. 71-80.
9. Kərimli X. (2013). Payız duyğuları. Qanun nəşriyyat. Bakı. 540 s.
10. Kərimli X. (2021). Tanrı müjdəsi. Qanun nəşriyyatı. Bakı. 270 s.
11. Korkmaz Z. (2013). Türkiyə Türkçesinin temeli. Oğuz Türkçesinin gelişimi. TDKY: 1065. Ankara, 229 s.
12. Məhəmməd Hüseyin Ş. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Avrasiya Press", 480 s.
13. Məmmədquluzadə C.(2004).Poçt qutusu. Əsərləri, dörd cildə. I c. Bakı, Öndər, s. 129-139.
14. Mirvarid D. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 280 s.
15. Molla Cümə. (2006). Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 648s.
16. Muxtaroglu Ə. (1997). Bir möhürbənd bəsimdir. Bakı, Təhsil. 160 s.
17. Zəlimxan Y. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb. 288 s.

XVI-XVII ƏSRLƏRİN DİL SİYASƏTİNDƏ I ŞAH ABBASIN MÖVQEYİ

Qızılgül Abdullayeva

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Dövlət Universiteti

gizilgulabdullayeva@gmail.com

Xülasə

Tarixə dönüş əslində milli kimliyimizin tanınması baxımından faktoloji əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu tarixi keçmişdə hər bir xalqın ictimai-siyasi, tarixi-mədəni həyatı, ən önəmlisi o milli kimliyi yaşadan dil mənzərəsi yaddaşlaşır. Bu nöqteyi-nəzərdən o tarixi keçmişin bir parçası olan XVI-XVII əsrlər də istisnalıq təşkil etmir. Çünki yenilikləri ilə daha çox diqqət çəkən bu dövr (XVI əsrin sonu-XVII əsr) həm də dil siyasəti ilə də diqqət mərkəzində dayanır. Xüsusən də milli dil siyasətində hökmdar mövqeyi maraq doğurur. Xarici təsirlərin gücləndiyi, daxili ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bu zaman kəsiyində ədəbi dilin inkişafı ilə bağlı dilçi alimlərin bir-birini təkzib edən fikir müxtəlifliyi var olduğu kimi, aparılan dil siyasətində hökmdar mövqeyinə münasibət də inteqrallıq və diferensiallıqla müşayiət olunur. Bəri başdan deyək ki, bu məsələdə inteqrallıq diferensiallığı üstələyir. İnteqrallığın əsasında isə əcnəbiləşmə məsələsi dayanır ki, bunun da farslaşdırma siyasəti ilə bağlılığı ön plana çəkilir və bu, I Şah Abbasla əlaqələndirilir. Şah tərəfindən paytaxtın bir türk şəhəri olan Qəzvindən fars şəhəri olan İsfahana köçürülməsi bu siyasətin əsas səbəbi olaraq göstərilir. Biz də uzun müddət eyni mövqedə olmağımıza baxmayaraq, yeni ədəbiyyatlarla, xüsusən səlnaməçilərin nəsil-dən-nəslə ötürülən materialları ilə tanışlıq fikirlərimizin yönünü dəyişdi. Nəticədə məlum oldu ki, I şah Abbas farslaşdırma deyil, əslində türkləşdirmə siyasəti aparıb. İnanırıq ki:

- I Şah Abbas hansı məqsədlə paytaxtı Qəzvindən İsfahana köçürüb?
- Tarixən siyasi məqsəd naminə paytaxt dəyişdirilməsinə heç rast gəlinməyib? Məgər paytaxtın dəyişdirilməsi ilə Səfəvilər dövləti fars dövlətinə çevrilib?
- Nədən o, İshahandakı şah sarayını Təbriz rəssamlıq üslubu üzərində qurub?
- Şah nə üçün əksər türk ailələrini, xüsusən də məşhur sənətkarların ailələrini İsfahana köçürüb?

- Xaricə göndərilən diplomatların tərkibini milliyətcə kimlər təşkil edib?

- Xaricdən gələn qonaqlara yeməkdən sonra süfrə duası hansı dildə oxunub?

- I Şah Abbas hansı dildə və hansı janrlarda şeirlər yazıb?”

- Ən əsası Osmanlı dövləti tərəfindən zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqları kim tərəfindən geri qaytarılıb?

... kimi sualları cavablandırma I Şah Abbasın dil siyasətindəki reallıqları ortaya qoyacaq və elə bu da fikrimizin təsdiqinə rəvac verəcək.

Açar sözlər: *I şah Abbas, dil siyasəti, milli dil, farslaşdırma, türkləşdirmə.*

Abstract

A return to history is, in essence, of factual significance for the recognition and affirmation of national identity. Within this historical continuum are preserved the socio-political and cultural life of each nation and, above all, the linguistic landscape that sustains and transmits national identity. From this standpoint, the 16th–17th centuries, as a distinct segment of that past, are no exception. This era (from the late 16th to the 17th century), which drew particular attention through its innovations, likewise occupies a central place in discussions of language policy. Of particular scholarly interest is the ruler's position within the framework of national language policy. At a time when external influences were intensifying and internal contradictions were sharpening, debates among linguists concerning the development of the literary language revealed divergent and even conflicting perspectives. Similarly, assessments of the ruler's stance on language policy were marked by both integrative and differential tendencies. At the outset, it must be underscored that the integrative perspective outweighed the differential. At the core of this integrative interpretation lay the issue of assimilation, which was frequently linked to a policy of Persianization and attributed to Shah Abbas I. The relocation of the capital from Qazvin—a Turkic city—to Isfahan—a Persian city—has often been cited as the principal evidence of such a policy.

For an extended period, we ourselves adhered to this view. However, engagement with newly available sources—particularly chronicles transmitted across generations—reshaped our conclusions. It has become evident that Shah Abbas I did not, in fact, pursue a policy of Persianization but rather one of Turkification.

This reality emerges more clearly when one considers the following questions:

- For what precise purpose did Shah Abbas I transfer the capital from Qazvin to Isfahan?
- Has the relocation of a capital ever, in the course of history, been undertaken solely for political expediency? Did the Safavid state thereby transform into a Persian polity?
- Why was the royal palace in Isfahan constructed according to the artistic principles of the Tabriz school of painting?
- Why were numerous Turkic families—particularly those of eminent artisans—resettled in Isfahan?
- What was the ethnic composition of the diplomatic corps dispatched abroad?
- In what language was the post-meal benediction delivered to foreign envoys?
- In which language and genres did Shah Abbas I compose his poetry?
- Most crucially, by whose hand were the Azerbaijani territories occupied by the Ottoman Empire recovered?

Addressing these questions allows the historical realities of Shah Abbas I's language policy to come into sharper focus and provides a firm foundation for the affirmation of our thesis.

Key words: *Shah Abbas I, language policy, national language, Persianization, Turkification*

Ədəbi dilin inkişaf tarixində ötüb keçən hər bir mərhələ xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Amma etiraf olunmalıdır ki, XVI əsrin sonu və XVII əsr məxsusiliyi ilə seçilir. Çünki XVI əsrin axırı XVII əsrin əvvəllərindən etibarən dil yeniləşməyə doğru istiqamətlənir. Müxtəlif dillərin fəaliyyət göstərdiyi bu tarixi mərhələdə dildaxili yeniləşmələr sayəsində reallıq qazanan novatorluq, mübahisəsiz olaraq, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin adına yazılır. Düzdür, bu isbata ehtiyacı olmayan bir aksiomadır ki, müharibələr, qanlı döyüşlər, qırğınlar, az və çox dərəcədə özünün mənfi təsirini hər yerdə hiss etdirir. Təbii ki, XVII əsr də belə bir siyasi mənzərədən xali deyildi. Və belə bir siyasi mənzərə istər-istəməz dil də yansıyırdı. Ə.Dəmirçizadə yazır: “Azərbaycanın bir yerində fars dili, başqa yerində rumi-türk (osmanlı) dili, başqa bir yerində Azərbaycan dili, bunlarla yanaşı hər yerdə ərəb dili də işlənirdi, hətta zaman-zaman bunlarda da dəyişiklik olurdu “ [9, s. 216]. Amma sevindirici haldır ki, XVII əsrdən

danışan T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycan milli ədəbi dili ömrü boyu yüksələn xətt üzrə gəlir [12, s.386]. Təəssüflər olsun ki, bu dövrlə bağlı təzadı fikirlər söylənilir. Odur ki, bu məsələyə bir daha qayıtmaq və Azərbaycan ədəbi dilinin XVII əsrdəki vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq fikir mübadiləsi aparmaq yerinə düşür.

Tarixə dönüş əslində milli kimliyimizin tanınması baxımından faktoloji əhəmiyyət kəsb edir. Çünki geri qayıdış uğurlu nəticələnir. Səbəb bu tarixi keçmişdə hər bir xalqın ictimai-siyasi, tarixi-mədəni həyatı, ən önəmlisi o milli kimliyi yaşadan dil mənzərəsinin yaddaşlaşmasıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən o tarixi keçmişin bir parçası olan XVI-XVII əsrlər də istisnaqlı təşkil etmir. Çünki yenilikləri ilə daha çox diqqət cəkmək bu dövr (XVI əsrin sonu-XVII əsr) həm də dil siyasəti ilə də diqqət mərkəzində dayanır. Xüsusən də milli dil siyasətində hökmdar mövqeyi maraq doğurur. XVII əsr xarici təsirlərin gücləndiyi, daxili ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir zaman kəsiyi idi. Əslində Azərbaycan torpaqlarında gedən müharibələrin, daxili çaxnasmanın özülünü qoyan Avropa dövlətləri idi. Çünki Qərb dövlətlərinə Şərqdən gələn müdaxilələrin qarşısını almaq üçün Avropa dövlətləri Şərqi üzə olan qüvvətli dövlətləri arasında gedən çekişmələrdən istifadə edərək onları yeni-yeni müharibələrə sövq etməkdə israrlı idi. Təbii ki, bu da öz tövhesini verirdi. İki qardaş xalqın arasında gedən Osmanlı və Səfəvi müharibələri bunun bariz nümunəsi idi. Bu müharibələrin güclənməsində artıq siyasilik qazanan sünnü və şiə məsələsi də aparıcı faktor rolunu oynayır. Düzdür, I Şah Təhməsinin ölümündən sonra taxta çıxan II Şah İsmayılın vaxtında tərqiqlə bağlı bir yumşalma olsa da, bu da müsbət mənada öz bəhrəsini verməmişdi. Bunun nəticəsidir ki, II Şah İsmayıl müəmmalı şəkildə öldürülmüşdü. II şah İsmayılın böyük qardaşı Məhəmməd Mirzə Xudavəndənin vaxtında Səfəvilər dövləti daha da zəfləyir və tənəzzül dövrünə daxil olur. Beləliklə, bir tərəfdən xaricdən asılılıq, digər tərəfdən tayfalar arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi Səfəvilər dövlətinin içdən zəifləməsi ilə nəticələnir ki, bu da Osmanlı sultanlarının Azərbaycan torpaqlarını hissə-hissə zəbt etməsinə vəsilə olur. Osmanlı imperiyasına tabeçilik, daxili hərcməclik I Şah Abbasın hakimiyyətinə qədər davam edir. Tarixçi alim O.Əfəndiyev yazır ki, “Osmanlı – Səfəvi müharibələrini iki qardaş türk xalqının (osmanlı və azəri türklərinin) düşmənçiliyi kimi deyil, Osmanlı – Səfəvi dövlətlərinin hakim dairələrinin iqtisadi və siyasi mənafeələrinin toqquşması kimi dəyərləndirmək tarixi gerçəkliyə daha yaxındır [11, s. 255]. Tarixçi alim S. Aşurbəyli də təxminən bununla üst-üstə düşən fikir söyləyir. O qeyd edir ki, “Osmanlı dövlətinin Azərbaycan torpaqlarını zəbt etməsi türklərin

Azərbaycan ərazisində olan ticarət karvan yollarını ələ keçirmək, eləcə də Bakı limanına sahib olmaqla Xəzər dənizinə sərbəst şəkildə çıxmaq məqsədilə bağlı idi [1, s. 334]. Bizə görə, hansı məqsədlə olur olsun, fərqi yoxdur, bu özgə torpaqlarını zəbt etmək, əbədi və əzəli torpaqlarımızın bir başqa dövlətin işğalı altına düşməsi demək idi. Bizi daha çox maraqlandıran belə bir siyasi təzyiqlərin artdığı zaman kəsiyində dil mənzərəsinə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. Araşdırma göstərir ki, ədəbi dilin inkişafı ilə bağlı çox görkəmli dilçi alimlərin bir-birini təkzib edən fikir müxtəlifliyi var olduğu kimi, aparılan dil siyasətində hökmdar mövqeyinə münasibət də yekcinsliklə deyil, integrallıq və diferensiallıqla müşayiət olunur. Bəri başdan deyək, bu məsələ ilə bağlı elm aləminə ötürülən fikirlərin mahiyyətində integrallıq diferensiallığı üstələyir. Integrallığın əsasında isə əcnəbiləşmə məsələsi dayanır ki, bunun da farslaşdırma siyasəti ilə bağlılığı ön plana çəkilir və bu, əsasən I Şah Abbasla əlaqələndirilir. Şah tərəfindən paytaxtın bir türk şəhəri olan Qəzvindən fars şəhəri olan İsfahana köçürülməsi bu siyasətin əsas səbəbi olaraq göstərilir. Biz də uzun müddət eyni mövqedə olmağımıza baxmayaraq, yeni ədəbiyyatlarla, elmi mənbələrlə, xüsusən səhnəçilərin nəsil-dən-nəslə ötürülən faktik materialları ilə tanışlıq fikirlərimizin yönünü dəyişdi. Nəticədə məlum oldu ki, I şah Abbas əslində farslaşdırma deyil, türkləşdirmə siyasəti aparıb. İnandırıcı ki, haqqında danışdığımız məsələ ilə əlaqədar olaraq beyində təbəddülət yaradan, reallıqla şübhənin qarşı-qarşıya mübarizəsində hansının aparıcılıq təşkil etdiyini müəyyənləşdirmək ehtimalı yaradan faktla bağlı ortaya çıxan suallara cavab tapmaq çözümünü reallıqla nəticələndirəcəkdir. Cavab tələb edən həmin sualların bir qismi aşağıdakılardır:

1. Sual: *I Şah Abbas hansı məqsədlə paytaxtı Qəzvindən İsfahana köçürüb? Buna ehtiyac var idimi?*

Cavab: I Şah Abbasın paytaxtı bir fars şəhəri olan İsfahana köçürməsi qətiyyətlə onun farslaşdırma siyasəti ilə bağlı deyildi. Bu tamamilə siyasi məqsəd daşıyırdı. Bəllidir ki, bu zaman Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Qəzvin idi. 1590-cı ildə razılaşmış sülhə əsasən osmanlı qoşunları Səfəvi-Osmanlı sərhəddində yerləşirdi. Əgər osmanlılar sülhü pozsaydılar, sözsüz, bu, paytaxtın itirilməsi ilə sonuculanardı. Təbii ki, belə bir siyasi addımın nəticəsi olaraq, dövlətçilik təhlükə altına düşə bilərdi. I Şah Abbas məhz işğallar nəticəsində Osmanlı dövləti ilə sərhədləşən paytaxtı zəbt olunmaqdan qorumaq məqsədilə paytaxtı Qəzvindən İsfahana köçürmüş və dövlətin bütün idarə işlərini də orada yerləşdirmişdi. Çünki paytaxtın əldən getməsi dövlətin və dövlətçiliyin əldən getməsinə bərabər məsələdir. Bu onu bir daha təsdiq edir ki, I Şah Abbas tərəfindən paytaxtın köçürülməsi siyasi

mahiyyət daşıyıb.

2. Sual: *Tarixən siyasi məqsəd naminə paytaxt dəyişdirilməsinə heç rast gəlinməyib? Məgər paytaxtın dəyişdirilməsi ilə türk dövləti fars dövlətinə çevrilib?*

Cavab: Tarixdə belə hadisələrə tez-tez rast gəlinib. Paytaxt dəyişdirilməsi heç də bir dövlətin başqa bir dövlətə çevrilməsi (fikrin mahiyyətində mənşə məsələsi durur) demək deyil. Məsələn, tarixdən hamıya məlumdur ki, Səlcuq dövlətinin paytaxtı əvvəllər Nişapur, sonra Rey olub. Daha sonralar isə bu dövlətin paytaxtı İsfahana köçürülüb. İndi sual olunur: “Bu son paytaxt köçürməsinin nəticəsi olaraq, Səlcuq dövləti bir türk dövləti olmaq çərçivəsindən çıxaraq fars dövlətinəmi çevrildi?”. Əlbəttə ki, yox. Bu da tarixdən hamıya bəllidir ki, Teymuri sultanı Şahrux da öz dövlətinin paytaxtını dəyişərək onu Herat şəhərinə köçürmüşdü. Amma bu siyasi fakt da Teymurilər dövlətinin bir türk dövlət olmaq çərçivəsindən çıxararaq onu Əfqan dövlətinə çevirməmişdi. Yəni də israrla deyirik: “Əlbəttə ki yox!” [15, s.70-71]. Onu da qeyd edək ki, bir dövlət daxilində paytaxt dəyişimi bu gün də davam etməkdədir.

3. Sual: *Nədən I Şah Abbas İsfahandakı şah sarayını Təbriz rəssamlıq üslubu üzərində qurub?*

Cavab: Paytaxtı siyasi məqsəd naminə İsfahana köçürən I Şah Abbas bir an beləTəbrizi, Qəzvini unutmamış, hətta Təbriz miniatür sənətinin cizgilərini belə İsfahana gətirmişdi. Sırf sadıqlıyından və sevgisindən doğan bir məsələdir ki, o, İsfahandakı şah sarayının bütün bəzək işlərini Təbriz dövlət sarayının rəssamlıq üslubu sistemində qurmuşdu [2, s. 564]

4. Sual: *Şah nə üçün əksər türk ailələrini, xüsusən də məşhur sənətkarların ailələrini İsfahana köçürüb?*

Cavab: I Şah Abbas paytaxtı köçürməklə yanaşı saysız-hesabsız azərbaycanlı ailələrini də, hətta görkəmli şair və ziyalıları da ailələri ilə birlikdə İsfahana köçürmüşdü. P.Kərimov yazır ki, “I Şah Abbas ölkənin paytaxtını Qəzvindən İsfahana köçürərkən dövrün Məsihi, Vəhid, Saib, Qövsü, Təsir, Məczub, Şakir, Naseh, Vahid, Nadir, Vüqui, Zahid, Hali, Nəşri və bir çox digər şairlərin, ziyalıların da ailələri yeni paytaxta köçürülmüşdü [14, s. 24]. Bu adi bir məsələ deyildi. Yəni bu köçürmə də siyasi məqsədə söykənirdi. Təbii ki, məqsəd türklərin etnik səviyyəsini yüksəltmək və demoqrafiyanı türklərin xeyrinə həll etməkdən ibarət idi.

5. Sual: *Sarayda hansı dil aparıcı idi? Fars dili, yoxsa, türk dili?*

Cavab: Ümumiyyətlə, Səfəvi hökmdarlarının hakimiyyətləri dövründə dövləti quran da və onu qoruyub saxlayan, yaşadan da türklər idi” [7, s.19]. Amma təəssüflər olsun ki, XVII əsrdə gedən dil siyasəti ilə bağlı

təzadlıq fikirlər söylənir. Bir tərəfdən şahın “farslaşdırma” siyasəti aşırı dərəcədə qabarıqlaşdırılır, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafı ilə bağlı apardığı siyasət də gözdən qaçılmaz. Alman alimi Engelbert Kempfer yazırdı ki, “türk dili saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır. İndi iş o yerə çatmışdır ki, başı bədəni üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır. Türk dili bütün Şərq dillərindən asandır. Türkcənin danışq tərzindəki vüqar və səslənmə onun sarayda və səltənət qəsridə yeganə danışq dili olmasına gətirib çıxarmışdır” [3, s. 18]. Türk dilinin saraylarda geniş işləmə səviyyəsi ilə bağlı fransız səyyahı Jan Batist Tavernyenin verdiyi məlumatlar da reallığı əks etdirir [18, s.85]. Səfəvilərin türk dili mahiyyətinin davamlılığını və güclənməsini sübut edən əsas faktorlardan biri əvvəlki tarixi zaman kəsiklərindən fərqli olaraq, məhz bu tarixi dönmədə, yəni XVII əsrdə fars dilinin daha çox türk dilinin təsir dairəsinə düşməsi, burada monqollar və səlcuqilərlə müqayisədə türk dilinin geniş areal kəsb etməsi ilə bağlıdır [6, s.16]. Bizim də söykəndiyimiz bu fikrin davamı olaraq M.Seyidovun düşüncələrimizə yenə də dayaq verən aşağıdakı məlumatı xüsusi mahiyyət kəsb edir: “XVI-XVII əsrlərdə azərbaycanlı ziyalılar ən çox ana dilində yazıb yaradırdılar. Bu cəhət öz təsirini hətta hakimlərə də göstərirdi. ... Əgər belə olmasaydı, sarayda azərbaycanca yazan sənətkarlar da yaşamazdılar” [19, s.11]. Bu onu göstərir ki, həqiqətən də, Səfəvilər sarayında dövlət dili türk dili idi.

6. Sual: *Xaricdən gələn qonaqlara verilən ziyafət məclisləri necə sonlanırdı?*

Cavab: Süfrə duası ilə. Həqiqətən, Səfəvilər dövlətinə qonaq gələn xaricilərin şərəfinə verilən ziyafətlərin sonu həmişə süfrə duası ilə bitirdi. Sevincirici hal budur ki, süfrə duası türk dilində oxunurdu:

Süfrə haqqına, Şahın dövlətinə

Qazilər qüvvətinə Allah deyəlim [17, s. 89]

Belə olan halda bir sual doğur: “Əgər bu dövlət farslaşdırma siyasəti aparırdısa, onda nədən süfrə duası fars dilində deyil, məhz türk dilində oxunurdu?” Deməli, farslaşdırma siyasətinin yürüdülməsi ilə bağlı elm aləminə təqdim edilən fikirlər absurtdur.

7. Sual: *I Şah Abbas həm də bir şair idi. Bəs o, şeirlərini hansı dildə və hansı janrlarda yazıb?*

Cavab: I Şah Abbasın şeirləri görkəmli alim Salman Mümtazın şəxsi arxivindən götürülüb. Bu şeirləri bizlərə təqdim edən isə tədqiqatçı alim, mətnşünas Paşa Kərimov olub. Azərbaycan dilində yazılmış bu şeir

nümunələrindən aydın olur ki, I Şah Abbas həm əruz vəznində, həm də heca vəznində şeirlər yazıb. Məsələ burasındadır ki, anlaşıqlılıq baxımından bir çox məşhur şairlərdən fərqli olaraq, onun əruz dili ilə heca dili defrensiallıq kəsb etmir. Nümulərə diqqət yetirsək, fikrimiz öz təsdiqini tapmış olar:

Əruz vəznində: Dərdi olanın həmişə dərman bəsinə
Küfrü olanın nə gözər iman biləsinə. ...
Bülbüllər oxur şamü səhər bağ arasında
Güllər açılır sünbülü reyhan biləsinə. ...

Heca vəznində: Bayquşlar məskəni çöldür əzəldən.
Bülbülün dilbəri güldür əzəldən
Atalardan qalma sözdür əzəldən
Bu dünya kimsəyə qalmaz, əfəndi.

Şah Abbas Kəbir (I Şah Abbas) [20, s. 118, 119]

Hamıya bəllidir ki, əruz dili daha çox anlaşılmazlığı ilə diqqət mərkəzində

dayanır. Amma bu şeirlərin müqayisəli təhlilində seçmə etməyimizdə bir çətinlik yaranır. Çünki burada xalq şeiri janrlarına mənsub anlaşıqlılıq klassik şeir janrlarında da üst səviyyəyə qalxır. Klassiklərlə hər hansı bir müqayisədə də eyni mənzərəni görə bilərik. Belə ki, hər iki janr dil yaxınlığına görə Nəsimidən uzaqlaşdıqca Xətaiyə yaxınlaşır.

8. Sual: *Osmanlı dövləti tərəfindən zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqları kim tərəfindən geri qaytarılıb?*

Cavab: Tarixi faktdır ki, Osmanlı dövləti tərəfindən zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqları məhz I Şah Abbas tərəfindən geri qaytarıldı [13, s. 99, 161, 498]. “1587-ci ildə Qəzvində taxta çıxan I Şah Abbasın əsas vəzifəsi xarici işğallara məruz qalan və daxildə parçalanmış dövləti məhv etməkdən xilas etmək idi” [4, s.250]. Elə tarixi realıq da budur ki, I Şah Abbas şah elan edildikdən sonra ilk olaraq daxili idarəçiliyin öz əlində cəmlənməsinə və daxili parçalanmaların qarşısının alınmasına nail oldu. Məhz onun dövründə Səfəvilər dövləti get-gedə güclənməyə başladı [10, s.33; 5, s.1]. Şah müxtəlif sahələri əks etdirən islahatlara başladı. İlk olaraq “I Şah Abbas Avropa ölkələri arasındakı ziddiyyətlərdən bacarıqla istifadə edərək Səfəvi dövlətinin sərhədlərini möhkəmləndirdi. Onun bir islahatçı kimi həyata keçirdiyi tədbirlər ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı” [13, s. 7].

Ortaya atılan mübahisəli fərsləşdirmə siyasəti ilə bağlı cavab gözləyəcək suallar kifayət qədər çoxdur. Amma, bizə görə, məsələnin mahiyyətini ortaya qoymaq baxımından təqdim edilən suallar say etibarilə

kifayətləndiricidir. Çünki bu sualları faktoloji cavablandırma I Şah Abbasın dil reallıqlarını açıq-aşkar ortaya qoyur və elə bu da fikrimizin təsdiqinə rəvac verir.

Beləliklə, apardığımız tədqiqatın nəticəsi olaraq əminliklə deyə bilərik ki, əhalinin kəmiyyətə etnik səviyyəsini türklərin xeyrinə yönəldən, ətrafındakı vəzifələrdə daha çox türklərdən istifadə edən, xarici ölkələrə göndərilən diplomatların əsasını azərbaycanlılardan təşkil edən, dövlətlərarası danışıqların əsasən Azərbaycan dilində aparılmasının təminatçısı olan [16, s. 271], xaricdən gələn dövlət başçılarının ziyafət məclislərini türkcə süfrə duası ilə sonlandıran, Təbrizdəki dövlət sarayının naxışlarını İsfahandakı şah sarayına həkk elətdirən, türk dilində müxtəlif vəzndə şeirlər yazan, sarayda türk dilinə geniş meydan verən ... bir ölkə başçısı bu cür qeyri-real zəmini olan farslaşdırma siyasətinin deyil, əksinə türkləşdirmə siyasətinin aparıcısıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aşurbəyli S. (1997). Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Azərnəşr, 405 s.
2. Azərbaycan tarixi. (1994). Ən qədim zamanlardan XX əsrə qədər. Bakı: Azərnəşr, 687 s.
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. (1989). Bakı: ADU nəşriyyatı, 326 s.
4. Azərbaycan tarixi. (1999). 7 cildə. III c. Bakı: Elm, 534 s.
5. Azəroğlu B. (1977). Məhəmməd Əmani. Bakı: Elm, 129 s.
6. Azəroğlu B. (1981). Saib Təbrizin sənət dünyası. Bakı: Yazıçı, 175 s.
7. Bayramlı Z. (2015). Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı: Avropa, 348 s.
8. Cəfərov S. (1970). Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 234 s.
9. Dəmirçizadə Ə. (1979). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h. Bakı: Maarif, 268 s.
10. Dəmirli M., Məmmədli M. (2000). Azərbaycan tarixi. Bakı: Təfəkkür, 472 s.
11. Əfəndiyev O. (1993). Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərnəşr, 300 s.
12. Hacıyev T.İ. (2012). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h. Bakı: Elm, 476 s.
13. Həsənalıyev Z.M. (2000). Səfəvi dövləti (XVII əsrin I yarısı). Bakı, Altay, 163 s.
14. Kərimov P. (2011). XVII əsr anadilli Azərbaycan lirikası. Bakı: Nurlan, 354 s.

15. Qurbanov C. (2011). Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas (1587-1629). Bakı: Zərdabi LTD MMC, 176 s.
16. Mahmudov Y.M. (2006). Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Təhsil, 416 s.
17. Mahmudov Y.M. (1980) Odlar yurduna səyahət. Bakı: Gənclik, 119 s.
18. Onullahi S.M., Həsənov A.Q. (1974). Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında (Azərbaycan dilində dövlətlər arasında yazışma tarixindən) // Elmi əsərlərtarix və fəlsəfə elmləri seriyası, № 4, s. 84-93
19. Seyidov M. (1963). Qövs-i Təbrizi. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 99 s.
20. XVII əsr Azərbaycan lirikası (Tərtibçilər P.Kərimov və Mə Hüseynidir) (2008). Bakı: Nurlan, 340 s.

TÜRK DASTANLARININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏSİ (QIRX BATIR HAQQINDA DASTAN SİLSİLƏSİ ƏSASINDA)

Qumru Şəhriyar

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Türk xalqları
folkloru şöbəsi
nevayi-qumru@rambler.ru

Xülasə

Qohum dillərdən tərcümə hər zaman xüsusi çətinliklər yaradır. Ortaq sözlər və onların yaratdığı ayrı mənalar belə tərcümələrin bəzən yanlış ifadəsi ilə müşahidə olunur. Qırx Batır haqqında dastan silsiləsi Orta Asiya xalqlarına mənsub olduğundan, təbii ki, onun Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması da kifayət qədər çoxlu problemlərin meydana çıxmasına zəmin yaradır. Belə dastanların Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi mütləq filoloji prinsiplərə əsaslanmalıdır. Yəni tərcümə zamanı mətnin mənası əsas götürülməlidir. Bununla yanaşı, mətn birbaşa əsas dildən (noqay, tatar, qazax və s) tərcümə olunmalıdır. Epik mətnin tərcüməsinin akademik prinsiplərinə uyğun olaraq mütləq mətnə şərhlər verilməli, sözlük tərtib olunmalıdır.

Ana mətnin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi zamanı istər tərcüməçi, istərsə də redaktor hər bir sözün, hər bir ifadənin üzərində dayanaraq təhlillər aparmalıdır. Tərcümə zamanı qarşıya çıxan problemlərin başında qohum dildən tərcümə praktikasının zəif və ya heç olmamasıdır. Bu baxımdan, belə vəziyyətdə tərcüməçinin müəyyən praktikadan yararlanmaq imkanı da yoxdur. Başqa dillərdən fərqli olaraq qohum dildə olan mətnin qrafik ifadəsinə bağlılıq daha güclü olur. Çünki həmin söz və ifadələr hər iki dildə – həm epik mətnin orijinal dilində, həm də tərcümə olunan dildə mövcuddur. Buna baxmayaraq, onların mənə tutumu, semantik sahəsi fərqlidir.

Qarşıya çıxan problemlərdən biri də epik mətnin poetik formasını mümkün olduğu qədər qoruyub-saxlamaqdır. Ana mətnin mənasının əsas götürülməsi bir çox hallarda buna imkan vermir. Tərcümə zamanı Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik normalarına riayət olunmaqla yanaşı, mətnin aid olduğu dilə məxsus kolorit də saxlanılmalıdır. Rəngarəngliyi dilimizdə təmin etmək üçün məntlərdəki xüsusi isimlər orijinalda olduğu

kimi saxlanılmalıdır.

Məqalədə Qırx Batır haqqında dastan silsiləsinə daxil olan dastanların Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan problemlərdən bəhs olunacaq, mübahisə doğuran bir çox məsələlərə toxunulacaqdır.

Açar sözlər: *qohum dillər, tərcümə məsələsi, Qırx batır, dastan silsiləsi, epik mətn.*

Abstract

Translation from related languages always poses special difficulties. Common words and the different meanings they create are sometimes observed in such translations with incorrect expression. Since the epic series about the Forty Batyr belongs to the peoples of Central Asia, of course, its adaptation to the Azerbaijani language also creates the basis for the emergence of quite a few problems. The translation of such epics into Azerbaijani Turkish must be based on philological principles. That is, the meaning of the text must be taken as the basis during the translation. At the same time, the text must be translated directly from the main language (Nogai, Tatar, Kazakh, etc.). In accordance with the academic principles of translating epic texts, the text must be commented on and a dictionary must be compiled.

When translating the source text into Azerbaijani Turkish, both the translator and the editor must analyze each word and phrase. One of the problems encountered during translation is the lack or lack of translation practice from a related language. From this point of view, in such a situation, the translator does not have the opportunity to benefit from certain practice. Unlike other languages, the attachment to the graphic expression of the text in the related language is stronger. Because those words and phrases exist in both languages – both in the original language of the epic text and in the translated language. However, their meaning and semantic field are different.

One of the problems encountered is to preserve the poetic form of the epic text as much as possible. In many cases, taking the meaning of the original text as the basis does not allow this. During translation, in addition to observing the grammatical norms of the Azerbaijani literary language, the color of the language to which the text belongs should also be preserved. In order to ensure diversity in our language, proper nouns in the texts should be kept as in the original.

The article will discuss the problems encountered during the translation of the epics included in the series of epics about the Forty Batyr

into Azerbaijani, and will touch on many controversial issues.

Key words: *related languages, translation issue, Forty Batyr, epic series, epic text.*

Qırx batır haqqında dastanların epik silsiləsi Qızıl Orda və onun xələfləri zamanında Volqaboyu, Sibir, Qazaxıstan, Özbəkistan, Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Bu, demək olar ki, Krım yarımadasından Altay dağlarına qədər olan ərazidə yaşayan türk xalqları haqqında XIV-XVIII əsrlərin tarixi-poetik salnaməsidir.

Qırx batır haqqında dastan silsiləsi orta əsrlərdə Qızıl Ordanın və onun xələfləri haqqında yazılan tarixin ən gözəl bədii ifadəsidir. Bu silsilənin içərisinə daxil olan dastanlar yüksək poetik dillə, zəngin ifadə vasitələri ilə jırav-söyləyicilər tərəfindən ifa edilmişdir. Silsilənin yaranması, formalaşması və sona çatması şəcərənin, demək olar ki, tarix səhnəsində ilk üzə çıxan şəxsi ilə başlayıb, sonuncuya qədər davam edir.

Qırx batır haqqında dastanlar silsiləsi, demək olar ki, tədqiq olunmamış bir mövzudur. Bu da, görünür ki, Sovet İttifaqının türk qəhrəmanlıq dastanlarının toplanması, nəşr olunması və tədqiqinə qarşı qoyduğu qadağalarla bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq, silsiləyə daxil olan dastanların, demək olar ki, hamısı ayrı-ayrılıqda tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Qırx batır haqqında dastan silsiləsi XX əsrin 40-cı illərində yazıya alınmasına baxmayaraq, indi-indi elm aləmində az-çox diqqəti cəlb edir. Silsilə mövzusunun, silsilənin əsas mahiyyətinin əsaslı şəkildə tədqiq olunmaması Qırx batır haqqında dastan silsiləsinin tədqiqinə böyük maneələr yaradır. Belə ki, epik ənənədə silsilə hansı missiyanı yerinə yetirir, yaxud silsiləyə daxil olan epik mətnləri hansı qanunauyğunluğa əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür? Bunun kimi onlarla sual silsilənin əsas mahiyyətinin öyrənilməsində vacib şərtlərdəndir.

Qırx batır haqqında dastanlar silsiləsi dünya ədəbiyyatında həcm etibarı ilə “Manas” dastanından daha böyükdür. Adının “Qırx batır” olmasına baxmayaraq, silsiləyə 32 dastan cəlb olunub, amma qəhrəmanların adı qırx olaraq müəyyənləşdirilir. Qırx batır haqqında epik silsiləsinin tərkibi bəzən üç hissədə təqdim olunsada, əsasən dörd silsilə şəklində öyrənilir:

1. Anşıbay batır və onun nəslı;
2. Karadön batır və onun nəslı;
3. Kındırbay və onun nəslı;
4. Müxtəlif batırlar haqqında jırlar.

Bu silsilə tədqiq edilmədiyindən, təbii ki, onun poetik üslubu və dil

xüsusiyyətləri də öyrənilməyib. Elə bundan yola çıxaraq deyə bilərik ki, dastan silsiləsi heç bir dilə tam şəkildə hər hansı bir dilə tərcümə olunmayıb. O cümlədən silsiləyə daxil olan dastanların bəzilərini çıxmaq şərti ilə böttöv halda tərcümə olunmayıb. Məsələyə daha geniş şəkildə yanaşsaq, dilimizdə qohum dillərin tərcümə təcrübəsi o qədər də zəngin deyil. Qohum dillərdən tərcümə nəzəriyyəsinin xüsusilə özünəməxsus özəllikləri var. Qohum dillərdə danışarkən hamı bir-birini anlaya bilir. Ona görə də ingilis, alman, fransız dillərindən tərcümə etmək hər hansı qohum dillərdən tərcümə etməkdən dəfələrlə asandır, çünki qohum dillərdəki oxşar sözlərin ayrı-ayrı mənə kəsb etməsi tərcüməçini aldada bilər. Qohum dillərin daşıyıcıları eyni təfəkkürə, eyni etnoqrafiyaya, eyni mədəniyyətə sahibdirlər. Ona görə də kiçik folklor janrlarının tərcüməsi zamanı sadəcə ekvivalent vermək kifayət edir. Amma daha iri janrlarda, məsələn, dastanlarda, nağıllarda bu, mümkün deyil. Burada hərfi tərcümə deyil, köməyimizə filoloji tərcümə yetişir. Burada ayrı-ayrı sözləri yox, epik mətnin əsas məğzini, ruhunu, etno-kulturoloji amilləri olduğu kimi saxlaya bilmək vacibdir.

Tərcümənin ümumi prinsipləri göstərir ki, hərfi tərcümə ilə mənə tərcüməsi, yəni filoloji tərcümə arasında daima “mübarizə” mövcuddur. Bunun səbəbi qarşı-qarşıya duran mədəniyyətlər, etno-kulturoloji amillər, inanclar və s.-dir. Dil və mədəniyyət, dil və təfəkkür münasibətləri tərcümə sənətinin ən başlıca məsələlərindən biridir.

Tərcüməçinin tərcümə zamanı meydana çıxan ümumi prinsiplərə nəzarət etməsi çox vacibdir. Məsələn:

- Filoloji və hərfi tərcümə arasındakı “mübarizə”ni müəyyənləşdirmək;
- Mətnin janrından asılı olaraq əvvəlki təcrübələrdən yararlanmaq;
- Müxtəlif metodlar arasında mətnə uyğun gələn variantı seçib tərcüməni o üslubda həyata keçirmək;
- Tərcümə olunan mətnin tam anlaşıqlı olmasına nəzarət etmək;
- Tərcümə zamanı bir-birinə zidd olan fikirləri şərtləndirən problemi araşdırmaq;
- Anlaşıqlı olmayan və ya tərcümə olunmayan sözlərə ətraflı izahlar və ya şərhlər vermək və s.

Bu məsələlərə qohum dillərdəki mətnlərin dil vahidlərinin müqayisəli təhlili, kontekstual struktur-semantik və leksik-semantik təhlilləri də aid etmək vacibdir. “Qohum dillərdən tərcümə nəzəriyyəsinin isə xüsusilə özünəməxsus özəllikləri və ümumi tərcüməşünaslıqdan, eləcə də xüsusi tərcümə nəzəriyyəsiindən fərqli məziyyətləri var. Hər şeydən əvvəl, qohum

dillərdən tərcümə edən mütərcim öz üzərində daim “hazırlıqlı” oxucu nəzarəti hiss edir” (Rəsulov Ə. 2019).

Qohum dillərdə elmi ədəbiyyatın tərcüməsi də hər hansı bir folklor nümunəsinin tərcüməsindən bəzən kifayət qədər asan ola bilər. Məsələn, elmi ədəbiyyatda bəzi məqamlarda transliterasiya edərək tərcüməçi vəziyyətdən qurtula bilirsə, hər hansı folklor mətni buna icazə vermir, çünki burada qəbul olunmuş sistematik struktur və oturuşmuş qaydalar var. Məsələn, Türkiyə türkcəsində baba, hala, yengə, kardeş, koca, karı və s. bu kimi kəlimələr müvafiq olaraq Azərbaycan dilində ata, bibi, qardaşın/əminin arvadı, bacı/qardaş, ər, arvad və s. kimi işlədilməlidir. Transliterasiyanın qaydalarına zidd olsa da, bu sözlər məhz tərcümə olunmalıdır, çünki Azərbaycan dilində baba – baba, hala – xala, yenge – yengə, kardeş – qardaş, koca – qoca, karı – qarı və s. bu kimi saxlanılsa, yanlış mənaları ifadə edir.

Qırx batır dastanlar silsiləsinə aid olan mətnlərin adı bütün hallarda transliterasiya tələb edir. Məsələn, silsilənin ikinci dastanı olan “Parpariya” dastanının adı mübahisə doğurur. Ad özündə heç bir türk ənənəsini, leksik qanuna uyğunluğunu ehtiva etmir. Bəzi mənbələrdə bu ad “Barbariya”, yaxud “Barkaya” olaraq göstərilərsə də, silsilədəki mətnin adı məhz “Parpariya”dır və olduğu kimi saxlanılmalıdır. Yaxud silsilənin dördüncü dastanı “Edigey” rus mənbələrində “Yedigey” olaraq göstərilir. Dastanın Orta Asiya variantlarında isə o, müxtəlif mənbələrdə və variantlarda müxtəlif şəkildə adlandırılmışdır: İdiqə batır (Karatau, Qazaxıstan), İdeqñy (tatar), İdegej (kabardin), Идѣгъ, Изѣкѣй (başqırd), Ädigä (S.Cağatay), İdiki (Əl-Eyni), Əmir İdiku (İbn Ərəbşah), İdiqu (Şərafəddin Yezdi), Ъдѣгъ (“Toxtamışın yarlıkı”), İdyukyu (V.Bartold), İdiqə (Q.Potanin), İdik (M.Əhmədcanov) və s. Silsilənin beşinci həlqəsi olan “Nuradin” dastanı da tərcümələrdə Nur-əd-din, Nurəddin və s. kimi yazılır. Amma yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, deyilənləri nəzərə alaraq bu adlar olduğu kimi saxlanılmalıdır.

Bundan başqa, silsilədə rast gəldiyimiz bəzi spesifik mənə yüklü sözlərin də olduğu kimi saxlanılması da məqsədə uyğundur. Məsələn, alapa – əsgərə ödənilən mükafat, aybalta – döyüş baltası, aybolat – sivri qılınc, bökəvel – kəşfiyyat, kutas – Yak öküzünün quyruğundan hazırlanan əsgər medalı, mergin və ya mergen – sərrast atıcı, iravıl – öncü birlikləri kimi hərbi terminlər, bügedek – noqaylara məxsus alaçıqların baş tərəfinə yerləşdirilən xüsusi qübbə, cañıraq – keçə çadırın ortasındakı dirək, çömək – oğlan uşağı üçün hazırlanan beşiyin altından açılan yarım silindrik oyma yol, kamka – qızıl və gümüş saplarla işlənmiş ipək parça, Çin atlası kimi

etnoqrafik ifadələr, arqımaq at – köhlən at, atan – böyük dəvə, biyə – sağmal madyan, böldirek – canavar balası, buraday – erkək dəvə, buraq – Məhəmməd peyğəmbəri Meraca aparən at və ya quş kimi zoonimlər, dum-dumbaq – davul, dutar – simli musiqi aləti, sınıy – zurna, dalbay – düdüybənzər nəfəsli alət, ov quşlarını səsləyən alət, dəri davılbaz – ovçuların ov quşlarını çağırmaq üçün istifadə etdikləri alət, körnay – gərənay kimi musiqi alətlərinin adları və s. orijinalda olduğu kimi saxlanılmalıdır.

Mövzumuz silsiləyə həsr edildiyindən və bu silsiləyə daxil olan mətnlər də qəhrəmanlıq dastanları olduğu üçün fikrimizi o istiqamətdə təhlil edək. Təcrübə göstərir ki, qəhrəmanlıq dastanlarının qohum dillərdən tərcüməsi bir neçə aspektdə aparılmalıdır. Belə ki, tərcüməçi:

- Eposun tarixi əsaslarını müəyyən etməli, yarandığı və formalaşdığı dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini öyrənməli;
- Dastanın əsas süjet xəttini təşkil edən hadisələri, tarixi şəxsiyyətləri və onların dastandakı prototiplərini dəqiq müəyyən etməli;
- Epik mətnin kompozisiya quruluşunu və bədii xarakterini araşdırmalı;
- Qohum xalqların qəhrəmanlıq dastanlarına aid epik ənənənin xüsusiyyətlərini aşkar etməlidir.

Qəhrəmanlıq dastanlarının tərcüməsi prinsipi, demək olar ki, tamamilə yeni bir sahədir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Sovet İttifaqı illərində türk qəhrəmanlıq dastanların təbliği və tədqiqi bir qayda olaraq qadağan edilmişdir. Onların fikrincə, bu dastanlar “ancaq xanların, yüksək təbəqənin və bəylərin həyatını əks etdirir və millətlər arasındakı dostluğa xələl gətirəcək məzmun” (Akdes N.K. 1972, 142) daşıyır. Xüsusilə “XX əsrin 40-cı illərində Qızıl Ordanın tarixinin obyektiv tədqiq olunması, demək olar ki, qadağan olundu. Türk qəhrəmanlıq dastanlarının, xüsusilə Qızıl Orda ilə bağlı olan nəşrlərin toplanması və elmi tədqiqata cəlb edilməsinə icazə verilmədi” (Урманче Ф. 2015, 13). Elə məhz ona görə də qəhrəmanlıq dastanlarının tərcüməsi məsələsi uzun illər aktual ola bilmirdi. Biz Orta Asiya qəhrəmanlıq dastanı olan “Edigey” dastanının tədqiqi zamanı onun heç bir qohum dilə tərcüməsi ilə rastlaşmamışıq. Yalnız son dövrlərdə Türkiyə türkcəsinə və Azərbaycan dilinə tərəfimizdən tərcümələr olunub. Yəni belə dastanların söykənə biləcəyimiz tərcümə ənənəsi, tərcümə təcrübəsi yoxdur. Onlarla belə dastan var ki, onlar orijinal dillərdə öz tərcüməçisini və tədqiqatçısını gözləyir.

“Hər hansı mətni tərcümə edərkən mənbə mətnin yazıldığı dövrlə tərcümənin edilmə dövrü arasındakı fərqlər, həmin dövr ərzində insanların

sosial vərdişləri, adət-ənənələri və s. nəzərə alınmalıdır” (Bayramov Q. 2008, 70-79). Dastan tərcüməsində, xüsusilə qəhrəmanlıq dastanlarının tərcüməsində zaman və məkan məvhumu kifayət qədər ciddi önəm daşıyır. Epik mətnin tərcüməsi zamanı söyləyicinin yaşadığı ictimai-siyasi zamanla mətnin yazıya alındığı dövr tərcüməçiyə tam şəkildə aydın olmalıdır. O, həmin ictimai-siyasi durumunu, dövrün etno-mədəni vəziyyətini ətraflı şəkildə öyrənməlidir. Bunları bilmədən qəhrəmanlıq dastanını tərcümə etmək sadəcə mümkün deyil. Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı qəhrəmanlıq dastanlarının tərcüməsi zamanı hadisələrin bir-birinin ardınca uyğun gəlməsi, tarixi xronoloji hadisələrin söyləyicinin hekayəsindəki faktlarla üst-üstə düşməsi, zamanın, məkanın doğru göstərilməsi çox vacibdir. Hətta olmayan bir hadisəni belə söyləyicinin həqiqət pərdəsinə bürüyərək söyləməsi tərcüməçinin diqqətindən yayınmamalıdır.

Tərcümə zamanı tərcüməçi xalq danışığı dilinin üslub xüsusiyyətlərini və etnoqrafik ənənələri dərinlən mənimsəməlidir. Mətnə hər hansı bir etnoqrafik davranış stereotipi alt qatlarda göstərilə belə, tərcüməçi onun mahiyyətini yaxşı bilməlidir. Bu, düzgün tərcümənin zəmanətidir. Məsələn, Orta Asiya qəhrəmanlıq dastanlarından biri olan “Edigey” dastanında deyilir ki, “o, heç bir zaman quru yerdə oturmur. Daima altına bir az yaşıl ot və ya saman qoyur, üzərinə də bir dəsmal sərir” (Şəhriyar Q., 230) cümləsi adi dualist tərcümədən (hərfi və ya məna tərcüməsindən) daha çox bir etnoqrafik ritualın təsviridir. Həmin hərəkət xanlığın, bəyliyin işarəsidir. Yaxud həmin dastandan götürülmüş başqa bir misalda deyilir:

“Kara Tiyin Alpi

Keçənin üzərinə qoyub

Axar suyun yanına gətirdi.

Gor qazdırıb gömdürdü.

Goru kurqan təpə oldu” (Şəhriyar Q. 2008, 158).

Burada dəfn mərasiminin icrası təsvir olunur. Qəhrəmanın Kara Tiyin Alpi niyə məhz keçənin üzərinə qoyması maraqlıdır. Keçə qədim türk etnoqrafiyasında, doğum, evlənmə və yas mərasimlərində geniş istifadə olunurdu. Hətta dastanda uşaqlar gələcəkdə qəhrəman olacaq şəxsi keçənin üzərinə oturdub onu xan seçirlər. Demək ki, keçə rəmzi məna daşıyan mərasim əşyasıdır. Edigeyin Kara Tiyin Alpın cəsədini keçənin üzərinə qoyaraq dəfn etmək üçün çay kənarına aparması da qədim inanclardan xəbər verir. Dəfn etmə üçün icra olunan bu mərasim – cənazənin çayın kənarına aparılması, orada qəbrin qazılması, o qəbrin kurqan olması və s. türk etnoqrafik ənənəsinin ən qədim izlərindən biridir. “Kozı Körpeş və Bayan Sılu” dastanında da iki aşiq bir çayın iki sahilinə dəfn edilir. Bu,

həmin dastanın Azərbaycan variantı olan “Əsli və Kərəm”də də eynilə təsvir olunur. İki aşiqi çayın müxtəlif sahillərinə dəfn edirlər. Qədim inanca görə, ruh suyun üzərindən keçə bilmir və bu yolla aşıqların o biri dünyada da qovuşmasına mane olurlar. Və sonda kurqan qəbirlərə işarə verilir. Bu qəbir-abidələr də qədim türk inancı ilə bağlıdır. İslam düşüncəsində müsəlman qəbrinin torpağa qarışmasının vacib şərt olması ilə kurqan qəbirlər ənənəsi tədricən unuduldu. Ancaq göründüyü kimi, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri bu ənənəni özündə qoruyub-saxlaya bilib. Yuxarıda göstərilən bir neçə sətirin hər biri bir mədəniyyəti, etnoqrafik ənənəni, ritualları, ayinləri təsvir edir. Tərcüməçi bu ənənələrin və ritualların icra olunduğu zamanı və məkanı dəqiq bilməlidir ki, tərcümə zamanı onlardan istifadə edərək asanlıqla maneəvlər edə bilsin.

Baraba tatarlarının folklorundan “Kozı Körpeş və Bayan Sılu” dastanını Azərbaycan dilinə tərcümə edən F.Fərhadov yazır ki, o, dastanı tərcümə etmək qərarına gələndə iş ona kifayət qədər asan görünüb. Tərcümə zamanı isə bir sıra çətinliklərlə qarşılaşıb: “Əksər hallarda bir sıra söz və ifadələr, xüsusilə də cümlə quruluşu və təhkiyələr arasında uyğunluq olduğundan bir qohum dildən digərinə tərcümə zamanı tez-tez orijinalın təsirinə düşürsən” (Fərhadov F. 2005, 157).

Bundan başqa, epik mətnlərdə, xüsusilə dastan mətnlərində ifaçıların, söyləyicilərin auditoriyanın diqqətini çəkmək üçün kifayət qədər çox işlətdikləri yarımçıq cümlələr diqqət çəkir. O cümlələr orijinal dildə, təbii ki, əksər hallarda tam aydındır, lakin tərcümə zamanı onu əlavə izahlar verərək aydınlaşdırmaq zəruridir. Məsələn:

“Dan yeri söküləndə

Çoban (ulduzu) işıldasın deyə”...

“(Supra yıray) balı alıb içdi,

(Edigey kasanı) yenidən doldurdu”...

“Xana deyəcək söz olmaz,

(Dediyim sözlərdə tərəfimi)

Xan tutsa da, xalq tutmaz” (Şəhriyar Q. 2022) və s.

Göründüyü kimi, mötərizənin içərisindəki cümlələr olmadan mətn anlaşılmır. Məsələn, “Dan yeri söküləndə Çoban işıldasın” nə mənə verir? Bunu bütün misallarda görmək olar.

Bundan başqa, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tərcüməçinin tarixi etnoqrafik bilgiləri zəngin olmalıdır. “Qırx batır” silsiləsinə aid olan dastanları tərcümə edərkən Qızıl Orda tarixini, ümumiyyətlə, orta əsrlər etnoqrafiyasını mükəmməl bilmək vacib şərtlərdən biridir. Məsələn, həmin dastanlarda adı çəkilən “köregen” Çingiz xanın sülaləsinə mənsub

olduğunu göstərən müraciət formasıdır. Tərcüməsi “kürəkən” deməkdir. Çingiz xanın sülaləsindən olmadığı üçün Teymur formal olaraq böyük xan titulu daşıya bilməzdi. Elə buna görə də o, özünə əmir (tayfa başçısı) titulunu götürmüşdür. 1370-ci ildə Çingiz xanın sülaləsi ilə qohumlaşan Teymur özünü Gürkan və ya Gürkani adlandırmışdır. Gürkan monqol dilində “kuruqen” və ya “xurqen” sözünün fars dilində olan variantıdır və tərcüməsi “kürəkən” deməkdir. Yaxud “çañ qopuz” sözü, fikrimizcə, burada “çan” və “qopuz” nəzərdə tutulur. “Çan” zəng alətinin bir növüdür. XII əsrdə hərbi aləti kimi çandan geniş istifadə edilmişdir. Yaxud fikrimizi başqa bir misalla da təsdiq edə bilərik. Noqaylar çay içmək üçün istifadə etdikləri farfor pialəni “şın ayak” adlandırırlar. Bu ifadə hərfi tərcümədə “Çin pialəsi” mənasını verir. Yaxud “Yav Tübe” Qızıl Ordada istifadə edilən hərbi termindir. R.Sultiyə görə, bu termin “sərhədləri qorumaqla yanaşı, eyni zamanda normal həyat tərzinə də davam edən oturaq əhaliyə verilən addır. Hərfi tərcümədə “Ordu təpə” kimi izah olunur” (Edigey Destanı. 1999, 184).

Tərcümənin ümumi problemlərindən biri də bir dildən başqa bir dilə tərcümə olunmuş mətni digər üçüncü dilə tərcümə etməkdir. Bu məsələ əslində qətiyyəən qəbul olunmazdır, amma çox təəssüf ki, müasir tərcüməçilikdə, xüsusilə qohum dillərdən belə tərcümələrə rast gəlirik. Bu, bəzən orijinal mətnin əlçatmaz olmasından, bəzən də qeyri-peşəkar tərcüməçilərin “orijinal mətnə də baxıram” deyərək dili bilmədən tərcümə etmələrindən irəli gəlir. Folklor mətnləri arasında bu məsələ daha çox qabarıq şəkildə özünü göstərir. Məsələn, “Manas”, “Koroğlu”, türkmən dastanları, “Qız Cibək” və s. bu kimi dastanlar orijinal mətnlərdən deyil, hər hansı bir dilə tərcümə olunmuş mətnin üzərindən yenidən tərcümə olunub. Bu, əslində çox ciddi problemlərə yol açır. Məsələn, Altay dastanı olan “Kozın Erkeş” dastanında orijinal mətndən Türkiyə türkcəsinə tərcümə zamanı bəzi yanlışlıqlara yol verilmişdir. Təbii ki, azərbaycancaya tərcümə Türkiyə türkcəsindən edildiyindən bu səhvlər olduğu kimi dastanın mətnində saxlanılmışdır. Məsələn, orijinal mətndə: “Çastaranga çeңeledi, / Çabınarga toneledi”, – cümlələri Türkiyə türkcəsində: “Yaslanmaktan yer yıprandı, / Giyinmekten palto yıprandı” (Altay Dastanları. 2002, 258) kimi tərcümə edilmişdir. Azərbaycan dilində isə yanlış olaraq bu cümlələr: “Uzanmaqdan yer də bezdi, / Geyinməkdən palto üzüldü (Şəhriyar Q. 2008, 182), – şəkildə tərcümə edilmişdir. Əslində isə: “Yaslanmaqdan (dirsəklənməkdən) paltarın qolu köhnəldi, / Geyinməkdən don köhnəldi”, – olmalı idi. Eyni mətndə daha bir yanlış ifadə “al tin” sözüdür. Türkiyə türkcəsinə tərcümə olunarkən bu söz “altun” – “qızıl” şəkildə tərcümə

olunub. Bu, tamamilə əsas mənadan uzaq bir anlayışdır. “Al tin” “qırmızı dəri” deməkdir. Atların dəriləri aşlandıqdan sonra qırmızı dəriyə çevrilir. Bu, qədim dövrlərdə çox bahalı bir məhsul idi. Mətnin orijinalında “At ölböskö altın emes, er ölböskö möñkü emes” (Altay Destanları. 2002, 260) cümləsi azərbaycanca “At ölməyincə, al tin deyil, igid ölməyincə əbədi deyil” (Şəhriyar Q. 2008, 184) şəklində tərcümə edilməli idi.

Bundan başqa, mətnin orijinallığına xələl gətirməmək üçün söyləyicinin dilindəki bəzi məna yüklü ifadələr olduğu kimi saxlanılaraq izah verilməlidir. Məsələn, “Altı aylıq ulu yurd” – “Altı aylıq yol gediləcək bir məsafədə yerləşən ulu yurd”; “ballı boza” – “buğda, qarğıdalı, düyü, yarma ilə və acıdılarq hazırlanan Orta Asiya xalqlarında ənənəvi içki növü”; “beli savırlı kürən” – “belinin ortasında tünd-şabalıdı rəngdə xalı olan at cinsi”; “iki İdil arası” – “İdil ilə Yayıkın arası” və s.

Tərcümə zamanı dastanın söyləyicisinin mənsub olduğu ailə, daşdığı dil, yaşadığı ictimai-siyasi mühit çox önəmlidir. Çünki söyləyicinin dili də, mühiti də dastan mətninin içərisinə birbaşa sirayət edir. Qırx batır dastan silsiləsinin birinci həlqəsi olan “Anşıbay batır və onun nəslı”nin dördüncü bağı “Edigey” dastanının noqay variantında bir söz bir neçə cür yazılmışdır: “эв, уй” – “ev”, “вар, бар” – “var”, “вер, бер” – “ver”, “бак, кара” – “bax”, “кобтуьрмек, коьтермек” – “götürmək”, “шинди, энди” – “indi”, “йоллатыр, йоллай” – “göndərir” və s. Bunu T.Cemakulov “çox güman ki, söyləyici türk dilinə tam hakim deyil və o, zaman-zaman öz dialektinə keçir. Nəticədə, mətnə eyni söz həm türk, həm də noqay dillərində səsləndirilir” (Джемакулов Т., 427) deyər izah edir. Biz bu fikirlə qismən razılaşırıq. Amma əlavə olaraq onu da qeyd etmək istərdik ki, türk dilləri qohum dillər olduğundan yuxarıda sadalanan sözlərin bir qismi bu gün də dialekt və ləhcələrdə istifadə olunmaqdadır. Məsələn, “ev” – “əv” – “öy”; “yollamaq” – “göndərmək” və s. Eyni dastanın Səadət Cağatay adlanan Krım-tatar variantı da söyləyicinin dilindəki qüsurlarla, demək olar ki, “zəngindir”. O, bu variantı 1957-ci ildə gənc yaşlarında Ankaraya köçərən qoca bir krımlıdan – Hacı Osman Ataoğlunun dilindən qələmə almışdır. Dastanı söyləyərkən mətnin içərisində Hacı Osman Ataoğlu bəzən Türkiyə türkcəsindən, bəzən də Krımtatar türkcəsindən istifadə etmişdir. Belə mətnlərin tərcüməsi tərcüməçidən peşəkarlıq və hər iki dilə hakim olmaq bacarığını tələb edir. Əksi təqdirdə qohum dillər arasındakı “bak – kara” kimi söz bənzərliyi onu aldada bilir. Bak – baxmaq felidir. Kara – həm “qara” – rəng, həm “qara” – böyük, həm də “qara” – baxmaq feili kimi tərcümə edilə bilər. Burada tərcüməçisən sadəcə yüksək peşəkarlıq tələb olunur.

Dastanların nəzm hissəsinin tərcüməsi də kifayət qədər peşəkarlıq tələb edir. Burada artıq tərcüməçinin fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti də çox əhəmiyyətlidir. Məsələ burasındadır ki, dastanın nəzmlə göstərilən hissəsi iki şəkildə tərcümə olunur:

1. Qohum dillərdəki sözlərin bənzərliyi cümlələrdəki heca vəzninin və ya daxili qafiyə quruluşunun pozulmamasına səbəb olur. Məsələn, kırımtatarca:

Key tor atga mingensih (7); Kəhər ata minibsən (7),
Guyruğuhnu, calnıñnı (7); Quyruğunu, yalını (7),
İpek bilen tüygensih (7); İpək ilə hörübsən (7),
Ağam gayda ketesih? (7). Ağam, hara gedirsən? (7) (Qasımov İ. 2002, 149).

2. Mətnin orijinalındakı yarımçıq cümlənin tərcümə zamanı heç bir mənə kəsb etmədiyi üçün əlavə sözlərin artırılması fikrin tam izahına imkan yaradır. Bunun haqqında yuxarıda ətraflı məlumat verilib. Burada kiçik əlavəyə ehtiyac duyuruq. Məsələn:

Мондый кыен күргәндә Əzablı günlərimizdən (qurtarıb)
Безгә ирек китердең! (Edigey Bizə azadlıq gətirdin! (Şəhriyar
Destanı. 1999, 95) Q. 2022, 158).

Yaxud da:

Синең балаң Норадын, Sənin uşağın Noradın,
Нич бирмәсен морадың! Heç verməsin (Xuda onun) muradın!
(Edigey Destanı. 1999, 95). (Şəhriyar Q. 2022, 157).

Göründüyü kimi, qohum dillərdən epik yaradıcılığın tərcüməsinin müxtəlif istiqamətləri mövcuddur. Bu sadaladığımız xüsusiyyətlər qohum dillər arasında peşəkar tərcüməçilik ənənəsini təşkil edir. Tərcüməçi istənilən dildən tərcümə edərkən o dilin bütün konturlarını dəqiq müəyyənləşdirməlidir. Əgər tərcümə qohum dillər arasındadırsa, o zaman tərcüməçinin işi daha da çətinləşir, çünki o, orijinal mətnin dilinin aid olduğu xalqın tarixini, etnoqlafiyasını, danışq dili sistemini, geosiyasi vəziyyəti, mətndəki dövr və zaman məfhumunun tam qavranılmasını və s.-ni peşəkar səviyyədə bilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov Q. (2008). Tərcümə sənəti. Bakı, OKA Ofset, 218 s.
2. Fərhadov F. (2005). Baraba tatarlarının folklorundan Kozıqörpeç və Bayansılı. Dədə Qorqud dərgisi, №3, s. 156-173
3. Qasımov İ. (2002). “Çorabatır dastanı” haqqında. Dədə Qorqud dərgisi, №2, s. 149-180

4. Şəhriyar Q. (2008). Altay dastanı Kozın Erkeş. Dədə Qorqud dərgisi, №4, s. 174-188
5. Şəhriyar Q. (2022). Edigey haqqında Qızıl Orda dastanı. Bakı, Elm və təhsil nəşriyyatı, 472s.
6. Akdes N.K. (1972). IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindekin Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basimevi, 511 s.
7. Altay Destanları. (2002). Hazırlayan İ.Dilek. Ankara, I cild, s. 354
8. Edigey Destanı (1999). Hazırlayan Sulti R. Türksöy Yayınları – No:10, 198 s.
9. Джемакулов Т. (2016). Об особенностях орфографии первых публикаций эпоса. «Эдиге» на языке оригинала. // Эдиге: Ногайская эпическая поэма. Москва, Наука, с. 425-429
10. Урманче Ф. (2015). Тюркский героический эпос. Казань, Института языка, литературы и искусства, 448 с.
11. Rəsulov Ə. Qohum dillərdən tərcümə problemləri. 15.05.2019. <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/1652/Qohum-dillerden-tercume-problemleri>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DÜZƏLTMƏ VƏ MÜRƏKKƏB FEİLLƏRİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Qüdsiyyə Qəmbərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

qudsiyye@bk.ru

Xülasə

Azərbaycan dilçiliyində feilin struktur cəhətlərinin tədqiqi zaman-zaman araşdırılmış və müzakirə mövzusu olmuşdur. Bu, bir tərəfdən feillərin birmənalı şəkildə milli mənşəli olması, feillərin tarix baxımından daha qədimliyi, qrammatik-semantik cəhətdən rəngarəngliyi və digər cəhətlərdən asılı olaraq izah oluna bilər. Feillərin quruluş məsələsi müasir ədəbi dil üzərindən öyrənilməsi üçün bəzən mübahisə doğuracaq fikirlər ortaya çıxır. Bu zaman faktın yeganə sübutu dilin dialekt və şivə materiallarıdır.

İstər tarixi rekonstruksiya, istərsə də etimoloji məsələlərdə əsas yol feillərin kök və şəkildəliyinin morfonoloji aspektdən tədqiq olunmasıdır. Başqa sözlə, feilin quruluşca müəyyən olunması tədqiqat mövzusunə morfonoloji üsulla və diaxronik-dialektoloji tərəfdən yanaşma tələb edir. Çünki doğru nəticələr əldə etməyin yeganə yolu belədir.

Qədim türk yazılı abidələrinin və klassik irsin dil faktlarına əsasən demək olar ki, ən məhsuldar feil düzəldən -la, -lə şəkilçi morfemlərin – la(n)², -la(t)², -la(ş)² kimi inkişafı baş vermiş və sözyaratma prosesində lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Araşdırmalar göstərmişdir ki, adlardan feil düzəldən morfemlər tarixən sabit qalmış, arxaikləşməmiş, fəal sözyaratma imkanlarını davam etdirmişdir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə morfonoloji yanaşma yeni deyildir. Araşdırmalara əsasən, ən qədim türk dillərinin öyrənilməsindən alınan fikir odur ki, daxili obyektli feillərin tarixi çox qədimdir. Maraqlısı odur ki, bu proses dialekt və şivələrdə fəal olmuş və daha çox qalmışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, düzəltmə feillər, mürəkkəb feillər, diaxronik-dialektoloji, morfonoloji üsul, aspekt, kök-morfem, şəkilçi-morfem.*

Abstract

In Azerbaijani linguistics, the study of the structural aspects of verbs has been investigated and discussed over time. This can be explained by several factors, including the unequivocally national origin of verbs, their historical antiquity, and their grammatical-semantic diversity. Since the structure of verbs is studied based on the modern literary language, it sometimes leads to controversial interpretations. In such cases, the only reliable evidence is found in dialectal and vernacular material.

Whether it is a matter of historical reconstruction or etymology, the main approach involves the examination of verb roots and affixes from a morphonological perspective. In other words, determining the structure of verbs requires a morphonological method and a diachronic-dialectological approach to the research topic. This is the only reliable way to obtain accurate results.

Based on the linguistic facts of ancient Turkic written monuments and classical heritage, it can be stated that the most productive verb-forming suffix morphemes -la, -lə have developed into forms such as -la(n)², -la(t)², -la(ş)², enriching the vocabulary through word formation processes. Research has shown that the morphemes derived from nouns to form verbs have historically remained stable, have not become archaic, and have continued their active word-forming functions.

A morphonological approach to the issue of compound verbs in the Azerbaijani language is not new. According to studies, one of the conclusions drawn from the examination of the most ancient Turkic languages is that transitive verbs with internal objects have a very ancient history. Interestingly, this process has been more actively preserved and retained in dialects and vernaculars.

Key words: *Azerbaijani language, derived verbs, compound verbs, diachronic-dialectological, morphonological method, aspect, root morpheme, suffix morpheme.*

Azərbaycan dilçiliyində feillərin quruluşca növləri həm müasir ədəbi dil, həm tarixi qrammatika, həm də dialektoloji istiqamətdən zaman-zaman araşdırılmışdır Q.Bağırov, A.Ələkbərov, H.Mirzəyev, S.Cəfərov, M.Adilov, R.Rüstəmov və başqaları feillərin quruluşca növlərinin öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycan dilində feillər quruluş etibarilə sadə, düzəltmə, mürəkkəb (tərkibi) olmaqla üç qrupa bölünür. Sadə feillər təkhəcalı, iki və şoxhəcalı olmaqla qruplaşdırılır. Son illərdə bu sahədə gedən araşdırmalara yeniliklər

əlavə olunmuşdur. F.Cəfərov (1988) təkhecalı feillərin Azərbaycan dilində morfoloji quruluşunda beş tip müəyyən etmişdir: VC (al, iç), CV (de, ye), CVC (qaç, vur), VCC (ört, ürk), CVCC (pört, sanc). Alimin qeyd etdiyi kimi pratürk dövründə V heca tipli feil də olmuşdur.

Bu fakt feillərin tarixən ən qədim leksik vahid olmasını sübut edir. Z.Budaqova (1960) feillərin quruluşca növlərinin, xüsusilə, düzəltmə feillərin əmələ gəlməsində iştirak edən şəkilçiləri onların məhsuldar və qeyri-məhsuldarlıq əlamətinə görə qruplaşdırmış və müxtəlif nitq hissələrindən düzələn feillərin semantik məsələlərinə də diqqət yetirmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan dilçiliyində düzəltmə feillərlə bağlı bəzi problem məsələlər hələ də davam edir. Burada əsas cəhət və meyar müasir Azərbaycan ədəbi dilidir. Bu kimi aktualıq tədris məsələləri cəhətdən mübahisəli görünür. S.Cəfərov və A.Cəfərova (2003) “Feil tədrisinin nəzəri əsasları” adlı metodik vəsaitdə ikihecalı bu tip feilləri “törəmə sadə feillər” adlandıraraq onların lüğətini verir.

Əslində, feillərin quruluşuna görə uyğun termin müəyyən edərkən “sadə” və “törəmə” sözlərinin heç də mahiyyəti ifadə etməməsi meydana çıxır. Sadə feil kök hecalı feil olmalıdır. Dilin tarixi inkişafı iki və çoxhecalı sözləri sadə adlandırmaqda mübahisə yaradır. Çünki hər morfem bir heca kimi başa düşüldüyündən o həm də lüğəvi vahiddir. Belə olduqda iki və çoxhecalı sözlərdə hər heca bir morfemdir. Bi fikir morfemin Azərbaycan dilində ən kiçik mənalı vahid olmasına əsalanır. Müəlliflərin belə feillərdən tərtib etdikləri lüğətə əsasən demək olar ki, həmin sözlərə müasir Azərbaycan ədəbi dili nöqtəyi-nəzərindən yanaşıaraq dildə gedən tarixi proseslər nəzərə alınmamışdır. Məsələn: *ağlamaq, axsamaq, bürümək, çiləmək, dayanmaq, dixinmək* və s.

Q.Kazımov (2018) “Azərbaycan dilində ikihecalı sadə feillər” kitabında da müasir ədəbi dildə, dilalekt və şivələrimizdə işlənən türkmənşəli ikihecalı sadə feillərin inkişaf yolu araşdırılmışdır. Əsərdə feildən, adlardan, həmçinin adlardan və feillərdən feil düzəldən şəkilçilərdən bəhs olunaraq bədii dil nümunələri verilmişdir.

Düzəltmə feillər tarixən müxtəlif nitq hissələrinə aid kök morfemlər üzərinə feil düzəldən şəkilçilərin əlavəsilə düzəlmişdir. Min illərə aid olunan dil nümunələrinə əsasən demək olar ki, düzəltmə feilləri əmələ gətirən leksik morfemlər dəyişməmişdir. Burada bir faktı da unutmaq olmaz ki, dildə yeni yaranan kök feil məsələsi mübahisəli olduğu kimi düzəltmə feil yaradan leksik şəkilçilər də o qədər mübahisəlidir.

Morfologiyada düzəltmə feillərin əmələ gəlməsində iki üsul göstərilir: 1) adlardan feil düzəltmək; 2) feildən feil düzəltmək.

Düzəltmə feillər Azərbaycan dilinin tarixində adlar adı altında qruplaşan isim, sifət, say, əvəzlik, zərf və s. üzərinə feil düzəldən leksik şəkilçi morfemlərlə düzəldir. Bu morfemlərin ən məhsuldar olan **-la**, **-lə** şəkilçiləridir. Şivələrdə bu şəkilçi morfemin müxtəlif allofonları vardır: *-da/-də*, *-na/-nə*, *-za/-zə*, *-ra/-rə* və s. *Qəddəməx'*, *irəzələməx'*, *manşırramax*, *lğıləməx*, *həlləməx'*, *ikiləməx'*, *qırxləməx* və s.

H.Mirzəzadə (1990) "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" kitabında bu şəkilçini bütün dövrlərdə məhsuldar hesab etmişdir. Təsədüfi deyildir ki, Nəsiminin anadili əsərlərinin dilində işlənən düzəltmə feillərin çoxunu **-la**, **-lə** şəkilçili feillər təşkil edir: *- Aləmi-vəhdəti gözələ bunca qovğası nədir?*

R.Rüstəmov Azərbaycan dialekt və şivələrində də **-la**, **-lə** morfemlərinin çox məhsuldarlığını aydın göstərir. Burada yalnız kök feil morfemlər şivəyə məxsusdur: *qavləməx* (Şəki) – yorğan döşəyə üz çəkmək; *qəddəməx'* (Zəngilan) – doğramaq (ağac); *lix'ləməx'* (Gəncə, Qarakilsə, Şəmkir) – ağzına qədər doldurmaq; *öddəməx'* (Gəncə) – acılmaq və s.

Mahmud Kaşğarının (2006) "Divan"ındakı leksik vahidlər arasında **-la** **-lə** əsasında formalaşmış düzəltmə feillər çoxdur: *tağla* – *dağlamaq* (IV c. s.496); *kışla* – *kışlamaq* (IV c. 296); *bərklə* – *saxlamaq*, *həbs etmək* (IV c. 86); *küyələ* – *güvə silkələmək*, *təmizləmək* (IV c. 362), *kiritlə* – *kilidlə* (IV c. 303); *kiçiklə* – *kiçik saymaq* (IV c. 300) və s.

"Divan"dakı düzəltmə feillərin kök-morfemlərinə baxdıqca müasir dildə olduğu kimi morfoloji cəhətdən müxtəlif nitq hissələri əsasında **-la** **-lə** şəkilçi morfemi əlavəsindən düzəldiyi aydın görünür. M.Kaşğari (2006) "Divan"-ını ərəblər üçün, ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə hazırladığını nəzərə alaraq, şəkilçilərdən bəhs etmişdir. Lüğətin tərtibində sözlərin, feillərin hərflərinin sayına, miqdarına uyğun olaraq iki hərflilər, üç hərflilər, dörd hərflilər və s. adı altında qruplaşdırmışdır .

-lan **-lən** məhsuldarlıq keyfiyyətinə görə nisbi üstünlüyə malikdir. Dildə əsasən isim və sifətlərə artırılaraq düzəltmə feillər yaradır: **ismə artırılan:** *sulanmaq*, *evlənmək*, *dillənmək* və s. **sifətə artırılan:** *istilənmək*, *acılanmaq*, *pislənmək* və s.

Q.Kazımov (2010) **-lan**² şəkilçisindəki **n** ünsürü barəsindəki qeydində göstərir ki, **-lan**² müstəqil olub, **-la**² + **n** morfemindən fərqlənir.

Çox maraqlıdır ki, ədəbi dilimizdə **-lan**² düzəltmə morfeminin derivatoloji imkanları **-la**² + **-n** şəkilçisinə nisbətə çox deyildir. M.Kaşğari (2006) "Divan"ında çoxhecalı feillər arasında **-lan** **-lən** və s. – bu morfemin dördvariantlı forması ilə yaranmış düzəltmə feillər qeydə alınmışdır: *urağut bəgləndi* – *qadın ərə getdi* (II c. 241) – *Yığac tüpləndi*

= *adam zəngin oldu, varlandı* (II c. 243); - *Ər iştin tıdındı* = *adam işdən qaçındı, caydı* (II c. 243); - *İş tüzlündü* – *İş düzəldi*; - *Yinci tizlindi* = *inci düzüldü*; (II c. 243).

Dialekt və şivələrdə (2007) isə vəziyyət xeyli fərqli görünür: *qartdamax* (*Başkeçid, Borçalı, Cəbrayıl, Hamamlı, Mingəçevir, Zəngilan*) – *qaşınmaq; məzələnmax'* (*Naxçıvan*) – *zarafat etmək, arrammax* (*Gəncə, Qazax, Şəki, Şuşa*) – *utanmax, həya etmək*.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk yazılı abidələrinin və orta əsr klassik irsin dil nümunələrinə əsasən *-la -lə* feil düzəldən şəkilçi morfemlərinin *-la(n) -lə(n); -la(t), -lə(t); -la(ş) -lə(ş)* kimi inkişafı baş vermiş və sözyaratma prosesində lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Qədim dil faktları üzərindəki araşdırmalar göstərdi ki, adlardan feil düzəldən şəkilçi morfemlər tarixən sabit qalmış, arxaikləşməmiş, əksinə, proses fəal söz yaratma imkanlarına malik olduğunu ortaya qoymuşdur.

Azərbaycan dilinin də daxil olduğu qədim türk yazılı abidələrində feillərdən feil düzəldən şəkilçilərin ən məhsuldar olanlarını M.Kaşğari (2006) “Divan”ı əsasında nəzərdən keçirək: *-at, -ət, -it, -it, -ut, -üt, -t – Ol yığac irpətti* (*O, ağac bıcırdı*) (I c. 291); - *Ol tonun oprattı* – *o, paltarını yıpratdı* (I c. 291); – *Əmləttim* – *dava-dərman elədim, dərmanlatdım* (I c. 295) və s.

Beləliklə, “Divan”da (2006) *-at² it⁴ -t* şəkilçi morfemlər əsasında düzəlmiş xeyli feil verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, feillərin mənaca növ əlamətlərini bildirən belə sözlərin müasir ədəbi dil cəhətdən yalnız kök morfemi tarixən ya fonetik, ya da semantik dəyişməyə məruz qalmışdır: *ağlatdı* – (qovdu, uzaqlaşdırdı): *əsnətti* – (yel əsdirdi), *usnattı* (zənn etdi, bənzətdi) və s. (I c. 295-296).

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim türkcədə icbar məzmunlu belə feillərin düzəlməsində *-tur -ğur* morfemləri də iştirak etmişdir: “- *Ol manga söz ayturdu* – *o mənə söz söylətdi*; - *Ol məni uyğurdu* *O məni xəbərdar etdi*” (I c. 297-298).

-sa¹ -sı⁴. Qədim türkcədə semantik cəhətdən istəmək, arzu etmək mənası bildirən feillərin yaranmasında *-sa⁴* şəkilçi morfemi iştirak etmişdir: - *Mən onu öpsədim* (*Mən onu öpmək istədim*; - *Ol ottin otsədi* (*O dəlikdən o yana keçmək istədi*); *icsədi, acsadı, işsədi* və s. (I c.302-303).

Qeyd etmək lazımdır ki, “Divan”da (2006) *-sa²* morfemi həm adlara, həm də feili kök-morfemlərə qoşularaq *arzusunda olmaq, istəmək* mənalı yeni feillər düzəltməyə kömək etmişdir. Burada morfemin *-za, -sü* variantlarında da eyni semantikanı bildirməsi meydana çıxır; *əksüdi* (əksildi, azaldı).

M.Kaşğari (2006) "Divan"da yazır: "*Arzu etmək mənasını verən bu [-sa/-sə] şəkilçisi türklərin "bir şey saydı" demək olan "sadı nənq" sözüündən alınmışdır. Sanki istəyən adam o şeyi öz arzuları arasında onu diləmiş, istəmişdir* (I c. 306).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və şivələrində məhsuldar olmayan bu morfem qədim türkcədə kifayət qədər düzəltmə feil yarada bilmişdir. M.Kaşğari (2006) qeyd etməyi unutmamışdır ki, -sa şəkilçi morfemi yerinə -sı olduqda sözün (feilin) semantik mənasının dəyişməsi, yəni "*bulunduğu haldan başqa hala keçmə*" mənasını göstərir. Məsələn, "*süçük suvsıdı*" və "*üzüm acıqsıdı*" kimi. Bu, "*şərab sulandı*" və "*üzüm turşudu*" deməkdir (I c. 307).

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi şivələrdə dilin qədim dövründə olduğu kimi, ad əsaslı morfemlər üzərinə artırılan -sı morfemi hal və vəziyyətin dəyişməsinə bildirən feillər düzəldir: - *Yağ qaxsıyib*; - *Çörək kifsıyib*; - *Dalımcə nə gəldi ağzına hövsıyir* (danışıqdan)(Neftçala).

R.Rüstəmov (1965) Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil" kitabında -sı⁴ morfeminin isimə, sifətə, səs təqlidi sözlərə və feilə artırılaraq düzələn feillərə aid şivələrdən nümunələr verir.

Bir məsələni xatırlatmaq lazımdır ki, -sa/-sə şivələrdəki bəzi sözlərdə -sı⁴ morfeminin variantı kimi çıxış edərək mənaya xələl gətirmir: *kifsımək/kifsəmək*; *qaxsamag/qaxsımax*; *pırsımağ/pırsamag* və s.(Neftçala).

Dialekt və şivələrdə elə feillərə rast gəlinir ki, onlar yalnız -sın morfemini qəbul edir: *tamsımaq*, *umsumaq* və s. kimi feillər olmasa da, *tamsınmaq*, *umsunmaq*, *çöpsünmək* və s. (Neftçala) şəklində işlənir. Lakin əks vəziyyət də müşahidə olunur. Məsələn, *axsımağ/axsımağ* olduğu halda, *axsınmaq* sözü yoxdur, yaxud *hövsəmək* sözü olduğuna baxmayaraq, *hövsənmək* feili yoxdur.

-ğar -qər -gər -gir. M.Kaşğarinin (2006) "Divan"ında bu morfemlər vasitəsilə düzələn feili əsaslı feillər xeyli çoxdur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin morfologiyasında bu morfem = -ar², -ır⁴ variantında morfoloji norma kimi müəyyən olunmuşdur. Dialekt və şivələrə gəlincə, R.Rüstəmov (1965) bu morfemdən düzələn *qabqar/qabğar/qavqar/qavğar/qavxar* və s. 1) *qablaşdırmaq*, *yerləşdirmək*, *yığıb bağlamaq*, *yərbəyer etmək*, *yığışdırmaq* 2) *döşəmək* 3) *boşaltmaq*, *tökmək* mənaları bildirməsini qeyd edərək nümunə verir: - *Tez olun, qavqarın, barxaneyi, qavqarın* (Borçalı). *Qazax, Cəbrayıl, Ağcabədi, Tovuz, Bərdə, Şəmkir şivələrində də eyni mənalar qeydə alınmışdır*. Müəllif eyni morfem əsasında düzəlmiş *sıvxar/sıfqar* feilinin Cəncə, Qazax və Cəbrayıl şivələrində "*qabın içindəki mayeni, suyu tamam boşaltmaq*" mənası bildirməsini qeyd edərək nümunə verir: - *Elə sıfqarıf ki,*

heş damcı da qalmıyır (Gəncə); - Sənəyi saf səfərarıf (Qazax, Cəbrayıl).

Fikrimizcə, M.Kaşğarının (2006) “Divan”ındakı qədim morfemlər Azərbaycan dilində işlənməsə və ya az işlənsə də, məsələn, *cızqırmaq* (*cizgirmək*), *vızqırmaq*, *fışqırmaq*, *hıçqırmaq*, *qışqırmaq* kimi feillərin tərkibində qalmışdır. Düşünürük ki, müasir ədəbi dildəki *qızarmaq* – *bozarmaq*, *ağarmaq*, *göyərmək* feilləri qədim türkcədə hansı bir türk tayfasının dilində isə *bozqarmaq*, *ağqarmaq*, *göygəmək* və s. kimi deyilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feil məsələsi mübahisəli mövzu kimi aktualdır. Dil tarixinə dair mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, mürəkkəb feil dilin qədim mənbələrində müasir dilə nisbətə az işlənmişdir. Mürəkkəb feillər müxtəlif və ya eyni nitq hissəsinə aid kök və şəkilçi morfemdən ibarət sözlərin qrammatik-semantik cəhətdən birləşərək bir lüğəvi məna bildirməsindən əmələ gəlir. Dilimizə dair qədim mənbələrdə mürəkkəb feillər əsasən iki yolla düzəlir: 1) *feil+feil morfemlər*; 2) *adlar+feil morfemlər*. Feil+feil morfeim əsasında düzələn mürəkkəb feillərin tərəfləri semantik cəhətdən sinonim və ya antonim olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Kaşğarının (2006) “Divan”ında az da olsa bu tipli mürəkkəb feillərə rast gəlinir: - *Kəlişdi-barışdı*: - *Ol manqa kəlişdi-barışdı*= *o mənim yanıma gəldi, mən onun yanına getdim, aramızda get-gəl başladı* (II c. 138). Cümlənin müasir dilə çevrilməsində “gedib-gəlmək” kimi anlaşılan mürəkkəb feilin, əslində hər iki tərəfinin mənası antonim hüساب olunur: *kəl(gəlmək)* – *bar(getmək)* və s. Təsədüfi deyildir ki, müasir ədəbi dildə “var-gəl etmək” şəklində sabitləşmiş bu qədim feilin kök morfemləri öz mənalərini saxlamışdır. Yəni qədim türkcədəki məna “gəliş-gediş” (etmək) qarşılıq növ mənalı mürəkkəb feildə mühafizə olunmuşdur.

Müasir anlamda feilin qarışıqlıq növünün “ş” ünsürü və ya “-ış” morfemi mənasında formalaşması məlumdur. M.Kaşğari (2006) bu məsələni “Divan”ın oxucusuna və ya türkcəni öyrənən ərəblərə aydınlaşdıraraq göstərir ki, ““ş” hərfi bir sıra mənalara daşıyır. Birincisi: *işdə yardımlaşma, köməkləşmə mənası*; ikincisi: *.....yarış mənası* – *Ol mənin q birlə çalışdı (güleşdi)*; üçüncüsü: *bu təqdirdə yarışda, oyunda, qumarda, atışda girov mənası yaranır*: - *Oynadım altınlaşu* – *atı girov qoyaraq oyun oynadım*; dördüncü: *feilin saydığım bu mənalardan heç birində deyil, yalnız öz mənasında gəlməsidir*: - *Ol anı q birdə kərişdi* – *O onunla çəkışdi*” (II c. 141-142).

Adlar+feil kök morfemlər şəklində formalaşan mürəkkəb feillər qədim türkcədə *kıl(qıl)*, *bol(ol)*, *et*, *-tur* kimi köməkçi feil morfeimlərin iştirakı ilə düzəlmişdir. M.Kaşğari (2006) “Divan”ında – *Ol məni a kıldı* – *O məni*

çaşdırdı (I c. 113) kimi izah olunan mürəkkəb feilin həm də “təəccüblənmək”, “heyratə salmaq” mənası da vardır (IV c. 14). Verilən feillərin daxili mənasında insanın qeyd olunan hal və vəziyyətlərdə öz cizgisinin ifadəsi əsas yer tutur. *A* - ağızın heyrat, təəccüb və heyranlıqdan aldığı vəziyyəti ifadə edir. Düşünürük ki, *A!* nida-morfeminin verdiyi informasiyanın feilə çevrilməsi üçün bütün köməkçi morfemlərdən istifadə edə bilərik: *a k’ıldı, a boldı, a etdi, a turdı* və s.

Dilin sonrakı dövrlərinə aid heç bir mənbədə təsadüf olunmayan bu mürəkkəb feilin əsas kök morfemi (*a*) ilə öz fonosemantik xüsusiyyətini “*a*” səsi ilə başlayan və onunla semantik bağlılığı olan müxtəlif morfemlərdə açıq büruzə verir: *anmaq, -anlamaq, aymaq/ayıtmaq(demək), ağız açmaq (danışmaq)* və s.

Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə morfonoloji yanaşma mövzu baxımdan yeni deyildir. Dilçilikdə daxili obyektli feillər və ya mürəkkəb sintaktik təkrarlar kimi adlandırılan *sap saplamaq, ot otlamaq, iş işləmək* və s. kimi feillərin quruluş məsələsi də müzakirə mövzusudur. Çünki kök morfem+eyni kök+feil düzəldən leksik şəkilçi morfem quruluşu bu feilləri struktur cəhətdən birləşdirir.

V.İ.Aslanov (1960) belə feilləri “daxili obyektli feillər” adlandıraraq göstərir ki, termin “*orta əsrlərdə ərəb dilçilik ədəbiyyatında və ərəb dilçiliyi təsiri altında yazılmış əsərlərdə daxili obyekt “absolyut obyekt” adlandırılır.*

Araşdırmalara görə, türk dillərinin və ən qədim dillərin dil faktlarının öyrənilməsindən gələn fikir belədir ki, daxili obyektli feillərin tarixi çox qədimdir.

M.Adilov (2011) bu birləşmələri üzvlənməyən söz birləşmələrinin bir növü hesab edərək onları “daxili üzvlü feili təkrarlar”, “daxili obyektli feillər” adlanan mürəkkəb tərkiblər adlandırır. Terminoloji cəhətdən necə adlandırılmasından asılı olmayaraq quruluşca mürəkkəb olan bu feillər eyni kök morfemdən törəməsi baxımdan maraq doğurur. Düşünürük ki, dildə yeni söz – isim yaratmaq daimi bir proses olduğu kimi, feil yaratmaq da eynilə aktual problemdir. Qeyd edək ki, bu hal daha çox canlı danışiq və şivələr üçün xarakterik göstəricidir. Məsələn, *dən dənləmək, gəliş gəlmək, yeriş yerimək, iç içləmək* və s.

Məlum olduğu kimi, bu feillərin birinci tərəfini islah etməklə məzmun və məna dəyişmir, düzəltmə feil şəklində lüğəvi məna tam mənada anlaşılır. Onda belə bir sual yaranır: bu şəkildə feil yaratmanın səbəbi nədir? Düşünürük ki, səbəblərə dair subyektiv mülahizələr müxtəlif ola bilər: üslubi effekt yaratmaq məqsədi ilə; təkrarın hərəkətlə bilavasitə

bağlılığını ifadə etmək məqsədi ilə, ən sadə, primitiv feil yaratmaq üçün, sözə poetik çalar vermək üçün və s.

Bütün bu gümanlara yeni əlavələr də etmək mümkündür. Fikrimizcə, dildə iş, hal-vəziyyət və əmək prosesində istifadə olunan əşya və ya vasitələrə qeyd olunan şəkildə yanaşıldıqda, sadəcə, yeni forma yaranacaqdır: *süpürgə süpürmək, suvaq süvamaq, od odlamaq, tikiş tikmək, düyün düyünnəmək* və s.

Təsədüfi deyildir ki, daxili obyektli feillər barədə ilk dəfə elmi araşdırma aparan Zərifə Əliyeva (1957) bu feillərin ən şox danışığ və xalq poetik dili üçün xarakterik olduğundan bəhs etmişdir.

Digər türk dillərində və bəzi dünya dillərində rast gəlinən eyni kök morfemdən düzələn belə sözlər mürəkkəb feillərin ən ilkin variantı kimi qəbul oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ad əsaslı morfemlərdən düzələn əksər feillərin kök morfemi, yaxud *kök+leksik şəkilçi morfem* modeli bu fikri sübut etməyə imkan verir: *(bir) diş dişləmək; suvaq süvamaq, yaş yaşamaq, qoşqu qoşmaq, çiz çizzamaq, xətt xətləmək* və s.

Mürəkkəb sintaktik təkrarlar Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında ən sadə və maraqlı üsul kimi əhəmiyyətlidir. Hətta bəzi nidalar əsasında bu tipli yeni feillər yaratmaq mümkündür: *hay haylamaq, hoy hoylamaq, qıy qıylamaq* və s.

Hətta, dilimizdə bu yolla düzələn mürəkkəb feillərin ellipsisə məruz qalması hesabına yaranmış bəzi hidronimləri – *Qarqar (çay), Gilgil (çay), Mormor şalaləsi, Tərtər çayı* və s. misal gətirmək olar.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində (2007) bu şəkildə rast gəlinən mürəkkəb feillərin müasir ədəbi dildə qarşılığı olsa da, qədim forma qorunub saxlanmışdır: *sallax sallamax* – 1. saya salmaq, saymaq (*Qazax, Laçın*) – *Deyəsən, yekəlmisən, adama sallax sallamırsan*. 2. Tamah salmaq (*Qazax*) – *Elə pis adamdı kın, hər şeyə sallax sallır (s.418); sibil sibillətmək' (Balakən, Zaqatala); 1. künc daşı; 2. künc qoydurmaq. – Usdalara sibil sibillətdirdim (Zaqatala) (s.435); tutma tutmax (Kürdəmir) – şoraba qoymaq: - Badımcan tutmasını kürdəmirililər kimi tutma tutan tappazsan (Kürdəmir) (s.510); tutması tutmax – ürəyi keçmək (Meğri) – Tutması tutanda özün bilmir (s.510); yapba yapbax – təzək hazırlamaq (Cəbrayıl, Hamamlı, Kəlbəcər, Kürdəmir, Qarakilsə, Qazax) – Dünən xeyli yapba yapbışam (Qazax) (s.541); tafdaxınan tafdalamax – kərəntinin ağzını itiləyən alətlə itiləmək (Daşkəsən) – Tafdaxınan kərəntiyi tafdıyırıx (s.477); - töycü töyx'məx'(Bərdə) – məsləhət vermək; məsləhətləşmək, tədbir görmək; - Qolxozçular töycü töx'dülər, kəndə su gətirdilər (s.516); - vurğun vurmax (Qarakilsə, Mingəçevir) – qəfildən tutan ürəkkeçmə, -*

Uşağı vurğun vuruf (Mİngəçevir) (s.535) və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində mürəkkəb feillərin yaranma yolları xeyli zəngindir. Dilin inkişafı nəticəsində bu mənada xüsusi morfoloji-semantik standartlar müyyən olunmuşdur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” da - *Böylə degəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıxa gəldi (KDQ)*; Nəsiminin dilində -*a² +gör, -a² +gəl, -a² +qal*;- *Nəfsini tayıya gör, ey müttəqi*; - *Yerdən çıxa gəldi dabətül-ərz (N.)*; Ş.İ.Xətəinin dilində - *Ondan dəxi səndən ötrü gəldim, Gördüm üzünü baxa qaldım (X)*; Füzulinin dilində - *Bir ləhzə onu təhəyyür aldı, heyrət gözü baxa qaldı (F)*.

Zaman ötdükcə bu formanın ədəbi dildə mövqeyi arxaikləşmiş, lakin tarixi özündə yaşadan şivələrdə öz izini qoymuşdur. Məsələn, *dona qalmaq* gözlənilməz hadisə qarşısında təəccüblənmək, heyrlənmək, *məəttəl qalmaq* - donub qalmaq (Quba), *yığla, oturmaq* - ağlaya-ağlaya oturmaq və s.

Azərbaycan dilində düzəltmə və müəkkəb feillərin yaranma yolları bu dilin təkamül yolunun real göstəricisidir. Araşdırma nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

- Düzəltmə feillərin ən qədim morfemi kimi adlardan feil düzəldən – *la², -la(n)², -la(ş)²* şəkilçi-morfemlər qədim və müasir dildə məhsuldarlığı barədəki fikirlər öz aktuallığını saxlayır.

- Eləcə də, feildən feil düzəldən –*at², -it⁴; -sa², -sı⁴* və s. morfemlər də tarixən məhsuldarlıq keyfiyyətini daha çox dialekt və şivələrdə qoruyur.

- Mürəkkəb feillərin yaranmasında iki üsul – a)feil+feil morfemlər b)adlar+feil morfemlər əsas yol olaraq dəyişmiş.

- Bununla belə, kök morfem+eyni kök+feil düzəldən leksik şəkilçi morfem quruluşlu ən qədim sintaktik-morfoloji üsul qədim daxili obyektli mürəkkəb feillər kimi özünü dialekt və şivələrdə daha çox büruzə verir.

- Dildə eyni kök morfemin təkrarının qədim derivatoloji imkanları bəzi onomastik nümunələrdə aşkara çıxır.

-

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Adilov M. Əsərləri. II c., “Elm və təhsil”, Bakı, 2011, s. 49.
- 2.Aslanov V. Daxili obyektli feillər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər. Dilçilik məcmuəsi. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960, s. 155.
- 3.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007
- 4.Budaqova Z. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I c., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960
- 5.Cəfərov S. Cəfərova A. Feil tədrisinin nəzəri əsasları. Metodik vəsait. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2003

- 6.Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. “Maarif”, Bakı, 1988
- 7.Əliyeva Z. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb feillər. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Əsərləri, VIII c., Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1957
- 8.Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. I c., Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
- 9.Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. II c., Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
10. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. III c., Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
11. Kaşğari M. Divanü Luğat-it-Türk. Dörd cildə. IV c., (İNDEKS), Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər. “Ozan”, Bakı, 2006
12. Kazımov Q. Azərbaycan dilində ikihecalı feillər.
13. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. “Elm və təhsil”, Bakı, 2010
14. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1990
15. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1965

***Məqalə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərlər jurnalının
2025-ci il 13 -cü cildində çap olunmuşdur. Səh. 24-20.***

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PAREMİOLOJİ VAHİDLƏRİN EKSTRALİŊQVİSTİK ÖZƏLLİKLƏRİ

Leyla Hacıyeva

Doktorant

Bakı Slavyan Universiteti

leyla_haciyeva@bk.ru

Xülasə

Azərbaycan dilinin paremioloji sistemi xalqın zəngin mənəvi-mədəni irsinin daşıyıcısı olmaqla yanaşı, müxtəlif ekstralinqvistik faktorlarla sıx əlaqədə formalaşmışdır. Bu məqalədə paremioloji vahidlərin – atalar sözləri, məsəllər və sabit ifadələrin ekstralinqvistik (dildənkənar) xüsusiyyətləri tədqiq olunur. Tədqiqatın məqsədi paremioloji vahidlərin yaranmasına və inkişafına təsir göstərən sosial, tarixi, coğrafi, psixoloji və mədəni amilləri araşdırmaqla, onların Azərbaycan xalqının dünyagörüşündə və kollektiv şüurunda tutduğu mövqeyi üzə çıxarmaqdır.

Məqalədə vurğulanır ki, paremioloji vahidlər yalnız dilin struktur elementi deyil, həm də xalq təfəkkürünün, həyat tərzinin, gündəlik təcrübəsinin və tarixi yaddaşının dilə gətirilmə formasıdır. Ekstralinqvistik amillər bu vahidlərin semantik məzmununun formalaşmasında və onların funksional istifadəsində mühüm rol oynayır. Məsələn, kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan çoxsaylı məsəllər xalqın əsas məşğuliyyət sahəsi ilə bağlı təsəvvürlərini əks etdirir. Eyni zamanda, dini inanclar, etnik dəyərlər, ictimai münasibətlər və ailə-məişət ənənələri kimi amillər də paremioloji vahidlərin semantik strukturlarında əks olunur.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlərin tədqiqi göstərir ki, bu ifadələr yalnız dil faktoru deyil, eyni zamanda mədəniyyət və ictimai düşüncə ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Onların öyrənilməsi milli-mədəni kimliyin dərinədən dərk olunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *paremioloji vahidlər, ekstralinqvistik amillər, Azərbaycan dili, atalar sözləri, məsəllər, mədəniyyət, milli düşüncə, semantika.*

Abstract

The paremiological system of the Azerbaijani language, while serving as a bearer of the nation's rich spiritual and cultural heritage, has been shaped in close connection with various extralinguistic factors. This article

examines the extralinguistic (non-linguistic) features of paremiological units – proverbs, sayings, and fixed expressions. The aim of the research is to investigate the social, historical, geographical, psychological, and cultural factors that influence the formation and development of these units, and to reveal their role in the worldview and collective consciousness of the Azerbaijani people.

The study emphasizes that paremiological units are not only structural elements of language but also expressions of national mentality, lifestyle, daily experience, and historical memory. Extralinguistic factors play a significant role in shaping the semantic content of these units and in determining their functional use. For example, numerous proverbs related to agriculture reflect the population's traditional occupations. Likewise, religious beliefs, ethnic values, social relations, and family and household traditions are also mirrored in the semantic structures of paremiological expressions.

As a result, the study of paremiological units in the Azerbaijani language demonstrates that these expressions are deeply connected not only to linguistic structures but also to cultural and social thought. Their analysis is of great importance for a comprehensive understanding of national and cultural identity.

Key words: *paremiological units, extralinguistic factors, Azerbaijani language, proverbs, sayings, culture, national thought, semantics.*

Giriş. Paremioloji vahidlər – atalar sözləri, məsəllər və digər sabit ifadələr – dilin daxili strukturunu təşkil etməklə yanaşı, xalqın mənə sisteminin, mədəni yaddaşının və kollektiv şüurunun mühüm elementləridir. Bu vahidlər yalnız dilin leksik-semantik aspektində maraq kəsb etmir; onların yaranması və işlənməsi sosial, tarixi, mədəni, coğrafiya və psixoloji kimi ekstralingvistik faktorlarla sıx bağlıdır. Məqalənin məqsədi Azərbaycan dilindəki paremioqji vahidlərin bu tür ekstralingvistik xüsusiyyətlərini sistemləşdirmək, nümunələrlə göstərmək və onların xalq üçün mənəvi-mədəni əhəmiyyətini vurğulamaqdır. Azərbaycan xalqının tarixi prosesləri – işğallar, imperiyaların təsirləri, dövrlərin dəyişməsi – onların düşüncəsinə və dilə təsirsiz ötüşməyib. Məsələn, müəyyən məsəllərdə monqol, fars və rus mədəniyyətlərindən alınmış elementlər müşahidə olunur ki, bunlar həmin ifadələrin semantik qatlarını zənginləşdirir.

Ekstralingvistik amillər paremioloji vahidlərin semantik məzmununu formalaşdırır; məsələn, kənd təsərrüfatı ilə bağlı təcrübə, iqlim şəraiti və

sosial münasibətlər kimi amillər məsələlərin obrazlı məna qatlarını yaradaraq bunları daha canlı edir. Funksional olaraq, bu vahidlər danışqda öyrətmə, tərbiyəvi, xəbərdarlıq və məsləhət vermə kimi məqsədlərdə istifadə olunur. Sosial normaların ötürülməsi və kollektiv dəyərlərin qorunması baxımından atalar sözləri mühüm təlim vasitəsidir.

Paremiyalar cəmiyyətin milli təfəkkürünü, yaşayış tərz, milli-mədəni təcrübəsini, adət-ənənələrini və əxlaqi-etik dəyərlərini özündə əks etdirən leksik vahidlərdir. Paremiyaları dərinədən öyrənmək bu və ya digər xalqın tarixinə, mədəniyyətinə yaxından bələd olmaqdır. Təsədüfi deyildir ki, bu ifadələr məna etibarilə milli mədəniyyətin tərkib hissəsi hesab olunur və millətin dünyaya baxışının təzahür forması kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, atalar sözləri və məsələlərin semantikasının əsasını insanın dünyaya olan münasibəti təşkil edir. Dilçilikdə paremiyalara aid dəqiq tərif verilməmişdir. Bununla bağlı, bir sıra dilçi alimlərin fikirləri mövcuddur. Paremiyalar haqqında mövcud fikirləri ümumiləşdirərək onu deyə bilərik ki, paremiyalar xalqın həyat tərzinin, adət-ənənəsinin, güzəranının bütün tərəflərini özündə əks etdirən hikmətli lakonik ifadələrdir. (Майтиева Р.А., Зайдиева Л.М., 2021, s. 372).

Paremioloji vahidlər ilk növbədə dil vahidləri sayılır. Onların müəyyən lingvistik xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu tip ifadələrin intralingvistik özəllikləri onların əsasən cümlə formasında olması, cümləyə aid xüsusiyyətlərin paremioloji vahidlərdə əks olunmasıdır. İntralingvistik xüsusiyyətlərlə bərabər, Azərbaycan dilindəki paremioloji dil vahidləri ekstralingvistik xüsusiyyətləri də özündə əks etdirir. Bizim fikrimizcə, dil vahidləri içərisində xalqın həyatı, dünyagörüşü, etnoqrafiyası, adət-ənənələri ilə ən sıx bağlı dil vahidləri məhz paremioloji vahidlərdir. (Гамидов И., 2027, s.190)

Atalar sözü və zərbi-məsəllər hər bir xalqın həyatında xüsusi rol oynamaqla yanaşı, həmin xalqın folklor incisi kimi indiyədək öz mövqeyini, hikmətini qoruyub saxlamaqdadır. Bu da öz növbəsində gələcək nəsillərin mənəvi inkişafına, milli kimliyinə, xalqilik prinsipinə əsaslı təsir göstərir. Məlumdur ki, həm atalar sözü, həm də məsəllər qapalı modellər formasına malikdir.

Paremioloji vahidlər ilk növbədə mədəniyyət vahidi kimi dəyəndərilir.

Bu maraqlı dil vahidləri hansı dilə, hansı xalqa mənsubdursa o xalqın mədəni dəyərlərini əks etdirir. Bu elmin əsas anlayışlarını sistemləşdirmək, yəni dinamikada dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi problemini təhlil etməyə imkan verən, eyni zamanda verilmiş elmi paradigma - antropoloji, yaxud antroposentrik çərçivəsində qarşılıqlı anlaşmanı təmin edən

konseptual aparat yaratmaq üçün mütləq dildəki paremiyalar təhlilə cəlb edilməli və onların dildaxili və dilxarici-ekstralingvistik xüsusiyyətləri öyrənilməlidir.

Ana dili xalqın ruhu, onun ilkin və ən bariz əlamətidir. Dildə və dil vasitəsilə milli psixologiya, xalqın xarakteri, təfəkkür tərz, bədii yaradıcılığın özünəməxsusluğu, əxlaq və mənəviyyat kimi mühüm xüsusiyyətlər və əlamətlər üzə çıxır.

Minilliklər boyu və milyonlarla fərdlərdə insanlar öz dillərində düşüncələrini və hisslərini bir yerə cəmləyiblər. İnsanın ruhunda əks olunan amillər, ölkənin təbiəti, coğrafiyası, adətləri, etnoqrafiyası, xalqın tarixi sözlə ifadə olunur. İnsan yox olub gedir, amma yaratdığı söz xalq dilinin ölməz, tükənməz xəzinəsi olaraq qalır.

Sözü əcdadlarımızdan miras alaraq yalnız düşüncə və hisslərimizi çatdırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə etmirik, biz sözlə bərabər həm də məhz bu düşüncələri, bu hissləri miras alırıq.

Dilin ifadə vasitələrini bilmək, onun üslubi-semantik zənginliklərindən bütün struktur müxtəlifliyində istifadə edə bilmək lazımdır. Hər bir ana dilində danışan şəxs buna can atmalıdır.

Təbii sərvətlərin və insanların sağlamlığının mühafizəsi və qorunması indi mühüm milli məsələ kimi qəbul edilir. Bildiyimiz kimi, ölkəmiz bu il ekologiya, yaşıllıq dünyasının qorunmasına həsr olunmuş möhtəşəm bir tədbirə ev yiyəliyi edəcəkdir. Biz necə ki, ekologiyamızı, maddi mədəniyyət abidələrimizi qoruyuruq eləcə də dilimizi və dilimizin bir parçası olan paremioloji vahidləri qorumalıyıq. Maddi mədəniyyət abidələri qorunub və bərpa edilməsi - mənəvi tarixi irsin bir parçasıdır. Dilimizin də eyni diqqətli yanaşmaya ehtiyacı var.

Paremioloji vahidləri ekstralingvistik xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmək mümkündür. İlk növbədə ekstralingvistik xüsusiyyətlər dedikdə nəyi nəzərdə tutduğumuzu bilməliyik. Ekstralingvistik dedikdə dil xaricində mövcud olan amillər başa düşülür.

Dil xarici, yəni ekstralingvistik kontekst – elə bir nitq situasiyasıdır ki, burada nitq aktının şərtləri indikatorlar kimi çıxış edir. Bura ekstralingvistik şərtlər və ya paralingvistik vasitələrlə yaranan “həyati vəziyyət” daxildir. Paremioloji vahidlərin ekstralingvistik amilləri bunlardır: xalqın dilində, mədəniyyətində, texnologiya, inkişafındakı amillər, habelə tarixi, sosial, iqtisadi və siyasi dəyişikliklər. Paremioloji vahidlərdə ekstralingvistik amillər dedikdə dilin inkişafına və fəaliyyət dairəsinə şəraitlə, real gerçəkliklə sıx bağlı olan dildənkənar elementlər aid edilir. Müəyyən bir dilin fəaliyyətinə və inkişafına təsir göstərən dixarici amillər nəzərə alınır.

Məhz ekstralingvistik amillərin ən çox əks olunduğu, reallaşdığı ifadələr də paremioloji vahidlərdir. Ən maraqlı dil vahidlərindən sayılan paremioloji vahidlər birbaşa insan təfəkkürü ilə bağlı ifadələrdir. Əgər koqnitiv dilçiliyin müxtəlif dil vahidlərinə yanaşmasından bəhs ediriksə, ilk növbədə paremioloji vahidlərdən danışmaq gərəkir. Çünki paremioloji vahidlər xalqın dünyagörüşü, təfəkkür təzi, ətraf mühitə münasibətini əks etdirən ifadələrdir.

Azərbaycan xalqının anaya, valideynlərə, təbiətə, Vətənə, yaşadığı ətraf mühitdə, coğrafiyada, məişətində yer alan önəmli əşyalara, heyvan və bitkilərə, xeyir və şərə, yaxşı və pisə olan bütün münasibəti paremioloji vahidlərdə əks olunur. Bütün bu sadaladıqlarımız dilimizdəki paremioloji vahidlərin ekstralingvistik amillərini səciyyələyir.

Paremioloji vahidləri ekstralingvistik amillərə görə təsnif etmək də mümkündür:

1. ***Vətənlə bağlı olan paremioloji vahidlər:***

Vətənlə bağlı ifadələrdə əsasən aşağıdakı motivlər müşahidə olunur: **Torpağa və doğma yurda bağlılıq:** “*Vətən torpağı candan az əzizdir.*”; “*Vətən sevgisi qanla yazılır.*” (Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L., 2009, s. 124).

Bu atalar sözləri xalqın torpağa olan dərin bağlılığını və onun həyat mənbəyi kimi qəbul edilməsini ifadə edir. **Vətənə xidmət və fədakarlıq:** “*Vətən üçün canını verməkdən qorxma.*”; “*Vətən naminə hər qurban vacibdir.*”

Burada vətənpərvərlik, igidlik və fədakarlıq kimi milli keyfiyyətlər tərənnüm olunur. **Millət və birlik:** “*Bir millət, bir dövlət, bir vətən.*”; “*Vətən səni bağrına basar, sən də onu qoru.*”

Bu ifadələr milli həmrəyliyin və kollektiv şüurun gücləndirilməsinə xidmət edir.

Vətən mövzusu paremiologiyada xalqın mənəvi dayanıqlılığının, tarixi yaddaşının və mədəni dəyərlərinin qorunmasında əsas rol oynayır. Bu ifadələr insanların ruhi vəziyyətini formalaşdırır, vətənpərvərliyi tərbiyələndirir və milli kimliyin möhkəmlənməsinə təsir edir. Eyni zamanda, vətənlə bağlı atalar sözləri və məsəllər gənc nəslin milli-mədəni irsi mənimsəməsi üçün əvəzsiz vasitədir.

Azərbaycan dilində vətən mövzusunda olan paremioloji vahidlər xalqın milli kimliyinin, vətənpərvərlik hisslərinin və mədəni yaddaşının dil vasitəsilə ifadəsidir. Bu ifadələr xalqın mənəvi dəyərlər sistemində torpağın, vətənin və millətin nə qədər vacib olduğunu göstərir. Onların öyrənilməsi milli-mədəni dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə

ötürülməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Vətənin müqəddəsliyi, torpaqlarının toxunulmazlığı Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlərdə tam halda əks olunmuşdur. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün Vətən əzizidir. Xüsusilə, 30 illik Qarabağ müharibəsi, şəhid olan oğullarımız bizə Vətən torpağının müqəddəsliyini bir daha sübut etdi. Məsələn, Vətən viranə də olsa, məsəldir, məhz cənnətdir; Vətəndən ayrı düşsəm, viran ollam, talannam; Vətənə gəldim, imana gəldim; Vətən həsrəti çəkdim, gözlərimə qan gəldi; Qürbətdə xan olunca, Vətəndə dilən, gəz; Dağ yeri - duman yeri, Yurd yeri - guman yeri.; Doğma yurd şirin olar; Dünyada Vətəndən əziz nə var? və s. (Bəydili, 2004, s. 56)

2. *Xalqın mənsub olduğu dinlə bağlı olanlar:*

Azərbaycan xalqı VII əsrdən etibarən islam dinini qəbul etmişlər. İslamdan əvvəl də tək tanrıya inanan türklər islamdan sonra daha da mükəmməl bir dinə inanmılar. İslamı qəbul edən Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatında, folklorunda, maddi və mənəvi bütün mədəni dəyərlərində islamın izi, dəsti-xətti mühafizə olunur. O cümlədən də paremioloji vahidlərdə. İslam dini ilə bağlı olan paremioloji vahidlər Azərbaycan dilində xüsusi bir lay təşkil edir.: *Allah dəvəyə qanad versəydi, dünyada uçulmamış dam qalmazdı; Allah pay verəndə yolçunun gözü yumulur; Allah şənbəni cühuda qismət eləsin(İslam aləmində müqəddəs gün və istirahət günü cümə, yəhudilərdə isə şənbə günüdür; həftənin şənbə günü ağır gün olduğundan onu pis adamlara, düşmənlərə arzulayırlar); Molla aş gördü Quranı unutdu, Mollaya bel bağlama; And içəram Məkkəyə , bir də gəlməram təkəyə, Avazın yaxşı gəlir oxuduğun Quran olsa və s.*

3. *Validəynə olan münasibəti əks etdirən paremioloji vahidlər:*

Validəynlərə hörmət və onların müqəddəsliyi Azərbaycan xalqının mədəniyyətində, dünyagörüşündə və dilində mühüm yer tutur. Validəyn-övlad münasibətləri ilə bağlı paremioloji vahidlər — atalar sözləri, məsəllər və deyimlər — bu dərin hörmətin, ehtiramın və məsuliyyətin ifadəsi kimi formalaşmışdır. Azərbaycan dilində validəynə münasibətə dair ifadələr insanın mənəvi tərbiyəsində və sosial davranışlarda əhəmiyyətli rol oynayır. Bu yazıda validəynə olan münasibəti əks etdirən paremioloji vahidlərin dil, mədəniyyət və sosial funksiyaları araşdırılır. **Hörmət və itaət:** *“Ata ocağı müqəddəsdir.”*; “

Bu məsəllərdə validəynlərin qayğısına qalmağın, onlara hörmət və sevgi göstərməyin insanın əxlaqi borcu olduğu qeyd olunur. **Tərbiyə və nəsihət:** *“Atanın sözü, qoyunun dərisi kimidir, hər zaman lazım olur.”*; *“Ana sözü qulağa zərərdir.”* (Hüseynzadə Ə.N. 1985, s. 62).

Validəynlərin övladların tərbiyəsində və həyat yolunda rəhbərlik rolunu ifadə edən bu ifadələr, onların verdiyi nəsihətin dəyərini göstərir.

Azərbaycan mədəniyyətində valideynə hörmət ailənin əsas prinsiplərindən biridir. Paremioloji ifadələrdə bu mövzu milli dəyərlərin, sosial normaların və etnik xüsusiyyətlərin dili vasitəsilə qorunub saxlanmasıdır. Valideynə olan münasibət təkcə ailədaxili əlaqələri deyil, həm də cəmiyyətin ahəngdar inkişafını təmin edən sosial davranış qaydalarını ehtiva edir. Bu ifadələr, eyni zamanda, nəsil-dən-nəslə ötürülən mənəvi dəyərlərin və ənənələrin davamlılığını təmin edir.

Azərbaycan dilində valideynə olan münasibəti əks etdirən paremioloji vahidlər xalqın mənəvi-mədəni sərvətinin, sosial normalarının və ailə əxlaqının əsasını təşkil edir. Bu ifadələr valideyn hörmətinin vacibliyini, onların fədakarlığını və övladların məsuliyyətini vurğulayır. Onların öyrənilməsi və qorunması milli-mədəni irsin qorunması və nəsil-dən-nəslə ötürülməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Əslində bütün xalqlarda ana müqəddəs sayılır. Lakin Azərbaycan xalqında valideynə daha çox hörmət qoyulur və valideynlər daha çox müqəddəs sayılır. Azərbaycan türklərinin ən dəyərli yazılı abidəsi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsində yazılır: “Ana haqqı Tanrı haqqı”. Qədim türklər daim ananı müqəddəs saymış və onu tanrı ilə bərabər tutmuşlar. Azərbaycan dilində ana komponentli paremioloji vahidlər daha çoxluq təşkil edir: *Anası çıxan ağacı qız budaq-budaq gəzər; Anası namaz üstə imiş; ana südü kimi halal olmaq, Ana-bala ətkə dırnaqdır, onları bir-birindən ayırmaq olmaz, Ana əli ağaca da dönsə müqəddəsdir; Ana balası üçün canını oda yaxar; Ana kimi yar olmaz – vətən kimi dövlət-var; Ana uşağa aşı gətirər, analıq yaş; Anadan əziz yenə anadır; Analı qızın özü böyüyər, ansız qızın sözü; Analı quzu – xınalı quzu.; Anam elə çox bilir, kündəni xırda tökür, Atam elə az bilir, ikisini birdən bükür; Ananın ərköyün oğlu hambal olar; Ananın səbri tükənməz olur.; Anasından ayrı düşən quzunu qurd yeyər.; Anasızın gördüyü iş danlaqsız bitməz və s.*

4. Etnoqrafiya ilə bağlı olanlar:

Paremioloji vahidlər — atalar sözləri, məsəllər, deyimlər və sabit ifadələr — xalqın mənəvi-mədəni irsinin ayrılmaz hissəsidir. Onlar yalnız dilin leksik və semantik qatını təşkil etməklə kifayətlənmir, həm də xalqın tarixi, mədəni, sosial və etnoqrafik xüsusiyyətlərini ifadə edir. Azərbaycan dili zəngin paremioloji fonla yanaşı, dərin etnoqrafik məzmun daşıyır. Bu məqalədə Azərbaycan xalqının gündəlik həyatına, adətlərinə, məişət tərzinə və sosial münasibətlərinə işıq salan paremioloji vahidlərin etnoqrafik xüsusiyyətləri araşdırılır.

Azərbaycan xalqının müxtəlif tarixi dövrlərdə formalaşmış yaşayış tərz, kənd təsərrüfatı, ailə-məişət ənənələri, məişət predmetləri, bayramlar və mərasimlər, eləcə də sosial rollar paremioloji ifadələrdə geniş əks olunmuşdur. Bu ifadələr xalqın gündəlik təcrübəsini və dünyagörüşünü əks etdirən bir növ mədəni xəritə rolunu oynayır. **Ailə və sosial münasibətlər:** “*Evdəki çörək kimin əlindədirsə, ev o kəsindir.*” **Bayramlar və mərasimlər:** “*Bayram günü qapılar açıq, qəlblər də açıq olsun.*” Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyini və birlik-əlaqələrə verdiyi önəmi əks etdirir. “*Toyda toyuq da oynayır, el də oynayır.*”

Bu paremioloji ifadələr həm xalqın mədəni yaddaşının qorunması, həm də nəsil-dən-nəslə ötürülməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar həm də ictimai davranış qaydalarını, sosial normaları, dəyərləri və gündəlik həyat təcrübəsini təsvir edir. Etnoqrafik xüsusiyyətləri ilə bu ifadələr mədəni identifikasiyanın və milli mənsubiyyətin simvolik vasitəsinə çevrilir.

Azərbaycan dilindəki etnoqrafik yönümlü paremioloji vahidlər xalqın mənəvi-mədəni həyatının, sosial və ailə münasibətlərinin dilə gətirilməsində əsas vasitədir. Onlar tarixi təcrübə, mədəni dəyərlər və gündəlik həyat nüanslarını əks etdirərək, milli yaddaşın və mədəni kimliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, paremioloji vahidlərin etnoqrafik aspektlərdən tədqiqi xalq mədəniyyətinin daha dərinədən anlaşılması üçün əvəzsiz mənbədir.

Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlərin böyük bir hissəsi etnoqrafik leksika ilə bağlıdır. Etnoqrafik leksika dedikdə xalqın maddi və mənəvi abidələri nəzərdə tutulur. Etnoqrafiya — xalqı öyrənən, təsvir edən, xalqa daha yaxın olan, onun adət-ənənələrini öyrənən bir elm sahəsidir. Azərbaycan dili etnoqrafik leksika ilə bağlı olan sözlərlə çox zəngindir. Bu da xalqımızın çox zəngin adət-ənənələrə mənsubluğundan xəbər verir. Məsələn, *Nişanbazlıq etmək, Toyda oynamaz, vayda ağlamaz, Toydan sonra nağara, xoş gəlmisən mağara və s. Aşıq gördüyünü çağırır*(*Hər bir kəs bildiyi, şahidi olduğuşeydən, gözüylə gördüyündən danışar mənasında işlədilən ifadə*). Bu ifadənin linqvokulturoloji kökü qədim ozan sənətinə gedib çıxır. Tarixən ozanlar, aşıqlar el-el, oba-oba gəzib xalqın xeyir işlərində toylarına dastan söyləyib, aşıq mahnıları idə ediblər. Aşıqlar bir diyarda, mahalda gördükləri hadisələri, əhvalatları digər mahaldakı toylarda da söyləyiblər. **Ev heyvanları ilə bağlı olanlar:** Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlər — atalar sözləri, məsəllər və digər sabit ifadələr — xalqın tarixi yaddaşının, dünya görüşünün və mədəni təcrübəsinin dildə əks olunan formasıdır. Bu ifadələr arasında ev heyvanları ilə bağlı olanlar

xüsusilə diqqətəlayiqdir, çünki bu heyvanlar uzun əsrlər boyu xalqın gündəlik həyatının, təsərrüfat fəaliyyətinin və mənəvi dünyasının ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Bu yazıda ev heyvanları ilə bağlı paremioloji vahidlərin semantik, funksional və mədəni xüsusiyyətləri tədqiq olunur.

Bu ifadələrdə həm mənfi, həm də neytral semantik yüklər var. Məsələn, “itin duası yağışsız olmaz” ifadəsi istehza ilə işlənir və bəd niyyətli şəxslərin istəklərinin reallaşmasına eyham vurur. **Pişik – hiyləgərlik və sakitlik rəmzi:** Pişiklə bağlı ifadələrdə çox vaxt onun ehtiyatlı, səssiz, bəzən isə hiyləgər davranışı vurğulanır. “*Pişiyin duaları siçan üçün deyil.*”; “*Pişik olmadıqda siçanlar bayram edir.*”

Bu ifadələr insan münasibətlərində gizli niyyətləri, fürsətçiliyi və hiyləni obrazlı şəkildə çatdırır. **İnək və öküz – səbr, zəhmət və sadəlik rəmzi:** Azərbaycan kənd həyatında inək və öküz əvəzolunmaz təsərrüfat heyvanları olmuşdur və bu da onların paremioloji sistemdə təmsil olunmasına səbəb olmuşdur. “*Öküzə boynuz verib, keçidən küsərlər.*”; “*İnək nə bilir su bulanıqdır, ya duru.*”

Bu məsələrdə sadəlik, məsuliyyətsizlik və adi insanların düşüncə tərzini obrazlaşdırılır. **Toyuq – bolluq və bərəkət simvolu:** Toyuq kənd təsərrüfatında və gündəlik məişətdə əsas qida mənbələrindən biri olduğu üçün paremiologiyada da tez-tez yer alır. “*Toyuq su içə-içə Allahu yadına salar.*”; “*Sabahkı toyuğun yumurtası olmaz.*”

Burada şükranlıq, bərəkətə hörmət və tutarlı olmayan vədlərin tənqidi mənə daşır. **Eşşək – səbr, zəiflik və tənqid rəmzi:** “*Eşşəyin adını dəyişsən də, xasiyyəti dəyişməz.*”; “*Eşşəyi bəzəsən də, yenə palanını axtarar.*”

Bu ifadələr çox vaxt tənqidi, alçaldıcı və mənfi yüklü kontekstdə işlənir. Eşşək obrazı tənbellik, zəiflik və ya dəyişməz xarakter üçün metafora kimi çıxış edir.

Ev heyvanları ilə bağlı paremioloji vahidlər təkcə dil faktoru deyil, həm də mədəni, sosial və psixoloji kodların daşıyıcısıdır. Bu vahidlər vasitəsilə insanlar ətraf mühiti, qarşılıqlı münasibətləri və gündəlik təcrübəni simvolik şəkildə ifadə edir. Heyvan obrazları insanlara aid xüsusiyyətlərin metaforik ifadə vasitəsinə çevrilir.

Azərbaycan dilindəki ev heyvanları ilə bağlı paremioloji vahidlər xalqın həyat tərzini, təsərrüfat fəaliyyətini və mədəni kodlarını əks etdirən zəngin mənbədir. Bu vahidlərdə heyvanlar yalnız təbiət varlığı kimi deyil, həm də insan xarakterlərinin simvolu olaraq çıxış edir. Onların öyrənilməsi dilin obrazlılığını, xalq təfəkkürünün strukturlarını və etnopsixoloji yanaşmaları anlamaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Düzdür digər Avropa dillərində ev heyvanlarının adları əks olunmuş paremioloji vahidlər daha çoxluq təşkil edir. Lakin azərbaycanlılar da tarixən ev heyvanları saxlamış, onların məişətində, təsərrüfatında bu heyvanların hər birinin müəyyən rolu olmuşdur. Bu ev heyvanları içərisində atın müstəsna yeri vardır. At Azərbaycan türklərində həm də igidlik, cəsurluq simvolu sayılmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oxuyuruq: *At işləməsə,ər öyünməz.*

Ona görə də atla bağlı paremioloji vahidlər dilimizdə çoxluq təşkil etməkdədir. Məsələn, *At oynadıb, meydan sürmək; At oynatmaq (Hökmranqlı etmək, özünün ağa kimi aparmaq).* Atı olan, at sürən insan heç də kasıb sayılmırmış. Bu paremioloji vahidin etno kökləri məhz buna gedib çıxır. *At bir aylıq yolu fikirləşər, dəvə - bir illik, ulaq isə ayağının altındakı; At kişinin qanadıdır; At oğurlanandan sonra axur nəyə gərək; Atı qamçı aparmaz, arpa aparar; Atlı necədirsə, at da elədir* və s.

5. **Çörəklə bağlı olan paremioloji ifadələr:**

Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlər xalqın yaşayış tərzini, dünya görüşünü, mənəvi və mədəni dəyərlərini əks etdirən güclü vasitələrdən biridir. Bu vahidlər arasında “çörək” komponentli ifadələr xüsusi yer tutur. “Çörək” Azərbaycan xalqının mentalitetində yalnız qida elementi deyil, həm də əmək, halal qazanc, bərəkət, hörmət və müqəddəslik anlayışlarını ifadə edən semantik simvoldur. Məhz bu səbəbdən çörəklə bağlı atalar sözləri, məsəllər və sabit ifadələr zəngin semantik yük daşıyır.

“Çörək” anlayışı Azərbaycan paremiologiyasında aşağıdakı əsas mənalara özündə ehtiva edir: **Əmək və zəhmət:** “*Ər nə qədər ərdirsə, çörək o qədər şirindir.*”; “*Zəhmət çəkən çörək yeyər.*”

Bu ifadələrdə çörək əmək nəticəsində qazanılan halal ruzinin simvolu kimi çıxış edir. Burada həm də cəmiyyətin əməyi ucaldan, tənbəlliyi isə pisləyən sosial-mənəvi baxışı əks olunur. **Halallıq və doğruluq:** “*Halal çörək, haram maldan üstündür.*”; “*Halal çörək insanı ucaldar.*”

Bu tip ifadələrdə çörək halal qazancın və mənəvi təmizliyin göstəricisi kimi təqdim edilir. Halal çörəyə hörmət göstərilməsi eyni zamanda dini və etik dəyərlərlə də bağlıdır. **Hörmət və müqəddəslik:** “*Çörəyə and içmək*”, “*Çörək haqqı*”, “*Çörəyə tüpürməzlər*”

Bu ifadələrdə çörək artıq qida və ya qazanc simvolu olmaqdan çıxır, müqəddəs bir dəyərə çevrilir. “Çörək haqqı” ifadəsi insanın bir başqasına qarşı mənəvi borcunu bildirir. Bu, həm də ictimai məsuliyyətin dil formasıdır. **Bərəkət və dolanışqı:** “*Çörəyi verən Allahdır.*”; “*Hər kəs öz çörəyini yeyər.*”

Bu nümunələrdə çörək ilahi bərəkət, ruzi və taleyin rəmzi kimi çıxış

edir. İnsanların gündəlik həyatında bu tip ifadələr ümidi, səbr və Allaha bağlılığı təbliğ edir.

Çörəklə bağlı paremioloji vahidlərin çoxluğu Azərbaycan xalqının kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan, torpaqla, zəhmətlə yaxın yaşayan bir xalq olmasını da göstərir. Eyni zamanda bu ifadələrdə patriarxal ailə modelinin və ictimai münasibətlərin izləri də görünür. Məsələn, “evin çörək sahibi” ifadəsi ailə başçısının rolunu vurğulayır.

Çörək obrazı Azərbaycan paremiologiyasında təkcə maddi qida deyil, həm də mənəvi və mədəni dəyər daşıyıcısıdır. Bu ifadələr xalqın halal zəhmətə olan hörmətini, halal ruziyə bağlılığını, ictimai münasibətlərə dair baxışlarını və dini-etnik dəyərlərini özündə əks etdirir. Çörək anlayışının paremioloji sistemdə bu qədər geniş yer tutması onun sosial və mənəvi funksiyalarının nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Tarixən azərbaycanlılar üçün çörək daim müqəddəs olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, dünyadakı ilk çörək muzeyi də Azərbaycanda açılmışdır. Çörəklə bağlı paremioloji vahidlərin dildə çoxluğu da bu faktı təsdiq edir. Məsələn, *Çörək Qurandan irəlidir; Bir tikənin qədrini bilməyən, min tikənin qədrini bilməz; Çörək itirən çörək tapmaz; İsti çörək təndirdən, minnəti yox pendirdən;* kimi ifadələr müxtəlif dövənlərdə dildə öz aktivliyini qorumuşdur.

Azərbaycan dilindəki paremioloji vahidlərin ekstralingvistik xüsusiyyətləri olduqca çox və zəngindir. Məhz bu səbəbdən ekstralingvistik amillərin təsnifat bəndələrini çoxaltmaq da mümkündür. Məqalənin tam mətnində bunlar haqqında apardığımız araşdırmanı daha geniş şəkildə təqdim edəcəyik.

Azərbaycan dilindəki paremioqji vahidlərin ekstralingvistik xüsusiyyətləri onların mənasını yalnız leksikoqrafik, semantik və sintaktik kateqoriyalarla məhdudlaşdırmır. Bu vahidlər xalqın tarixi-mədəni keçmişini, coğrafi şəraitini, sosial və ailə ənənələrini, psixoloji-mənəvi təfəkkürü və dini-etik dəyərlərini dil vasitəsilə daşıyır. Paremioqji vahidlərin öyrənilməsi dilçiliklə yanaşı folklorşünaslıq, etnologiya və mədəniyyətşünaslıq sahələri üçün də vacibdir. Belə tədqiqatlar milli kimliyin möhkəmlənməsində, xarici dillərlə müqayisədə unikallığın qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

21. Bəydili (Məmmədov) C. Atalar sözü. Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 264 s.
22. Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı, “Təhsil”, 2009, 560 səh.
23. Hüseynzadə Ə.N. Atalar sözü. B., Yazıçı, 1985, 690 s.

Rus dilində

24. Гамидов И. Философия грамматики паремиио-фразеологических единиц. Учебное пособие. 2-е изд. Баку:Мутарджим, 2017.-368 стр.
25. Майтиева Р.А., Зайдиева Л.М. Паремии как особая система значащих единиц языка мир науки, культуры, образования. № 5 (90) 2021, с.371-373

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KAUZATİV FORMALARIN MƏNŞƏYİNİN ROMAN DİLLƏRİNDƏ EYNI QRAMMATİK MƏNANI İFADƏ EDƏN VASİTƏLƏRLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Leyla Yusifova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

lelayusifova87@mail.ru

Xülasə

Kauzativ forma bir neçə konstantdan ibarət olan kauzativ situasiyanın əsas konstantını, kauzasiya münasibətini ifadə edir. Kauzasiya latınca *causare* (*səbəb*) sözündəndir, hadisələr, situasiyalar arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsini bildirən anlayışdır. Azərbaycan dilində kauzasiya ifadə edən şəkilçilərə iki fərqli yanaşma var: 1) Həmin formalar icbar növü yaradır. 2) Bu formalar sadəcə feilin valentliyini artırır. Azərbaycan dilində sözügedən formalardan məhsuldar olanları *-it⁴* (*t*), *-dır⁴* şəkilçiləridir. Kauzasiya bütün dillərdə bu və ya digər şəkildə ifadə olunur. Çünki bu anlayış bütün xalqların təfəkküründə mövcuddur. Lakin dillər tipoloji cəhətdən fərqli olduğundan heç də bütün dillərdə belə bir grammatik məna yoxdur. Hər bir dilin grammatik imkanları fərqlidir. Bu səbəbdən bəzi dillərdə hər hansı bir grammatik forma, eləcə də kauzativ forma mövcud olmaya bilər. Hətta kauzativ formanın mövcud olduğu dillərdə belə sözügedən formalar bir-birindən fərqlənir. Belə ki, aqlütinativ sintetik quruluşlu türk dillərində kauzasiyanın ifadəsi şəkilçilər vasitəsilə olursa, flektiv analitik quruluşlu roman dillərində eyni grammatik məna köməkçi feillər vasitəsilə ifadə olunur. Fransız dilində bu, *faire*, ispan dilində *hacer*, italyan dilində *fare*, portuqal dilində *fazer*, rumın dilində *a face*, german dil qrupundan olan ingilis dilində isə *to make* köməkçi feilləridir. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində kauzasiyanın grammatik ifadəsi şəkilçilər, roman dillərində isə köməkçi feillər vasitəsilə baş tutur. Lakin eyni grammatik mənanı ifadə edən fərqli grammatik vasitələrin inkişafında vahid qanunauyğunluq sezilir. Bu da fərqli dillərdə onların hamısına aid ümumi cəhətlərin olduğunu, onların sanki ümumi bir nümunə əsasında yarandığını təsdiqləyir.

Açar sözlər: *kauzasiya, kauzativ, şəkilçi, köməkçi feil, sintetik, analitik.*

Abstract

A causative form expresses the main constant of a causative situation, consisting of several constants, i.e. a causation. Causation comes from the Latin word *causare* (*cause*) and is a concept that refers to the cause-effect relationship between events, situations. There are two different approaches to the suffixes expressing causation in Azerbaijani: 1) They create the causative voice of the verb. 2) They simply increase verb valence. In Azerbaijani, the productive ones among them are the suffixes *-it⁴* (*t*), *-dir⁴*. All languages express causation in one way or another. Because this concept exists in the mind of all nations. However, since languages are typologically different, not all languages have such a grammatical meaning. Every language has different grammatical possibilities. Therefore, some languages may lack any grammatical form, including the causative. Even in languages possessing the causative form, these forms exhibit differences. Thus, in Turkic languages with an agglutinative synthetic structure, causation is expressed through suffixes, whereas in Romance languages with an inflected analytical structure, the same grammatical meaning is expressed through auxiliary verbs. These are the auxiliary verbs, such as *faire* in French, *hacer* in Spanish, *fare* in Italian, *fazer* in Portuguese, *a face* in Romanian, *to make* in English, which originates from Germanic languages. As can be seen, the grammatical expression of causation in Azerbaijani is realized through suffixes, and in Romance languages through auxiliary verbs. However, a common regularity is observed in the development of different grammatical means expressing the same grammatical meaning. This confirms that different languages share common features and appear to be based on a common pattern.

Key words: *causation, causative, suffix, auxiliary verb, syntetical, analytical.*

Kauzativ forma deyəndə kauzasiyanın, yəni səbəbiyyətin qrammatik təzahürü nəzərdə tutulur. Kauzasiya latınca *causare* (*səbəb*) sözündəndir. Kauzasiyanın dildə ifadəsi fərqli üsul və vasitələrlə baş tutur. Bu işdə Azərbaycan dilində kauzasiya münasibətini ifadə edən *-it⁴* (*t*) və *-dir⁴* kimi məhsuldar şəkilçilərin mənşəyinin roman dillərində kauzasiya münasibətini analitik üsulla ifadə edən köməkçi feillərlə müqayisəli tədqiqi yer alır. Əslində, bu qəbildən olan şəkilçilər sırasında *-ir⁴*, *-iz⁴* və digər şəkilçilər də var. Azərbaycan dilində kauzasiya münasibətini ifadə etdiyi qeyd edilən bu formalar şəkilçilər olduğuna görə morfoloji kauzativ hesab edilir. V.P.Nedyalkov və G.G.Silnitskiy yazırlar ki, “*morfoloji kauzativ qaydalı və*

məhsuldar üsulla yaranana deyirik” (Недялков В.П., Сильницкий Г.Г. 1969; 25). Yəni bu halda kauzativ artıq qrammatik vahid kimi başa düşülür, çünki o, qaydalı şəkildə feillərə əlavə olunaraq səbəbiyyət mənasını ifadə edir. Hər hansı anlayışın dildə ifadəsi morfoloji vasitələrlə baş tutursa, burada eyniadlı qrammatik kateqoriyanın mövcudluğundan danışmaq olar. Səbəbiyyət anlayışı dildə digər vasitələrlə də ifadə olunur. Ancaq anlayışın həmçinin qrammatik ifadəsinin də mümkünlüyü kauzativliyə qrammatik kateqoriya kimi yanaşmağa əsas verir. Belə ki, kauzativlik feilə aid qrammatik kateqoriyadır. Bu iş kauzativ formaların mahiyyəti, strukturu və s. kimi məsələlərin həllini nəzərdə tutmadığına, sadəcə konkret kauzativ formaların mənşəyinin tədqiqinə yönəldiyinə görə kauzativlik haqqında verdiyimiz bu ümumi məlumatla kifayətlənirik.

Azərbaycan dilində qeyd etdiyimiz bu kauzativ formalara Azərbaycan dilçiliyində iki yanaşma olmuşdur. Belə ki, əvvəlcə bu formalar feilin icbar növünü yaradan şəkilçilər kimi dəyərləndirilərək nəzərdən keçirilmiş, eyni zamanda bu şəkilçilərə təsirliliyin qrammatik təzahürü kimi baxılmışdır (Mirzəyev H.İ. 2006; Şirəliyev M.Ş., Abdullayev K.M. 1986; Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. 2002; Tanrıverdi Ə.V. 2012; Дмитриев, Н.К. 1962; Щербак А.М. 1981). Lakin Azərbaycan dilçiliyində həmçinin qeyd etdiyimiz bu şəkilçilərin feilin növ kateqoriyasına aid edilməməli olduğu fikri də olmuşdur. V.Sultanov bunu sözügedən şəkilçiləri digər növ şəkilçiləri ilə müqayisə edərək belə əsaslandırır: “...bəhs etdiyimiz növ şəkilçilərindən fərqli olaraq bunların feilə əlavəsi onun təkcə sintaktik yox, həm də semantik valentliyini dəyişir. Məsələn, *Şam söndü cümləsində feilin bir semantik aktantı (patiens) varsa, ondan törəmə Əhməd şamı söndürdü konstruksiyasında bura agens də əlavə olunur*” (Sultanov V. 1997: 55). Dilçi ikinci əsaslı fərqi isə həmin şəkilçilərin referentiv səviyyədə yeni situasiyanın meydana çıxdığına işarə etdiyini göstərir (Sultanov V. 1997: 55). Son olaraq demək olar ki, bu şəkilçilər feilin növünü yaratmır, sadəcə feilin sintaktik və semantik valentliyini artırmağa xidmət edir.

Bəs bu formaların mənşəyi nə ilə bağlıdır? S.Cəfərov bu şəkilçiləri feildən feil düzəldən şəkilçi hesab edərək yazır ki, “*türk dillərinə məxsus yazılı abidələrin meydana çıxdığı dövrdən indiyə qədər mövcud dil materiallarında bu şəkilçilərin mənşəyini müəyyənləşdirə biləcək tutarlı bir dil hadisəsinə rast gəlmirik*” (Cəfərov S.Ə. 1960: 116). V.Banq -t şəkilçisinin mənşəyini et feili ilə əlaqələndirir (bax: Щербак А.М. 1981: 121). A.N.Kononov isə -t şəkilçisinin -tir ilə eyni mənşəyə malik olduğunu və onun bir variantı olduğunu söyləyir (Кононов, А.Н. 1960: 194).

P.İ.Kuznetsov da bu fikri təsdiqləyir (Кузнецов П.И. 1985: 37). Dilçi aqlütinasiya nəzəriyyəsinə əsaslanaraq *-t* şəkilçisini *-tur* morfeminin allomorfu hesab edir (Кузнецов П.И. 1985: 38). Fikrimizcə, aqlütinasiya nəzəriyyəsinə istinad etmək olar, lakin bu nəzəriyyə *-t* şəkilçisinin mənşəyini *-tur* morfeminə apara bilməz. Bu şəkilçilər ayrıca formaldır və *-it* forması *-tır* formasından daha qədim görünür. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də *-it⁴* şəkilçisi *-tır⁴* şəkilçisindən daha çox işlək olmuşdur. Məsələn, ...*bengü taş tokıtdım* (Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. 1993: 71) (*Əbədi daş hördürdüm (toxutdum)*). *Örgin anta yaratıtdım, çit anta tokıtdım...* (Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. 1993: 147). (*Sarayı orda yaratdırdım, divarları orda hördürdüm*). F.Boppun aqlütinasiya nəzəriyyəsinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, dildə qrammatik məna ifadə edən şəkilçilər söz köklərindən törəyir. Dilçi hind-Avropa dillərində feilin şəxs şəkilçilərinin, feil formalarının necə yaranmasını göstərmək üçün bu fərziyyələrdən çıxış edir. Bu da dilçilikdə aqlütinasiya nəzəriyyəsi adı ilə tanınır (bax: Rəcəbli Ə.Ə. 2007: 104). Bu nəzəriyyəyə əsaslanaraq *-it⁴* (*t*) şəkilçisinin *et* feilindən törəməsini iddia etmək olar. Məlumdur ki, *etmək* feili təsirli feildir. Təsadüfi deyildir ki, *-it⁴* (*t*) şəkilçisi ilə yaranan əsaslar da təsirli olur. Bu feil həm də polisemantikdir və buna görə də müxtəlif leksik mənaya malik adlarla işlənmək qabiliyyətinə malikdir. Deməli, *etmək* feilinin dildə işlənmə tezliyi də yüksəkdir.

Bütün bunlara əlavə olaraq şəkilçinin fonetik quruluşu da bu şəkilçinin əsasında *etmək* feilinin durduğuna dair iddianı sübut etməyə kömək edir. A.M.Şerbak qeyd edir ki, “*-at, -it olan əsasların semantikasi və morfoloji göstəricisinin xarici görünüşü -at, -it affiksinin et köməkçi feilindən inkişaf etməsi haqqındakı fərziyyələri ciddi qəbul etməyə imkan verir: müq. et: karaçay dilində alkış et, tuz et, tinç et, qaraqalpaq dilində qurs et, türk dilində kaybet (kayb et), türkmən dilində bar et, yok et, lap et və s.*” (Шербак А.М. 1981: 150). Fikrimizcə, dilin inkişafının daha əvvəlki mərhələlərində *etmək* feili bir polisemantik feil kimi müstəqil leksik vahid olaraq intensiv şəkildə işlənmiş, sonrakı dövrlərdə adlarla birləşərək köməkçi funksiyada da çıxış etmiş, daha sonra isə feil kök və əsaslarına qoşularaq kauzativ şəkilçi formasına düşmüşdür. *-It⁴* şəkilçisinin əsasında durduğunu iddia etdiyimiz *etmək* feili müasir Azərbaycan dilində həm müstəqil leksik vahid, həm də köməkçi feil kimi işlənir. A.M.Şerbak köməkçi feillərdən danışarkən bu feillərin bir qrupunun müvafiq olaraq adlardan mürəkkəb feillər düzəltmək məqsədinə xidmət etdiyini qeyd edir və *eyle, et, kıl, ur* feillərini misal göstərir (Шербак А.М. 1981: 134). Müəllif eyni əsərin digər bir hissəsində məhsuldarlığı saxlanılan köməkçi

feillər sırasında *et* feilini də göstərir (Щербак А.М. 1981: 139). Alim həmçinin qeyd edir ki, “... ayrıca affiks formaları mürəkkəb feil formaları ilə çoxalır və paralel şəkildə mövcud olur: müq. et: türk dilində *kaybet* (<*kayb et*-), *kaybol* (<*kayb ol*-), *seyret* (<*seyr et*-); özbək dilində *yukat* (<*yuk et*-), *qapir* (<*qap ur*-)” (Щербак А.М. 1981: 139).

Qeyd edək ki, qədim türk dilində yalnız *etmək* deyil, *qurmaq*, *yaratmaq* mənalarında işlənən *yapmaq*, *kılmak* feilləri də olmuşdur. Məsələn, ...*soğdak*, *Tabğaçka Sələnə Baybalık **yapıtı** bertim* (Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. 1993: 148) (*Soğdalılara, tabğaçlara Selenqada (Selenqa çayı sahili) Baybalık şəhərini salmağı əmr etdim*). ...*cığay bodunıǵ bay **kultum**, az bodunıǵ üküş **kultum*** (Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. 1993: 74) (...*yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim*). Lakin abidələrin dili göstərir ki, bu feillərin heç biri *etmək* feili qədər məhsuldar olmamışdır. Həmçinin *etmək* feilinin daha qədim olduğu da görünür.

Onu da qeyd edək ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində *etmək* feilinin *it* variantı da *qurmaq*, *yaratmaq*, *təşkil etmək* mənalarında işlənmişdir. Məsələn, *Ança bodun kop **itdim*** (Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. 1993: 70) (*O qədər xalqı tam təşkil etdim*). *Tölis, tarduş bodunıǵ anta **itmis***... (Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. 1993: 72). (*Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş*). Ə.Rəcəblinin fikrincə, *it et* feilinin dialekt variantıdır və *et* feilindən daha qədim mənşəyə malikdir (Раджабли А.А. 2009: 19). Bütün bu faktlar –*it*⁴ şəkilçisinin əsasında *et* (*it*) feilinin durduğunu söyləməyə əsas verir.

Azərbaycan dilində işlənən kauzativ şəkilçilərdən biri də –*dir*⁴ şəkilçisidir. Dilçilərin –*dir*⁴ morfeminin mənşəyi haqqında mülahizələri müxtəlifdir. P.İ.Kuznetsov bu şəkilçinin mənşəyini *tur* (*durmaq*) feili ilə bağlayır (Кузнецов П.И. 1985: 38-39). Hətta bəzi dilçi-tədqiqatçılar –*dir*⁴ morfeminin digər təsirlilik ifadə edən şəkilçilərdən daha qədim olduğunu düşünürlər. Belə ki, V.Şott –*ır* şəkilçisindən danışarkən onun –*dir* şəkilçisindən törədiyini söyləyir (bax: Раджабли А.А. 1982: 68). Fikrimizcə, –*dir*⁴ forması digər təsirlilik ifadə edən formalardan daha gəncdir və bu şəkilçi iki təsirlilik ifadə edən şəkilçinin birləşməsindən yaranmışdır. A.N.Kononov affikslərin qovuşmasının iki vacib xüsusiyyətini qeyd edir: “1) *İki və ya daha çox funksional olaraq yaxın və ya sinonim şəkilçilərin qovuşması* 2) *Funksional baxımdan fərqli şəkilçilərin qovuşması*” (Кононов А.Н. 1976: 17; Кононов А.Н. 1971: 115). Türkoloq fuziya nəzəriyyəsiindən çıxış edərək yazır: “*Ehtimal edilir ki, -tur affiksi ikiobrazlıdır və iki biobrazlı affiksdən (-t/d+⁰r) ibarətdir*” (Кононов, А.Н. 1960: 181). Bu fikri dəstəkləyərək qeyd etmək istəyirik ki, –*dir*⁴ morfemi

funksional cəhətdən yaxın $-it^4$ (t) və $-ir^4$ morfemlərinin qovuşmasından yaranmışdır. Hər iki şəkilçi müasir dilimizdə də kauzativ şəkilçidir. Alimin fikrini qədim türk yazılı abidələrinin dili də sübut edir. Abidələrin dilində kauzativlik bildirən vasitə kimi $-it^4$ (t) şəkilçisinə daha çox rast gəlinirdi halda, $-tur$ şəkilçisinin o qədər də məhsuldar olmadığı müşahidə edilir. Bu fakt $-dir^4$ morfeminin digər təsirlilik ifadə edən şəkilçilərdən qədim olmadığını, əksinə, daha gənc olduğunu sübut edir. B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva bu şəkilçidən bəhs edərkən qeyd edirlər ki, “... $-tir/-tir$ affiksində $-t$ və $-ir/-ir$ hissələrini ayırmaq olar- $-ir/-ir$ çoxdəfəlik mənasını bildirir” (Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. 2002; 264). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, $-ir^4$ şəkilçisi də müasir Azərbaycan dilində işlənən kauzativ şəkilçilərdən biridir. Məsələn, *qaçıрмаq*, *bişirmək*, *uçurmaq*, *itirmək*, *keçirmək* və s. “Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatikası” əsərində türk dillərində bu şəkilçinin vaxtilə icbar növ şəkilçisi olması qeyd edilir (Şirəliyev M.Ş., Abdullayev K.M. 1986; 63). $-It^4$ (t) şəkilçisində olduğu kimi, $-ir^4$ şəkilçisinin də aqlütinasiya nəzəriyyəsinə əsaslanaraq *ur* (*vurmaq*) feilindən yarandığını söyləyə bilərik. Fikrimizcə, adlarla birləşərək mürəkkəb feil əmələ gətirən *vurmaq* feili dilin inkişafının sonrakı dövrlərində feillərlə də birgə işlənməyə başlamış və köməkçi feildən kauzativ şəkilçiyə doğru inkişaf etmişdir. Xatırladaq ki, yuxarıda A.M.Şerbakın qeyd etdiyi köməkçi feillər içərisində *ur* feili də var (Шербак А.М. 1981: 134). Deməli, məhsuldar köməkçi feillər mürəkkəb feil formalarını yaratmışdır. Fikrimizcə, *ur* (*vurmaq*) feili də belə inkişaf yolu keçmişdir. Müasir Azərbaycan dilində dilində tərkibində *vur* komponenti olan *zəng vurmaq*, *baş vurmaq*, *mürgü vurmaq*, *laqqırtı vurmaq*, *tənə vurmaq*, *dövrə vurmaq*, *göz vurmaq* kimi mürəkkəb feillərin mövcudluğu *vurmaq* feilinin köməkçi feil funksiyasında işlənməsini sübut edir. *Ur* (*vurmaq*) feilinin təsirli və polisemantik təbiəti bu leksik vahidin köməkçi feilə doğru inkişafına imkan yaratmışdır. Ə.Rəcəbli *ur* feilindən bəhs edərkən onu funksional-köməkçi feil adlandırır (Rəcəbli Ə.Ə. 2002: 322). Digər türk dillərində də *ur* feilinin köməkçi funksiyada işlənməsi mümkündür. A.A.Yuldaşevə görə, “*köməkçi sözün tammənəli sözlə birləşməsi, özü də şəkilçiləşməsi ya söz yaradıcılığı (əsasən, bu, başqırd dilindəki it-etmək tipli funksional köməkçi sözlər və ya bol-olmaq tipli köməkçi sözlər seriyasının köməyi ilə adlardan düzələn feillərdir), ya da tammənəli sözlərin qrammatik mənalarını aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır*” (Юлдашев А.А. 1965: 62). Gördüyümüz kimi, türk dillərindən olan Azərbaycan dilində qeyd etdiyimiz kauzativ şəkilçilərin əsasında köməkçi feillər, həmin köməkçi feillərin feillərin əsasında isə eyniadlı

müstəqil feil kimi işlənən leksik vahidlər durur. Bəs analitik quruluşa malik roman dillərində vəziyyət necədir?

A.M.Şerbak yazır ki, “kauzasiya heç də bütün dillərdə morfoloji vasitələrlə ifadə edilmir, dünyanın bir çox dillərində bu məqsədə məsdər formalarının təhrik və ya yarıttəhrik semantikalı feillərlə birləşməsi-analitik kauzativ adlanan birləşmə xidmət edir, müqayisə üçün; rus dilində *заставлять, побуждать, вынуждать, принуждать, допускать, позволять*, ingilis dilində *make, cause, force*, fransız dilində *faire, laisser*” (Шербак А.М. 1981: 119). Roman dillərində də vəziyyət belədir. Bu dillərdə türk dillərindən fərqli olaraq kauzativlik şəkilçilərlə deyil, köməkçi feillərlə ifadə olunur. Burada biz onlardan yalnız leksik vahid, yəni müstəqil feil kimi işlənərkən *etmək, nəyisə hazırlamaq, qurmaq, yaratmaq* mənalarını ifadə edən köməkçi feilləri tədqiqata cəlb edirik. Bunlar fransız dilində *faire*, ispan dilində *hacer*, italyan dilində *fare*, portuqal dilində *fazer*, rumın dilində *a face* feilləridir. German dil qrupundan olan ingilis dilində də bu funksiyanı *etmək, qurmaq, yaratmaq, nəşə hazırlamaq* mənalarını ifadə edən *to make* feili yerinə yetirir. Adı çəkilən dillərdə kauzativlik ifadə edən digər köməkçi feillər olsa da, ən çox işlənənlər qeyd etdiklərimizdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, həmin feillər müstəqil işlənərkən *etmək, hazırlamaq, düzəltmək, qurmaq* və s. mənalar ifadə edir. Lakin kauzativlik bildirərkən həmin feillər artıq leksik mənaya malik olmur, qrammatik mənə ifadə edən qrammatik forma kimi çıxış edir. Məsələn, fransız dilində *Jean a fait manger les pommes à Marie* (Rosen S.T. 1992: 79) (*Jan almaları Meriyə yedirdi*), *Je ferai écrire une lettre au directeur par Jean* (Comrie B. 1976: 263) (*Mən Jana direktora məktub yazdıracağam*), italyan dilində *Giovanni ha fatto riparare la macchina a Mario/da Mario* (Folli R., Heidi H. 2007: 201) (*Covanni maşını Marioya təmir etdirdi*), *Maria fa lavorare Giovanni* (Rosen S.T. 1992: 80) (*Mariya Covannini işlədir*) (italyan), ispan dilində *María hizo arreglar el coche a Juan* (Rosen S.T. 1992: 80) (*Mariya Xuana maşını təmir etdirdi*), *María hizo trabajar a Juan* (Rosen S.T. 1992: 80) (*Mariya Xuani işlətdi*), portuqal dilində *Fiz o polícia lavar a roupa* (Soares C., Wood J. 2021: 213) (*Mən polis məmuruna paltarları yudurdum*), *Fiz a árvore crescer* (Soares C., Wood J. 2021: 215) (*Mən ağacı böyütdüm*), rumın dilində *Paul îi face pe elevi să-l citească pe Proust* (Scurtu G., Rădulescu A. 2001: 69) (*Paul şagirdlərə Prustu oxutdurur*), *Intâmplarea aceasta mă face să plâng* (Scurtu G., Rădulescu A. 2001: 71) (*Bu hadisə məni ağladır*), german dil qrupundan olan ingilis dilində “*You’ll make me cry-don’t make me cry,*” said Faye (Steinbeck J.E. 2001: 44)

(“*Məni ağladacaqsan, ağlatma məni*”, - *Feye dedi*) cümlələrində müvafiq olaraq *faire, fare, hacer, fazer, a face, to make* formaları kauzativlik ifadə edir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu dil vahidləri həmçinin müstəqil feil kimi *etmək, hazırlamaq, qurmaq, yaratmaq* mənasını bildirir. Eyni zamanda bu feillər Azərbaycan dilindəki kimi isim, sifət və digər ad bildirən nitq hissələri ilə birlikdə də müstəqil olaraq işlənir. Məsələn, rumın dilində *Maria şı-a făcut o rochie* (Scurtu G., Rădulescu A. 2001: 72) cümləsinə baxaq. Burada *a face* kauzativ kimi yox, müstəqil feil kimi işlənmişdir. *A face o rochie don düzəltmək, tikmək* deməkdir. Yəni *Mariya özünə don tikdi (hazırladı)*. Lakin Q.Skurtu və A.Radulesku rumın dilində bu cümlənin iki mənada işləndiyini qeyd edirlər: 1) *Aktant Mariya faktitiv feilin hərəkətinin icraçısıdır (Donu Mariya özü tikir). Burada biz faktitiv olmayan konstruksiya ilə üz-üzəyik.* 2) *Aktant Mariya tətikləyəndir, icraçı isə fərqlidir (bu situasiyada dərzidir)* (Scurtu G., Rădulescu A. 2001: 72). Cümlə hər iki cür anlaşılsa da, qrammatik olaraq burada *a face* kauzativ funksiya bildirən qrammatik vahid deyil, leksik vahiddir. Digər roman dillərində də müvafiq feillərin leksik vahid kimi işlənməsinə baxaq. İspan dilində *Juan hizo un pastel* (Rosen S.T. 1992: 93) (*Xuan tort hazırladı*), italyan dilində *Gianni ha fatto una telefonata a Maria* (Rosen S.T. 1992: 93) (*Canni Mariyaya telefon zəngi etdi*), fransız dilində *Jean a fait un bateau* (Rosen S.T. 1992: 93) (*Jan bir qayıq düzəltdi*), ...*il voulait faire des essais* * (*o, sınaqlar etmək istəyirdi*), german dil qrupundan olan ingilis dilində *Cathy made two cups of tea* (Steinbeck J.E. 2001: 27) (*Keysi iki fincan çay hazırladı*), *They made maps* (Steinbeck J.E. 2001: 2) (*Onlar xəritələr düzəldilər*) cümlələrində müvafiq olaraq *hacer, fare, faire, to make* feilləri kauzativ funksiyada deyil, leksik vahid, yəni müstəqil feil kimi işlənmişdir.

Türk dilləri ailəsindən olan Azərbaycan dilindəki kauzativ şəkildə hind-Avropa dilləri ailəsinin roman qrupu dillərindəki kauzativ formaların mənşəyini araşdırarkən qarşılaşdırılan dillərdə sözügedən formaların inkişafında eyni linqvistik prosesin getdiyini müşahidə edirik. Daha doğrusu, əvvəlcə roman dillərinin hər birində və german qrupundan olan ingilis dilində kauzativ köməkçi feillərlə yanaşı eyni fonetik quruluşlu müstəqil feillərin, yəni leksik vahidlərin mövcudluğu bizi bu dil vahidləri arasında bir bağlılıq olduğunu düşünməyə sövq etdi. Çünki R.A.Budaqov

* https://fr.wikisource.org/wiki/Une_vie

da qeyd edir ki, “*grammatika insan təfəkkürünün uzun sürən abstraktlaşdırma fəaliyyətinin nəticəsidir, təfəkkürün çox böyük müvəffəqiyyətlərinin göstəricisidir... Məhz buna görə də biz qrammatik semantikanın- kateqoriyalar semantikasının spesifikasiy haqqında leksik semantika ilə, ayrı-ayrı sözlərin semantikasi ilə müqayisədə danışırıq*” (Budaqov R.A. 1956: 148). Buna görə də müəllif həmçinin vurğulayır ki, “*qrammatik formantlar (şəkilçilər, önlüklər, bağlayıcılar və s.) leksik cəhətdən müstəqil olan sözlərdən törənməklə, adətən, həmin sözlərlə əlaqəni kəsir və öz daxili qanunları üzrə inkişaf etməyə başlayır*” (Budaqov R.A. 1956: 147). Bu tədqiqatda geneoloji və tipoloji cəhətdən fərqli olan Azərbaycan dili və roman dillərində eyni qrammatik mənənin eynimənəli leksik vahidlərdən törəməsi də aydın oldu. 1961-ci ildə dil universaliləri konfransında C.Qrinberq, Ç.Osqud və C.Cenkinson tərəfindən yazılmış “Dil universaliləri memorandumu” əsərində qeyd edilir ki, “*dillər bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, onlar sanki bir ümumi nümunə əsasında yaranmışdır... Dillər hədsiz dərəcədə müxtəlif olsa da, hamısı eyni model əsasında qurulmuş, düzəlmiş olur*” (bax: Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. 1982: 272). Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, həm Azərbaycan, həm də fransız, ispan, italyan, portuqal, rumın və ingilis dillərində kauzativlik ifadə edən qrammatik vahidlər *etmək* leksik mənasına malik müstəqil feillərdən, yəni leksik vahidlərdən törəmişdir. Birincisi aqlütinativ sintetik quruluşda olduğuna görə burada inkişaf müstəqil feildən (leksik vahiddən) köməkçi feilə, köməkçi feildən şəkilçiyə qədər gedib çıxmışdır. Digərlərində isə analitik quruluş səbəbindən inkişaf müstəqil feildən (leksik vahiddən) köməkçi feilə qədər gedə bilmişdir. Onu da qeyd edək ki, əslində, Azərbaycan dilindəki köməkçi feil mərhələsi ilə qeyd edilən digər dillərdəki köməkçi feil mərhələsində də fərqli xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Lakin bu, digər tədqiqatın mövzusu olduğuna görə bu barədə burada bəhs etməyəcəyik. Sonda qeyd etmək istəyirik ki, tamamilə fərqli dillərin inkişafında vahid qanunauyğunluğun olması dillərdə onların hamısına aid ümumi cəhətlərin olduğunu, onların sanki ümumi bir nümunə əsasında yarandığını təsdiq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan dilində

1. Budaqov R.A. (1956) Dilçiliyə dair очерklər. Bakı, Azərnəşr, 291 s.
2. Cəfərov S.Ə. (1960) Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşriyyatı, 203 s.
3. Mirzəyev H.İ. (2006) Azərbaycan dilində feil. Bakı, Elm, 520 s.

4. Rəcəbli Ə.Ə. (2007) Dilçilik tarixi: 2 cildə, I cild. Bakı, Nurlan, 527 s.
5. Rəcəbli Ə.Ə. (2002) Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, Bakı Universiteti, 475 s.
6. Rəcəbov Ə.Ə., Məmmədov Y.Q. (1993) Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı, 400 s.
7. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. (2002) Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı, Səda, 380 s.
8. Sultanov V. (1997) Azərbaycan dilində valentlik dəyişən kateqoriyalar. Bakı, Elm, 97 s.
9. Şirəliyev M.Ş., Abdullayev K.M. (1986) Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə. Morfolojiya. Bakı, Elm, 134 s.
10. Tanrıverdi Ə.V. (2012) Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 464 s.
11. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. (1982) Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı, Maarif, 328 s.

Rus dilində

12. Дмитриев, Н.К. (1962) Строй тюркских языков. Москва, Восточной литературы, 607 с.
13. Кононов, А.Н. (1960) Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва-Ленинград, Академии Наук СССР, 446 с.
14. Кононов А.Н. (1976) О природе тюркской агглютинации. Вопросы языкознания. №4, Москва: Наука, с. 3-17
15. Кононов А.Н. (1971) О фузии в тюркских языках. Структура и история тюркских языков. Москва, Наука, 211 с.
16. Кузнецов П.И. (1985) Глагол тур (тар) и понудительный залог. Советская тюркология, №6, с. 36-41
17. Недялков В.П., Сильницкий Г.Г. (1969) Типология морфологического и лексического каузативов. В.П. Недялков. Типология каузативных конструкций. Ленинград, Наука, 311 с.
18. Раджабли А.А. (2009) Глаголообразование в языке орхон-енисейских памятников. Баку, Нурлан, 340 с.
19. Раджабли А.А. (1982) Залоги глагола в языке орхон-енисейских памятников. Баку, АГУ, 86 с.
20. Щербак А.М. (1981) Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград, Наука, 191 с.
21. Юлдашев А.А. (1965) К проблеме аналитизма в тюркских языках. Вопросы языкознания. №2, Москва: Наука, с. 55-65

İngilis dilində

22. Comrie B. (1976) The syntax of causative constructions: cross-language similarities and divergences. Syntax and semantics. Edited by Masayoshi Shibatani. Volume 6. New York, San Francisco, London: Academic press, p. 261-312
23. Folli R., Heidi H. (2007) Causation, obligation, and argument structure: on the nature of little v. Linguistic Inquiry 38: p. 197–238.
24. Rosen S.T. (1992) The case of subjects in the Romance causative. Kansas working papers in linguistics. Edited by Linn M.S. and Oliveiro Giluia R.M. Volume 17, №1, p. 79-113
25. Scurtu G., Rădulescu A. (2001) La structure factitive-causative faire+Inf. du français et ses équivalents en roumain. Estudis Romànics, volume 23, p. 66-76
26. Soares C., Wood J. (2021) Locative Causatives in European Portuguese as Voice Alternations. University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics 27 (1), p. 213–220.
27. Steinbeck J.E. (2001) East of Eden. London, Longman, 112 p.
28. https://fr.wikisource.org/wiki/Une_vie

XOYRATLARIN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ləman Vaqifqızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

leman.suleymanova.2018@mail.ru

Xülasə

Azərbaycanda İraq türkmən xoyratları, onların xüsusiyyətləri haqqında müəyyən qədər danışılmışdır. Amma dil xüsusiyyətləri haqqında geniş və əhatəli bir tədqiqata rast gəlmirik.

Folklor mətnlərinin dilinin dərinədən öyrənilməsinin bu sahənin önəmli məsələlərindən biri olduğunu düşünürük. Çünki mətnlərin dil xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərək onun haqqında müəyyən qədər məlumat almaq mümkündür. Mətnin dil xüsusiyyətləri onun hansı əraziyə aid olması, söyləyicinin cinsi, hətta mətnin saxta olub-olmaması haqqında da önəmli ipucları verə bilər.

Bu yazımızda İraq türkmən İbrahim Rauf Tərzidən topladığımız xoyratların dil xüsusiyyətlərindən bəhs etmişik. Materialları qeydə alarkən onları mümkün qədər canlı danışmaq dilində qeydə almağa çalışmışıq. Ona görə də həmin materiallar xoyratların dil xüsusiyyətləri haqqında ətraflı danışmağa imkan yaradır. Ondan qeydə aldığımız mətnlər İraq türkmənlərinin dilinin hansı mərhələlərdən keçdiyini görməyə imkan yaradır, son zamanlar bu dilə Türkiyə türkcəsinin təsirini görməyə şərait yaradır. Biz bu yazımızda daha çox türkmən ləhcəsinin köməkçi nitq hissələrində gedən dəyişmələr, qrammatik və leksik dəyişikliklər, dil hadisələri kimi məsələlərə diqqət yönəltməyə çalışdıq. Düşünürük ki, bu problemlər dilçi həmkarlarımız tərəfindən əhatəli şəkildə araşdırmaya cəlb olunsaydı, daha əhatəli nəticələr almaq mümkündür.

Söyləyicimizdən qeydə aldığımız materialları “İraq-türkmən xoyratları” adlı kitaba cəmləmişik. Düşünürük ki, həmin kitab folklorşünaslarla yanaşı, etnoqraflar, tarixçilər, həmçinin dilçilər üçün mənbə rolunu oynaya bilər.

Açar sözlər: *Azərbaycan türkcəsi, İraq türkmənləri, Kərkük, xoyrat, nitq hissələri, qrammatik.*

Abstract

In Azerbaijan, the Iraqi Turkmen Khoyrats and their characteristics have been discussed to some extent. However, we do not encounter a comprehensive and extensive study on their linguistic features.

We believe that an in-depth study of the language of folklore texts is one of the important issues in this field. By examining the linguistic features of the texts, it is possible to obtain a certain amount of information about them. Investigating the linguistic characteristics of a text can also provide significant clues regarding its regional origin, the gender of the speaker, and even whether the text is authentic or not.

In this article, we discussed the language characteristics of the Khoryats, which we collected from the Iraqi Turkmen Ibrahim Rauf Terzi. While recording the materials, we tried to capture them as much as possible in a natural, spoken language. Therefore, these materials provide an opportunity to talk in detail about the linguistic features of the Khoryats. The texts we recorded from him allow us to trace the developmental stages of the Iraqi Turkmen language and to identify more clearly the recent influence of Turkish on it. In this article, we tried to focus mainly on the changes in the auxiliary parts of speech in the Turkmen dialect, as well as on grammatical and lexical changes and other language-related phenomena. We believe that if these issues are subjected to a comprehensive study by our linguist colleagues in the future, it will be possible to achieve more conclusive results.

The materials we recorded from him have been compiled into a book entitled 'Iraqi Turkmen Khoyrats'. We believe that this book can serve as a resource not only for folklorists but also for ethnographers, historians, and linguists.

Key words: *Azerbaijani Turkic, Iraqi Turkmens, Kirkuk, Khoyrat, parts of speech, grammatical.*

Giriş. İraq türkmanları əvvəllər tərtəmiş Azərbaycan türkcəsində danışsalar da, sonrakı siyasi hadisələr onların dillərindən də yan keçməmişdir. Bu hal sonralar onların Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin qovuşuğunda danışmalarına səbəb olmuşdur. Bu barədə türkiyəli araşdırıcıların fikirləri də bizimki ilə aşağı-yuxarı üst-üstə düşür. Türkiyə türkcəsi ilə Kərkük şivəsini müqayisə edən Zainab Adnan Rıdha bu barədə yazır: “İraqda türkmanlar tərəfindən danışılan türkcə Azəri türkcəsi və Türkiyənin güneydoğu ellərinin türkcəsindən təsirlənmişdir” (Rıdha, 2019: 14). “İraq türklərinin istifadə etdiyi dil Azərbaycan türkcəsi ağızları içində dəyərləndirilməkdədir” (Bilgehan Atsız Gökdağ, 2012: 113). “Bölgədə gündəlik həyatda Azərbaycan türkcəsi ağızları istifadə edilməsinə baxmayaraq, yazı dilləri Türkiyə türkcəsi ilədir”(A. Bican Ercilasun, 1993: 113).

İbrahim Rauf Tərzidən qeydə aldığımız xoyratları əski xoyratlar və müəllifli xoyratlar olmaqla iki qrupa ayıra bilərik. Söyləyici əski xoyratlar dedikdə xalq xoyratlarını nəzərdə tuturdu. Hər iki qrupa daxil etdiyimiz mətnlərin dil-üslub xüsusiyyətləri haqqında kifayət qədər məlumat almaq mümkün olsa da, xalq xoyratlarının dili daha ifadəli, mükəmməldir və onlar xalqdan alınmış ifadələrlə çox zəngindir. Ancaq müəllifli xoyratlar xalq xoyratları qədər mükəmməl olmasa da, dil xüsusiyyətləri haqqında danışmaq mümkündür. Odur ki, biz hər iki qrupa daxil etdiyimiz xoyratları tədqiqata cəlb etdik.

Söyləyici uzun illərdir vətəndən ayrı düşsə də, Kərkük ləhcəsini unutmayıb, söhbət zamanı ləhcə qabarıq şəkildə hiss olunur. Həmçinin o, təxminən on il Türkiyədə yaşadığı üçün nitqində Türkiyə türkcəsindən təsirlənmələr də az deyil. Biz də xoyratları çapa hazırlayarkən onun ləhcəsini mümkün qədər qorumağa çalışdıq. Leksik fərqləri əks etdirmək üçün kitabda “Sözlük və şərhlər” adlı başlıq verməli olduq. Fonetik fərqləri qorumaq üçün sözləri necə tələffüz etmişdisə, kitabda eləcə də vermişik. İbrahim Rauf Tərzinin söylədiyi mətnlərdə müşahidə etdiyimiz fonetik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

Köməkçi nitq hissələrində gedən dəyişmələr. İraq türkmanlarının dilində Azərbaycan ədəbi dilindəki köməkçi nitq hissələri Kərkük ləhcəsində bir qədər fərqli işlədilir. Məsələn, *-la²* şəkilçisini (ilə hissəciyini) bir sıra hallarda *-dən* şəkilçisi əvəz edir:

Zamandı biçən ömrüm.

Su təkin içən ömrüm.

Gedisən, bari göndər

Sənudən keçən ömrüm (İraq-türkman xoyratları, 2025).

Nə yoxuşam çıxılım,

Nə üzügəm sıxılım.

Dağam, təpə dəgiləm,

On kazmaydan yıxılım* (İraq-türkman xoyratları, 2025).

Bu hala yalnız İraq türkmanlarında deyil, onlarla eyni coğrafi bölgə olan Elazığ, Diyarbəkir, Urfa dialektlərində də rast gəlinir. Bu haqda Bilgehan Atsız Gökdağ yazır: “İraq türkman türkcəsində “ilən” ədatından yaranmış və fonetik bənəziyə görə *-dan²* formasına düşən ismin çıxışlıq halı və bağlama ədatı olaraq istifadə olunur. Elazığ, Diyarbəkir və Urfa dialektlərində də *-dan²* şəkilçisi çıxışlıq halı üçün istifadə edilməkdədir” (Bilgehan Atsız Gökdağ, 2012: 119).

* Əbdülvahab Habaya aiddir.

İraq türkmanları *gah, gah da* bölüşdürmə bağlayıcıları ilə yanaşı, həmin anlamı verən *dəm* bağlayıcısından istifadə edirlər:

Dəm almaz,

Koru* coşar, dəm almaz.

Mənim sevdiyim dostlar,

Dəm yakutdu, *dəm* almaz[†] (İraq-türkman xoyratları, 2025).

İraq türkmanları dəm sözündən yalnız bağlayıcı kimi deyil, həm də vaxt, çağ, zaman sözlərinin qarşılığı kimi də istifadə edirlər. Məsələn:

Ölən dəm,

Ölən saat, ölən dəm.

Gözlərim bağlamayın,

Yarı görüm ölən dəm (AFA, İraq-türkman cildi, 1999: 147).

Azərbaycan canlı danışiq dilində olduğu kimi, İraq türkmanlarında da **üçün** qoşması **-çin** hissəciyi kimi işlədilir:

Yemiyənçin,

Yem aldığ *yemiyənçin*.

Hər gün = Gündə bin yəən[‡] tapılı,

Malını *yemiyənçin* (İraq-türkman xoyratları, 2025).

İraq-türkman türkcəsinin özəlliklərindən biri də cümlənin əvvəlində işlədilən **-çi** ədatıdır:

Gedisən yara sele,

Çək bir kinara, sele.

Çi bir üzin bilmiyən

Çi bir divara sele (Paşayev, 2004: 245).

Çi ədatı “ya” və “istər” bağlayıcılarının ekvivalenti kimi işlədilir: **Çi** belə: İştə böylə çİ onı, çİ bunu: İstər onu, istər bunu (Hürmüzlü, 2003).

Grammatik dəyişmələr. İkinci nümunədən də göründüyü kimi, İraq türkmanlarının danışığında ismin təsirlik hal şəkilçisi **-ı² (-nı²) -au** formasında işlədilir.

Kaldın yaram yarmaxdan,

Mən də yarau sarmaxdan.

Korxuram bir gün gəlsin,

Mərdi sayım barmaxdan (İraq-türkman xoyratları, 2025).

Söyləyicidən qeydə aldığımız xoyratların bir qisminə II şəxsin təkində **-n** sonluğunun düşdüyünü müşahidə edirik:

İpdən *bağladu* məni,

* koru – dəm çayniki

† əski xoyratdır.

‡ yən – yeyən

Dar ağaca *asdu* məni.
Mən sənə neyləmişdim,
Yandurdu koydu məni? (İraq-türkman xoyratları, 2025).

Qayıdış əvəzliyində II şəxsin təkində -n sonluğunun düşdüyünü müşahidə edirik:

O xanı,
Yay burada, ox hanı?
Özu baş alıb getdu,
Kimə *koydu* o xanı? * (İraq-türkman xoyratları, 2025).

Bu nümunədə cümlənin feili xəbərində də II şəxsin təkində şəxs şəkilçisi işlənmişdir.

Yerlik hal şəkilçisi -də söyləyicinin nitqində -dəm kimi işlədilir:

Anam ağlar,
Girməzdi anam ağlar. †
Doğanda mən ağladım,
Öləndəm anam ağlar (İraq-türkman xoyratları, 2025).

Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi burada görünür. Onun işlənməsi ilk baxışda indiki zaman şəkilçisinə bənzəyir:

Gülə dönər,
Cunbutum gülə dönər.
Bülbül, küsmə, naz etmə,
Gün *gəli* gülə dönər (İraq-türkman xoyratları, 2025).

II şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi -nın⁴ bu ləhcədə -uə kimi işlədilir:

Güvən gəz,
Get Kərkügə, güvən gəz.
Nə malın vəfası var,
Nə *hüsnüə* güvən gəz (İraq-türkman xoyratları, 2025).

Sarı kavun yeməzlər,
Kız, səni mənə verməzlər.
Nənəu, babau zalımdı,
Kıymətimi bilməzlər (İraq-türkman xoyratları, 2025).
İndiki zaman şəkilçisi -ır⁴ şəkilçisinin sonuna i səsinin artırılması:
Gün *geçiri* zorluxdan,
Üz *utanı* yoxluxdan.

*əski xoyratdır.

† Anam ağ rəngdə paltar geyinməzdi.

Meydan *ruhdan** *alını*,

Hiç alınmaz çoxluxdan (İraq-türkman xoyratları, 2025).

Bu misalda (II və III misralarda) həmçinin indiki zaman -ır⁴ şəkilçisinin sonundan r səsi də düşüb. İlə hissəciyi -dan⁴şəkilçisi ilə əvəzlənib. Heç sözünün hiç kimi tələffüzü görünür.

Muharrem Ergin -iri⁴ şəkilçisini -ır⁴ şəkilçisinin genişləndirilmiş variantı hesab edir. “Anadolu və Rumeli dialektlərində -yor indiki zaman şəkilçisinin bir -yori şəklidir. Geliyoru, dikiyoru misallarında olduğu kimi. Bu -yor şəkilçisinin bir əvvəlki mərhələsindən ibarətdir. “-yorır”ın sonundakı -r düşmüşdür, amma -ı mühafizə edilməkdədir. Azərbaycan türkcəsində də “-yorur”, “yérir”dən gələn “-ır”, “-ir”in bir əvvəlki mərhələsi eyni qaydada -ırı, -iri olmalıdır. geli yorır > geli yérir > geliyéri > geliri > gelir nümunələrində olduğu kimi (Ergin, 1981: 201).

İraq türkmanlarında II şəxsin təkinin mənsubiyyətinin -ın⁴ şəkilçisinin -dan şəklində işlədiyini də müşahidə edirik. Aşağıdakı xoyratdakı *yoldaşdan* sözü buna misal ola bilər:

Kalbin ara,

Ol sərraf, kalbin ara.

Konuşduğu *yoldaşdan*

Gəh də bir kalbin ara (İraq-türkman xoyratları, 2025).

Leksik dəyişikliklər. Dilimizdə eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər var ki, İraq türkmanlarında bunlardan biri düşür. Buna Azərbaycan dialektlərində də rast gəlinir. Konkret desək, Qax rayonu sakinlərinin dilində bu daha yayğındır:

Yar getdi, *baxa kaldım*.

İlişdim fəxa, kaldım.

Yıllarca əmək verdim,

Ardınnan baxa kaldım (İraq-türkman xoyratları, 2025).

Qədim türk dillərində işlədilən yeni sözüə İraq türkmanlarının dilində rast gəlmək mümkündür. Bu sözdə işlədilən “sağır nun” (ŋ) səsi onun türkmanlar arasında hələ də mövcudluğunu qoruduğunu göstərir:

İndi dən,

Kuşa verdim indi dən.

Daha *yengi* barışdıx,

Nə tez *küşduv* indi sən? (İraq-türkman xoyratları, 2025).

Bu nümunədə ikinci şəxsin təkinin -din⁴ şəxs şəkilçisi -duv formasında işlədilmişdir. “İraq türkman dialektləri “ŋ” səsinin “v”yə və “y”yə

* ruhdan – ruhla, əzmlə

dəyişməsi baxımından iki başlıca qrupa ayrılmaqdadır. 1400 ildir, İraqda yaşayan türkmənlərin dillərinin hüquqsal statusu bölgəsal dil səviyyəsindədir. Şərqi Oğuz qrupunun güney qanadında yer alan İraq-türkmən türkcəsi özünəxas səs və biçim xüsusiyyətləri ilə birlikdə əski türkcə bir çox ünsürü yaşatması baxımından diqqəti çəkir” (Bilgehan Atsız Gökdağ, 2012: 113). Müəllif davam edərək yazır: “İraq-türkmən ağızlarının diqqət çəkən özəlliklərindən biri ikinci şəxs **iyelik** və **fiil çekimlerinde** əski türkcə “ng” səsinin “v” və “y”yə çevrilməsidir. “v”li ağızların qıpçaqca təsirində yarandığını söyləmək çətindir. Amma bu ağızda sistemli ng > v dəyişimi yoxdur. Tarixi və bugünkü qıpçaq türkcəsində də İraq-türkmən dialektlərindəki duruma bənzər dəyişimlər görülməz. ng > g > ğ > v dəyişimi bir qıpçaq xüsusiyyəti deyil, başəri fonetik təmayüldür” (Bilgehan Atsız Gökdağ, 2012: 115). Onu da qeyd edək ki, bu söz Azərbaycan dialektlərində də varlığını qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn, Neftçala rayonunun Xolqarabucaq kəndində də “gələn il” mənasında yengicə sözüne rast gəlinir.*

Qədim türk dillərində işlədilən n-g əvəzlənməsini də xoyratların dilində görmək mümkündür:

Ax demədim,

Su olub ax demədim.

Kırx il ğəmnən güləşdim,

Ögündə ax demədim (İraq-türkmən xoyratları, 2025).

Dil hadisələri. Xoyratların bəzilərində maraqlı dil hadisələri ilə qarşılaşırıq ki, bunlardan biri də alliterasiyadır.

Sürmədi,

Sürmədəndə sürmədi.

Sürümüzün sürəni

Sürümüzü sürmədi (İraq-türkmən xoyratları, 2025).

Xoyratların mətnində səs dəyişməsinin mövcudluğu da görünür. K səsinin g səsi ilə əvəzlənməsi görünməkdədir. Eyni zamanda könlüm sözü geulum kimi tələffüz edilmişdir.

Baş kalsın,

Ayağ getsin, baş kalsın.

Geulum səni sevibdi,

Necə sevsin başkasın? (İraq-türkmən xoyratları, 2025).

Sonuc. Əvvəllər Azərbaycan türkcəsinin bir şivəsi olan İraq-türkmən ləhcəsi hələ də xalq arasında canlı danışığ dilində qalmaqdadır. Amma dövr

*Bu faktı mənə verdiyi üçün həmkarım fil.ü.f.d., dos. Aynurə Səfərovaya təşəkkürümü bildirirəm.

keçdikcə bu durum dəyişir. Təhsilin Türkiyə türkcəsində olması, təbii ki, gənc nəsillə yaşlı nəslin nitqi arasında xeyli fərqlər yaratmışdır ki, bu da bir müddətdən sonra İraq türkmanlarının nitqində tələffüz əlamətlərinin Azərbaycan türkcəsindən kəskin şəkildə fərqlənməsinə səbəb olacaq.

İraq türkman folkloru dedikdə ilk olaraq ağıla xoyrat janrı gəlsə də, əslində bu türk toplumunun müxtəlif janrlarda həddindən artıq zəngin ağız ədəbiyyatı vardır. Xoyrat bölgədə aktiv folklor janrı olduğu üçün və daha çox toplanıb nəşr edildiyi üçün ən çox müraciət edilən nümunələrdir. Bizim bu janra müraciət etməyimizin əsas səbəbi isə öz topladığımız mətnləri araşdırmaq istəyimizdən doğmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan folklor antologiyası. II kitab (İraq-türkman cildi). (1999). Tərtibçilər: Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu. Bakı, "Ağrıdağ", 468 səh.
2. Bilgehan Atsız Gökdağ. (2012). İrak Türkmen Türkçesinin Şekil Bilgisine Dair Notlar. // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 1/1, s.113-123
3. Buluç Sadettin. (2007). "Kerkük Hoyrat ve Manilerinde Başlıca Ağız Özellikleri", Makaleler (hzl.: Zeynep Korkmaz). Ankara, TDK yayınları, s. 271-279.
4. Ergin Muharrem. (1981). Azerî Türkçesi. İstanbul, Ebru yayınları, 256 səh.
5. Ercilasun A. Bican. (1993). "İrak Türkleri Dil ve Edebiyatı", Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 113-115.
6. Hürmüzlü Habib. (2003). Kerkük Türkçesi Sözlüğü. İstanbul, Kerkük Vakfı Yayınları, 383 səh.
7. İraq-türkman xoyratları. (2025). Toplayıb tərtib edən: fil.ü.f.d., dos. Ləman Vaqifqızı (Süleymanova). Bakı, "Elm və təhsil", 350 səh.
8. Paşayev Qəzənfər. (1998). İrak Türkmen Folkloru. İstanbul, Kerkük Vakfı Yayınları, 316 səh.
9. Saatçı Önder. İrak Türkleri Dil Çalışmaları Bibliyografyası. // Diyalektoloji. Sayfa 21-47, Sayı 8, 2014
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/208466>
10. Zainab Adnan Ridha. (2019). Muhammedoğlu Sabir'in "Kerkük'ün Müntəhab Hoyratları" Adlı Eserinden Hareketle Standart Türkiye Türkçesi İle Kerkük Ağız Karşılaştırmalı Ses ve Şekil Bilgisi. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum, 216 səh.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN SAFLIĞININ QORUNMASI VƏ TELEVİZİYADA TƏTBİQİ: QLOBALLAŞMA VƏ RƏQƏMSALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MÜASİR TƏLƏBLƏR

Mahmud Yaqub

Doktorant

Bahçeşehir Kıbrıs Universiteti

yaqubredij@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan dili xalqın milli kimliyini, tarixi və mənəvi dəyərlərini əks etdirən əsas ünsiyyət vasitəsidir. Qloballaşma və rəqəmsallaşma dövründə dilin saflığının qorunması məsələsi daha da aktuallaşır və bu prosesdə televiziya mühüm rol oynayır. Televiziya proqramlarında istifadə olunan dil kütlələrə nümunə təqdim etdiyindən, burada normativ qaydalara əməl olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Xarici serial və şouların dublyajı zamanı dilin təhrif olunması, qeyri-dəqiq tərcümələr və yad mədəniyyətə məxsus ifadələrin saxlanılması dilin saflığına ciddi təsir göstərir. Həmçinin, realiti və tok-şoular kimi proqramlarda qeyri-formal, bəzən vulqar ifadələrin istifadəsi nitq mədəniyyətini zəiflədir və yanlış nümunələr formalaşdırır. Qloballaşmanın təsiri ilə televiziya məzmununda ingilis və digər xarici dillərdən alınan sözlərin artması müşahidə olunur. Bu isə Azərbaycan dilindəki qarışıqların unudulmasına səbəb olur. Rəqəmsallaşma da dilə yeni çətinliklər yaradır – sosial mediada yayılan qısaltılmış və qeyri-standart dil formaları ədəbi normanı pozur. Televiziyada nitq mədəniyyətinə laqeyd yanaşmaq, tələffüz və vurğu səhvləri isə tamaşaçıların dil davranışına mənfi təsir edir. Bütün bu amillər dilin saflığını qorumaq üçün televiziya proqramlarının məzmununa ciddi yanaşmanı, tərcümə keyfiyyətinin artırılmasını, dil mütəxəssislərinin prosesə cəlb edilməsini və aparıcıların dil üzrə təlim almasını zəruri edir.

Televiziya kanallarında yayımlanan mətnlərin və dialoqların əvvəlcədən dil ekspertləri tərəfindən yoxlanılması və redaktə olunması da məqsədəuyğun sayılır. Həmçinin, dublyaj və subtitrlə xidməti göstərən şirkətlərə dil qaydalarına əməl olunması ilə bağlı konkret tələblər qoyulmalıdır. Qanunvericilik səviyyəsində də televiziya və digər kütləvi informasiya vasitələrində dövlət dilinin qorunmasına dair nəzarət mexanizmləri gücləndirilməlidir. Televiziya yalnız məlumat ötürmək məqsədi daşımır, həm də cəmiyyətin dil mədəniyyətini formalaşdıran əsas

amillərdən biridir. Bu baxımdan, onun üzərinə düşən dilə məsuliyyətli yanaşma vəzifəsi həm də milli identikliyin qorunması üçün zəruri şərtidir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, dilin saflığı, televiziya, dil, nitq, qloballaşma.*

Abstract

The Azerbaijani language is a key element of national identity, reflecting the historical and moral values of its people. In the era of globalization and digitalization, the issue of preserving linguistic purity has become increasingly critical, with television playing a pivotal role in this process. As a mass communication medium, the language used in television programming serves as a linguistic model for the wider public, making adherence to normative language rules particularly important. However, the distortion of language during the dubbing of foreign series and shows, along with inaccurate translations and the retention of culturally alien expressions, poses a significant threat to the integrity of the Azerbaijani language. Moreover, the use of informal and, at times, vulgar language in reality and talk show formats weakens speech culture and disseminates undesirable linguistic models. The influence of globalization has led to the increased adoption of words and expressions from English and other foreign languages into television content, which in turn contributes to the gradual neglect of Azerbaijani equivalents. Digitalization presents additional challenges, as shortened and non-standard forms of language commonly used on social media platforms often breach the norms of literary language. Furthermore, neglect of speech culture on television – manifested in pronunciation and stress errors – negatively affects viewers' linguistic behavior. These factors underscore the necessity of a more rigorous approach to television content, enhanced translation standards, the involvement of linguistic experts in media production, and the linguistic training of presenters and journalists.

It is also deemed advisable that all television texts and dialogues undergo prior review and editing by qualified linguists. Companies providing dubbing and subtitling services should be subject to clear linguistic compliance requirements. At the legislative level, mechanisms for safeguarding the state language in all forms of mass communication must be strengthened. Television is not merely a transmitter of information; it also functions as a key agent in shaping public speech culture. Therefore, its responsible use of language is essential to maintaining and reinforcing national identity.

Key words: *Azerbaijani language, linguistic purity, television, language, speech, globalization.*

Giriş. Ana dili hər bir xalqın kimliyini müəyyən edən əsas faktorlardan biridir. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşını, mədəni irsini, mənəvi dəyərlərini və düşüncə tərzini yaşadan fundamental ictimai institutdur. Azərbaycan dili də bu baxımdan xalqımızın varlığının və dövlətçiliyinin rəmzlərindən biri olaraq milli kimliyimizin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Dilimizin qorunması və inkişafı, onun saflığının saxlanılması məsələsi yalnız mədəni baxımdan deyil, eyni zamanda strateji əhəmiyyət daşıyan bir məsələdir. Xüsusilə müasir dövrdə qloballaşma, informasiya bolluğu və texnoloji inkişaf şəraitində milli dillər bir çox hallarda yad təsirlərlə qarşılaşır və bu təsirlərə qarşı müqavimət qabiliyyətinin artırılması zərurətə çevrilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlət dilini – Azərbaycan dilini xüsusi statuslu hüquqi norma kimi təsbit etmişdir. Konstitusiyanın 21-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında dövlət dili Azərbaycan dilidir və onun qorunması dövlətin vəzifəsidir. Bu müddəə ana dilimizin hüquqi statusunu təmin etməklə yanaşı, onun inkişafına, normativ və struktur baxımından möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş siyasətin əsasını təşkil edir. Dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra bu sahədə ardıcıl addımlar atılmış, xüsusilə ümummilli lider Heydər Əliyev dövründə dil məsələsi milli təhlükəsizlik və ideoloji möhkəmlik baxımından önəmli hesab edilmişdir. O, bir neçə dəfə çıxışlarında Azərbaycan dilinin dövlətin əsas dayacağı və xalqın kimliyinin ifadəsi olduğunu qeyd etmiş və bu sahədə çoxsaylı fərman və sərəncamların qəbulunu təmin etmişdir.

2001-ci ildə “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” Fərman və 2002-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanun və sonrakı illərdə qəbul edilən digər normativ sənədlər dil siyasətinin hüquqi bazasını möhkəmləndirmişdir. Bu proses Prezident İlham Əliyev dövründə də davam etdirilmiş, dilin inkişafı ilə bağlı konkret dövlət proqramları hazırlanmış və müasir texnoloji çağırışlara uyğun strateji istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Xüsusilə, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” dilin tədrisi, terminoloji sistemin təkmilləşdirilməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarında istifadəsi, ədəbi dilin qorunması və s. sahələri əhatə etmişdir. 2018-ci ildə “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında”

Sərəncam dövlət dilinə olan qayğının və məsuliyyətin ali səviyyədə davam etdirildiyini bir daha göstərmişdir.

Hazırkı mərhələdə Azərbaycan dilinin saflığını qorumaq və onun funksional imkanlarını genişləndirmək məsələsi yalnız inzibati tədbirlərlə kifayətlənməməli, daha geniş strateji yanaşmalar tələb edir. Dilin canlı sosial institut kimi qorunması üçün onun ictimai aləmdə, xüsusilə də kütləvi informasiya vasitələrində, gündəlik ünsiyyətdə, təhsil mühitində və rəqəmsal platformalarda tətbiqi keyfiyyət baxımından yüksəldilməlidir. Televiziya bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi media vasitəsi olan televiziya geniş auditoriyaya təsir imkanına malik olduğu üçün ictimai dil modelinin formalaşmasında aparıcı rola malikdir. Burada istifadə olunan dil nümunəvi xarakter daşıyır, cəmiyyət üçün bir norma formalaşdırır və xüsusilə gənc nəslin dil davranışına birbaşa təsir göstərir.

Müasir dövrün çağırışları kontekstində dilin saflığına təsir göstərən əsas faktorlar sırasında qloballaşma və rəqəmsallaşma ön sıradadır. Qloballaşma prosesi, xüsusilə informasiya texnologiyalarının geniş yayılması ilə milli dillərin xarici təsirlərə daha açıq hala gəlməsinə səbəb olmuşdur. İnternet, sosial şəbəkələr, xarici serial və filmlərin artan təsiri, texniki və iqtisadi terminlərin normativ olmayan şəkildə dildə işlədilməsi ana dilinin struktur və leksik tərkibini zəiflədir. Rəqəmsallaşma isə yeni ünsiyyət modelləri, qısaldılmış yazı formaları, slenq* və abbreviatura istifadəsi ilə dilin ədəbi normalardan uzaqlaşmasına səbəb ola bilər. Bu tendensiyalar televiziya da özünü göstərir. Xüsusilə realiti şoular, tok-şoular və əyləncə proqramlarında dilin normativ qaydalarına riayət edilməməsi, qeyri-standart və bəzən vulqar ifadələrin geniş yayılması, dilin saflığını ciddi şəkildə təhdid edir.

Məqalədəki məqsəd, müasir dövrdə Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində televiziya vasitəsilə tətbiq oluna biləcək mexanizmləri araşdırmaq, televiziya və media qurumlarında dilin istifadəsi, qloballaşmanın təsiri, tərcümə və dublyaj problemləri, nitq mədəniyyəti məsələləri və rəqəmsallaşmanın yaratdığı yeni dil modelləri kimi aktual mövzuları elmi əsaslarla təhlil etməkdir.

Televiziya və dil məsələsi. Televiziya kütləvi informasiya vasitəsi kimi milli dilimizin ən canlı “güzgüsü” hesab olunur. Ekranı yayımlanan proqramlar vasitəsilə ədəbi dildə nitq modelləri auditoriyaya çatdırılır və tamaşaçılar dil normaları ilə tanış olurlar. Qulu Məhərrəmli (2002)

* ümumi dil normalarından fərqli olaraq, müəyyən bir qrup tərəfindən anlaşımaq üçün istifadə olunur. Bu cür sözlər və ya ifadələr, bəzən qeyri-rəsmi və ya hətta qeyri-etik ola bilər, lakin onlar müəyyən bir sosial və ya peşəkar mühitdə ünsiyyəti asanlaşdırır.

“Televiziya dili” monoqrafiyasında vurğulayır ki, televiziya səs (nitq) və görüntü elementləri bir-biri ilə sıx bağlıdır və ənənəvi mətndən fərqli konstruktiv xüsusiyyətlərə malikdir. O qeyd edir ki, “TV-nin əsas konstruktiv prinsipi səsli sözü canlandırmaq, ona semantik çalar verməkdir” – yəni ekranda səslənən sözün vizual təsvirlə harmoniya içində olması vacibdir. Bu triada – “nitq-təsvir-səs” – uyğunluğu, sözlə təsvirin sintezi televiziyanın ünsiyyət strukturunu müəyyənləşdirir. TV mətnləri həm estetik, həm də informasiya baxımından önəmli olduğuna görə, ekran dilinin ədəbi dil qaydalarına ciddi şəkildə riayət etməsi vacibdir.

Bununla yanaşı, televiziya müxtəlif janrlar (söhbət verilişləri, reportajlar, dinləyicilə dialoqlar, şeir-sənədli filmlər və s.) vasitəsilə yüksək, neytral və qeyri-rəsmi üslubda danışq formaları işləndiyi üçün ekrandakı nitq zəngin və qarışıq spektə malikdir. Ekran dili şifahi dilin ən çox istifadə olunan formalarından biridir və müasir ədəbi-nitqə yaxın geniş bir mənzərə yaradır. Televiziya istifadə olunan leksikon və qrammatika ədəbi dilin norma çərçivəsində olmalı, dilimizə xas frazeologiya, terminologiya və orfoepik qaydalar qorunmalıdır. Monoqrafiya vurğulanır ki, ekranda nitq mətnində durğu işarələrinin düzgün istifadəsi və tələffüz normalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Təcrübədə isə görünür ki, bəzi hallarda televiziya məişət danışığı elementləri və hətta yad dillərdən alınma sözlər neqativ hal alır. Mahirə Hüseynova (2019) qeyd edir ki, müasir mediada, o cümlədən televiziya, durğu işarələrinin yanlış istifadə edilməsi və dialekt sözlərinin işlədilməsi geniş yayılmış bir problemdir. Ekran nitqində bu cür pozuntuların qarşısını almaq məqsədilə peşəkar jurnalistlər və diktörlər üçün dil normaları üzrə təlimlər təşkil edilməli, müvafiq plakatlar və broşürlərdən istifadə olunmalıdır. Televiziya redaksiyaları danışq mətnlərini imla-entelektual yoxlamadan keçirməli, yayın zamanı dil komissiyalarının tövsiyələri nəzərə alınmalıdır.

Müşahidə olunur ki, teletranslyasiya milli dilimizdən istifadənin genişləndirilməsi, yayımda şifahi dil normalarının hifz olunması ölkə ictimaiyyətinin də diqqətindədir. Qanunvericilikdə də nəzərdə tutulub ki, yayımlanan əcnəbi verilişlərimizdə dublyajdan çox subtitrlərə üstünlük verilsin.

Qloballaşmanın dilimizə təsiri. Dünya qloballaşdıqca, müxtəlif mədəniyyətlər, texnologiyalar və dillər toqquşur. Bu proses dilimizə yeni çağırışlar gətirir: bir tərəfdən, müasir terminlər, texnoloji yeniliklər və xarici təcrübə Azərbaycanda dilin inkişafı üçün zəngin resurslar yaratsa da, digər tərəfdən, yad dillərdən gələn söz və ifadələr dilimizin təmizliyinə

təhdid yaratmağa başlayır. Məlumdur ki, reklamlarda, sosial şəbəkələrdə və xüsusilə televiziya ingilis dilindən götürmə terminologiya ildən-ilə çoxalmaqdadır. Məsələn, televiziya ekranında bəzən hərbi və biznes məzmununda latın hərfləri ilə yazılmış sloqanlar, idman şousunda ingilisdilli terminlər səslənir. Belə hallara məhdudiyyət qoymaq üçün 2018-ci ildə Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” dair fərman imzalamışdır. Cənab Prezident öz çıxışında bildirmişdir ki, “Mən bu yaxınlarda Azərbaycan dilinin saflığının qorunması ilə bağlı Fərman imzalamışam. Buna ehtiyac var, mən bu məsələ ilə bağlı bir neçə dəfə öz fikirlərimi bildirmişəm. Bizim çox zəngin dilimiz var və Azərbaycan ədəbiyyatı bunu təsdiqləyir. Ancaq indi dünyada gedən qloballaşma prosesləri, digər proseslər istər-istəməz dilimizə də təsir edir, biz dilimizi xarici təsirdən qorumaalıyıq. Bizim dilimizə lüzumsuz xarici kəlmələr lazım deyil. Bizim dilimiz o qədər zəngindir ki, istənilən fikri, istənilən məsələni ifadə etmək mümkündür. Ancaq biz görürük ki, bəzi hallarda həm kütləvi informasiya vasitələrində, həm digər sahələrdə dilimizə yad kəlmələr daxil edilir. Bunlar dilimizi zənginləşdirmir, əksinə, bəzən mövcud sözlər yeni sözlərlə əvəzlənir və mən bunun qəti əleyhinəyəm. Bu gün bu fürsətdən istifadə edərək, bir daha bildirmək istəyirəm ki, hamımız öz dilimizi qorumaalıyıq.” Bu sözlər qloballaşmanın dili müdafiənin vacibliyini vurğulayır – dövlət səviyyəsində daima nəzarətə götürülən dil siyasəti fonunda belə, vətəndaş məsuliyyəti də artırılmalıdır.

Hüseynovanın fikrincə, bu gün Azərbaycanda televiziya, radioda, internet resurslarında ədəbi dil normaları kobud şəkildə pozulur və əcnəbi sözlərin yersiz işlədilməsi “adi hala çevrilmişdir”. Hətta müasir telekommunikasiya alətlərinin və xarici telekanalların geniş yayılması, dialekt sözlərinin ədəbi dildə istifadə oluna biləcəyi səviyyəyə çatmasına səbəb olub. Xüsusilə gənclərin kütləvi istehlak etdiyi proqramlar və türk dünyasından gələn seriallarda ikinci dildə danışqlar dilimizə mənfi nümunə ola bilər. Məsələn, müəyyən televiziya şoularında rus dilində fraqmentlər, ingilis lentoname* siz intervyular yayımlanır ki, bəzən bu, tamaşaçıya anlaşılmaz görünür.

Qloballaşma, Azərbaycan dilinin beynəlxalq münasibətlərdə daha geniş istifadə olunmasına imkanlar yaradır. Xarici dillə birbaşa ünsiyyət tələb edən sahələrdə iki dilli kadrlar yetişir, beynəlxalq tədbirlərdə ana dilimizdə tərcümə və təqdimatlar genişlənir. Yerli televiziya kanalları isə

* adətən bir proqramın və ya şou-nun sonunda göstərilən, iştirakçıların adlarının və digər məlumatların yer aldığı yazıya verilən addır. Bu yazı adətən proqram bitdikdən sonra ekranın alt hissəsində sürüşür və ya göstərilir.

xarici təcrübəni öyrənir, formatlaşdırma aparır və Azərbaycanın adət-ənənəsini əks etdirən proqramlarla zənginləşir. Bəzi ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da multiplex* kimi texnologiya ilə televiziya kanalları dil normalarına nəzarəti gücləndirmək üçün müəyyən tələblər müəyyənləşdirə bilər. Lakin ümumilikdə, dilimizin qloballaşan dünyada təmiz və normativ saxlanması üçün ali təhsildən tutmuş jurnalistikaya qədər hər bir sahədə Azərbaycan dilini milli dəyər olaraq prioritetləndirməliyik.

Rəqəmsallaşma və milli dil. Rəqəmsallaşma dövrü internet, sosial media, mobil texnologiyaların geniş yayılmasının dili təsir etdiyi yeni mərhələdir. Onlayn mühitdə istifadə edilən şifahi və yazılı ünsiyyət yeni meyillər yaradır: qısaldılmış yazı forması (smayliklər, abreviaturalar), qarışıq yazılar meydana çıxır. Azərbaycan dilinin rəqəmsal müstəvidə funksiyası, ilk növbədə, kompüter və internet terminlərinin yerli ekvivalentlərinin yaradılması ilə bağlıdır. Ölkədə “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” xüsusi sərəncamlarla təkmilləşdirilir ki, bu da dilimizin onlayn platformalarda təbliğinə birbaşa dövlət yardımı deməkdir.

Hüseynova bildirir ki, müasir Azərbaycanda internet resurslarında, reklamlarda və mətbuat səhifələrində dilimizin təmizliyi böyük təhlükə qarşısında qalır. Məsələn, sosial şəbəkələrdə ingiliscə qısa sözlər (hashtag və s.), mobil proqramlarda bəzən klaviatura interfeysində də rus-azərbaycan qarışığı rast gəlinir. Belə halların qarşısını almaq üçün ədəbi dildən tam faydalanan texnologiyalar hazırlanmalı, milli dilə texniki dəstək verən proqram təminatları yaradılmalıdır. Bu məsələdə daimi bilik bazasının genişləndirilməsi, dövrü lüğət yeniləmələri, terminologiya komissiyalarının rəqəmsal kataloqları önəmlidir. Xüsusilə təhsil və maarifçilik sahəsində rəqəmsal resursların (onlayn kurslar, tədris videoları, vebinarlar) ana dilində təqdimatı gücləndirilməlidir. Beləliklə, rəqəmsal mühit qloballaşmanın sıxıntılarını aradan qaldırmağa yox, ana dilimizin qorunub inkişafına yönəlik bir sahəyə çevrilməlidir.

Tərcümə məsələləri. Tərcümə dilçilik və mədəniyyətlərarası ünsiyyətin əvəzsiz bir elementidir. Afad Qurbanov (2019) qeyd edir ki, tərcümə insanların nitq fəaliyyətinin bir növüdür və cəmiyyət tarixində elmlərin və mədəniyyətlərin yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Əgər tərcümə olmasa idi, şəkk-şübhəsiz, elmi biliklərin üfüqləri daralardı; insanlıq xalqlar arasında bilik paylaşğını itirərdi. Bu səbəbdən dilin saflığının qorunmasında tərcümə vacib bir rol oynayır: orijinal fikir ana dilimizə düzgün və aydın şəkildə çatdırılmalıdır.

* rəqəmsal televiziya yayımında bir neçə televiziya kanalının vahid rəqəmsal paketdə birləşdirilməsidir.

Azərbaycan televiziyasında tərcümə məsələsi həm xarici filmlərin dublyajı, həm sərbəst verilişlərin subtitrlərlə təqdimatı, həm də beynəlxalq xəbərlərin təqdimatında aktualdır. Tərcümə olunarkən dilimizin qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri saxlanmalı, termin və ifadələrə milli ekvivalent verilməlidir. Praktiki baxımdan, televiziyada aparıcıların xarici dil biliyi artırılmalı, həm tərcüməçilər (dublyaj və subyekt vasitəsi ilə) kifayət qədər yetişdirilməli, həm də dil normalarına riayət üçün qaydalar hazırlanmalıdır. Ekranı eyni fikri iki dildə (məsələn, əvvəlcə orijinal dildə, sonra Azərbaycan dilində) işləmək kimi yanaşmalar tətbiq oluna bilər.

Nitq mədəniyyəti və dil normaları. Nitq mədəniyyəti – nitqin ədəbi dillə uyğunluğu və ifadə vasitələrinin biliklə istifadəsi baxımından cəmiyyətdə gözlənilən davranış qaydaları məcmusudur. Nitq mədəniyyəti bəşəri mədəniyyətin tərkib hissəsi olduğundan cəmiyyətin hər üzvü bu mədəniyyət səviyyəsinə yiyələnməlidir. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti üzrə nəzəriyyəyə görə, idarəçilik və ictimai fəaliyyətin digər sahələrində yüksək nitq mədəniyyətinə malik şəxslər, üzərlərinə düşən vəzifələri daha uğurla yerinə yetirirlər. Həqiqətən, dilin açıq və səlis işlənməsi ictimaiyyət qarşısında inandırıcılığı artırır və insanın nüfuzunu gücləndirir. Məsələn, Heydər Əliyevin nitq mədəniyyəti nümunəsi xalq tərəfindən böyük rəğbət qazanmış və onun uzunmüddətli liderliyinin tarixi əsasını formalaşdırmışdır. Elə bu səbəbdəndir ki, nitq mədəniyyəti tədris proqramlarında ayrıca fənn kimi yer alır və jurnalistika, hüquq, təhsil sahəsində peşəkarlar üçün tövsiyə olunur. Nitq mədəniyyətinin əsas tələbi, ədəbi dil qaydalarına əməl edilməsidir. Yüksək nitq mədəniyyətinə sahib fərd öz nitqində lüğət (leksik), qrammatik, tələffüz və stilistik normaları qoruyur, nəinki sözdə və yazıda deyil, danışqda da zəngin sinonim və təsvir vasitələrindən istifadə edir. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti dərslərlərində qeyd edildiyi kimi, nitq mədəniyyəti sahəsində ən vacib problem ədəbi dil normasıdır – yəni nitqin ədəbi norma çərçivəsində olmasıdır. Ekranı və mikrofon arxasında aparıcılar və diktörə yalnız bu norma çərçivəsində işləməlidir. Nitq mədəniyyəti baxımından isə tələb odur ki, televiziya, radio və internet kimi bütün elektron media nümayəndələri dilimizin zənginliklərini qorumağa çalışsınlar. Hər bir KİV nümayəndəsi öz işi ilə dilin səfalığını da qoruya bilməlidir.

Nəticə. Azərbaycan dilinin saflığının qorunması müasir dövrdə təkcə mədəni və mənəvi məsələ deyil, strateji milli təhlükəsizlik məsələsidir. Milli dilin saf, funksional və normativ qaydalara uyğun şəkildə qorunması milli kimliyin, ideoloji sabitliyin və mədəni davamlılığın təməl sütunu hesab olunur. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının dil siyasəti hər

zaman prioritet istiqamətlərdən biri olmuş və Prezident fərmanları, dövlət proqramları vasitəsilə dəstəklənmişdir. Xüsusilə son illərdə qloballaşmanın və rəqəmsallaşmanın gətirdiyi çağırışlar fonunda Azərbaycan dilinin daxili sistemini qorumaq və onun xarici təsirlər altında deformasiyasının qarşısını almaq üçün ardıcıl tədbirlərin görülməsi zərurətə çevrilmişdir.

Televiziya bu tədbirlər sistemində həlledici rol oynayır. O, təkcə informasiya daşıyıcısı deyil, eyni zamanda ictimai dil mədəniyyətini formalaşdıran mühüm bir vasitədir. Televiziya dili – milyonlarla insanın gündəlik həyatına daxil olan bir dildir. Burada səslənən hər bir söz, ifadə, termin geniş auditoriyaya nümunə olaraq təqdim olunur. Bu səbəbdən, televiziya verilişlərində işlədilən dilin ədəbi normaya tam uyğunluğu, leksik və qrammatik düzgünlüyü, səs və tələffüz normalarına əsaslanması vacib şərtidir. Məhərrəmli (2002) kimi alimlərin vurğuladığı kimi, ekran dili xüsusi struktura malikdir və sadəcə nitq aktı deyil, vizual informasiya ilə bağlı şəkildə təqdim olunan ünsiyyət formasıdır. Bu da dilin təqdimatında daha ciddi yanaşma tələb edir.

Texnologiyanın və informasiya vasitələrinin sürətli inkişafı, eləcə də qloballaşma nəticəsində Azərbaycan dilinə xarici dillərdən, xüsusilə də türk, ingilis və rus dillərindən söz axını sürətlənmişdir. Bu sözlər çox zaman uyğunlaşdırılmadan, mənbəsindən asılı olmayaraq olduğu kimi dildə işlədilir və kütləvi informasiya vasitələri, o cümlədən televiziya bu prosesdə aparıcı vasitəyə çevrilir. Bu hal, həm dilin orijinallığını və daxili struktur balansını pozur, həm də ədəbi dilin sərhədlərini daraldır.

Belə bir şəraitdə çevik və sistemli dil siyasətinin həyata keçirilməsi zəruridir. Terminoloji sistemin zənginləşdirilməsi, elmi əsaslandırılmış yeni söz yaradıcılığı, dilə uyğunlaşdırma və seçmə mexanizmlərinin tətbiqi prioritet məsələ kimi dəyərləndirilməlidir. Hər bir yeni texnoloji və ictimai anlayış üçün Azərbaycan dilində alternativ qarşılıq tapılmalı, bu qarşılıqlar televiziya vasitəsilə ictimaiyyətə təqdim edilməlidir.

Tərcümə sahəsində də peşəkarlığın artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici serialların və filmlərin dublyajı zamanı, eləcə də beynəlxalq informasiya mənbələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində ədəbi normaya və nitq mədəniyyətinə riayət olunmalıdır. Tərcümə prosesində yalnız dilin semantik uyğunluğu deyil, mədəniyyətlərarası fərqlər və auditoriya həssaslığı da nəzərə alınmalıdır. Bu məqsədlə dublyaj və subtitrlər üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislər hazırlanmalı, bu sahədə normativ hüquqi baza genişləndirilməlidir.

Rəqəmsallaşma şəraitində isə televiziya məzmununun sosial media platformalarında yayılması dili daha da sürətlə dəyişən və təsirə açıq bir

hala gətirir. Xüsusilə qısa video formatlarında yayımlanan kontentdə dilin qısaltdılması dilin saflığına daha ciddi təhdid yaradır. Bu səbəbdən, media orqanları rəqəmsal platformalarda da dilin normativ istifadəsinə önəm verməli, sosial mediada yayımlanan məzmunun redaktə və dil nəzarətindən keçirilməsi təmin olunmalıdır.

Bütün bu amillər kontekstində nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dilinin saflığının qorunması çoxşaxəli və koordinasiyalı fəaliyyət tələb edir. Bu fəaliyyətə dövlət orqanları, media qurumları, təhsil müəssisələri, dilçi alimlər və ümumilikdə ictimaiyyət cəlb olunmalıdır. Hər kəs dərk etməlidir ki, ana dilimiz yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də milli varlığımızın rəmzidir. Ona görə də dilin qorunması sadəcə dilçilərin və ya jurnalistlərin işi deyil, ümummillə məsuliyyətdir.

Televiziya və digər kütləvi informasiya vasitələri bu missiyada ön sırada yer almalı, dili təbliğ edən və qoruyan bir ideoloji platforma kimi çıxış etməlidir. Azərbaycan dilinin müasir dövrdəki qlobal çağırışlara qarşı dayanıqlı olması üçün onun struktur imkanlarının elmi əsaslarla araşdırılması, ictimaiyyətə çatdırılması və xüsusilə televiziya məkanında uğurla tətbiqi zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Kitablara istinad:

1. Afad Qurbanov (2019). Azərbaycan dilçiliyi problemləri. I cild (2 cildə). B., 384 səh.
2. Qulu Məhərrəmli (2002). Televiziya dili: spesifik, funksiya və struktur (monoqrafiya). B., "Elm" nəşriyyatı, 304 səh.
3. Mahirə Hüseynova (2019). Dilin elmi və estetik problemləri. ADPU-nəşriyyatı, 320 səh.

Normativ sənədlərə istinad:

4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2001). "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" Fərman.
5. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. (2002). "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Qanun.
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2013). "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam.

7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2018). “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Fərman.
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2018). “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” Sərəncam.

DİLÇİLİKDƏ SÜNİ İNTELLEKT MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Maya Heydərova

Böyük elmi işçi

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

mayahaciyeva.mh@gmail.com

Xülasə

Son illərdə süni intellekt (AI-artificial intelligence) elmin digər sahələrində olduğu kimi dilçilikdə də innovativ metodologiya və vasitələr təklif edərək əhəmiyyətli inkişafa yol açmışdır. Məqalədə süni intellekt texnologiyası vasitələri təbii dilləri necə öyrənməsi və emal etməsi, o cümlədən dilçilik sahəsində tədqiqatları inkişaf etdirmək üçün bu vasitələrdən necə istifadə edildiyi qeyd olunur. Dilçilikdə bu mövzu hazırda çox aktualdır, çünki son onilliklər çoxlu süni intellekt dil platformaları, maşın tərcüməsi (MT – machine translation) sistemləri, böyük dil modelləri (LLM – large language models), nitqin tanınması sistemləri, sual-cavab sistemləri və s. yaradılmışdır. Təbii dil emalı (NLP– natural language processing), maşın öyrənməsi (ML– machine learning) və dərin öyrənmə (DL– deep learning) texnologiyalarının obyektivindən istifadə edərək, süni intellektin lingvistik hadisələr haqqında anlayışı necə dəyişdiyini tədqiq etmək qarşıda duran vəzifələrdəndir.

Məqalədə əsas problemlərdən biri təbii dil emalı (NLP) texnologiyalarının inkişafı olduğu qeyd edilir. NLP üsulları mətnin avtomatik emalını asanlaşdırır, tədqiqatçılara nitq hissələrinin işarələnməsi, formal təhlili, tərcüməsi kimi tapşırıqları görünməmiş dəqiqlik və səmərəliliklə yerinə yetirməyə imkan verir. NLP-nin inkişafı maşın tərcüməsi, sentiment təhlili, avtomatik mətn yaratmaq və bir çox başqa tətbiqlər sahəsində yeni imkanlar yaradır. Bununla belə, gələcək həm də təbii dilin emalında daha dəqiq və yüksək səviyyəli nəticələr verən dərin öyrənmə texnologiyalarının və neyron şəbəkələrinin inkişafındadır. Bundan əlavə, neyron şəbəkələrdən istifadə edən LLM-lər müxtəlif mənbələrdən nümunələri və semantik strukturları tutmaqla mətnlər yaradaraq əlamətdar imkanlar nümayiş etdirir.

Məqalədə Azərbaycan dilinin süni intellekt sahəsində olan perspektivləri də qeyd edilir. Süni intellekt texnologiyalarının integrasiyası dilimizin mənimsənilməsi və təhlili ilə bağlı yeni imkanların açılması, dilçilik sahəsində gələcəkdə irəliləyişlərə yol açmaq üçün böyük vədlər

verir.

Açar sözlər: *süni intellekt, böyük dil modeli, təbii dil emalı, maşın öyrənməsi, dərin öyrənmə.*

Abstract

In recent years, artificial intelligence (AI) has, as in other fields of science, introduced innovative methodologies and tools in linguistics, leading to significant progress. The article discusses how artificial intelligence technologies learn and process natural languages, as well as how these tools are used to advance research in linguistics. This topic is currently highly relevant in linguistics, since in recent decades numerous AI-based language platforms, machine translation (MT) systems, large language models (LLMs), speech recognition systems, question-answer systems, and others have been developed. By employing the perspectives of natural language processing (NLP), machine learning (ML), and deep learning (DL) technologies, one of the pressing tasks is to investigate how artificial intelligence has transformed the understanding of linguistic phenomena. The article highlights that one of the main challenges is the development of natural language processing (NLP) technologies. NLP methods facilitate the automatic processing of text, enabling researchers to perform tasks such as part-of-speech tagging, formal analysis, and translation with unprecedented accuracy and efficiency. The advancement of NLP creates new opportunities in fields such as machine translation, sentiment analysis, automatic text generation, and many other applications. However, the future also lies in the development of deep learning technologies and neural networks, which deliver more precise and advanced results in natural language processing. Additionally, LLMs that utilize neural networks demonstrate remarkable capabilities by generating texts through capturing examples and semantic structures from various sources.

The article also addresses the prospects of the Azerbaijani language in the field of artificial intelligence. The integration of AI technologies opens up new possibilities for the acquisition and analysis of our language, holding great promise for future advancements in the field of linguistics.

Key words: *Artificial Intelligence, Large Language Model, Natural Language Processing, Machine Learning, Deep Learning.*

Keçən əsrin ortalarından başlayaraq tədricən sürətlənən elmi-texniki tərəqqi son onilliklərdə sözün əsl mənasında görünməmiş inkişafa imza

atmış, elmi-texniki inqilaba çevrilmişdir ki, bu da əsasən rəqəmsal texnologiyanın formalaşması və inkişafı ilə bağlıdır. Bunun nəticəsində dilçilik sahəsində daha aktual olan süni intellekt texnologiyalarına əsaslanan müxtəlif kompüter proqramları, maşın tərcüməsi sistemləri, böyük dil modelləri nitqin tanınması sistemləri və s. meydana çıxmışdır.

“Süni intellekt (Sİ, rus dilində ИИ – искусственный интеллект, ingilis dilində AI – artificial intelligence) ənənəvi olaraq insanın etməli olduğu, insana xas yaradıcı funksiyaları yerinə yetirə biləcək intellektual sistem, intellektual maşınların, xüsusilə intellektual kompüter proqramlarının yaradılması elmi və texnologiyasıdır” (Mahmudov M. 2022).

Süni intellektin əsas məqsədi düşünə bilən, öyrənən, qərarlar qəbul edə bilən və insanların həll etdiyi kimi problemləri həll edə bilən, bir sözlə insan fəaliyyətini təqlid edə bilən kompüter sistemləri yaratmaqdır. Süni intellektin əsas prinsiplərinə maşın öyrənməsi (ML – Machine Learning), nümunələrin tanınması, robototexnika, təbii dillərin emalı və s. daxildir.

Dilçilikdə süni intellekt böyük potensiala malikdir və dillə bağlı bir çox problemlərin həllinə kömək edə bilər. Hazırda süni intellekt dilin öyrənilməsi, təhlili və anlaşılmasında dilçilik tədqiqatlarında əvəzsiz bir vasitəyə çevrilib. Süni intellekt prinsiplərinə əsaslanan hesablama modelləri tədqiqatçılara dilin mənimsənilməsinin əsasını təşkil edən koqnitiv mexanizmləri simulyasiya etməyə imkan verir, fərdlərin zamanla linqvistik bilikləri necə əldə etdiyinə dair fikirlər verir. Bundan əlavə, süni intellektə əsaslanan yanaşmalar tədqiqatçılara geniş miqyaslı dil materiallarını təhlil etməyə, müxtəlif kontekstlərdə dil inkişafı və müxtəlifliklərini aşkar etməyə imkan verir. Bu zaman təbii dili anlama və emal edə bilən alqoritmlər və modellərdən istifadə etmək lazımdır ki, onun vasitəsi ilə də bir çox əməliyyatlar yerinə yetirmək mümkün olsun. Bu əməliyyatlara aşağıdakılar daxildir:

Təbii dil emalı (NLP – Natural Language Processing), maşın öyrənməsi və dərin öyrənmə (DL – Deep Learning) kimi süni intellekt üsullarının integrasiyası vasitəsilə tədqiqatçılar dil mənimsənilməsinin mürəkkəb aspektlərini, linqvistik nümunələri və semantik strukturları görünməmiş dərinlik və dəqiqliklə araşdırma bilirlər. Bu sahədə süni intellektin əsas məsələlərindən təbii dili anlama və emal edə bilən təbii dillərin emalı sistemləri yaratmaqdır. Təbii dillərin emalı sistemləri və avtomatlaşdırılmış mətn təhlili üsulları dilçilərə dil hadisələrini daha geniş şəkildə tədqiq etməyə, geniş miqyaslı korpus tədqiqatları aparmağa imkan verir.

NLP kompüterlər və insan dili arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə diqqət yetirir, maşınlar təbii dil mətnini başa düşmək, şərh etmək və yaratmaq imkanı verir. Dilçilik tədqiqatlarında NLP üsulları tokenləşmə, lemmatizasiya, mətnlərdən strukturlaşdırılmış məlumatların çıxarılması, sentiment təhlil, maşın tərcüməsi və mətn yaratma kimi vəzifələr üçün istifadə olunur. Bu üsullar linqvistik məlumatların avtomatlaşdırılmış təhlilini asanlaşdırır, tədqiqatçılara əl ilə müəyyən etmək çətin olacaq nümunələri və anlayışları aşkar etməyə imkan verir. Bu zaman təbii dili anlama və emal edə bilən alqoritmlər və modellərdən istifadə etmək lazımdır ki, onun vasitəsi ilə də bu çox əməliyyatları yerinə yetirmək olsun.

– Tokenləşmə. Cümlə və ya ifadəni işarə – token kimi tanınan daha kiçik vahidlərə bölməyi əhatə edən bir texnikadır. Bu işarələrə sözlər, tarixlər, durğu işarələri və hətta söz fraqmentləri daxil ola bilər. Tokenləşmə təbii dil emalının ilkin mərhələsidir və kompüterə mətnin strukturunu başa düşməyə imkan verir. Tokenlər adətən təbii dil emalı kontekstində sözləri və ya sözlərdən də kiçik elementləri təmsil edir. Tokenləşdirmə mətn emalı, dil modelləşdirmə və maşın tərcüməsi daxil olmaqla bir çox NLP tapşırıqlarında mühüm rol oynayır. Bu proses özündə sətiri və ya mətni işarələr siyahısına bölməyi ehtiva edir. Tokenlər hissələr kimi düşünülə bilər, məsələn, söz cümlədə tokendir, cümlə isə abzasda tokendir. Tokenləşdirmə strukturlaşdırılmamış məlumatları və təbii dil mətnini ayrı-ayrı məlumat parçalarına ayırmaq, onlara müxtəlif elementlər kimi baxmaq üçün tokenizatorlardan istifadə etməyi nəzərdə tutur. Sənəddəki tokenlər strukturlaşdırılmamış mətn sənədini maşın öyrənməsi üçün uyğun rəqəmsal məlumat strukturuna çevirərək vektor kimi istifadə edilə bilər. Bu sürətli çevrilmə kompüterə praktiki hərəkətlərə və cavablara başlamaq üçün dərhal bu tokenləşmiş elementlərdən istifadə etməyə imkan verir.

– Lemmatizasiya. Bunlar mətndəki sözlərin normallaşdırılması, başlanğıc formaya gətirilməsidir. Bu, söz formalarının müxtəlifliyini azaltmağa və mətn təhlilini sadələşdirməyə imkan verir. *“Lüğətə lemmalar və ya kanonik söz formaları seçilir. Morfoloji təhlil zamanı lemmatizasiya mərhələsinin vacibliyi qeyd olunur ki, bu da lüğətdə saxlanılan hər hansı leksemin mətndəki söz forması, lemmanın (söz formanın) identifikasiyasında özünü əks etdirir. Lemmatizasiya sözformaların təqdim olunan kanonik formalara gətirmək prosesinin paradigmaları kimi təsvir edilir”* (Кулиева З.Ю. 2011).

– Mətnlərdən strukturlaşdırılmış məlumatların çıxarılması. Strukturlaşdırılmamış və ya yarı strukturlaşdırılmış maşın tərəfindən oxuna bilən sənədlərdən strukturlaşdırılmış məlumatların avtomatik

çıxarılmasıdır. Məsələn, mətn sənədlərindən müvafiq adların, tarixlərin, ünvanların və digər vacib məlumatların çıxarılması. Strukturlaşdırılmamış mətnlər dedikdə, təbii dildə ixtiyari mətnləri "başa düşülməsi" nəzərdə tutulur. Bu, ilk növbədə müxtəlif texnologiyalardan istifadə etməklə həll edilə bilən süni intellektin ən qədim problemlərindən biridir.

– Mətnin sentiment təhlili və tonallığının təhlili. Mətnin tonallığının təhlili mətnin müsbət, mənfi və ya neytral olduğunu müəyyən etməyə imkan verir, sentiment təhlili isə mətnin emosional rənglənməsini (məsələn, sevinc, kədər, qəzəb və s.) müəyyən etməyə imkan verir. Sentiment təhlilinin əsas məqsədi mətndə fikirləri tapmaq və onların xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

– Maşın tərcüməsi. Maşın tərcüməsi, insanın müdaxiləsi olmadan süni intellekt tərəfindən həyata keçirilən mətnin və ya nitqin bir təbii dildən digərinə avtomatik tərcüməsi prosesidir. Mətni bir dildən digərinə avtomatik tərcümə etmək, müxtəlif dillərdə mətni anlamaq və emal etmək üçün NLP alqoritmlərindən istifadə edilir.

– Mətn yaratma. Mətn yaratma mövcud məlumatları toplamaq və təhlil etməklə davamlı mətnlər yaratmaq prosesidir. Bu proses problem haqqında daha ətraflı və daha informativ məlumat vermək üçün istifadə edilə bilər. Beləliklə, mətnin yaradılması informasiya proseslərinin avtomatlaşdırılması üçün əlverişli üsuldur. Hal-hazırda, mətn yaratma, xüsusilə, reklam və marketingdə kifayət qədər faydalı vasitə hesab edilir. Bu zaman, avtomatik yaradılan mətnlər daha çox satış yaratmağa və məhsul və xidmətlərin təşviqində hədəflənənlərə kömək edə bilər. Bundan əlavə, yaradılan mətnlər müxtəlif maşın öyrənmə alqoritmləri ilə işləyərkən, həmçinin müxtəlif məzmununda olan bloglar, sadə məqalələr, təlimatlar və s. yaratmaq üçün çox praktikdir “Qeyd *”.

Təbii dillərin emalını yerinə yetirən bu əməliyyatlar axtarış motorları, çatbotlar, avtomatlaşdırılmış mətn təhlili və s. daxil olmaqla geniş tətbiqlərə malikdir, süni intellektin müxtəlif sahələrdə inkişafı və tətbiqində mühüm rol oynayır.

Bununla belə, gələcəkdə təbii dilin emalında daha dəqiq və yüksək səviyyəli nəticələr əldə etməyə imkan verən maşın öyrənməsinin tərkib hissəsi olan dərin öyrənmə texnologiyalarının və neyron şəbəkələrinin inkişafı labüddür.

* <https://nauchniestati.ru/spravka/ii-v-lingvistike/#%D0%92%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5>

Maşın öyrənməsi (ML) – alqoritmləri böyük həcmli linqvistik məlumatları təhlil etməyə, öyrənməyə, nümunələri müəyyən etməyə, proqnozlar verməyə və ya qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Dilçilik tədqiqatlarında ML texnikaları dilin modelləşdirilməsi, mətnin təsnifatı və məlumat axtarışı kimi vəzifələr icra etmək üçün istifadə olunur. Maşın öyrənməsindən eyni zamanda dil öyrənməsində geniş spektrli problemləri həll etmək üçün (müxtəlif dil öyrənmə testlərinin cavabların avtomatik qiymətləndirilməsi (GRE və TOEFL kimi testlərdə), kompüter vasitəsi ilə xarici dildə danışmaq (məsələn, [elsaspeak.com](https://www.elsaspeak.com)), mobil əsaslı dil öyrənmə proqramlarının inkişafı (məsələn, [duolingo.com](https://www.duolingo.com)), orfoqrafiya-qrammatik yoxlayıcılar (məsələn, [grammarly.com](https://www.grammarly.com)) kimi dil təhlili vasitələri və təhsil məlumatlarının öyrənilməsi və s.) istifadə olunur.

Dərin Öyrənmə (DL) – dərin öyrənmə verilənlərin təsvirlərini öyrənmək üçün çox qatlı süni neyron şəbəkələrindən istifadə edən ML-nin xüsusi sahəsidir. Dilçilik tədqiqatlarında DL texnikaları maşın tərcüməsi, nitqin tanınması və sentiment təhlil kimi vəzifələri icra etmək üçün tətbiq edilir. DL modelləri çoxqatlı neyron şəbəkələrindən istifadə etməklə, təbii dili təhlil etmək, anlamaqla məndən strukturlaşdırılmış məlumatları çıxarmağa imkan yaradır. DL modelləri, xüsusən də təkrarlanan neyron şəbəkələri (RNN – Recurrent Neural Networks) və transformatorlar kimi neyron şəbəkələri mürəkkəb linqvistik nümunələri və semantikanı ələ keçirməkdə əla performans nümayiş etdirmişdir. Bu üsullar maşın tərcüməsi, məlumat axtarışı və avtomatlaşdırılmış ümumiləşdirmə kimi sahələrdə geniş tətbiqlərə malikdir və böyük həcmdə linqvistik məlumatlardan mənalı fikirlərin çıxarılmasını asanlaşdırır.

Azərbaycan dili üçün süni intellekt texnologiyalarını geniş tətbiq olunması üçün ilk növbədə böyük dil bazası formalaşdırılmalıdır. Bu bazanın formalaşdırılması maşın tərcüməsinin, sintez edilmiş nitqin yəni, mətni nitqə çevirən sistemlərin, avtomatik mətn yaratma sistemlərinin, digər əməliyyatların keyfiyyətini yaxşılaşdırma bilər.

“Azərbaycanda NLP sistemləri yaradılmamışdan qabaq da kompüterlərin köməyiylə bir çox statistik sözlüklər, tezlik, əks-əlifba lüğətləri tərtib olunmuşdur. Həmin işlərin davamı olaraq sonaralar yazılı abidələrin (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı) və klassiklərin (Məhəmməd Füzuli) dilinin kompüterlə öyrənilməsi bağlı işlər aparılmışdır.

Toplanmış təcrübə əsasında sonrakı illərdə Azərbaycan dilinin formal təhlili və sintezi, maşın tərcüməsi məsələləri ilə bağlı nəzəri tədqiqatlar aparılmış qrammatikanın ayrı-ayrı fraqmentlərinin formalaşdırılmasına cəhd göstərilmişdir. Bu tədqiqatlar sistemli aparılmamış, nəzəri

müddəaların praktikada yoxlanılması və tətbiqi işləri üçün lingvistik baza yaradılmamışdır. Məhz ona görə də bu işləri gələcəkdə NLP sistemlərinin yaradılması üçün hazırlıq mərhələsi hesab etmək olar” (Mahmudov M. 2016). Görülən işlər öz həcminə görə heç də az olmasa da, dünyanın digər dillərində bu sahədə görülən işlərin həcminə nisbətə Azərbaycanda bu sahədə hələ çox iş görülməlidir. M.Mahmudov yazır: *“Qeyd etmək lazımdır ki, mətnin formal təhlili, təbii mətnin emalı, mətnin səsə (nitqə), səsin (nitqin) mətnə çevrilməsi, maşın tərcüməsi, məlumatların avtomatik (formal əlamətlərinə görə) axtarışı, tarixi abidələrin və klassiklərin dilinin riyazi-statistik metodlarla tədqiqi, statistik lüğətlərin (tezlik, əks) tərtibi, elektron lüğətlərin hazırlanması sahəsində respublikamızda xeyli iş görülmüşdür*” (Mahmudov, M. 2022). Əlbəttə ki, bütün bu görülən işlər Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş təbliği ilə bağlı kifayət deyildir. Bu məsələ ilə bağlı son zamanlarda təbii dillərin emalı (NLP) texnologiyası üzrə ən perspektivli və ən çox populyarlıq qazanan sahə böyük dil modellərinin (LLM – Large Language Models) yaradılmasıdır. LLM-lər mətnlərlə işləməyi, başa düşməyi, tərcümə etməyi, suallara cavab verməyi və nitq yaratmağı bacarır. Bu cür layihələrə misal olaraq, “OpenAI ChatGPT”, “Google BERT”, “GigaChat” və s. kimi böyük dil modellərini göstərmək olar. Böyük dil modelləri dilçilik ilə sıx bağlıdır, çünki dil modelləri mahiyyətə dilçiliyin əsas mövzusu olan təbii dili anlamağa və təqlid etməyə çalışan kompüter proqramlarıdır. Dil modellərinin işlənilməsi hazırlanmasında əsas problemlərdən biri təbii dillərdə mövcud olan müxtəlifliklərdir. Buraya qrammatika, sintaksis, tələffüz və söz istifadəsində dəyişikliklər daxildir. Dil modelinin əsas məqsədi bu variasiyaları hesaba almaq və insan dilinin mürəkkəbliyinə baxmayaraq dəqiq proqnozlar verməkdir.

LLM-lər böyük məlumatlar əsasında hazırlanmış insan dilində mətni anlayan, proqnozlaşdırən və yaradan dərin öyrənmə (DL – Deep Learning) modelinin bir növüdür.

LLM kitablar, məqalələr, bloqlar, tvitlər və s. kimi müxtəlif mənbələrdən olan milyardlarla sözləri ehtiva edən nəhəng verilənlər bazası əsasında hazırlanır. Model suni intellekt alqoritmləri vasitəsilə verilənlərdəki statistik nümunələri, sözlərin tezliyi, sırası, uzlaşması və mənası öyrənir. Böyük dil modellərinin iş prinsipini bir neçə mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə dil modeli müxtəlif mənbələrdən böyük həcmdə mətnləri öyrənir. Sonra isə əvvəlki sözlərin kontekstinə əsasən cümlədəki növbəti sözü proqnozlaşdırmağı öyrənir. Bu funksiya LLM-ə verilən mətnlərə bənzər yeni mətnlər yaratmağa imkan verir. Bunun

sayəsində modelin qrammatika, sintaksis və semantik əlaqələr haqqında anlayışını inkişaf etdirmək mümkündür.

“İkinci mərhələdə mətni statistik sücgəcdən keçirir və lazım olmayan hissələri silinir. Sonrakı mərhələdə məlumatların emalı prosesi xam mətnin ayrı-ayrı seqmentlər ardıcılığına bölünməsi (tokenləşdirilməsi) ilə tamamlanır, sonra onlar LLM-ə ötürülür” (Колосова Е.Н. 2023)

Bundan sonrakı mərhələdə model sorğuya uyğun daha dəqiq və kontekst baxımından düzgün cavablar üçün işarələnmiş nümunələr təqdim edir. Dəqiq tənzimləmə modeli xarici dillərdən tərcümə edən proqramlarda, “sual-cavab” söhbətlərində və ya mətn yaratmaqda istifadə etməyə imkan verir “Qeyd ^{*}”

Beləliklə, böyük həcmli mətnin işlənməsi və təhlili ilə dil modelləri di-
li daha mürəkkəb səviyyələrdə başa düşməyi öyrənir, məntiqi ardıcıl cavab-
lar yaradır. Çıxış mərhələsində, LLM ilə əlaqə qurarkən, istifadəçi sorğu
daxil edir. Model daxil edilmiş məlumatları emal edir və əldə edilmiş bilik-
lərə və mövcud kontekstə əsaslanaraq cavab yaradır. Buna görə də, dil mo-
delinin cavabı sorğu və ya təklifin formalaşdırılması üçün linqvistik meyar-
lardan xəbərdar olmaq lazımdır.

Beləliklə müasir texnologiyaların sürətli inkişafı dilçiliyin metod və
yanaşmalarını köklü şəkildə dəyişir. Süni intellekt və onun ən mühüm sahə-
lərindən olan təbii dilin emalı (NLP) dilçilikdə çoxsaylı yeni imkanlar yara-
dıb. Bu, həm nəzəri tədqiqatlarda – dilin strukturlarının avtomatik öyrənil-
məsi və modelləşdirilməsi, həm də praktik sahələrdə – tərcümə, nitqin ta-
nınması, mətnlərin avtomatik təhlili və s. üçün geniş tətbiq olunur.

Bununla yanaşı, süni intellekt alətləri milli dillərin, o cümlədən Azər-
baycan dilinin rəqəmsal resurslarının formalaşdırılmasına və zənginləşdiril-
məsinə şərait yaradır. Dil modelləri, annotasiya olunmuş korpuslar, avto-
matlaşdırılmış analiz sistemləri dilçilikdə tədqiqatların sürətini və dəqiqliyi-
ni artırır.

Lakin bu sahədə bəzi problemlər qalmaqdadır, məsələn az resurslu dillər
üçün məlumat çatışmazlığı, etik məsələlər (məsələn, şəxsi məlumatların qorun-
ması) və texniki baryerlər kimi problemlər hələ də aktuallığını saxlayır.

Ümumilikdə, süni intellekt dilçilik üçün həm böyük imkanlar açır,
həm də yeni elmi və texnoloji innovativ çağırışlar yaradır. Gələcəkdə bu sa-
hənin daha da inkişaf edəcəyi və dilin öyrənilməsi, tədrisi, qorunması işinə
mühüm töhfələr verəcəyi gözlənilir.

* <https://www.unite.ai/ru/understanding-llm-fine-tuning-tailoring-large-language-models-to-your-unique-requirements/>

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Mahmudov M. (2022). Süni intellektin linqvistik problemləri. Bakı: Dilçilik araşdırmaları, №1, s. 133-140.
2. Mahmudov M., Fətullayev Ə., Abbasov S. (2016) Azərbaycan dili üçün NLP sistemləri və milli korpusun yaradılmasının nəzəri və tətbiqi məsələləri. Bakı: Türkologiya, № 4. s.15-28.

Rus dilində

3. Искусственный интеллект: определение и основные принципы: (Электронный ресурс) URL: <https://nauchniestati.ru/spravka/ii-v-lingvistike/#%D0%92%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5>
4. Колосова Е.Н. (2023). Большие языковые модели и их особенности: Самара: Изд-во ООО «Аспект», Научный аспект, Т.31, № 12, с. 3829-3835.
5. Кулиева З.Ю. (2011) Определение оптимальной структуры автоматического словаря в системе машинного перевода (автореф Диссертации на соискание научной степени доктора философии по филологическим наукам) Баку, 46 с.
6. Понимание тонкой настройки LLM: адаптация больших языковых моделей к вашим уникальным требованиям: (Электронный ресурс) URL: <https://www.unite.ai/ru/understanding-llm-fine-tuning-tailoring-large-language-models-to-your-unique-requirements/>

EKOLİŇQVİSTİKANIN TƏDQİQAT PROBLEMLƏRİ

Məlahət Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mlababayeva@mail.ru

Xülasə

Ekolinqvistika müasir dilçilikdə dil, təbiət və insan münasibətlərinin qarşılıqlı təsirini öyrənən yeni istiqamətlərdən biridir. Bu sahə dili yalnız kommunikativ vasitə kimi deyil, həm də ekoloji və mədəni dəyərləri daşıyan sosial sistem kimi tədqiq edir. Məqalədə ekolinqvistikanın elmi əsasları, onun formalaşma mərhələləri və ekologiya ilə lingvistikada arasında qarşılıqlı əlaqələr təhlil edilmişdir. Araşdırmada ekodiskurs anlayışı, ekomədəniyyət modeli və dil ekosistemi kimi anlayışların məzmunu aydınlaşdırılmış, Azərbaycan dilində ekolinqvistik potensialın özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müqayisəli-təhlil və diskurs-analiz metodlarından istifadə olunmaqla, Azərbaycan folklorunda və müasir mətbuatda təbiət motivlərinin leksik-semantik və semiotik səviyyədə təzahürləri müəyyənləşdirilmişdir. Nəticədə, dilin ekoloji funksiyasının mədəni müxtəliflik, milli kimlik və ekoloji şüurla birbaşa bağlı olduğu göstərilmişdir. Ekolinqvistika yalnız dilin deyil, bütövlükdə cəmiyyətin ekoloji düşüncə sisteminin bərpası və davamlı inkişafının təminində mühüm elmi istiqamət kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: *ekolinqvistika, ekodiskurs, dil və təbiət, ekomədəniyyət, dil ekosistemi, ekoloji şüur, davamlı inkişaf.*

Abstract

Ecolinguistics is a modern field of linguistics that explores the interrelationship between language, nature, and human consciousness. It examines language not only as a communicative system but also as a carrier of ecological and cultural values. This paper discusses the theoretical foundations of ecolinguistics, its developmental stages, and the interaction between ecology and linguistics. Concepts such as eco-discourse, eco-culture, and linguistic ecosystems are analyzed with special reference to the Azerbaijani language. Using comparative and discourse analysis methods, the study identifies lexical, semantic, and semiotic representations of nature in Azerbaijani folklore and modern media. The findings indicate that the

ecological function of language is directly linked to cultural diversity, national identity, and ecological awareness. Ecological linguistics is thus presented as a vital academic discipline that contributes to the restoration of ecological thinking and sustainable development.

Key words: *ecolinguistics, eco-discourse, language and nature, eco-culture, linguistic ecosystem, ecological awareness, sustainable development.*

Ekolinqvistika sahəsində nəzərdən keçirilən tədqiqatlar göstərir ki, onun vəzifələrinin əhatə dairəsi çox genişdir və hələ başlanğıc mərhələsindədir. Eyni zamanda, yerli ədəbiyyatda müzakirə olunan problemlərin spektri və təqdim olunan ümumi nəzəri əsaslar bir sıra xarici tədqiqatlardan bəzi cəhətlərinə görə fərqlənir.

Giriş. 1. Ekolinqvistikanın yaranma zərurəti

XXI əsrdə dilçilik elminin sürətli inkişafı yeni paradigmalara formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bunlardan biri də ekolinqvistika – yəni dilin ekoloji sistemlə əlaqələrini araşdıran istiqamətdir. Qloballaşma və texnoloji transformasiyalar nəticəsində insan və təbiət münasibətləri ciddi dəyişmiş, ekoloji böhran təkcə fiziki mühitdə deyil, həm də mənəvi və mədəni sahələrdə özünü göstərməyə başlamışdır. Belə bir şəraitdə dilin də ekoloji təhlilinə ehtiyac yaranmışdır, çünki dil yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də ekoloji davranış və dəyərlərin daşıyıcısıdır.

Ekolinqvistika anlayışı ilk dəfə norveçli alim Einar Haugen tərəfindən 1972-ci ildə “The Ecology of Language” əsərində işlədilmişdir. O, dilin ekologiyasını “dilin və onu daşıyanların bir-birinə və sosial mühitə münasibəti” kimi izah etmişdir. Sonralar M.A.K. Halliday, Alwin Fill və Peter Mühlhäusler bu istiqaməti inkişaf etdirərək ekolinqvistikanı müstəqil elmi sahə kimi formalaşdırmışlar.

Əsas hissə. 2. Ekolinqvistikanın elmi əsasları

Ekolinqvistika iki elmin – ekologiya və lingvistikanın kəsişmə nöqtəsində yaranmışdır. Əgər ekologiya canlı orqanizmlərin mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənirsə, ekolinqvistika da dil sistemlərinin sosial və mədəni mühitlə münasibətini tədqiq edir. Burada əsas ideya dilin bir ekosistem kimi fəaliyyət göstərməsi və onun tarazlığının qorunması zərurətidir.

M.A.K. Hallidayin fikrincə, dilin strukturu və istifadəsi ekoloji böhranların səbəbkarı da ola bilər, əgər dil insanı təbiətdən ayıran ideologiyaları dəstəkləyirsə. Bu baxımdan ekolinqvistika təkcə elmi tədqiqat sahəsi deyil, həm də ekoloji etikaya yönəlmiş ideoloji hərəkətdir.

(Halliday, M. A. K. 2001)

3. Ekodiskurs və onun funksiyaları

Ekodiskurs anlayışı ekolinqvistikanın əsas kateqoriyalarından biridir. Bu termin təbiət, ekoloji böhran və davamlı inkişaf haqqında dil vasitəsilə formalaşan mətnlər sistemini ifadə edir. Ekodiskurs müxtəlif janrlarda – mətbuatda, ədəbiyyatda, folklorda, siyasi çıxışlarda və tədris materiallarında özünü göstərir.

Ekodiskursun əsas funksiyaları bunlardır:

Ekoloji problemlər haqqında ictimai şüuru formalaşdırmaq;

İnsan və təbiət münasibətlərinə dəyər yönümlü yanaşmanı təşviq etmək;

Dil vasitəsilə ekoloji dəyərləri qorumaq və yaymaq.

Azərbaycan mətbuatında “yaşıl iqtisadiyyat”, “dayanıqlı inkişaf”, “ekoloji mədəniyyət” kimi terminlərin artması ekodiskursun güclənməsini göstərir.

4. Azərbaycan dilində ekolinqvistik təzahürlər

Azərbaycan dilinin leksik və frazeoloji sistemi təbiətlə sıx bağlıdır. “Su kimi saf”, “külək tək azad”, “dağlar qədər möhkəm” kimi ifadələr dilin ekoloji yaddaşını əks etdirir. Folklor nümunələrində – xüsusilə bayatılarda, xalq nağıllarında və atalar sözlərində təbiət motivləri dilin mədəni-ekoloji kodunu formalaşdırır.

Azərbaycan poeziyasında da ekolinqvistik baxışlar geniş yer tutur. Məsələn, Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirində təbiət obrazları milli kimliyin daşıyıcısına çevrilir. Müasir yazıçılarda isə iqlim, torpaq, su və insan münasibətləri artıq ekoloji ideologiyanın tərkib hissəsidir. Bu, dilin ekosistem kimi yaşadığını sübut edir.

5. Ekomədəniyyət və dilin davamlılığı

Ekomədəniyyət termini ekoloji və mədəni dəyərlərin vəhdətini ifadə edir. Mədəniyyət təbiətdən qopmadıqda, dilin ekoloji tarazlığı da qorunur. Lakin müasir dövrdə dilin kommersiallaşması, informasiya texnologiyalarının dominantlığı, urbanizasiya və reklam dili ekomədəni dəyərlərin zəifləməsinə səbəb olur.

Dil ekosisteminin davamlılığı yalnız dil siyasəti ilə deyil, həm də təhsil və tərbiyə sistemində ekolinqvistik yanaşmaların tətbiqi ilə mümkündür. Bu məqsədlə ekolinqvistika məktəb və universitet proqramlarında xüsusi istiqamət kimi tədris edilməli, ekoloji şüur dil öyrənmənin mərkəzinə gətirilməlidir.

6. Ekolinqvistikanın metodoloji əsasları

Ekolinqvistika tədqiqatlarında aşağıdakı metodlardan geniş istifadə olunur:

Diskurs analizi: mətnlərdə ekoloji ideyaların semantik və pragmatik səviyyədə təhlili;

Korpus linqvistikası: ekoloji terminlərin tezlik və kontekst analizləri;

Kulturoloji yanaşma: ekoloji simvolların milli kimliklə əlaqəsinin öyrənilməsi;

Kognitiv analiz: insan şüurunda təbiət və dil münasibətlərinin konseptual modelləşdirilməsi.

Bu metodlar bir yerdə dilin ekosistemdəki yerini elmi şəkildə əsaslandırmağa imkan verir.

7. Ekolinqvistikanın Azərbaycan elmi mühitində inkişafı

Azərbaycan dilçiliyində ekolinqvistika hələ yeni sahə olsa da, son illər bu istiqamətdə tədqiqatlar artmaqdadır. R. Məmmədli, T. Qasımova, N. Abbasova kimi tədqiqatçılar Azərbaycan dilində ekoloji diskursun xüsusiyyətlərini, ekoloji terminologiyanın formalaşmasını və milli-mədəni ekosistemin dil səviyyəsində əksini öyrənmişlər.

Azərbaycan dilinin ekolinqvistik potensialı həm də onun çoxqatlı semantik quruluşu və təbiətə yönəlik ifadə imkanları ilə səciyyələnir. Bu dilin təbiət motivləri üzərində qurulan zəngin poetik sistemi ekolinqvistik baxımdan qiymətli material təqdim edir.

Hal-hazırda ekoloji problemlər ən çox səhv olaraq ilk növbədə ekoloji problemlər kimi başa düşülür. Bir çox cəhətdən bu mənə çəşqınlığı insanların ətraf mühitə getdikcə daha çox nəzərə çarpan təsiri nəticəsində baş verdi, lakin ekoloji (“ekologiya elminə aid”) və ekoloji (“ətraf mühitə aid”) anlayışlarını ayırmaq lazımdır.). Ekologiyaya ümumi diqqət Ernest Hekkel tərəfindən əvvəlcə olduqca aydın şəkildə müəyyən edilmiş bilik sahəsinin (yalnız bioloji) digər təbiət elmlərinə və hətta humanitar elmlərə genişlənməsinə səbəb oldu.

Dil, ətraf mühit (biososial) təcrübəni saxlamaq və ötürmək üçün onu kodlarından biri kimi istifadə edən cəmiyyətin yaşayış yeridir. Ekoloji mühit fərdin linqvistik davranışına təsir edir və qarşılıqlı əlaqənin dinamikasını müəyyən edir. Harald Haarmana görə, sosial qrupların və fərdlərin linqvistik davranışını müəyyən edən əsas amillərə (“ekoloji dəyişənlər”) aşağıdakılar daxildir: demoqrafik, sosial, siyasi, mədəni, mental, interaktiv və linqvistik.

Dilə münasibətdə “ekologiya” termini ilk dəfə Con Trim tərəfindən təqdim edilmişdir. “Linqvistik ekologiya” anlayışını Karl və Frensis

Foqelin istifadə etmiş, onun mühüm cəhətini - müəyyən bir ərazidə təmsil olunan bütün dilləri istisnasız olaraq qarşılıqlı əlaqədə nəzərə almaq zərurətini vurğulamışdır: "Linqvistik ekologiyada ondan başlamamaq lazımdır. Spesifik bir dil, lakin müəyyən bir ərazi ilə, bir neçə dilə seçmə diqqət yetirməklə deyil, müəyyən bir ərazidə təmsil olunan bütün dillərə hərtərəfli diqqət yetirməkdən ibarətdir" (Crystal, D. 2000).

Bir çox alimlər öz əsərlərini bu mövzuya həsr etmişlər. Amerikalı dilçi Einar Haugen, 70-ci illərdən. XX əsr "Dilin ekologiyası" adlı məruzəsində "ekologiya" terminindən istifadə etməyə başlamışdır, müəllif sosiolinqvistika və psixolinqvistika çərçivəsində qarşılıqlı əlaqə aspektini önə çəkir və "dil ekologiyası" terminini təqdim edən də məhz E.Haugendir; "ekolinqvistika". Dilçi alim ekolinqvistikanı dil və ekologiya, yəni insan şüurunda və çoxdillli cəmiyyətdə iki dil arasındakı əlaqənin öyrənilməsi kimi müəyyən etmişdir. E.Haugenə görə əsas vəzifə dilin statusunu çıxarmaq, ekoloji təsnifatda onun tipoloji statusunu, başqa sözlə, dilin dünyanın digər dilləri ilə müqayisədə harada olduğunu və harada hərəkət etdiyini müəyyən etmək idi. (Haugen. E. 1972) R. Harre, İ. Brokmeyer, P. Mühlhausler də ekolinqvistikanın metodoloji prinsiplərini öyrənmişlər. Onların əsas ideyası belə formalaşdırılıb: dil strukturları və dil yalnız özləri üçün mövcud olan qapalı vahidlər kimi deyil, xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqədə olan ayrı-ayrı strukturlar sistemi kimi qəbul edilir; Dili onun təbii və mədəni mühitindən ayrı öyrənmək mümkün deyil. (Fill, A., & Mühlhäusler, P. 2001) Müasir dünyanın tələblərinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, ekolinqvistik yanaşmalar cəmiyyətin praktik həyatının müxtəlif sahələrində, yəni başqa mədəniyyəti dərk etməkdə və xarici dil öyrənməkdə getdikcə daha çox tələb olunur.

Ekolinqvistika dilçilikdə yeni bir istiqamət, dilin fəaliyyətini pisləşdirən və ya yaxşılaşdıran xarici amillər haqqında elmdir. Burada biz dil ekologiyasının üç aspekti haqqında faydalı məlumat vermək istəyirik:

Dildaxili: nitq mədəniyyəti, stilistika, ritorika ilə əlaqələndirilir və nitqin düzgünlüyünün, aydınlığının, məntiqinin, ifadəliliyinin və digər kommunikativ xüsusiyyətlərinin pozulmasının öyrənilməsini əhatə edir.

Dillərarası: ayrı bir etnik dilin yaşayış yeri kimi çoxdillilik və dillərin yox olması problemi və buna görə də Yer üzündə dil müxtəlifliyinin azalması ilə əlaqələndirilir. (Xarici dil mühitində dilin mövcudluğu və yaşaması). (Сковородников А.П. 1996)

Translingual: bir dilin, bir mədəniyyətin vahidlərinin, vasitələrinin, reallıqlarının başqa bir mədəniyyətə aid olan başqa bir dilin kontekstində və vasitələrinin istifadəsi ilə əlaqələndirilir (bədi ədəbiyyatda, folklorda,

publisistikada, başqa sözlə, alınmalardan necə istifadə etmək məqsədəuyğundur).

Bəzən ekolinqvistika dar mənada nitq mədəniyyəti elmi (birinci aspektin hissəsi) kimi başa düşülür ki, bu da normativ dilçilik (reseptiv dilçilik, prostat dilçilik) adlanır. Digər iki cəhət, gördüyümüz kimi, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə sıx bağlıdır. (Harre, R. Greenspeak. 1999)

Bu mövzunu araşdıraraq belə qənaətə gəlmək olar ki, bu istiqamətlərdə tədqiqatların aparılması həm dil problemlərinin həlli, həm ümumbəşəri dəyərlər aspekti, həm də ümumilikdə xarici dilin öyrənilməsi baxımından perspektivli görünür.

Ekolinqvistikanın perspektivli istiqamətləri arasında aşağıdakılar fərqlənir:

- lingvistik müxtəliflik (səbəblər, formalar, funksiyalar və nəticələr);
- nəslə kəsilməkdə olan dillər (kiçik və nəslə kəsilməkdə olan dilləri xilas etmək);
- bioloji və lingvistik/mədəni müxtəliflik arasında əlaqə;
- ekoloji kritik istiqamət: dil strukturunun (qrammatika) ekoloji cəhətdən təmiz və qeyri-ekoloji elementlərinin axtarışı;
- eko-tənqidi diskurs təhlili: ekoloji problemlərə toxunan mətnlər; diskursda ideologiyalar (antroposentrizm və s.);
- ekosavadlılığın öyrədilməsi (dünyada universal qarşılıqlı əlaqə haqqında biliklər)

Bu istiqamətlərdə tədqiqatların aparılması həm dil problemlərinin həlli, həm də ümumbəşəri dəyərlər baxımından perspektivli və perspektivli görünür.

Deməli, ekolinqvistika dilin vəziyyəti və çirklənmə mənbələri kimi problemləri araşdıraraq ekologiya və dilçiliyin konseptual aparatından istifadə edir. Dildə əks olunan milli şüurun qorunub saxlanması üçün də tədbirlər təklif edir. Ekolinqvistikanın başqa bir istiqaməti nitq mədəniyyətinin, onun düzgün qrammatik və fonetik tərtibatının öyrənilməsidir, bu elm çərçivəsində insanların şüuruna təsir edən “çirklili” nitq texnologiyaları da öyrənilir. (Семчук Е. В. 2014)

Ekolinqvistika XX əsrin ikinci yarısında yaranmış nisbətən yeni elmi sahədir. və son illərdə sürətli inkişaf yolu keçmişdir. Ekolinqvistikanın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, dilin sistemli təşkilini, o cümlədən onun müxtəlif təbii və sosial (eko) sistemlərdə nəzərdən keçirilməsini öyrənir. Buna görə də ekolinqvistikanın banisi Einar Haugen bu elm sahəsini "hər hansı bir dil və onun mühiti arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi kimi müəyyən etdi, burada mühit dildən kodlarından biri kimi istifadə edən bir

cəmiyyət kimi başa düşülür".

Yerli ədəbiyyatda ekolinqvistikanın vəzifələri və predmetinin tərifləri bəzi aspektlərə görə fərqlənir, lakin ümumilikdə E.Haugen tərəfindən irəli sürülən ümumi fikri dəstəkləyir. (Haugen. E. 1972)

Yerli və xarici tədqiqatlarda təqdim olunan ekolinqvistikada da iki istiqaməti ayırmaq adətdir:

1) "ekologiyadan "başlayan" və ekoloji terminləri, prinsipləri və tədqiqat metodlarını dil və dilçiliyə metaforik şəkildə köçürən" ekoloji dilçilik və

2) lingvistik ekologiya, "dilçilik və onun metodlarına əsaslanaraq dildə ətraf mühit mövzularının ifadəsini araşdırır".

Bir sıra tədqiqatçılar xarici mətnin tərcüməsinə fərdi və sosial amillərin təsirinin öyrənilməsi ilə bağlı olan "tərcümə ekologiyası" problemini də ekolinqvistikanın vəzifələri sırasına daxil edirlər. Tərcümə məkanı modeli öz mahiyyətinə görə antroposentrikdir, çünki o, hər bir fərdin, hər bir tərcümə ünsiyyəti subyektinin tərcümə prosesinə və nəticəsinə öz mənasını gətirməsini nəzərdə tutur ki, bu da hər birində unikal olan tərcümə mətninin yaranmasına gətirib çıxarır.

Ekolinqvistikada müxtəlif ideya və cərəyanları sistemləşdirən alimlər onun inkişafı və tədqiqinin mövcud və mümkün istiqamətlərini nəzərdən keçirir:

- 1) lingvistik müxtəliflik (səbəblər, funksiyalar, nəticələr);
- 2) nəslə kəsilməkdə olan və kiçik dillərin xilas edilməsi;
- 3) mədəni və bioloji müxtəliflik arasındakı əlaqə;
- 4) dillərin qrammatikasında ekoloji cəhətdən təmiz və qeyri-ekoloji elementlərin axtarışı;
- 5) ekoloji problemlərə toxunan mətnlərin təhlili;
- 6) ekosavadlılığın öyrədilməsi.

Nəticə. Aparılan araşdırma göstərir ki, ekolinqvistika yalnız yeni elmi istiqamət deyil, həm də humanitar elmlərin inteqrasiya modelidir. Dilin ekoloji funksiyası onun leksik və semantik səviyyəsindən kənara çıxaraq düşüncə, davranış və mədəni kimlik səviyyəsində özünü göstərir. Ekolinqvistika insanın təbiətə münasibətini dilin prizmasından dərk etməyə imkan verir və ekoloji şüurun formalaşmasında mühüm vasitə rolunu oynayır. Azərbaycan dilində ekolinqvistik tədqiqatların dərinləşdirilməsi milli-mədəni ekosistemin qorunması, ekoloji etik davranışın formalaşdırılması və təbiətə hörmət mədəniyyətinin inkişafı baxımından zəruridir.

Ekolinqvistika sahəsində nəzərdən keçirilən tədqiqatlar göstərir ki,

onun vəzifələrinin əhatə dairəsi çox genişdir və hələ başlanğıc mərhələsindədir. Eyni zamanda, yerli ədəbiyyatda müzakirə olunan problemlərin spektri və təqdim olunan ümumi nəzəri əsaslar bir sıra xarici tədqiqatlardan bəzi cəhətlərinə görə fərqlənir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Fill, A., & Mühlhäusler, P. (2001). *The Ecolinguistics Reader: Language, Ecology and Environment*. London: Continuum.
3. Haugen. E. (1972). *The Ecology of language* / E. Haugen. – Standford : Standford University Press, 224 c.
4. Harre, R. Greenspeak. (1999) *A Study of Enviromental Discourse* / R. Harre, J. Brockmeier. – L.; New Delhi : Thousand Oaks, 224 c.
5. Halliday, M. A. K. (2001). *New Ways of Meaning: The Challenge to Applied Linguistics*. In
6. Семчук Е. В. (2014) Лингвоэкология как междисциплинарная наука // Молодой ученый. №4. С. 1233-12
7. Сковородников А.П. (1996) Лингвистическая экология: проблемы становления А.П.Сковородников// Филологические науки: Выпуск 6, - М.:Высшая школа, с. 5-9

“OL” ƏVƏZLİYİNİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Məlahət Cəlilova
Bakalavriat
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

Məlumdur ki, müasir dilimizdəki “o” əvəzliyinin tarixən işlənmə forması fərqli olmuşdur. Klassiklərimizin dilində, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi mənbələrində bu əvəzlik “ol” şəklində işlənmişdir. Nümunələrə nəzər yetirək:

Füzulinin dilində:

Oldur ki, məqami-cavidandır,
Kami-dilü rahəti-rəvandır
Məgər xəb içrə gördün, ey könül, **ol** çeşmi-şəhlayi
Ki, qıldın türfətül-eyn içrə qərqi-əşk dünyayi.

Nəsiminin dilində:

Var bu cahandan özgə bizim bir cahanımız,
Surət bu aləm oldu bizə, **ol** məkanımız.
Cami-cahannümadur **ol**, səndə iki cahanı gör,
Çün görəsən sən olmusan cani-cahanə ayinə.

Xətayinin dilində:

Ey məhi-namehriban, sorma Xətayi halını,
Firqətin **ol** xəstəni təhti-türab etmişdurur.

Klassik ədəbiyyatda “o” işarə əvəzliyinin həm “ol”, həm də “an” şəklində işləndiyinə rast gəlmək mümkündür. Əzizxan Tanrıverdiyə görə, “o” əvəzliyinin arxetipi qo//o; qol//ol vahidləridir. Orxon-Yenisey abidələri, M. Kaşğarinin “Divani-lüğət-it-türk” əsəri və Azərbaycan dilinin digər yazılı abidələri ilə yanaşı, katolik missionerlər tərəfindən hazırlanmış kuman-qıpçaq dilindəki “Kodeks Kumanikus” əsərində də bu əvəzliyə rast gəlinir. Nümunə: “ol tutar Tenjirniñ barça buyruxun”- “o Tanrının bütün buyurduqlarını tutar”.

Klassik dildə ərəb və fars sözləri geniş işləndiyi üçün “o” işarə əvəzliyi də daha çox “ol” və ya “an” formasında işlənirdi. Sonralar ərəb, fars sözlərinin azalması nəticəsində bu əvəzlik də fonetik cəhətdən dəyişdi

və müasir dilimizdəki formasını aldı. Hazırda dilimizdə bu formada işlənməyə də, bir çox türk dillərində “ol” şəklində həm işarə, həm də şəxs əvəzliyi kimi işlənir.

Açar sözlər: *əvəzlik, türk dilləri, şəxs əvəzliyi, klassik ədəbiyyat.*

Abstract

It is evident that the pronoun “o” in our modern language has undergone a variety of usage forms throughout the history. In the language of our classics, including historical sources of the Azerbaijani language, this pronoun is used in the form of “ol”. Let's take a look at examples:

In Fuzuli's language:

Oldur ki, məqami-cavidandır,
Kami-dilü rahəti-rəvandır
Məgər xəb içrə gördün, ey könül, **ol** çeşmi-şəhləyi
Ki, qıldın türfətül-eyn içrə qərqi-əşk dünyayi.

In Nasimi's language:

Var bu cahandan özgə bizim bir cahanımız,
Surət bu aləm oldu bizə, **ol** məkanımız.
Cami-cahannümadur **ol**, səndə iki cahanı gör,
Çün görəsən sən olmusan cani-cahanə ayinə.

In Khatayi's language:

Ey məhi-namehriban, sorma Xətayi halını,
Firqətin **ol** xəstəni təhti-türab etmişdurur.

In classical literature, it is possible to witness that the demonstrative pronoun “o” is used both in the form of “ol” and “an”. According to Azizkhan Tanriverdi, the archetype of the pronoun “o” is the units of qo//o; gol//ol. Along with the Orkhon-Yenisei monuments, M. Kashgari's “Divani-lughat-it-turk” and other written monuments of the Azerbaijani language, this pronoun is also found in the “Codex Kumanikus” written in the Kuman-Kipchak language which was prepared by Catholic missionaries. For example: “ol tutar Tejnirniñ barça buyruxun” – “o Tanrının bütün buyurduqlarını tutar”.

Since Arabic and Persian words are widely used in the classical language, the demonstrative pronoun “o” was more frequently used in the form of “ol” or “an”. Later, as a result of the decline of Arabic and Persian words, this pronoun also changed phonetically and translated into the form which is used in our modern language. Although it is not currently found in

this form in our language, it is being used both as a demonstrative and a personal pronoun in the form of “ol” in many Turkish languages.

Key words: *pronoun, turkish languages, personal pronoun, classical literature*

Əsas nitq hissəsi olan əvəzlilər türk dillərində işlənən ən qədim söz qruplarından biridir. Tarixən dilimizdə də geniş şəkildə işlənmişdir. Məlum məsələdir ki, müəyyən fonetik və qrammatik dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Dilimizin tarixi mənbələrində işlənən əvəzlilərdən biri olan “ol” əvəzliyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müasir dilimizdə “o” kimi işlənən, həm şəxs, həm də işarə əvəzliyinə aid olan bu əvəzliyin işləndiyi nümunələrə nəzər salaq.

Məgər xəbər içrə gördün, ey könül, **ol** çeşmi-şəhləyi
Ki, qıldın türfətül-eyn içrə qərqi-əşk dünyayı.

Oldur ki, məqami-cavidandır,
Kam-dilü rahatı-rəvandır (M. Füzuli)

Var bu cahandan özgə bizim bir cahanımız,
Surət bu aləm oldu bizə, **ol** məkanımız. (İ. Nəsimi)

Qeyd olunduğu kimi, bu əvəzlik dilimizə aid tarixi mənbələrdə – ümumtürk abidələrində, dastanlarda, klassik ədəbiyyatda işlənir. Bu məqalədə əvəzliyin klassik ədəbiyyatda işlənməsi, poetik rolunu tədqiqatçı tələb edilmişdir.

Klassik ədəbiyyatda “o” əvəzliyinin həm “ol”, həm də “an” şəklində işləndiyinə rast gəlmək mümkündür. Bunun səbəbi klassik dildə ərəb və fars sözlərinin geniş şəkildə işlənməsidir. Sonralar ərəb, fars sözlərinin azalması nəticəsində bu əvəzlik də fonetik cəhətdən dəyişdi və müasir dilimizdəki formasını aldı. Hazırda dilimizdə bu formada işlənməsə də, bir çox türk dillərində “ol” formasında işlənir. Altay, qazax, qırğız, qaraqalpaq, türkmən, tuvin, xakas və şor dillərində – ol; Tatar və başqırd dillərində – ul (H. Mirzəzadə, 1962. S.172)

Əzizxan Tanrıverdiyevə görə, “o” şəxs əvəzliyinin arxetipi qo//o; qol//ol vahidləridir. Əvəzliyin cəm forması “olar” formasındadır. Hallandıqda isə anun (və ya anın), ana, anı formasında işlənir.

M. Kazımbəy «Общая грамматика турецки-татарского языка» əsərində işarə əvəzlilərinin türk dilində müqayisəsini aparmışdır.

Azərbaycan dilindəki **o**, **bu** əvəzliliklərinin digər türk dillərində **şu**, **şol**, **işbu** şəklində işləndiyini qeyd edir. Həmçinin, müəllif **o** şəxs və işarə əvəzliyinin eyni kökə malik olduğunu da deyir. Burada bir məqam da qeyd edilməlidir ki, əvəzliyin bu iki mənə növündən hansının daha əvvəl yaranması ilə bağlı mübahisəli fikirlər mövcuddur. Bu məsələ ilə bağlı fikir yürüdən tədqiqatçılar iki qrupa ayrılır. Birinci qrup tədqiqatçılar şəxs əvəzliliklərinin daha əvvəl yarandığı fikrini irəli sürürlər. Bu qrupa dünya dilçilərindən E. Benvenist, K. Bühler, R. Yakobson, müasir türkoloqlardan isə T. Təkin, O. Sərtkaya, Ə. Ərcilasun aiddir. Digər qrup tədqiqatçılar isə işarə əvəzliliklərinin əvvəl yarandığını qeyd edirlər. Bu qrupa K. Bruqman və Neoqrammatiklər, Mirzə Kazımbəy, həmçinin Muxtar Hüseynzadə aiddir.

Türk dillərində əvəzliliklərin yaranmasından danışan zaman N. Baskakovun da tədqiqatları qeyd edilməlidir. Belə ki, o, qaraqalpaq dilindəki **bu**, **sol**, **ol** əvəzliliklərinin hallanmasından əmələ gələn «**bunun və bunun**» işarə əvəzliyini «**men**», «**şol**, **ol**» işarə əvəzliyini isə **ol** şəxs əvəzliyi ilə müqayisə etmiş və şəxs əvəzliyinin işarə əvəzliyindən törədiyini qeyd etmişdir.

Klassik mətnlərdə “**ol**” əvəzliyinin sintakik, funksional rolundan da danışmaq lazımdır. Müəllif hər hansı bir şəxsə və ya nəsnəyə işarə etmək, bəzi məqamlarda isə III şəxsin təkini ifadə etmək, həmçinin yüksək poetiklik yaratmaq üçün üslubi məqsədlə bu əvəzlikdən istifadə edə bilər. Bunun üçün ana dilində yazan sənətkarların poetik sənət nümunələrinə baxmaq məqsədəuyğundur.

Şəxs əvəzliyi kimi işləndikdə III şəxsin təkini bildirir və sintaktik cəhətdən mübtəda və xəbər vəzifəsini daşıyır:

Baxub heyran olur hüsninə aləm,
Xətayi xəstənin **ol** dilbəridir.

Gördü ki, bir ulu şah imiş **ol**,
Nə yerdə fələkdə mahimiş **ol**. (Ş.İ.Xətai)

On mənəcə durur həyaya kamil.

Nolası qul Kişvərinin halı sən bədmehr ilən
Ol qərib pirü sən bir şuxi-bipərva, yigit. (N. Kişvəri)

Hadı Mirzəzadə qeyd edir ki, XIX əsrin əvvəllərinə kimi **ol** şəxs əvəzliyi işlək vəziyyətdə idi, lakin sonrakı dövrlərdə işlənən ədəbi dilimiz

üçün bu əvəzlik üslubi səciyyə daşıyırdı. XX əsrin əvvəllərində M.Ə. Sabir, M.S. Ordubadi, A. Səhhət, C. Cabbarlı kimi sənətkarların dilində də **ol** əvəzliyinə rast gəlinirdi.

İşarə əvəzliyi kimi işləndikdə isə işarə olunan predmeti bildirir, təyin vəzifəsində iştirak edir:

Ol pərivəş kim məlahət mülkünün sultanıdır. (M. Füzuli)

Gəl xumarım yaz mənim vəslin meyindən, ey pəri,
Şol şərabın həsrəti bağrım kabab etmişdurur.

Ğəm yemən könlüm ki, məskən buldu eşqin küncünü
Gərçi **ol** viranəni hicran xərab etmişdurur.

Ey məhi-namehriban, sorma Xətayi halını,
Firqətin **ol** xəstəni təhti-türab etmişdurur. (Ş.İ.Xətai)

Zülfün altında xəti-səbz **ol** ləb üzrə guyiya,
Zülmətə girmiş Xızır abi həyat almış gəlür. (N. Kişvəri)

Ol işarə əvəzliyi XVIII əsrə qədər işlək olmuşdur. Bu dövrdən sonra artıq səs cəhətdən öz normallığını itirmiş, yalnız şeir dilində işlənərək üslubi bir xüsusiyyət kəsb etmişdir. Hətta, XX əsrlərdə də yaradıcılığında əski üslubu mühafizə edən sənətkarlar bu işarə əvəzliyindən istifadə edirdilər.

Nəticə etibarilə, demək olar ki, arxaik variantın işlənməsi daha çox XIII-XVIII əsrlər üçün səciyyəvidir. Yəni, anadilli ədəbiyyat bu əvəzliyin geniş şəkildə işlənməsinə, inkişafına səbəb olmuşdur. Sonrakı siyasi hadisələr ədəbi dilimizdən də yan keçməmişdir. Bu da öz növbəsində dildə işlənən qəliz ərəb-fars sözlərinin tədricən aradan qalxmasına, həmçinin, bəzi sözlərin fonetik dəyişmələrə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. “**Ol**” əvəzliyinin müasir Azərbaycan dilində “**o**” kimi işlənməsi də məhz bununla bağlıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 336 səh.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 280 səh. s.107
3. Kişvəri. Əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”.2004. 176 seh.

4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı nəşriyyatı. Bakı. 1962 s.172, 180
5. Şahbazova Z.Ə. Azərbaycan dilində əvəzliliklər. Elmlər doktorluğu dissertasiyası. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. BDU. Bakı 2008. 243 s.
6. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş nəşri, 538 səh. s.262, 264

ŞƏRUR FOLKLORUNUN DİALEKT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nigar Həsənova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

nigar.qasanova.80@mail.ru

Xülasə

Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin tarixində Naxçıvan bölgəsinin özünəməxsus yeri vardır. Bölgə daim respublikamızın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olaraq nüfuzunu qoruyub saxlamış, Azərbaycan dövlətçiliyinə, elm və mədəniyyətinə tövhələr vermişdir. Uzun müddət tam təcrid və ağır blokada şəraitində olduğu zamanlarda Naxçıvan bütün ağır sınaqları dəf edə bilmişdir. Bu gün Naxçıvan bir sıra beynəlxalq səviyyəli mötəbər tədbirlərə, o cümlədən “Qərbi Azərbaycana qayıdış” istiqamətində tədbirlərə ev sahibliyi edir. 2024-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayaraq həyata keçirmiş və keçirməkdədir.

Naxçıvanın davamlı inkişafı istiqamətində görülən işlər sırasında xüsusilə vurğulanmağa layiq məsələlərdən biri də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”na əsasən hazırlanmış, dilimizin və tariximizin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malik olan “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası”dır. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri dialekt və şivələrimizin cənub qrupuna daxildir. Bu bölgənin özünəməxsus şivə sözləri zəngindir və çox maraqlıdır. Naxçıvan bölgəsində söylənilən folklor örnəklərində - atalar sözlərində, inanclarda, bayatılarda, həxiştalarda bu şivəyə məxsus sözlər tez diqqəti çəkir: Bu dəərə alıxlıdı, hağışta, Alıxlı, balıxlıdı, hağışta. Oğlana qız verməyin, hağışta. Ayağı çarixlıdı, hağışta və s.

Məqalədə Naxçıvan ərazisindən son illərdə toplanaraq işıq üzü görmüş folklor örnəklərində şivəyə məxsus olan sözlər tədqiqata cəlb edilir. Buradakı termin səciyyəli sözlər, arxaizmlər, mərasim sözləri qruplaşdırılır. “Dədə Qorqud” dastanında işlənmiş sözlər qeyd olunur. Həmçinin ədəbi dillə eyniyyət təşkil edən sözlər də vurğulanır ki, belə sözlərin şivələrdə necə işlənməsi aydın olsun.

Məqalədə Naxçıvan folkloru və şivələrinə həsr edilmiş elmi ədəbiyyata, o cümlədən “Şərur folklor örnəkləri” (I, 2018; II, 2023) kitablarına istinad olunmuşdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Şərur şivələri, folklor örnəkləri, bayatı, dil tarixi, müqayisə*

Abstract

The Nakhchivan region occupies a special place in the rich history of Azerbaijan. The region has always maintained a reputation as one of the centers of science and culture of our republic, contributed to the statehood, science and culture of Azerbaijan. Nakhchivan was able to overcome all the difficult trials, being for a long time in conditions of complete isolation and severe blockade. Today, a number of prestigious international events are held in Nakhchivan, including events in the direction of "Return to Western Azerbaijan". According to the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the celebration of the 100th anniversary of the formation of the Nakhchivan Autonomous Republic in 2024, the National Academy of Sciences of Azerbaijan has prepared and is implementing a plan of events related to the 100th anniversary. Nakhchivan Autonomous Republic. Among the works carried out in the direction of sustainable development of Nakhchivan, one of the issues worthy of attention is the "Nakhchivan Dialectological Atlas of the Azerbaijani Language", prepared in accordance with the "State Program on the Use of the Azerbaijani Language in Accordance with the Requirements of the Time and the Development of Linguistics in the Country" and is of great importance in the study of our language and history. Dialects and dialects of the Nakhchivan group of the Azerbaijani language are included in the southern group of our dialects and dialects. The unique dialect of this region is rich and very interesting. In the examples of the folklore of the Nakhchivan region - proverbs, beliefs, old sayings, hahishtahs - words belonging to this dialect quickly attract attention: This valley is alikhlydi, hahishta, alikhly, balykhlydi, hahishta. Do not give the girl to the boy. His leg was twisted, in a brick, etc.

The article involves words belonging to the dialect in folklore examples collected and identified in recent years in the territory of Nakhchivan. The term is grouped here with characteristic words, archaisms, ritual words. Words used in the epic "Dada Gorgud" are mentioned. Words identical to the literary language are also highlighted so that it is clear how such words are used in dialects.

Key words: *Nakhchivan, Sharur dialects, folklore examples, bayati,*

language history, comparison

Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin tarixində Naxçıvan bölgəsinin özünəməxsus yeri vardır. Bölgə daim respublikamızın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olaraq nüfuzunu qoruyub saxlamış, Azərbaycan dövlətçiliyinə, elm və mədəniyyətinə töhfələr vermişdir. Uzun müddət tam təcrid və ağır blokada şəraitində olduğu zamanlarda Naxçıvan bütün ağır sınaqları dəf edə bilmişdir. Bu gün Naxçıvan bir sıra beynəlxalq səviyyəli mötəbər tədbirlərə, o cümlədən “Qərbi Azərbaycana qayıdış” istiqamətində tədbirlərə ev sahibliyi edir.

2024-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayaraq həyata keçirmiş və keçirməkdədir. Naxçıvanın davamlı inkişafı istiqamətində görülən işlər sırasında xüsusilə vurğulanmağa layiq məsələlərdən biri də “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”na əsasən hazırlanmış, dilimizin və tariximizin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malik olan “Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası”dır.

Əlverişli təbii şəraitə malik olan qədim Naxçıvan torpağının əhalisi xalqımızın milli dəyərlərinə daim hörmət etmiş, gələcək nəsillərə gözəl nümunə olmuşlar. Bölgədəki təbii sərvətlərlə yanaşı, daha bir sərvət bölgənin folkloru, dialekt və şivələridir. Azərbaycan dilinin cənub qrupuna aid olan Naxçıvan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi olduqca əhəmiyyətlidir və bu zaman folklor nümunələrinin rolu əvəzsizdir. “Geosiyasi baxımdan strateji mövqeyə malik olan Naxçıvan MR təbii coğrafi baxımdan olduğu kimi, dialektoloji baxımdan da türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialektləri arasında özünəməxsus cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvan MR-in dialektlərində dünyanın müxtəlif qütblərində yaşayan türk xalqlarının qədim tarixini yaşadan elə ortaq dil elementlərinə rast gəlinir ki, bu dil vahidləri təkcə Azərbaycan dilinin dialekt qatının deyil, eyni zamanda digər bölgələrdəki türk dillərinin və dialektlərinin də ən qədim qatlarının açılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir (3, 16).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin təsnifini tarixi-coğrafi prinsipə əsaslanaraq Məmmədağa Şirəliyev 4 qrupda cəmləşdirmişdir (8, 19). Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri dialekt və şivələrimizin cənub qrupuna aiddir. Buraya Naxçıvan, Ordubad, Təbriz

dialektləri və İrəvan şivəsi daxildir. Burada aşağıdakı xüsusiyyətlər özünü göstərir:

1. ə səsinin daha açıq tələffüzü: məsələn, əv, həylə və s.
2. Sözün birinci hecasında a səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi: əyax, nəzih və s.
3. e səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi: məsələn, nəft, dəyil, çəvir və s.
4. o səsinin a ilə əvəzlənməsi: pilav, qavırma, yavşan və s.
5. ö səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi: təvlə, bitəv və s.
6. k səsinin ç ilə, g səsinin c ilə əvəzlənməsi: məsələn, çüçə, cün və s.
7. ç səsinin ts ilə əvəzlənməsi: tsay, tsadır və s.
8. şəkilçilərin sözün ahənginə tabe olmaması: beşdix, gedacax və s.
9. Qəti gələcək zamanın II şəxsində -acaq, -əcək yerinə -as, -əs şəkilçilərinin işlənməsi; məsələn, gələssən, alassan və s.
10. Özünəməxsus sözlərə nümunə olaraq aşağıdakılara nəzər salaq; məsələn, zir (nəlbəki), xım (özül), yey (yaxşı), qəzilləməh (aldatmaq) və s.

Naxçıvan bölgəsində söylənilən folklor örnəklərində - atalar sözlərində, inanclarda, bayatılarda, haxıştalarda bu şivəyə məxsus sözlər tez diqqəti çəkir: Bu dəre alıxlıdı, hağışta, Alıxlı, balıxlıdı, hağışta. Oğlana qız verməyin, hağışta. Ayağı çarıxlıdı, hağışta və s.

Naxçıvan ərazisində 2 dialekt – Naxçıvan və Ordubad, 6 şivə qrupu – Babək, Culfa, Kəngərli, Şahbuz, Şərur və Sədərək vardır. Naxçıvan ərazisindən son illərdə toplanaraq işıq üzü görmüş folklor örnəklərində şivəyə məxsus olan sözlər xeyli saydadır. Buradakı bir sıra termin səciyyəli sözlər, arxaizmlər, mərasim sözləri qədim türk lüğətlərində, “Dədə Qorqud” dastanında müşahidə olunur. Həmçinin ədəbi dillə eyniyyət təşkil edən sözlər də vardır ki, belə sözləri də diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, şivələrdə necə işlənməsi aydın olsun. Dilimizin bir sıra qədim xüsusiyyətləri müasir ədəbi dilimizdə sıradan çıxmışdır. Dildə mövcud olan fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik əlamətlər ədəbi dildəki işləkliyini itirsə də, dialekt və şivələr bu baxımdan mühafizəkarlığını saxlayır. Bu xüsusiyyətlər dialekt və şivələrimizdə, xüsusən yaşlı insanların dilində olan folklor örnəklərində yaşamaqdadır.

Xalqımızın müxtəlif zamanlarda yaratdığı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri əsrlərin sınağından keçərək bu günümüzədək gəlib çıxmışdır. Bu nümunələr qədimdən indiyə xalqımızın tarixini, etnoqrafiyasını, həyat və məişət tərzini müşahidə etməyə imkan verir. Azərbaycan folklorunun tərkib hissəsi olan Naxçıvan folklorunun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. O cümlədən Naxçıvan yallılarında yallıbaşı nəğmələri, haxıştalar, gülümeylər, meydan tamaşaları xüsusilə maraq doğurur. Qeyd etdiyimiz bu

janrların ifası zamanı bölgəyə məxsus dialekt-şivə xüsusiyyətlərini aydın izləmək mümkündür. Yaşar Qarayev “Prototip – şəkildir, yaxud nəfəsdə zümzümə, tələffüzdə rəqs – Şəki şivəsi” məqaləsində Şəki, Təbriz və Naxçıvanı “intellektual amilin prioritet təşkil etdiyi bölgələr” adlandırır (5, 19). Belə bir müqayisədən çıxış edərək biz də qeyd edək ki, əslən Naxçıvan bölgəsindən olan insanların dilindən Naxçıvan lətifələrini dinləyərkən Şəki ləhcəsinə oxşarlığı da dəfələrlə müşahidə etmişik. Araşdırma apararkən leksik səviyyədə müşahidə etdiyimiz dil faktlarını qruplaşdırmışıq. Bu örnəklər xalqımızın ta qədimdən indiyə həyat tərzini, məişətini, adət-ənənələrini, milli mənəvi dəyərlərini özündə qoruyub saxlayır. Bunları öyrənmək xalqın tarixini, mədəniyyətini, etnoqrafiyasını öyrənməkdir. Naxçıvan folklor mətnlərinin, o cümlədən Şərur bölgəsinin dialekt xüsusiyyətlərini araşdırarkən türk dillərinin qədim qatlarını əks etdirən sözlərin mühafizə olunduğunu görürük. Burada əkinçiliyə, heyvandarlığa aid, o cümlədən müxtəlif sənət-peşə sözlərinə rast gəlinir. Bölgəyə məxsus olan onomastik vahidlər maraq doğurur. Məişət leksikası, qohumluq bildirən sözlər, zaman leksikası, köhnə ölçü vahidlərini və s. bildirən xeyli sözlər qeydə almaq mümkündür. İsmi və feili frazeoloji birləşmələr, paremiyalar xeyli saydadır.

Arxaizmlər. İctimai həyatda baş verən dəyişikliklər, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin inkişafı dilin lüğət tərkibini yeniləyir. Müəyyən sözlər passiv fonda keçsə də, dildən tamamilə itmir. Onlar arxaizmlər, tarixizmlər, köhnəlmiş sözlər kimi qalır və yeri düşəndə müəyyən üslubi məqsədlərlə ədəbi dildə işlənə bilər: Yaş vermişəm, yaşımı ver, *aş* vermişəm, *aşımı* ver (7, I, 231).

Şərur folklor örnəklərində müşahidə etdiyimiz bir neçə arxaizmi nəzərdən keçirək:

Dağlar, səndə nəyim qaldı,

Dal budaxda narım qaldı.

Əlim çatmaz, *ünüm* yetməz,

Anamın məzarı qaldı (7, I, 239).

Nümunədə işlənən *ün* “səs” mənasında işlənməkdədir. Gəncəətrafı şivələrdə “səsləmək, çağırmaq” mənasında *ünnəmək* feili işlənir: - Gör necə *ünnüyür* (Gəncə). Yazılı dil mənbələrində də rast gəldiyimiz bir nümunəyə diqqət edək: Yedi iqlim topdöludur *ünləri*, Rəqiblərin *ünü* həm çün cərəsvar (6, 198). *Ün* Mahmud Kaşğqrinin lüğətində, qədim türk yazılı abidələrində qeydə alınmışdır. “Dədə Qorqud” dastanında rast gəlirik: *Ünüm* anlan bəglər, sözüm dinlən, bəglər!; *Ünüm* anla, sözüm dinlə! (4, 42, 45)

Dərdlilər, yaralılar,
Ay *bağrı* qarahılar.
Qoy dərdli dərdin desin,
Ağlasın yaralılar (7, I, 258).

Böyün *öfkə* ye, sabah quyrux ye (7, I, 231).

Bağır sözü ədəbi dildə “sinə, köks, ürək” anlamında işlənməkdədir; məsələn, *bağrına* basmaq. Asemantik kök şəklində *bağır*saq leksik vahidinin tərkibində qalmışdır. *Bağrı yanmaq* ifadəsi də işlədirik ki, “kədərlənmək, qəm-qüssəyə batmaq” anlamını daşıyır. Azərbaycanın qərb bölgəsində *bağır* sözü “qara ciyər”, *öfgə* sözünün digər fonetik variantı olan *öyfə* “ağ ciyər” anlamında işlənir. Belə bir deyim də xalq arasında çox işlənir: - Bütünkü *bağır-öyfə* savaxkı quyruxdan irəlidi. “Dədə Qorqud” dastanında rast gəldiyimiz *bağrı yanmaq* ifadəsinə diqqət edək: Yalnızca oğul görünməz, *bağrı* yanar; Yandı *bağrı*m, göynədi içim (4, 38, 61).

Ağız quzu *küzünə* bənzəyir, söz ki ağızdan çıxdı, orduya yayılar (7, II, 263).

Elbrus Əzizov “qoyun-quzu saxlanılan yer” mənasını bildirən *küz* sözünü mənşəcə “payız” mənasında olan qədim *küz* sözü ilə əlaqələndirir (2, 249).

Köhnə ictimai quruluşla əlaqədar olan sözlərə rast gəlirik ki, həmin vəzifə, rütbə adları bu gün unudulmaqda olan sözlər sırasındadır: Hətiş *koxa*, Mətiş *koxa*, Bir evdə otuz *koxa* (7, II, 270). Əksər bölgələrdə də bu vəzifə adı yaşlı insanların dilində müşahidə olunur: *Koxanı* gör, kəndi çap və s.

Şərur folklor örnəklərində rast gəlinən aşağıdakı **qədim ölçü, çəki vahidləri** diqqəti çəkir: “Bir metr” anlamında işlənən arşın uzunluq vahidi Şərur şivələrində işlənməkdədir: Söz sözü gətirər, *arşın* bezi (7, I, 232).

“Səkkiz kiloqram” çəkini bildirən *batman* sözü də Şərur bölgəsində işlənməkdə olan ölçü vahidlərindəndir: Dəvə ölsə, bir *batman* yüküdü, sərçə ölsə, bir çəngə tüküdü (7, II, 267). Bu söz həmçinin qədim türk lüğətlərində, o cümlədən Mahmud Kaşğarının lüğətində qeydə alınmışdır. “Dədə Qorqud” dastanında da bu sözə rast gəlirik: Hər atanda on iki *batman* taş atardı; Altmış *batman* gürz salardı (4, 48, 94) və s.

Məişət əşyalarının adları Şərur şivələrinin lüğət tərkibinin böyük hissəsini təşkil edir. Burada insanların hər gün işlətdiyi əşyaların adları yer alır: Qala başında *təndir*, Dəstih gətir, gə yandır. Dadanmamış kəhliyəm, Al qoynuna dadandır (7, I, 248). Su gəlir bı arxınan, haxışta, Doldur ver *bardaxnan*, haxışta. *Aftafa* dəlih, *tas* dəlih, eh, nəyim da vardı, qoydum üstəlih (7, I, 231). Yarın yaxasın aşdın, haxışta, Xınalı barmağınan, haxışta (7, II, 247); Acı ayran *nehrə* dibində, Qara kişmiş bəylər cibində (7, II,

263); Neynirəm qızıl *teşdi*, içinə qan qusam (7, II, 275); *Təhnədə* çörəy qurtaranda vay qaranın gününə, Göyə bulud gələndə vay sarının gününə (7, II, 276). Qız ki kəkil çıxartdı, ver getsin ərə, *çuvəla* qulp qoymayacaxsan ki (7, II, 274); Bir birədən ötrü *yorğam* yandırılmazdar (7, II, 265) və s.

Geyim adları hər bölgənin özünəməxsus geyim tərzindən xəbər verir. Naxçıvan geyimləri də özünəməxsusluğu ilə seçilmiş, arxalıq, çəpkən, küləcə və s. kimi elementlərdən ibarət olmuşdur. Həm də isti və soyuq hava şəraitinə görə dəyişən geyim adlarına yaşlı insanların nitqində bu gün də rast gəlinir: Bulud altınnan çıxan gün, *yaşmağ* altınnan çıxan dil (7, II, 265); İtdən çox *çarıx* yığan yoxdu, həmişə də ayağı yalındı (7, II, 271); Qədirbilməzin *başma*larını cütdədilər, Dedi: - O tərəfə dur, gözümü çıxartmışdın (7, II, 273) və s.

Yemək adları, yeməklərin hazırlanması zamanı istifadə olunan ədviyyatlar, ərzaq adları Şərur bölgəsində mətbəx, süfrə mədəniyyətinin qədimliyini üzə çıxaran göstəricilərdəndir: Evində yox *urvalıx*, Könlünnən keçir koxalıx (7, II, 268); Dədəm bijdi, *kündəni* sayır, çiçəm ki bijdi, kündədən kəsir (7, II, 266); Xəstə yat xətir üçün, Nanəcibə əl uzatma, Bir tikə *fətir* üçün (7, II, 271); Eşşəy zəfərrənnan pay umar, İt *qaysavadan* pay umar (7, II, 268); Qarğa da özünü quş bilir, *Dovğa* da özünü *aş* bilir (7, II, 273); *Qovurğa* qarın doyurmaz, qar susuzdux yatırmaz (7, II, 274); Qonşudan *aş* gəldi, gözümünən yaş gəldi (7, II, 274); *Sütdü* *aş* dəmdə gərəy, həm səndə, həm məndə gərəy (7, II, 276); *Salmança* (pencər, göyərti), səən saldım saca, Salınca qarnım aca (7, II, 276).

Toponimlər canlı tarixdir. Torpağın kimə məxsus olduğunu söyləyən ən tutarlı faktdır. Azərbaycan xalqının oturaq həyatının yaşı olduqca qədimdir. Naxçıvan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar da sübut edir ki, bura Azərbaycan xalqının qədim yurd yerlərindəndir. Bu yer-yurd adlarımız şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində mövcudluğu ilə də deyilənləri təsdiq edir. Toponimlər dilin qaydaları əsasında yaranır. Odur ki Naxçıvan ərazisinə aid olan yer-yurd adlarımızın folklorda əksi özü bir tarixdir: Dəvəyə deyillər, xan səni çağırır. Deyir, mənə neyləyir, Araz qırağına qamışa göndərəcəy, ya da *Duzdağa* duza (7, I, 234).

Şərur rayonundan yazıya alınmış saysız-hesabsız bayatılarda yer-yurd adlarımızın əksini tapdığı xeyli nümunələrə şahid olmaq mümkündür:

Şərurum düzən yerdi,
Mircəfər gəzən yerdi.
Əli ver əlimə,
Əl əldən üzən yerdi (7, I, 254).
Əvləri *Dərə* kəndi,

Gümüşdən yaxabəndi.
Çıxaram yar görükməz,
Yıxaram belə kəndi (7, I, 253).
Eləmi Salmasa,
Bu yol gedir *Salmasa*.
Bəndə bəndəyə neynər,
Xudam gözdən salmasa (7, I, 264) və s.

Naxçıvandan toplanmış folklor nümunələrini incələyərkən “Dədə Qorqud” dastanında müşahidə etdiyimiz folklor və dil faktları, onomastik vahidlərin tutuşdurulması maraqlı elmi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bölgəyə məxsus olan el ədəbiyyatı nümunələrində zəngin dil faktları, şivə xüsusiyyətləri mövcuddur ki, onların dərinədən öyrənilməsi Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək baxımından faydalı olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1.Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
- 2.Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: BDU, 1999, 354 s.
- 3.Hacıyeva Q. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 328 s.
- 4.Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.ƏlizadəBakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
- 5.Qarayev Y. Prototip – şəkilidir, yaxud nəfəsdə zümzümə, tələffüzdə rəqs – Şəki şivəsi // Azərbaycan folkloru antologiyası. IV kitab, Şəki folkloru. Bakı: Səda, 2009, s. 3-38.
- 6.Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1973, 674 s.
- 7.Şərrur folklor örnəkləri. I kitab. Naxçıvan – 2018. “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. 328 s.; II kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2023, 304 s.
- 8.Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

Bu məqalə AMEA folklor İnstitutunun Naxçıvan Muxtar Respublikasının 100 illik yubileyi münasibətilə təşkil etdiyi “Naxçıvan milli-mənəvi dəyərlər kontekstində” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları (Bakı, 2024, 364 s.) kitabında (səh. 247-258) yer almışdır (kitab çap edilməyib, internetdə qoyulub).

SÜNİ INTELEKTLƏ İŞLƏYƏN DİL PROQRAMLARININ YÜKSƏLİŞİ

Nigar Məhərrəmovə

Müəllim

Mingəçevir Dövlət Universiteti
nigar.maharramova@mdu.edu.az

Xülasə

Son illərdə süni intellekt (Sİ) texnologiyaları təhsil sahəsinə inteqrasiya olunaraq öyrənmə prosesini transformasiya etmişdir. Xüsusilə dil öyrənmədə Sİ əsaslı proqramlar fərdiləşdirilmiş yanaşmalar təqdim etməklə tələbələrin öyrənmə motivasiyasını və effektivliyini artırır. Maşın öyrənməsi alqoritmləri vasitəsilə istifadəçilərin bilik səviyyəsi, öyrənmə sürəti, güclü və zəif tərəfləri təhlil olunur və proqramın məzmunu bu göstəricilərə uyğunlaşdırılır. Real vaxtda rəy imkanları, səsə tanınması texnologiyası və interaktiv məşqlər öyrənmə prosesini daha səmərəli və məqsədyönlü edir. Bununla yanaşı, Sİ proqramları dil öyrənməni daha əlçatan edir və müxtəlif dillərdə fərdi öyrənmə təcrübələri yaradır. Lakin süni intellektin məhdudiyyətləri — mürəkkəb linqvistik nüansları, idiomatik ifadələri və mədəni konteksti tam mənimsəyə bilməməsi — öyrənmə prosesində insan qarşılıqlı əlaqəsinin vacibliyini göstərir. Gələcəkdə VR və AR texnologiyalarının inteqrasiyası ilə Sİ əsaslı dil öyrənmə proqramlarının daha yüksək fərdiləşdirilmiş və interaktiv xüsusiyyətlərə sahib olması gözlənilir. Məqalədə Sİ ilə işləyən populyar dil öyrənmə proqramları və onların təhsil sahəsində tətbiq imkanları təhlil edilir.

Açar sözlər: *süni intellekt, dil öyrənmə, fərdiləşdirilmiş tədris, maşın öyrənməsi, tələffüz təkmilləşdirilməsi, təhsil texnologiyaları, rəqəmsal öyrənmə.*

Abstract

In recent years, artificial intelligence (AI) technologies have been integrated into the field of education, transforming learning processes. Particularly in language learning, AI-based programs enhance learners' motivation and efficiency by providing personalized approaches. Through machine learning algorithms, these programs analyze users' proficiency levels, learning pace, strengths, and weaknesses, adapting content

accordingly. Real-time feedback, speech recognition technology, and interactive exercises make learning more effective and goal-oriented. Additionally, AI programs make language learning more accessible and provide individualized experiences in multiple languages. However, AI limitations — such as difficulty in mastering complex linguistic nuances, idiomatic expressions, and cultural context — highlight the importance of human interaction in learning. The integration of VR and AR technologies is expected to enable AI-based language learning programs to offer even more personalized and interactive features in the future. This article examines popular AI-driven language learning programs and their potential applications in education.

Key words: *artificial intelligence, language learning, personalized instruction, machine learning, pronunciation improvement, educational technologies, digital learning.*

Giriş. Son dövrlərdə süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının təhsil sahəsinə sürətli integrasiyası öyrənmə üsullarında ciddi dəyişikliklər yaratmışdır (Məmmədov, 2010). Xüsusilə xarici dil öyrənməyə yönəlmiş Sİ əsaslı proqramlar fərdi yanaşma imkanları, əlçatanlıq və səmərəlilik baxımından mühüm üstünlüklərə malikdir. Bu sistemlər öyrənənlərin davranışlarını analiz edir, fərdiləşdirilmiş təkliflər təqdim edir və nəticədə proses daha motivasiyaedici hala gəlir (Kərimova, 2013).

Süni intellektin dil tədrisinə gətirdiyi əsas yenilik fərdiləşdirilmiş öyrənmə mühitinin formalaşdırılmasıdır. Maşın öyrənməsi mexanizmləri sayəsində istifadəçinin hazırkı bilik səviyyəsi, inkişaf tempi və öyrənmə çətinlikləri müəyyən olunur, məzmun isə bu göstəricilərə uyğun şəkildə tənzimlənir. Bu yanaşma daha sürətli və effektiv nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır.

Bundan əlavə, Sİ texnologiyaları real vaxt rejimində geribildirim təqdim edir. İstifadəçilərin öyrənmə tarixçəsi izlənilir, zəif tərəflərin inkişafı üçün əlavə materiallar hazırlanır və mövzular dinamik şəkildə yenilənir. Bu isə prosesin davamlı və məqsədyönlü aparılmasına kömək edir.

Dil öyrənmənin mürəkkəb tərəflərindən biri düzgün tələffüz və vurğunun formalaşdırılmasıdır. Süni intellekt əsaslı proqramlar nitq tanıma texnologiyalarından istifadə etməklə istifadəçinin danışığını qiymətləndirir və konkret düzəlişlər təklif edir. Bununla da öyrənənlər daha düzgün aksent qazanır və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Süni intellektlə işləyən dil öyrənmə proqramları fərdi öyrənənlərin ehtiyaclarına və üstünlüklərinə

uyğunlaşma qabiliyyətinə görə getdikcə məşhurlaşır. Bu proqramlar istifadəçilərin gedişatını təhlil etmək və fərdiləşdirilmiş rəy və təkliflər vermək üçün maşın öyrənməsi alqoritmlərindən istifadə edərək öyrənmə prosesini daha səmərəli və ayləncəli edir.

Proqramlar istifadəçinin öyrənmə tarixçəsini izləyərək anidən geribildirim təqdim edir. Bu, öyrənmə prosesini məqsədyönlü edir və zəif sahələr üzrə əlavə məşqlər təqdim etməklə sürətli irəliləyişə imkan verir (Məmmədov, 2013).

Süni intellekt texnologiyalarının təhsildə rolu. Süni intellektin təhsil sahəsində əsas funksiyaları arasında:

Fərdiləşdirilmiş öyrənmə prosesləri yaratmaq

Real vaxt rəy vermək

Məzmunu istifadəçinin ehtiyacına uyğun tənzimləmək

Tələbələrin güclü və zəif tərəflərini təhlil etmək

Bu yanaşmalar Sİ-nin ənənəvi öyrənmə resursları ilə müqayisədə daha sürətli və effektiv nəticələr əldə etməyə imkan yaratmasını təmin edir (Adilov və Həsənov, 2012).

Cədvəl 1. Süni intellektin təhsildə funksiyaları

Funksiya	Təsviri	Nümunə proqramlar
Fərdiləşdirilmiş öyrənmə	Tələbənin bilik səviyyəsinə uyğun dərs məzmunu	Duolingo, Babbel
Real vaxt rəy	Səs tanıma və dərhal rəy	Rosetta Stone, Mondly
Məzmun tənzimləmə	Zəif sahələr üzrə əlavə material təqdimatı	TalkPall
Analitik təhlil	Öyrənmə davranışlarının izlənməsi və təhlili	Duolingo, Babbel

Dil öyrənmədə süni intellektin üstünlükləri. Dil öyrənməkdə süni intellektin əsas üstünlüklərindən biri fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri yaratmaq bacarığıdır. Süni intellekt tələbənin güclü və zəif tərəflərini təhlil edərək, proqramın məzmunu və çətinlik səviyyəsini fərdin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa imkan verir. Bu məqsədyönlü yanaşma tələbələrin daha sürətli və daha effektiv irəliləməsinə kömək edir.

Süni intellektlə işləyən dil öyrənmə vasitələri öyrənmə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirə bilir. Bu texnologiyalar real vaxtda

geribildirim təqdim etməklə istifadəçilərin zəif tərəflərini müəyyən edir, təlim materiallarını uyğunlaşdırır və beləliklə daha məqsədyönlü öyrənmə təcrübəsi yaradır. Bu yanaşma tələbələrin öz səhvlərinə diqqət yetirməsinə və sürətli irəliləyiş əldə etməsinə şərait yaradır.

Dil öyrənmənin ən mürəkkəb istiqamətlərindən biri düzgün tələffüz və vurğunun mənimsənilməsidir. Sİ əsaslı proqramlar nitq tanıma texnologiyası vasitəsilə istifadəçinin danışığını analiz edir, səhvləri aşkarlayır və konkret düzəlişlər təklif edir. Bu, öyrənənlərin aksent və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Səsin tanınması texnologiyası burada həlledici rol oynayır — proqram istifadəçinin nitqini avtomatik olaraq “eşidib” təhlil edir və dərhal rəy təqdim edir.

Sİ-nin üstünlüklərindən biri də dil öyrənməni daha əlçatan etməsidir. Smartfon və internet bağlantısı olan hər kəs dünyanın istənilən nöqtəsindən yeni dil öyrənə bilər. Bu baxımdan bazarda geniş istifadə olunan bir sıra platformalar mövcuddur. TalkPall fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübəsi və sərfəli qiymətinə görə seçilir. Duolingo oyunlaşdırılmış fəaliyyətlər, viktorinalar və interaktiv tapşırıqlar vasitəsilə istifadəçinin bacarıq səviyyəsinə uyğunlaşır. Rosetta Stone nitqin tanınması texnologiyasını süni intellekt alqoritmləri ilə birləşdirərək fərdi rəy və tövsiyələr təqdim edir. Babbel əsasən gündəlik ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına fokuslanır və məzmunu istifadəçinin tərəqqisinə uyğunlaşdırır. Mondly isə süni intellektlə işləyən chatbotlar və interaktiv dərslər vasitəsilə 30-dan çox dildə real vaxt rəy imkanı yaradır.

Bununla yanaşı, hər bir texnologiyada olduğu kimi, Sİ əsaslı dil öyrənmə vasitələrində də məlumatların məxfiliyi məsələsi xüsusi diqqət tələb edir. İstifadəçilər şəxsi məlumatlarının necə toplanması, saxlanması və istifadəsi barədə məlumatlı olmalı, bu prosesdə rahatlıq hiss etməlidirlər.

Cədvəl 2. Populyar Sİ əsaslı dil öyrənmə proqramları

TalkPall	fərdiləşdirilmiş öyrənmə üçün AI istifadə edən proqram, yüksək qiymət və performans baxımından populyardır.
Duolingo	istifadəçinin bacarıq səviyyəsinə uyğun oyunlaşdırılmış məşqlər və viktorinalar təklif edir.
Rosetta Stone	nitqin tanınması texnologiyası ilə fərdi rəy və tövsiyələr verir.
Babbel	real həyat söhbətlərinə fokuslanır və istifadəçi tərəqqisinə uyğun məzmun təqdim edir.
Mondly	chatbotlar və səs tanıma vasitəsilə immersiv interaktiv təcrübələr yaradır.

Bütün üstünlüklərinə baxmayaraq, süni intellektin dil öyrənmə sahəsində müəyyən məhdudiyyətləri mövcuddur. Xüsusilə mürəkkəb lingvistik nüanslar, idiomatik ifadələr və mədəni kontekstin tam mənimsənilməsi texnologiya üçün hələ də çətinlik təşkil edir. Bu isə bəzən öyrənmə prosesinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərə bilər (Məmmədov, 2010; Kərimova, 2013).

Ən önəmli məqamlardan biri insan faktorunun əvəzolunmaz qalmasıdır. Doğma danışanlarla ünsiyyət qurmaq, real söhbətlər aparmaq və mədəni mühitə inteqrasiya olmaq dil öyrənmənin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu təcrübələri süni intellekt tam şəkildə təmin edə bilmir və məhz buna görə də insan qarşılıqlı əlaqəsi öyrənmə prosesində mühüm rol oynamağa davam edir.

Süni intellektin istifadəsi ilə bağlı digər məhdudiyyətlərdən biri məxfilik məsələləridir. Bu proqramlar istifadəçi məlumatlarını toplayır və təhlil edir. İstifadəçilər isə şəxsi məlumatlarının necə saxlandığını və istifadə olunduğunu bilməli, bu prosesdə öz rahatlıq səviyyələrini təmin etməlidirlər.

Bununla yanaşı, texnologiyanın inkişafı ilə Sİ-nin imkanları da genişlənməkdədir. Alqoritmlər tələbələrin öyrənmə üslublarını, üstünlüklərini və hətta emosional vəziyyətlərini nəzərə alaraq daha fərdiləşdirilmiş təcrübə yarada bilər. Eyni zamanda müxtəlif ölkələrdən öyrənənləri bir araya gətirməklə mədəni mübadilə və birgə öyrənmə üçün yeni imkanlar formalaşdırır.

Süni intellektin sürətli inkişafı, VR və AR kimi qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyası dil öyrənmənin gələcəyini daha perspektivli edir. Bununla belə, insan ünsiyyəti və mədəniyyətlə birbaşa təmas hələ də əvəzolunmaz olaraq qalır. Ən ideal nəticə süni intellektin imkanları ilə insan qarşılıqlı əlaqəsinin birləşdirilməsi nəticəsində əldə oluna bilər.

Gələcək perspektivlər. Süni intellekt texnologiyalarının davamlı inkişafı təhsil sferasında, xüsusilə də dil öyrənmə sahəsində yeni imkanlar açmaqdadır. Bu gün artıq ənənəvi tədris üsullarının imkanlarını aşan rəqəmsal alətlər vasitəsilə tələbələr fərdi yanaşma ilə təhsildən yararlanırlar. Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) texnologiyalarının süni intellektlə inteqrasiyası isə öyrənmə prosesini yalnız nəzəri deyil, həm də praktiki təcrübəyə əsaslanan interaktiv bir mərhələyə yüksəltməkdədir. Məsələn, dil öyrənən şəxs virtual mühitdə müəyyən situasiyalara daxil edilərək canlı ünsiyyət şəraitinə yaxın təcrübə əldə edə bilər ki, bu da yaddaşın möhkəmlənməsinə, kommunikativ bacarıqların inkişafına və öyrənilən biliklərin praktik istifadəsinə şərait yaradır.

Gələcəkdə bu istiqamətdə daha təkmil texnologiyaların tətbiqi gözlənilir. Fərdiləşdirilmiş sistemlər istifadəçilərin öyrənmə tempinə, maraqlarına

və mövcud bilik səviyyəsinə uyğun adaptasiya olunaraq daha yüksək nəticələr təmin edəcək. Hətta insan emosiyalarını analiz edə bilən və emosional vəziyyətə uyğun öyrənmə mühiti yaradan proqramların hazırlanması artıq tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Bundan başqa, AI əsaslı danışiq partnyorlarının inkişafı öyrənənlərin ünsiyyət təcrübəsini artırmaq üçün mühüm vasitə rolunu oynaya bilər.

Bununla yanaşı, süni intellektin yaratdığı geniş imkanlara baxmayaraq, bəzi məhdudiyyətlər də mövcuddur. Dil öyrənmə prosesində insan amilinin – müəllimin rolu, ünsiyyətin canlılığı və emosional qarşılıqlı təsirin əhəmiyyəti danılmazdır. Süni intellekt alətləri məlumatı sistemləşdirə, fərdiləşdirə və sürətləndirə bilsə də, onlar insan-müəllim ünsiyyətinin əvəzini tam verə bilmir. Bu səbəbdən ən optimal nəticələrin əldə olunması üçün texnologiyaların imkanlarını müəllimlərin pedaqoji təcrübəsi və canlı tədris mühiti ilə birləşdirmək zəruridir.

Beləliklə, dil tədrisinin gələcəyi ənənəvi metodlarla rəqəmsal innovasiyaların sintezindədir. Süni intellekt və VR/AR texnologiyalarının verdiyi üstünlüklərdən istifadə edərək, tələbələr yalnız dil öyrənmə bacarıqlarını deyil, həm də tənqidi düşüncə, yaradıcı yanaşma və peşəkar kommunikasiya qabiliyyətlərini inkişaf etdirə bilərlər. Bu yanaşma həm təhsilənlərin şəxsi inkişafına, həm də onların gələcək karyera imkanlarının genişlənməsinə töhfə verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan dilində

1. Adilov M.İ., Həsənov İ.C. (2012). Qloballaşma və milli mənəvi dəyərlər. Bakı, «Elm». 476s.
2. Kərimova F. (2013) Müasir təlim metodlarından istifadənin zəruriliyi. Məzmun islahatlarının təlimin keyfiyyətinə təsiri. Azərbaycan məktəbi. №4, Bakı: Örgünəş, səh. 28-31.
3. Məmmədov H.B. (2013) Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin aktoru kimi. Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı: «Elm», 44 s.

İnternet resursları

4. Qeyd 1: <http://www.duolingo.com>
5. Qeyd 2: <http://www.rosettastone.com>
6. Qeyd 3: <http://www.babbel.com>
7. Qeyd 4: <http://www.mondly.com>
8. Qeyd 5: <http://www.talkpall.com>

TİBBİ TERMINLƏRİN MƏNŞƏCƏ TƏSNİFATI (MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Nurlana Həsənova

Dissertant

Bakı Slavyan Universiteti

nurlana.hasan@mail.ru

Xülasə

Terminologiya elmi hər bir sahənin inkişaf səviyyəsini, konseptual bazasını və elmi biliklərin beynəlxalq dövriyyəsini əks etdirən mühüm göstəricilərdən biridir. Tibbi terminlər isə həm elmi nəzəriyyələrin, həm də praktik səhiyyənin əsas ünsiyyət vasitəsi kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tibbi terminlərin mənşəcə təsnifatı onların tarixi köklərinin, alınma mənbələrinin və müxtəlif dil sistemlərindəki adaptasiya mexanizmlərinin üzə çıxarılmasına imkan verir.

Aparılan araşdırma göstərir ki, tibbi terminlərin əksəriyyəti qədim yunan və latın dillərinə əsaslanır. Bu fakt antik dövrdən başlayaraq Avropa və dünya tibbinin inkişafında həmin dillərin aparıcı rol oynadığını təsdiq edir. Bununla yanaşı, müasir tibbi leksika ingilis, fransız, alman, ərəb, fars və türk dillərindən də zəngin alınmalarla təkmilləşmişdir. Beləliklə, tibbi terminlərin mənşəcə təsnifatı yalnız leksikoloji baxımdan deyil, həm də elmi-tarixi və mədəni kontekstdə öyrənilməyə ehtiyac duyur.

Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında aparılan müqayisəli təhlil tibbi terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, onların yaranma mənbələrini təsnifatlaşdırmağa və dil sistemlərinə uyğunlaşma mexanizmlərini izah etməyə imkan verir. Bu təsnifat, eyni zamanda, tərcümə prosesində ekvivalent seçimini asanlaşdırır, beynəlxalq elmi ünsiyyətin vahid terminoloji bazada qurulmasına xidmət edir.

Nəticə olaraq, tibbi terminlərin mənşəcə təsnifatı həm nəzəri dilçilik üçün konseptual əhəmiyyət kəsb edir, həm də praktik səhiyyədə, tibbi təhsil və elmi ünsiyyətdə düzgün termin istifadəsinin təmin olunmasına şərait yaradır. Bu yanaşma tibbi terminologiyanın gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə və dillərarası inteqrasiyanı gücləndirməyə dəstək verir.

Açar sözlər: *tibbi terminlər, mənşə, təsnifat, latın və yunan dili, müxtəlif sistemli dillər, terminologiya, adaptasiya, beynəlxalq elmi ünsiyyət*

Abstract

The science of terminology is one of the most important indicators reflecting the level of development of any field, its conceptual basis, and the international circulation of scientific knowledge. Medical terms hold particular significance as the main means of communication both in scientific theories and in practical healthcare. The classification of medical terms by origin makes it possible to reveal their historical roots, sources of borrowing, and adaptation mechanisms in different language systems.

The conducted research shows that the majority of medical terms are based on Ancient Greek and Latin. This fact confirms the leading role of these languages in the development of European and world medicine since antiquity. At the same time, modern medical vocabulary has been enriched by borrowings from English, French, German, Arabic, Persian, and Turkic languages. Thus, the classification of medical terms by origin should be studied not only from a lexicological perspective but also in scientific-historical and cultural contexts.

A comparative analysis based on the material of languages of different systems makes it possible to identify the structural and semantic features of medical terms, classify their sources of origin, and explain their adaptation mechanisms to language systems. This classification also facilitates the accurate selection of equivalents in the process of translation and contributes to establishing international scientific communication on a unified terminological basis.

In conclusion, the classification of medical terms by origin is of conceptual importance not only for theoretical linguistics but also for ensuring the correct use of terminology in practical healthcare, medical education, and scientific communication. This approach helps to determine future directions in the development of medical terminology and supports the strengthening of cross-linguistic integration.

Key words: *medical terms, origin, classification, Latin and Greek, languages of different systems, terminology, adaptation, international scientific communication*

Giriş. Terminologiya hər bir elmi sahənin əsas göstəricilərindən biri olmaqla, həmin sahənin inkişaf dinamikasını, konseptual əsaslarını və beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş elmi standartlarını əks etdirir. Tibbi terminlər isə xüsusi yer tutaraq həm elmi ədəbiyyatda, həm də praktik səhiyyə sistemində universallığı ilə seçilir. Müasir tibb elminin sürətli inkişafı, yeni xəstəliklərin öyrənilməsi və müalicə metodlarının tətbiqi ilə

bağlı terminoloji sistemdə daim yenilənmə və zənginləşmə baş verir. Bu baxımdan tibbi terminlərin mənşəcə təsnifatı onların tarixi köklərinin, alınma yollarının və dil sistemlərindəki adaptasiya proseslərinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Ağamirzəyeva, 2016, s10).

Tibbi terminlərin mənşə etibarilə müxtəlif dillərə məxsus olması elmi biliklərin tarixi inkişaf mərhələləri ilə bağlıdır. Latin və yunan mənşəli terminlər beynəlxalq tibbi leksikanın əsasını təşkil etsə də, müasir dövrdə ingilis, fransız, alman, ərəb, türk və digər dillərdən də terminlər terminoloji sistemə daxil olur. Beləliklə, tibbi terminlərin mənşəcə təsnifatı yalnız leksikoloji baxımdan deyil, həm də dil tarixi, sosiolinqvistik və mədəni kontekstdə öyrənilməyə ehtiyac duyur.

Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, tibbi terminlərin genezisi bir tərəfdən dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları, digər tərəfdən isə beynəlxalq elmi integrasiya prosesi ilə şərtlənir. Bu isə tibbi terminlərin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsini və sistemləşdirilməsini müasir terminologiya elmi qarşısında mühüm vəzifə kimi çıxarır (Гринев-Гриневич, С.В., 2008, s. 56).

Dildə terminlər müxtəlif üsullarla yaranır. Həm alınma terminlər hesabına, həm də dilin daxili imkanları hesabına. Azərbaycan dilinin terminoloji sistemindəki tibbi terminlərinin böyük bir qismini alınma terminlər təşkil edir. Alınma tibb terminləri özü də iki yerə bölünür: ərəb-fars mənşəli tibbi terminləri. Alınma terminlərin semantik mənimsənilməsinin əsas şərtlərindən biri onların semantik müstəqilliyidir (Məmmədli, 2017, s. 178). Məsələn, dilimizdə xeyli sayda ərəb mənşəli söz, etimon dildən fərqli olaraq, terminoloji səciyyə qazanmış, onların leksik-semantik məzmunun dəyişmişdir. Məsələn, xəmək-ərəb dilində qum daşımaq üçün alətdir. Müasir Azərbaycan dilində isə fərqli işlənir.

Təbii ki, müxtəlif sistemli dillərdə Avropa mənşəli tibb terminləri daha çoxluq təşkil edir. Avropa mənşəli terminlər, əsasən, latın, fransız, alman, yunan dillərinə məxsusdur. Burada kəmiyyətə latın, ingilis və fransız alınmaları daha çoxdur. Bunların mənimsənilməsində aşağıdakı meyarlar əsas götürülməlidir:

1. Terminin səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə uyğun gəlməsi;

2. Terminin morfoloji quruluşu və digər formal elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi, onunla harmoniya yaratması;

İngilis dili tibbi terminologiyanın inkişafı baxımından dünyada ən təsirli dillərdən biridir. Hazırda beynəlxalq elmi ünsiyyətin əsas vasitəsi

olan bu dil öz tibbi terminlərinin böyük hissəsini alınma sözlər əsasında formalaşdırmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, ingilis tibbi terminlərinin 70-80%-i yad mənşəlidir və onların əsas mənbələri qədim yunan və latın dilləridir.

Qədim yunan dili tibbi terminologiyanın ilkin və əsas mənbələrindən hesab olunur. Cardiology (“kardiologiya”), neurology (“nevrologiya”), dermatitis (“dermatit”), anemia (“anemiya”) kimi terminlər yunan köklərinə əsaslanır. Bu fakt qədim yunan təbabətinin – Hippokrat və Qalen məktəbinin – tibbin təməlini qoymasından irəli gəlir (Chabner, D. E., 1996, s. 51). (Druganova, B. 2013, s. 60).

Latın dili isə uzun əsrlər boyu elmin və təbabətin beynəlxalq dili rolunu oynamışdır. Müasir ingilis tibbi terminlərinin böyük qismi latınca köklərə əsaslanır: nervus → nerve, musculus → muscle, fractura → fracture. Eyni zamanda, latın dili terminlərin formalaşma və sistemləşdirilməsində standartlaşdırıcı funksiya daşımışdır.

İngilis tibbi leksikasında fransız mənşəli sözlər də mühüm yer tutur. Xüsusən də orta əsrlərdə təbabət fransız və italyan alimlərinin təsiri altında inkişaf etdiyi üçün surgeon, plaster, remedy kimi terminlər işlək hala gəlmişdir.

Ərəb və fars mənşəli sözlər də müəyyən sahələrdə rast gəlinir. Orta əsrlərdə ərəb-islam təbabəti Avropada geniş nüfuz qazandığı üçün ingilis dilinə alcohol, syrup, elixir, naphtha kimi terminlər daxil olmuşdur.

Türk dillərindən və Şərqi dillərindən də bir sıra terminlər keçmişdir. Məsələn, yogurt ilkin olaraq qida ilə bağlı olsa da, sonradan dietologiya və qidalanma elminin terminoloji bazasında öz yerini tapmışdır.

Müasir dövrdə tibbi terminlər qloballaşma nəticəsində sürətlə yayılır. İngilis dili isə bu terminlərin “qəbul edən” və eyni zamanda “paylayan” funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, yapon mənşəli karoshi (“işdən həddindən artıq ölmə sindromu”), afrika mənşəli ebola, hind mənşəli ayurveda terminləri artıq ingilis tibbi terminologiyasına daxil olmuşdur. Terminin dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, latın alınmalarının əksəriyyəti birbaşa deyil, fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Azərbaycan dilindəki *valerian*, *dermatoz*, *zond*, *kariyes* və s. sözlər Avropa mənşəlidir. Feldşer və şpris terminləri ingilis mənşəli hesab edilir. Avropa mənşəli hissəciklər müəyyən semantik elementi bildirərək tibbi terminlərin yaranmasında iştirak edir: poli “çoxluq”, homo “eynincinslilik” termo “istilik” bildirir. Bu hissəciklər yalnız tibb sahəsinə deyil, müxtəlif sahələrə dair terminlərin yaranmasında iştirak edirlər.

Dildə müxtəlif sözyaratma üsulları vardır ki, bunlardan ən aktualı dilin daxili imkanları hesabına termin yaratmaqdır. Təbii ki, Azərbaycan dilinin tibbi terminologiyasının müəyyən layı dilin daxili imkanları hesabına yaranmış terminlər təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilindəki türk mənşəli tibb terminlərinin var olma tarixi klassik ədəbiyyata gedib çıxır. Əsl türk mənşəli tibb terminlərinə müxtəlif abidələrdə rast gəlirik.

Onu da bildirmək lazımdır ki, dilin daxili imkanları hesabına son zamanlar da tibbi terminlər yaranmaqda davam edir.

Azərbaycan dilindəki terminlər, xüsusilə tibb terminlərinin dilin daxili imkanları əsasında yaranması çox təqdirəlayiq haldır. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrin yaradılması üsuludur. Tibb elmi gün-gündən inkişaf etməkdədir. Hər gün tibb elminə dair yeni ifadələr, birləşmələr dilə daxil olmaqdadır. Elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından yararlanmaq lazımdır. Sərt üslub məhdudiyyətləri və terminologiyanın yüksək faizi ilə xarakterizə olunan tibbi tərcümə dar ixtisaslaşmış mətnlərdə fəaliyyətdədir. Tibbi mətn çox sayda müxtəlif janrları birləşdirir: xəstəlik tarixindən çıxarış, tibbi ensiklopediyadan məqalə, dərman preparatlarının istifadəsi üçün göstərişlər. Bu tip mətnləri tərcümə edərkən, dəqiqliyin qorunması böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki məlumatın səhv verilməsi insan sağlamlığı ilə bağlı gözlənilməz nəticələrə səbəb ola bilər. Ona görə də tibbi mətnlərdə terminləri yerli-yerində istifadə etmək xüsusilə vacib amillərdəndir. Azərbaycan dilində tibbi terminologiyanın formalaşması qədim dövrlərdən başlayaraq müxtəlif dillərlə qarşılıqlı təsir nəticəsində baş vermişdir. Tibbin universal elm sahəsi olması bu sahədə terminlərin çox vaxt beynəlxalq xarakter daşımasına və müxtəlif dillərdən alınaraq Azərbaycan dilinə keçməsinə səbəb olmuşdur.

Ərəb və fars mənşəli terminlər. Orta əsrlərdə ərəb-islam təbabətinin böyük inkişafı Azərbaycan tibbi leksikasına da təsir göstərmişdir. Ərəb mənşəli *mədə*, *damar*, *şərbət*, *sürmə*, *əlac*, *dərman* kimi terminlər gündəlik və elmi istifadədə işləkdir. Fars dilindən isə *pəhriz*, *xəstə*, *dərmanxana*, *şəfa* kimi terminlər Azərbaycan dilinə daxil olmuşdur. Bu alınmalar əsrlər boyu xalq təbabəti ilə elmi tibbin qovuşmasını təmin etmişdir.

Azərbaycan dilində qədim türk mənşəli tibbi terminlər də mövcuddur. *Qan*, *baş ağrısı*, *ürək*, *beyin* kimi sözlər milli leksikanın əsas qatını təşkil edir. Bu fakt tibbi anlayışların yalnız xaricdən deyil, milli dilin öz daxili

resursları hesabına da ifadə olunduğunu göstərir.

Avropa dillərindən alınmalar. XIX əsrdən başlayaraq Avropa tibbi elmi Azərbaycan mühitinə daxil olduqca bir çox terminlər rus dili vasitəsilə dilimizə keçmişdir. *Operasiya, terapiya, anemiya, vaksin, rentgen, fraktura, onkologiya* kimi terminlər əsasən yunan və latın mənşəli olub, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilində sabitləşmişdir.

Müasir dövrdə ingilis dilindən alınmalar. Qloballaşma və beynəlxalq elmi integrasiya nəticəsində müasir tibbi terminlərin bir qismi birbaşa ingilis dilindən dilimizə keçir. *Kompyuter tomoqrafiyası (CT), Magnetik rezonans tomoqrafiyası (MRT), check-up, stress, screening* kimi terminlər ya olduğu kimi işlənir, ya da Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılır.

Azərbaycan dilindəki tibbi terminologiyanın böyük bir layını latın-yunan mənşəli terminlər təşkil etsə də, xüsusilə son illərdə Azərbaycan dilinin terminoloji fondunda dilin daxili imkanları hesabına yeni terminlərin yaradılması prosesi daha intensiv xarakter almışdır.

Müalicə üsullarından, anaların, qadınların xəstələri, döyüşdə yaralanmış oğullarını müalicə etməsi faktlarına şifahi xalq ədəbiyyatında, folklorda rast gəlirik. Ən çox da ana südünün müalicəvi əhəmiyyəti haqqında, ana südünün qulaq, göz, hətta ox yaralarını sağaltma səhnələri folklorda yer almışdır. Ümumiyyətlə, tarixdə və ədəbiyyatda biz təbib qadınlara rast gəlirik. İlk qadın təbiblər Şumerlər dövründə olmuşdur. Şumerlərdə təbib qadınlara ilahələr kimi baxılırdı.

Müasir tibb elmi formalaşana qədər həkimlik funksiyası müxtəlif adamlar tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Qədim Şərqdə şamanlar, təbiblər, kahinlər, Avropada isə Hippokrat, Qalen kimi həkim və filosoflar, müxtəlif üsullarla insan sağlamlığını qorumuşlar. İbn Sina, Əl-Biruni, Fərabî kimi islam tibb alimlərinin əsərləri yüz illərlə dünya həkimlərinin stolüstü kitabı oldu.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki tibb terminləri-istər alınma, istərsə də milli mənşəli olsun elmi üslubun məhsulu kimi meydana çıxır. Mənşəyindən asılı olmayaraq tibbi terminologiya elmi üslubun bütün prinsiplərinə, qayda və qanunlarına tabe olur.

Nəticə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, tibbi terminlərin mənşəcə təsnifatı müxtəlif dillərin tarixi inkişafı, elmi biliklərin ötürülməsi və mədəni integrasiya prosesləri ilə sıx bağlıdır. Tibbi terminlərin böyük bir qismi qədim yunan və latın dillərindən qaynaqlansa da, müasir dövrdə ingilis, fransız, alman, ərəb və türk dillərinin təsiri ilə də zənginləşmişdir. Bu, tibbi leksikanın beynəlxalq xarakter daşmasını və elmi ünsiyyətin vahid terminoloji bazada qurulmasını təmin edir.

Müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında aparılan müqayisələr terminlərin yalnız etimoloji mənşəyini deyil, həm də onların müxtəlif dil mühitlərindəki adaptasiya yollarını üzə çıxarır. Belə yanaşma tibbi terminlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa, onların dilçilik baxımından təsnifatını sistemləşdirməyə imkan verir.

Nəticə etibarilə, tibbi terminlərin mənşəcə təsnifatı terminologiya elmi üçün nəzəri baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, praktik müstəvidə də əhəmiyyətlidir. Bu təsnifat terminoloji vahidlərin düzgün istifadəsini, tərcümə prosesində ekvivalentlərin daha dəqiq seçilməsini və beynəlxalq elmi ünsiyyətdə anlaşılanın təmin edilməsini asanlaşdırır. Gələcəkdə bu istiqamətdə aparılacaq araşdırmalar tibbi terminologiyanın daha da inkişafına, sistemləşdirilməsinə və müxtəlif dillərarası integrasiyanın güclənməsinə xidmət edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Ağamirzəyeva, E.H. Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / – Bakı, 2016. – 22 s.
2. Məmmədli, N.B. Azərbaycan dilində alınma terminlər / N. B. Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, –2017. – 487 s.

Rus dilində

3. Гринев-Гриневи́ч, С.В. Введение в терминоведение / С.В. Гринев-Гриневи́ч. – Москва: Изд. центр «Академия», –2008. – 304 с.

İngilis dilində

4. Chabner, D. E. The Language of Medicine. – New York: W. B. Saunders Company, –1996. –1036 p.
5. Druganova, B. English Medical terminology - different ways of forming medical terms // JAHR. –2013. Vol. 4., № 7, – p. 55-69.

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN FONETİK TƏDQİQATLARINDA AHƏNG QANUNU MƏSƏLƏSİ

Pərvin Eyvazov*

Müəllim

Bakı Dövlət Universiteti

pervin.bdu@mail.ru

Xülasə

Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna dair araşdırmalarında türk dillərinin “dəmir qanunu” adlandırılan səslər uyuşması məsələsi geniş şəkildə araşdırılmışdır. Alimin elmi yaradıcılığının mühüm mövzularından biri olan ahəng qanunu türkcənin aqqlütinativ quruluşu əsasında izah edilir. Müəllif bu qanunun sait və samit səslər arasındakı qarşılıqlı uyğunluqda təzahür etməsini, həm damaq, həm də dodaq ahənginə əsaslanan uyuşma prinsiplərini, eləcə də morfemlər arasındakı səs uyğunluğunun özünəməxsus xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə şərh etmişdir.

B.Çobanzadə ahəng qanununun yalnız türk dillərinə xas olmadığını, ümumiyyətlə, Ural-Altay dil ailəsinin xüsusiyyəti olduğunu vurğulamışdır. Alim bu barədə altayşünaslıq sahəsində mövcud olan geniş müzakirələri nəzərə alaraq, ilk növbədə, bu fonetik hadisəni ifadə edən terminlərin mənasına və istifadə qaydalarına münasibət bildirmişdir.

B.Çobanzadə elmi yaradıcılığında xüsusilə saitlərin ahənginə böyük önəm vermiş, onların iki əsas növünü qeyd etmişdir: damaq ahəngi və dodaq ahəngi. Və görkəmli türkoloq hər iki ahəngin prinsiplərini düzgün müəyyənləşdirmişdir.

B. Çobanzadə ahəng (uyuşma) qanunu ilə bağlı mövqeyini belə ümumiləşdirmişdir ki, türk dillərinin elmi əsaslarla tədqiqində və onların dünya dilləri içərisindəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində ahəng qanunu aqqlütinativ quruluşun əsas göstəricisi kimi böyük rol oynayır. Müəllifə görə, ahəng yalnız fonetik uyğunluğu təmin etmir, həm də türkcənin kommunikativ imkanlarını zənginləşdirir, dilə xüsusi ritm və ton qatır, onun öyrənilməsini asanlaşdırır. Ona görə də bu struktur özəllik tədqiqatlarda türk dillərinin “ana” və ya “dəmir” qanunu adlandırılır.

Açar sözlər: *B.Çobanzadə, fonetik quruluş, ahəng qanunu, saitlər*

* Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi; Xəzər Universitetinin Dillər və ədəbiyyatlar departamentinin müəllimi

ahəngi, ahəngin prinsipləri.

Abstract

In his research on the phonetic structure of the Azerbaijani language, the eminent Turkologist Professor Bakir Chobanzadeh extensively examined the phenomenon of sound harmony, which he referred to as the “iron law” of the Turkic languages. One of the central topics of his scholarly work, vowel harmony, is interpreted on the basis of the agglutinative structure of Turkic. The scholar provided a detailed explanation of how this law manifests itself in the interaction between vowels and consonants, the principles of both palatal and labial harmony, as well as the distinctive features of phonetic agreement between morphemes.

Bakir Chobanzadeh emphasized that vowel harmony is not exclusive to Turkic languages but rather a broader characteristic of the Ural-Altaic language family. Taking into account the wide-ranging debates within the field of Altaic studies, he focused particularly on the semantic scope and the appropriate usage of the terms employed to describe this phonetic phenomenon.

In his scholarly writings, Bakir Chobanzadeh attached particular importance to vowel harmony, identifying its two principal types: palatal harmony and labial harmony. He accurately defined the operating principles of both.

Summarizing his position on vowel harmony, Bakir Chobanzadeh asserted that this phonological law plays a crucial role in the scientific study of Turkic languages and in determining their place among the world’s languages, as it serves as a fundamental marker of their agglutinative structure. According to the scholar, harmony not only ensures phonetic consistency but also enriches the communicative potential of Turkic, imparting to it a distinct rhythm and tone, and facilitating its acquisition. For this reason, the structural phenomenon of vowel harmony has come to be referred to in linguistic research as the “mother law” or the “iron law” of the Turkic languages.

Key words: *B. Chobanzadeh, the phonetic structure, the vowel harmony, the vocalic harmony, the principles of the harmony.*

Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu: səs sisteminin inkişafı, səslərin yaranma mənbələri, fonetik hadisələr, ahəng qanunu və orfoqrafiyanın prinsipləri haqqında geniş söz açılmışdır. Alimin Azərbaycan dilinin

fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmalarında, əsasən, bu məsələlər əhatə olunmuşdur: 1) səslərin yaranmasında fizioloji, akustik və psixoloji mənbələrin rolu; 2) danışq səslərinin təsnifi və xarakterik xüsusiyyətləri; 3) fonetik hadisələr və onların Azərbaycan dilində işlənmə dairəsi; 4) Azərbaycan dilinin səs sistemində və iltisqi quruluşunda ahəng qanununun yeri; 5) orfoqrafiya və onun əsas prinsipləri; 6) heca, vurğu və orfoepiya ilə bağlı bəzi məsələlər. Bunlarla yanaşı, müəllif türk dillərinin quruluşu və ədəbi dil məsələlərindən bəhs edərkən, yeri gəldikcə, səs sisteminin inkişaf tarixi ilə bağlı bəzi məqamlara toxunmuşdur.

B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə bağlı araşdırmalarında türk dillərinin “dəmir” qanunu hesab olunan səslər uyuşmasından geniş bəhs edilir. Elmi yaradıcılığının əsas mövzularından birini təşkil edən ahəng qanununu dilçi alim türkcənin aqlütinativ quruluşu əsasında izah edir, onun sait və samit səslər arasında müşahidə olunmasından, damaq və dodaq ahənginin prinsiplərindən, morfemlər arasındakı səs uyuşmasının özəlliklərindən söz açır. Bu münasibətlə A.Babayev yazır: “Azərbaycan dilinin ahəng qanunu haqqında B.Çobanzadə dilimizin qanun və qaydalarından bəhs edərkən ilk dəfə özünün Bakıya gəlişindən bir neçə ay sonra fikir söyləmişdi. O, “Yeni yol” qəzetində (“Türkcənin səs uyuşması qanunu” – E.P.) müsahibə təriqi ilə dilimizin müxtəlif qanun və qaydaları və yeni əlifba haqqında dediyi sözlərlə dilimiz haqqında ilk elmi baxışlarını göstərdi” [2, s. 183].

B.Çobanzadəyə görə, mütəxəssislər (konkret adları qeyd olunmur) səslər uyuşmasına iki aspektdən yanaşırlar: ərəb əlifbasına söykənən bəzi dilçilər ahəngi samitlərin bir-birinə akustik-fizioloji təsiri ilə izah edir; digərləri, xüsusən Avropa alimləri isə bu faktı sait səslərin qalın və incəliyinə dayanaraq, saitlərin uyuşması kimi göstərirlər. Hər iki təktərəfli baxışı yanlış hesab edən türkololoqun qənaətinə, ahəngin əsl səbəbi Azərbaycan dilinin “xüsusi təşəkkülata, üzviyyətə malik olmasıdır. Bu xüsusi orqanizmə iltisq hadisəsi təbir olunur” [5, c. 4, s. 68]. Yəni dilçi alim ahəng qanununun təkcə dilimizin səs sistemi ilə deyil, həm də morfoloji quruluşu ilə əlaqəli olduğunu diqqətə çatdırmaqla iltisqiliyin mahiyyətini də açıq şəkildə izah edir [5, c. 4, s. 70].

Ahəng qanununun yalnız türk dillərinə deyil, ümumiyyətlə, Ural-Altay dil ailəsinə (Bu barədə altayşünaslıqda geniş fikirlər yer almışdır) məxsus əlamət olduğunu qeyd edən B.Çobanzadə ilk növbədə bu hadisəni ifadə edən terminlərə münasibət bildirir. Tədqiqatçı yazır: “Bunun adına firəng-Avropa əsərlərində “Vocalharmonie” (saitlər ahəngi), “Sinharmonisme” (səslər uyuşması) deyildiyi kibi, bizim bəzi sərf kitablarımızda “ahəng” adı

altında qeyd edilməkdədir” [5, c. 4, s. 93]. Dilimizdəki istilahı uğurlu hesab etməyən alimə görə, bəzi müəlliflər “Bizim dilimiz ahəngdar dildir, musiqiyyat var” kibi hökmlər verərək” səslər uyuşmasının mahiyyətini düzgün aydınlaşdırmadıqlarından onu fərqli terminlərlə adlandırmış, “məəttəəssüf, adını da “ahəng” deyərən yanlış qoymuşlardır” [6, c. 5, s. 64]. Göründüyü kimi, B.Çobanzadənin şərhlərində iki mühüm məqam üzə çıxır. Birincisi, sinharmoniya və vokalharmoniya istilahlarının hadisə - qanunun ifadə olunmasındakı anamlarıdır. Belə ki, birinci söz-termində ahəng qanununun mahiyyəti geniş planda, yəni ümumən, səslərin uyuşması şəklində təqdim olunur. İkinci ifadə isə ahəng qanununun miqyasını kiçildərək, onu yalnız sait səslərin uyuşması kimi ifadə edir ki, M.İsmayılova türkoloqlar tərəfindən saitlər uyuşmasının önə çəkilməsini məhz qalın və incə saitlərin təsiri ilə samitlərin onların məxrəcəinə uyğunlaşaraq sözdə ahəng yaratması baxımından müəyyən dərəcədə haqlı hesab edir [10, s. 79]. Ancaq B.Çobanzadə bu yanaşmalara etiraz edərək, ahəngin dilimizin iltisacı mahiyyəti ilə bağlı olması üzərində dayanır: “Bəzi lisançılar arasında uyuşma hadisəsinin saitlərin və ya samitlərin təsirindənmi gəldiyi haqqında bir para münaqişələr olub keçmişdir. Yuxarıda söylədiyimiz kibi, bu hadisənin səbəbi, daha ziyadə dilimizin iltisacı mahiyyətində olub, gərək samitə, gərək saitlərdə öz təsirini göstərməsidir” [6, c. 5, s. 96].

İkincisi, B.Çobanzadə dilimizdə “ahəng qanunu” termininin işlənməsini üslubi baxımdan uğursuz saysa da, A.Babayevə görə, “burası təəccüb doğurur ki, o nə bu adla razılaşmadığının səbəbini, nə də onun əvəzinə başqa bir ad göstərir” [2, s. 183]. Əksinə, K.Acar görkəmli türkoloqun ahəng termini ilə razılaşmayaraq, onu “səslər uyuşması” adlandırması faktını təsdiqləyir [1, s. 293]. Hətta “Türk qrameri”ndə alim öz mövqeyini aydın şəkildə ifadə edir: “Ahəng” sözü, bizcə, bu hadisəni başqa musiqi və lisana məxsus hadisələrlə qarışdırmağa səbəb olacağından, biz burada “səslər uyuşması” təbirini daha münasib biliriz” [6, c. 5, s. 94].

Məsələyə yanaşmada diqqət çəkən digər bir məqam isə istilahın özündə ahəngin pozulmasıdır. Həqiqətən də, türk dillərinin əsas qanunlarından birini (bəlkə də, birincisini!) ifadə edən terminin alınma ləksə kimi səslər uyuşmasına tabe olmaması müəllifin mövqeyinə haqq qazandırır. Ə.Tanrıverdi də B.Çobanzadənin fikirlərini doğru hesab edərək yazır ki, “bu qeydlər B.Çobanzadənin işlətdiyi “səslər uyuşması” termininin düzgün olduğunu təsdiqləyir” [11, s. 166]. Bizcə də, “uyuşma qanunu” termini bu dil hadisəsini tam təfəssilatı ilə xarakterizə etmək baxımından (və “ahəng” sözündə də uyuşma qanunu pozulduğundan) uğurlu sayıla bilər.

Görkəmli türkoloq bu məzmununda fikirlərini faktlaşdırmaq məqsədi ilə M.Ə.Sabirin “Dilənçi” şeirindən seçdiyi nümunələrdə (düzdüklərimiz, qapı, qapıdan, dilənçi, ağlama) səslərin **uyuşma** mexanizmini izah edir: həmin leksik vahidlərdəki ön sıra səsləri ilə arxa sıra səsləri arasındakı uyuşma ahəng qanununun mühüm əlaməti kimi təqdim olunur. Məsələn, qapı leksemində dilarxası **q** samitindən sonra dilarxası **a** saitinin; yaxud dilənçi sözündə dilönü **d** samitindən sonra dilönü **i** saitinin gəlməsi səslər uyuşmasının xarakterik cəhəti kimi göstərilir. B.Çobanzadənin bu qeydləri həm də Azərbaycan dilçiliyində saitlərlə samitlərin ahəngindən bəhs olunan ilk elmi baxışlar kimi qəbul oluna bilər: “İndiyə qədər gətirdiyimiz misallardan da məlum olduğu üzrə, uyuşma qanunu yalnız saitlər üzərində təsirini göstərməyib, damaqarxası və damaqönü samitlərində də öz təsirini icra edir, yəni bu təsir daha ziyadə [g-ğ], [k-q], yumşaq və qatı [l] səslərində özünü göstərir: **dağ, yüngül, kiçik, qorxaq** və s. [6, c. 5, s. 96]. Beləliklə, türk dillərinin struktur təzahürü kimi ahəng (uyuşma) qanununun tarixiliyi və mahiyyəti tədqiqatçı tərəfindən aydın şəkildə belə şərh olunur: “Ahəng yumşaq heca ilə başlayan sözlərdə yumşaq hecaların, qatı və ya qalın heca ilə başlayan sözlərdə qalın hecaların gəlməsi, təqib etməsidir. Bütün türk-tatar şivə və ləhcələri bu qanuna tabedir və hər zaman da, yəni bizə məlum olan mənşəyindən bu zaman qədər tabe ola gəlmişdir” [5, c. 4, s. 66].

Öncə də vurğulandığı kimi, B.Çobanzadə həm də səslər uyuşmasının türk dillərinin tipoloji quruluşu ilə bağlılığı üzərində dayanır: yəni sözləşməyə əlavə olunarkən son hecadakı sait səsə şəkilçi morfemin saiti, həmçinin sözün son səsinin kar və ya cingiltili samitlə bitməsindən asılı olaraq artırılan şəkilçinin ilk samiti də həmin səsə ahəngə görə (al+ğı, çal+ğı, ver+gi, seç+ki və s.) uyğunlaşmalıdır [6, c. 5, s. 94-95; 5, c. 4, s. 66]. Bu baxımdan müəllif səslər uyuşmasına həm də ona görə təmsil qanunu deyir ki, əsasən, tələffüz faktı kimi qeydə alınan assimilyasiya hadisəsində yanaşı gələn samit səslər artıq yazıda ahəngə tabe olur: “Yəni əgər damar [p] [t] [ç] [ş] [f] [k] [q] kibi səslərlə bitirsə, bu damarlara əlavə olunan şəkilçilər də eyni surətlə ancaq sağır samitlərlə başlaya bilər. Əgər biləks, damarlar sədalı samitlər təbir etdiyimiz [g] [ğ] [d] [v] [b] [z] [y] [j] [l] [r] [c] səsləri ilə bitirsə, şəkilçilər və ədatlarda da eyni növdən sədalı səslər olmaq lazım gəlir: bit+ki, seç+ki, iş+çi, aş+çı, sev+gi, al+dı, dağ+dan, yazı+çı, vur+ucu” [6, c. 5, s. 61]. Bu qanuna uyğunluğu əsas götürsək, **-qı⁴** yaxud **-ğı⁴** kimi leksik şəkilçilərin sonu samitlə bitən sözlərə ahəngin tələblərinə uyğun artırılmasında vahid prinsip gözlənilməlidir: yəni kar samit sonluqlu sözlərə **-qı⁴** (sat+qı, pus+qu, bit+ki...), cingiltili samit

sonluqlu leksemlərə isə **-ğɪ**⁴ (al+ğɪ, say+ğɪ, duy+ğɪ, ver+gi...) şəkilçisi artırılmalıdır. Ona görə də bu amili nəzərə alan alim dil faktını “təmsil hadisəsi” adlandırmır, qanun hesab edir. Bununla tədqiqatçının dilçiliyimizdə morfonoloji hadisə ilə bağlı əsaslı elmi fikirlər səsləndirdiyi aydın görünür.

B.Çobanzadə yaradıcılığında daha çox saitlərin uyuşmasına – ahənginə xüsusi yer ayırır ki, bu da təbii hesab olunmalıdır. Çünki nitqin fonetik parçaları, o cümlədən sözdəki hecalar və vurğu da sait səslər hesabına formalaşır. Və ən əsası, türk dillərində saitlərin artikulyativ keyfiyyəti, onların ahəngdarlığı, musiqililiyi bu səslərin sözlərin təşəkkülündə nə qədər mühüm rol oynadığını göstərir. Xüsusilə kök və şəkilçinin qovuşma məqamında saitlər uyuşmasının aparıcılığı, qeyd olunduğu kimi, dilimizin morfonoloji quruluşunun vacib faktı hesab olunur. Müəllif də Avropa alimlərinin məhz bu məqama diqqət yetirməsinin əsassız olmadığını bildirir: “Türk dillərində sözün sövti xarakterini birinci heca təyin edir. Bu surətlə türk sözləri yalnız damarla şəkilçinin münasibəti nöqteyi-nəzərindən deyil, bəlkə, bir söz, daha doğrusu, damar içərisindəki hecaların bir-birinə bağlı nöqteyi-nəzərindən də iltisqa dillərdir. Başqa sözlərlə, türk sözünün hecaları saitlər cəhətindən müasvi (yəni bərabər, tən) parçalara ayrılırlar. Avropa alimlərinin “saitlər ahəngi” (vocalharmonie) təbir etdiyi qanun işdə budur” [4, c. 3, s. 46].

B.Çobanzadə saitlər ahənginin iki məlum növündən söz açır: damaq ahəngi və dodaq ahəngi. Azərbaycan dilində saitlər ahənginin prinsipi ilə bağlı tədqiqat aparan E.Əzizovun məqalələrində [7, s. 45-48; 9, s. 19-22] B.Çobanzadənin görüşləri haqqında da məlumat verildiyindən biz həmin məsələ üzərində ətraflı dayanmırıq. Ancaq bunu qeyd etməyi vacib sayırıq ki, görkəmli türkoq damaq və dodaq ahənginin prinsiplərinin izahını dəqiq vermiş, onların sərhədini düzgün müəyyənləşdirmişdir: yəni damaq ahəngi deyərkən qalın və incə saitlərin, dodaq ahəngi deyərkən isə dodaqlanan saitlərin ardıcılığına görə olan səs uyuşması anlaşılmalıdır. Ancaq B.Çobanzadədən sonra bəzi müəlliflər (M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov) məsələyə bir qədər fərqli şəkildə yanaşdıqlarından [9, s. 20] dilçiliyimizdə fikir müxtəlifliyi yaranmışdır. E.Əzizovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “türk dillərində damaq ahənginin mahiyyəti sözdə qalın və incə saitlərin bir-birini izləməsindən ibarətdir. Damaq ahəngi incəlik-qalınlıq əlaməti üzrə həm dodaqlanmayan, həm də dodaqlanan saitlərdən ibarətdir... Dodaq ahənginin prinsipi isə sözdə dodaqlanan qalın və dodaqlanan incə saitlərin bir-birini izləməsinə əsaslanır” [9, s. 21; 7, s. 47]. Göründüyü kimi, sonrakı dilçilik görüşlərinin müxtəlifliyinə rəğmən, B.Çobanzadə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə saitlər ahənginin prinsiplərini elmi

baxımdan doğru təyin etmişdir.

Ədəbi dildə ahəngə tabe olan bəzi lüğəvi vahidlərin dialekt xüsusiyyətlərinə toxunan B.Çobanzadə yazır ki, şivələrdə səs əvəzlənmələri zamanı həmin sözlərin ilk hecasındakı sait səsin dilönü və ya dilarxası olmasından asılı olaraq (məsələn, “a” saitinin “ə” ilə əvəzlənməsi), sonrakı hecalar da damaq ahənginə uyğunlaşır: qardaş – qərdəş, qanad – qənət, bağça – bəxçə və s. Dialektlərdəki a>ə səs əvəzlənməsini dilimizin inkişafının sonrakı mərhələsi ilə bağlayan E.Əzizovun göstərdiyi kimi, hazırda bu səs dəyişməsi Azərbaycan dilinin cənub və şimal-şərq şivələrində müşahidə olunur [8, s. 120]. Analoji səs əvəzlənməsini klassik poeziya dili ilə müqayisə edən B.Çobanzadə onu da vurğulayır ki, orta əsr yazılı abidələrində bəzən türk mənşəli sözlərdə ahəngin pozulmasını (para – parə, yara – yarə, bağça – bahçə, qara – qarə, ata – atə) alman türkoloqu V.Banq kimi bir sıra Avropa alimləri dilxarici faktorların türkcə üzərindəki güclü təsir ilə izah edirlər. Klassik kitab üslubunun davamçılarının nitqində də bu ənənənin müşahidə edildiyini bildirən alim yazır: “Kırım tatarcasında, ümumiyyətlə, “kitabı”, yəni oxumuş adamlara məxsus bir tələffüz vardır ki, daima qalın səsli sözləri incə səslərə çevirir” [3, s. 26]. Demək ki, bu hal heç də avropalı alimlərin qəbul etdiyi məntiqi əks etdirmir. Digər tərəfdən, tədqiqatçı bildirir ki, a//e(ə) səsləri sövti cəhətdən bir-birinə yaxındır, aralarındakı fərq azdır. Ona görə də qarə, yarə, bahçə sözləri deyildiyi zaman a ilə ə//e arasındakı kəskin fərq hiss olunmur və “bunun üçün Banq kibi alimlərin zənn etdiyi kibi burada ahəng pozulmuş deyildir. Bu hal kunlardan və XIII əsrdən qalma “Kun məcmuəsi”ndə cari olduğundan Banq bilxassə kun dilini səs uyuşması qanununun təsirindən çıxmış bir dil saymaqdadır” [3, s. 27]. Heç şübhəsiz ki, bu səs dəyişməsi əslində klassik şeir dilinin poetexnik tələbləri ilə bağlı olub, E.Əzizovun da göstərdiyi kimi, “orta əsrlərdə Azərbaycan dilində a>ə səs dəyişməsinin inkişaf etməsində səslərin bir-birinə təsirindən başqa Azərbaycan-fars ikidilliliyi də müəyyən rol oynamışdır” [8, s. 120].

Beləliklə, B.Çobanzadə ahəng (uyuşma) qanunu haqqındakı görüşlərini belə ümumiləşdirir: Türk dillərinin elmi əsaslarla araşdırılmasında və dünya dilləri içərisindəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində aqlütinativliyin əsas əlaməti kimi ahəng qanunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda ahəngin varlığı türkcənin kommunikativ keyfiyyətini zənginləşdirir, ona xüsusi ton verir və öyrənilməsini asanlaşdırır. Ona görə də bu struktur özəllik tədqiqatlarda türk dillərinin “ana” və ya “dəmir” qanunu adlandırılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Acar K. (2001). Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzadə (Dilçiliği ve Edebiyat Araştırmacılığı). Ankara: Türk Dil Kurumu, 518 s.
2. Babayev A. (1998). Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 312 s.
3. Çobanzadə B. (2009). Kırım Tatar İlm-i Sarfı. Hazırlayan: Nariman Seyityahya. Ankara: Türk Dil Kurumu, 135 s.
4. Çobanzadə B. (2007). Seçilmiş əsərləri: [5 cildə], c. 3, Bakı: Şərq-Qərb, 344 s.
5. Çobanzadə B. (2007). Seçilmiş əsərləri: [5 cildə], c. 4, Bakı: Şərq-Qərb, 200 s.
6. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə], c. 5, Bakı: Şərq-Qərb, 264 s.
7. Əzizov E. (2000). Ahəng qanununun prinsipi haqqında // “Türkologiya” jurnalı, Bakı, 2000, № 1-4, s. 45-48.
8. Əzizov E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 348 s.
9. Əzizov E. (2018). Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında ahəng qanunu məsələsi və saitlər ahənginə dair bəzi mülahizələr haqqında // Prof. Bəkir Çobanzadənin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Zərdabi LTD MMC, s. 19-22.
10. İsmayılova M. (2022). Türk dilləri dialektlərində inteqrasiya və diferensiasiya məsələləri. Ankara: İKSAD yayınevi, 209 s.
11. Tanrıverdi Ə. (2012). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 464 s.

FEİLİN ŞƏKİL KATEQORİYASININ INFORMATİV-SEMANTİK YÜKÜ

Rəhilə Quliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Dövlət Universiteti

dr.guliyeva@mail.ru

Xülasə

Dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də insanın mənəvi zənginliyini ifadə edən formalardan biridir. Elmin, mədəniyyətin, incəsənətin sürətli inkişafı dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə, qrammatik normalarını inkişaf etdirməklə bərabər, insanın mənəviyyatının, zövqünün, səlis nitqinin formalaşmasına səbəb olur. Əldə etdiyimiz bilikləri, informasiyaları, dəyərləri, eləcə də öz duyğu və düşüncələrimizi, emosiyalarımızı yüksək səviyyədə ifadə etmək, başqalarına çatdırmaq üçün dilin qrammatik strukturunu, kateqoriyalarını, onların funksional semantikalarını dərk etməli, informativ-semantik yükünü tədqiq edərək mükəmməl kommunikasiya imkanları yaratmalıyıq. Aydınır ki, kommunikasiyaya xidmət edən nitq dilin qrammatik kateqoriyaları vasitəsilə meydana çıxır. Hər bir kateqoriyanın qrammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, funksional semantikaları, informativ yükü də mövcuddur. Bu cəhətdən feilin şəkil kateqoriyası daha geniş informativ yükə malikdir.

Türk dillərində milli orijinallığı ilə, geniş informativ funksiyaları, semantik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən feilin şəkil kateqoriyasının tədqiqi türkologiyanın aktual problemlərindən biri olmuşdur. Hətta 1962-ci ildə Bakıda “Türk dillərində zaman və şəkil kateqoriyaları məsələsinə dair” müşavirə keçirilmişdir. Feilin şəkil kateqoriyası geniş semantik xüsusiyyətlərə malik olduğundan bütün dövrlər üçün aktualıq kəsb etmişdir. Bizim də bu mövzuya müraciət etməyimiz səbəbsiz deyil. İnsanlar öz fikir və düşüncələrini cümlələr vasitəsilə ifadə edirlər. Cümlələrin formalaşması üçün predikativlik, intonasionalıq, məqsədliliklə yanaşı, modallıq da lazımdır. Feilin şəkil kateqoriyası məntiqi modallığı – zərurət, həqiqət, ehtimal və s. kimi modallıqları qrammatik yolla ifadə edir.

Feilin şəkil kateqoriyası prof. Y.Seyidovun təbirincə desək, həmişə qrammatik cəhətdən öyrənilmişdir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, qrammatik kateqoriyaların semantik xüsusiyyətlərinin də tədqiq edilib öyrənilməsi vacibdir.

Morfoloji kateqoriyaların semantik istiqamətdə öyrənilməsi dilin daxili imkanlarını müəyyənləşdirmək, onun milli təfəkkürlə bağlılığını nümayiş etdirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də qrammatik kateqoriyaların funksional-informativ semantikalarının öyrənilməsi müasir dilçiliyin prioritet məsələlərindən biridir.

Açar sözlər: *obyektiv modallıq, subyektiv modallıq, feil, şəkil kateqoriyası, informasiya, semantik yük.*

Abstract

Language is not only a means of communication, but also one of the forms that expresses the spiritual wealth of a person. The rapid development of science, culture, and art, along with enriching the vocabulary of the language and developing its grammatical norms, leads to the formation of fluent speech of human morality and taste. In order to express the knowledge, information, values, as well as our feelings, thoughts, and emotions at a high level and convey them to others, we must understand the grammatical structure, categories, and their functional semantics of the language, and create excellent communication opportunities by studying its informative-semantic load. It is obvious that speech serving communication emerges through the grammatical categories of the language. In addition to the grammatical characteristics of each category, there are also functional semantics and informative load. In this regard, the category of mood has a wider informative load.

The study of the category of mood, which is distinguished by its national originality, wide informative functions, and semantic features in Turkic languages, has been one of the urgent problems of Turkology. Even in 1962, a conference was held in Baku on the issue of “Time and mood categories in Turkic languages”. Since the category of mood has wide semantic features, it has become relevant for all periods. It is not without reason that we turn to this topic. People express their thoughts and ideas through sentences. In addition to predicativity, intonation, and purposefulness, modality is also necessary for the formation of sentences. The category of mood expresses logical modality – such modalities as necessity, truth, probability, etc. grammatically.

The category of mood, according to Prof. Y. Seyidov, has always been studied grammatically. The author rightly notes that it is also important to study and study the semantic features of grammatical categories.

The study of morphological categories in the semantic direction is of great importance for determining the internal capabilities of the language

and demonstrating its connection with national thinking. Therefore, the study of the functional-informative semantics of grammatical categories is one of the priority issues of modern linguistics.

Key words: *objective modality, subjective modality, verb, category of mood, information, semantic load.*

Giriş. Dili ünsiyyət prosesinə çevirən nitqdır və nitq hər bir dilin qrammatikası, qrammatik kateqoriyaları vasitəsilə meydana çıxır. Ona görə də kateqoriyaların qrammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onların funksional semantikalarını da öyrənməliyik.

Türk dillərində milli orijinallığı və qrammatik kateqoriyalarının zənginliyi ilə fərqlənən nitq hissəsi feillərdir. Feil kateqoriyaları içərisində semantik-qrammatik cəhətdən maraqlı kateqoriyalardan biri şəkil kateqoriyasıdır.

Şəkil kateqoriyası nədir, dildəki funksiyası, əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

Feilin şəkil kateqoriyasının tədqiqi Azərbaycan dilçiliyində, ümumən türkologiyada aktual problemlərdən olmuşdur. Hətta 1962-ci ildə Bakıda “Türk dillərində zaman və şəkil kateqoriyaları məsələsinə dair” mövzusunda müşavirə keçirilmişdir. Feilin şəkilləri və zaman münasibətinə irəlidə aydınlıq gətirəcəyik. Bu müşavirənin keçirilməsi də bir daha sübut edir ki, feilin şəkil kateqoriyası dil və nitq üçün əhəmiyyət kəsb edən aktual problemlərdən biridir.

Araşdırma. Şəkil kateqoriyası dildə, nitqdə hansı rola malikdir?

Bilirik ki, insanlar öz fikir və düşüncələrini cümlələr vasitəsilə ifadə edirlər, çünki cümlə şərti mənada fikir bitkinliyi ifadə edir. Cümlələrin də formalaşması üçün bir çox əlamətlər – predikativlik, intonasionalıq, söz sırası, məqsədlilik, modallıq lazımdır. Cümlə üçün lazım olan modallıq iki üsulla – leksik və morfoloji üsulla ifadə olunur. Leksik üsulla modallığa müxtəlif sözlər – ədatlar, modal sözlər, nidalar və s. xidmət edir: *Təəssüf ki, S.Vurğunun ömrü qısa oldu* – cümləsində *təəssüf ki* modal sözünü işlətməsək, heyfslənmək münasibətimiz bilinməzdi. Lakin modallıq həmişə leksik yolla deyil, qrammatik yolla da ifadə olunur ki, burada qrammatik kateqoriyalar böyük rol oynayır.

Feilin şəkil kateqoriyası da məntiqi modallıqları – zərurət, həqiqət, ehtimal və s. modallıqları qrammatik yolla ifadə edir, formalaşdırır. Məlumdur ki, danışan cümlələrdə müəyyən bir fikri bildirməklə yanaşı, həmin fikrin həqiqətə münasibətini də ifadə edir ki, bu, modallıqdır. Feilin şəkil kateqoriyasının dildəki funksional-semantik rolu danışanın müəyyən

hadisəyə, hərəkətə, gerçəkliyə münasibətini bildirməkdir. Bu münasibət kateqoriyanın funksional semantikaları ilə üzə çıxır.

Bu məsələdə yenə mərhum professor Y.Seyidovun fikirlərinə istinad edəcəyik. Y.Seyidov əsərlərində qrammatik kateqoriyaların semantik xüsusiyyətlərinin də tədqiq edilib, öyrənilməsinin vacib olduğunu göstərmişdir. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan dilçiliyində qrammatik-morfoloji kateqoriyalar ən çox formal qrammatika mövqeyindən tədqiq edilmişdir. Bəzi tədqiqatlarda semantikaya diqqət yetirilmişdir. Prof. A.Qurbanov, Z.Verdiyeva, M.Adilov, A.Ələkbərov və s. bu sahədə tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu tədqiqatlarda leksik semantikadan, semantikanın ümumi məsələlərindən danışılmış, qrammatik kateqoriyaların semantik təhlili verilməmişdir.

Morfoloji kateqoriyaların semantik istiqamətdə öyrənilməsi dilin daxili imkanlarını müəyyənləşdirmək, onun milli təfəkkürlə bağlılığını nümayiş etdirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Həmçinin morfoloji kateqoriyaların mahiyyətini açmaq baxımından da xüsusi rol oynayır. Məhz ona görə də qrammatik kateqoriyaların funksional semantikalarının tədqiqi və tədrisi prioritet məsələlərdən biri olmalıdır. Bu istiqamətdə feilin şəkil kateqoriyası xüsusi yer tutur. Feil şəkillərinin semantik fonunda modallıq dayanır.

Qrammatik semantika sahəsində rus dilçiliyində, türkologiyada bəzi tədqiqatlara rast gəlik: Rus dilçisi V.B.Kaseviç “Semantika. Sintaksis. Morfologiya” əsərində yazır: “Semantika bütün dil sistemini əhatə edir” (Kaseviç, 1988, s. 43).

Filologiya elmləri doktoru H.Quliyev 1998-ci ildə çap olunmuş “Semantika qlaqola v tyurkskix yazıkax” əsərində yazır: “Dilin semantik sistemini öyrənmədən onun təbiətini öyrənmək çətin olur. Dilin inkişafı qanunauyğunluqlarını dərk etmək üçün funksional semantikasını dərk etmək, öyrənmək lazımdır” (Quliyev, 1998, s. 9).

Feil şəkillərində qrammatik forma ilə semantika bir-biri ilə vəhdətdə olur. Danışan formanı öz məqsədinə uyğunlaşdırır. Deməli, mənə – semantika formanı tələb edir, forma onun üçün bir vasitədir. Forma mənənin göstəricisi kimi çıxış edir. R.Budaqov “Dilçiliyə dair oçerklər” kitabında yazır: “Cümlə modallığı danışığın, ifadənin bütün cəhətlərinə aiddirsə, feil şəkillərinin modallığı xüsusi olaraq feil xəbəyə aid olur” (Budaqov, 1956, s. 203).

Rus dilçisi M.V.Nikitin sözlərin leksik mənələrindən danışarkən yazır: “Qrammatik morfemlərin təsnifatında formaya deyil, mənaya (semantikaya) üstünlük verilir” (Nikitin, 1974, s. 12).

Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində feilin şəkil kateqoriyası mühüm tədqiqat obyekti olmuşdur. M.Rəhimov “Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi” (1965); N.Baskakov “Kateqoriya nakloneniya i vremeni v tyurkskix yazıkax” (1968); S.Cəfərov “Azərbaycan dilində fel şəkillərinin qoyuluşuna dair” (1968) və s. əsərlərdə tədqiq edilmişdir. Hətta bu mövzu xüsusi araşdırmaların obyekti olmuşdur. N.Ağazadə “Sistema qlaqolnıx nakloneniy v sovremennom Azerbaydjanskom yazıke” adlı dissertasiya işi yazmış və kitab halında çap etdirmişdir. O göstərir ki, feil şəkillərinin inkişaf yoluna biganə qalmaq olmaz (Ağazadə, 1967, s. 5).

Beləliklə, şəkil kateqoriyası xəbər, şərt, arzu, lazım, vacib və s. obyektiv və subyektiv modallıqları və modal çalarları funksional semantikaları ilə birlikdə ifadə edir.

Şəkil kateqoriyası danışanın gerçəkliyə münasibətini bildirdiyi üçün bəzi türkoloqlar onu subyektiv kateqoriya hesab edirlər. Belə ki, bu kateqoriyanın zahiri subyektivliyi və gələcək zaman semantikasına da ifadə etməsi Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif zidd fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, S.Cəfərov “Azərbaycan dilində fel şəkilləri məsələsinin qoyuluşuna dair” əsərində gələcək zamanın növlərini daha geniş əhatədə götürür və feilin vacib, lazım, arzu, şərt şəkillərinin qrammatik əlamətlərini gələcək zaman şəkilçiləri kimi təqdim edir və gələcək zamanın altı formasının olduğunu göstərir (Cəfərov, 1963, s. 21-22).

Müəllifin fikrində həqiqət vardır, doğrudan da, bu şəkillər həm də gələcək zaman semantikasına ifadə edir. Bu fikrə M.Kazımbəyin də əsərində rast gəlirik. Lakin hər bir qrammatik formanın əsas və əlavə məna yükü olur. Feil şəkillərinin əsas mənası gerçəkliklərə modal münasibət bildirmək, əlavə mənası isə gələcək zaman bildirməsidir.

Modallıq ifadə etməsi onun əsas mənası olduğu üçün feil şəkilləri ayrıca müstəqil kateqoriyadır. Türk dillərinə xas olan bu kateqoriya əksəriyyət dillərdə yoxdur. Məsələn, rus dilində feilin iki şəkli – xəbər və əmr şəkilləri var, digərləri sintaktik üsulla düzəlir.

Feil şəkilləri insanların emosional hissələrinin müxtəlif semantik çalarlarını ifadə etmələrinə xidmət edir. İnsanlar feil şəkillərinin iştirak etdiyi cümlələr vasitəsilə hər bir sahədə ünsiyyət qurur və müxtəlif modal münasibətləri – nəsihət, xahiş, məsləhət, nəvaziş və s. kimi hissələrlə yanaşı, əmr, təkid, məcburiyyət, təhrik və s. kimi nisbətən sərt emosiyaları da ifadə edirlər.

Feil şəkillərindəki belə motivləşməni öyrənərkən qrammatik-morfoloji yükədən başqa funksional sahəyə – şəkilçilərin ifadə etdiyi

informativ-semantik yükə də diqqət çəkmək vacibdir. Feil şəkillərinin formalaşdırdığı motivasiyalar və funksional sahələr qrammatik kateqoriyalara əsaslansa da, informativ-semantik sahə ilə reallaşır.

Bir məqalədə feilin şəkil kateqoriyasının nitqdə mövcud olan bütün semantik funksiyalarından bəhs etmək imkan xaricində olsa da, bu kateqoriyanın bəzi informativ-semantik vəzifəsini nəzərə çatdırmağı lazım bilirik. Məqalədə məqsəd həm leksik-semantik, həm qrammatik cəhətdən dolğun, düzgün nitq formalaşdırmaq, ünsiyyət zamanı obyektiv və subyektiv modallıqları dinləyiciyə çatdırma bilmək, ifadə etdiyimiz fikirlərə öz münasibətimizi bildirmək və rəhbərli nitqi inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Əmr şəklinin funksional semantikaları

1. Əmr mənası:

Aparın Vaqifi, salın zindana
Göz dağı çəkdirin Azərbaycana!
Vaqif, indi get!
Saray həyatını büsbütün tərk et!
(S.Vurğun)

2. Arzu, istək mənası:

Harda olsam, gələrəm mən
Təki sən səslə məni.
(Ə.Kürçaylı)

Gün o gün olsun ki, qurtarsın dava,
Dağılsın buludlar, açılsın hava.
Alınsın düşməndən intiqam, qisas,
Torpaq nəfəs alıb, dincəlsin bir az.
(S.Rüstəm)

3. Çağırış, təhdid, təhrik, arzu, hayqırıq, üsyan, sızıltı:

Yağ, ey yağış,
Yağ ki, yuyulsun dərdlərim.
Anaların gözyaşıtək
Çiçəklərə, otlara yağ.
Dərələrə, düzlərə yağ!
Əsib, coşub leysan kimi,
Yu Şuşanın şəhid qanlı torpağını
Tapdanmasın yerlərdən şəhid qanı!
(S.Natiqqızı)

4. Fədakarlıq, arzu, istək:

Ölüm ayağın altıda, Azərbaycan!
İtim ayağın altıda

Bir qoşa bənövşə olub
Bitim ayağın altda.

(Ş.Əkbərzadə)

Qeyd edək ki, N.Ağazadə əmr şəklinin I şəxsini qəbul etmir.

5. Çağırış, sövqetmə, istək:

Ey Türk oğulları, sizə dünyanın ləli-cəvahiratını versələr, dilimizin bir
kəlmə sözünü verməyin! (Ş.İ.Xətai)

6. Nəsihət, məsləhət, uyarmaq:

Ey oğul, bil ki adəmi-bikar

Xüşk olan odundur layiqi-nar (yanmağa layiq).

Bunu bizdən deyiblər əqdəm

Sənəti olmayan deyildir adəm.

(S.Ə.Şirvani)

7. Yalvarış, təkid:

Ovçu, insaf eylə, keçmə bu düzdən

O çöllər qızını ayırma bizdən

Qıyma öz qanına boyana ceyran,

Qoyma ağrı keçə ürəyimizdən.

(S.Vurğun)

8. Kinayə, istehza:

Qoy axsın millətin qanı

Çək başına yorğanı.

Şahlar bizi boğsa da,

Sən yuxuna şəkər qat,

Yaxşı uzan, yaxşı yat.

(S.Vurğun)

9. Alqışlar:

Allah, sən qoru millətimizi.

10. Şüarlar:

Yaşasın müstəqil Azərbaycan!

Eşq olsun Şuşa fəthlərinə!

11. Hərbi əmrlər:

Qaravul, düzlən! Sağa dön, sola dön.

Xəbər şəkli – keçmiş zaman

I.Şühudi keçmiş zaman

1. Həsrət, təəssüf semantikasi:

Çıxdım Şuşa yaylağına,

Endim İsa bulağına,

Cığırlarda izim qaldı,
Dərələrdə gözüm qaldı.

(X.Rza)

2. Giley mənası:

Qaranlıq gecədə səni gözləyib
Baxmaqdan yoruldum, ey Dan ulduzu.
Uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən
Az qala kor oldum, ey Dan ulduzu.

(C.Cabbarlı)

3. Xəbər, məlumat vermək mənası:

Səni görmək üçün çıxdım uzaq bir yola
Hər addımda rast gəlincə kos-kola
Qaranlıq gecədə hey baxındım sağ-sola
Hər yana buruldum, ey Dan ulduzu.

(C.Cabbarlı)

4. Sevinc, fərəh semantikasi:

Axırda yorulub, gücdən düşərkən
Bir ulduz parladı uzaq səmada,
Bu görünən səndin, artıq gəldin sən
Axır səni buldum, ey Dan ulduzu.

(C.Cabbarlı)

II. Nəqli keçmiş zaman

1. Daimilik, həmişəlik semantikasi:

Sən mənim ömrümün şah əsərisən
Ömrüm təmənnasız qurbandı sənə.
Baba ürəyilə mən sevə-sevə
Adını həmişə vəsf etmişəm,
Sən heç bir tabloya sığmırsan, nəvə,
Səni ürəyimə rəsm etmişəm.

(A.Əsəd)

2. Təsdiqlik, nəqli keçmiş semantikasi:

Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan.
Eşitmişəm uzaqlardan,
Sakit axan Arazları
Sınamışam dostu, yarı.

(S.Vurğun)

Xəbər şəkli – indiki zaman

1. Fəlsəfi zaman, daimilik mənası:

Ulduzlar havanın bağrını dəlir,
Qayalı dağlardan duman yüksəlir.
Xəyalım gecəni salama gəlir.
Çapdırır atını birbaşa dünya.

(S.Vurğun)

2. Etiraf mənası:
Səhv atılan addımları
Sonradan anlayıram.
Baxıb vicdan güzgülündə
Özümü danlayıram.

(B.Vahabzadə)

Xəbər şəkli – qəti gələcək zaman

1. İnam semantikasi:
Vallah, bir gün gələcək,
Qarabağım güləcək.
2. Arzu, mütləqlik, inam semantikaları:
Sənsən azadlıq eşqim,
Fəxrım, vüqarım mənim
Son nəfəsimədək sənə şeyr deyəcəm.
Şuşada dalğalandığın yerə
Müqəddəs pır deyəcəm,
Çəkəcəm gözlərimə
Kölgən düşən torpağı
Azərbaycan bayrağı,
Azərbaycan bayrağı!

(R.Qusarçay)

Xəbər şəkli – qeyri-qəti gələcək

1. Xasiyyət, insanın fərdi düşüncəsi mənası:
Mən gözəllərdə gözəl ruh araram,
Ruhu düşkünləri çirkin sanaram.
Böylə bir tabloyu çəksə, rəssam əgər
Mən həməən ona məftun olaram.

(H.Cavid)

2. Təskinlik mənası:
Ağlama, can bala, qayıdar atan,
Rəhm edər bizə də bizi yaradan.

(S.Vurğun)

Vacib şəkli

1. Zərurilik, vaciblik, hökmənlik semantikaları:

Sən mənim ulduzlu dünyam olmalı idin, olmadın,
Sən mənim bir dünya sevdam olmalı idin, olmadın.

(Ə.Ziyatay)

2. Bəzi vəzifələr, qaydalar vacib şəkli ilə ifadə edilir. Mütləqlik semantikasi:

Sərnişinlər əlavə yük üçün ödəniş etməlidirlər.

Arzu şəkli

1. Arzu, istək, xeyirxahlıq semantikasi:

Sənə bir arzum var, istəkli dostum,

Üzündən qocalıq oxunmayaydı.

Kaş ötüşən illər, kaş keçən aylar

Sənin gəncliyinə toxunmayaydı.

(C.Novruz)

2. Arzu, vaciblik, hökmlülük mənası:

İstəmirəm azadlığı qram-qram,

İstəyirəm qolumdakı zəncirləri qıram, qıram.

(X.Rza)

3. Arzu, istək və heyfslənmək mənalrı:

Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz

o bağa köçəydiniz.

Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq,

sizə qonşu olaydıq.

(M.Müşfiq)

Lazım şəkli

1. Daimilik mənası:

Babək harayının nidalarını

Top kimi çiynimdə saxlayasıyam.

2. Lazımlıq, mütləqlik semantikasi:

Bakıda bir qala var, qala, nə qala,

Baxanda başdan papaq düşür az qala

Neçə əsr sakit dayanıb,

Adı Qız qalasıdır.

Hələ neçə əsr qalasıdır.

(R.Rza)

Şərt şəkli

Şərtlə bərabər, nəsihət, məsləhət, xəbərdarlıq semantikalrı:

1. Əgər ki, yıxılısam, çinar göstərin,

Mən ona söykərib arana baxım.

Gözlərim görməsə, Göygölü verin.

Mən onun gözüylə cahana baxım.

(N.Xəzri)

2. Bu dünya şirin-şəkər,

Başımız nələr çəkər.

Dərdimiz yetim qalsa,

Bizdən sonra kim çəkər?!

(X.Məmmədov)

Nəticə. Araşdırmadan belə nəticəyə gəlirik ki, hər bir ziyalı, yaxud istənilən xalqın hər bir fərdi elitar nitqə sahib olmalıdır.

Gözəl nitq, elitar nitq isə məzmun və forma cəhətdən vəhdət təşkil etməlidir.

Modallığa qrammatik yolla xidmət edən feilin şəkil kateqoriyası funksional semantika, həm də qrammatik cəhətdən nitqi anlaşıqlı, cəlbedici edir.

Deməli, mükəmməl nitq məzmun və forma cəhətdən düzgün qurulmalıdır. Feilin şəkil kateqoriyası bunların hər ikisini ehtiva edir. Bu isə nitqin düzgünlüyünü, məntiqiliyini təmin edir.

Bütün bunlar nitqin kommunikativ keyfiyyətləridir. Feilin şəkil kateqoriyası nitqdə ifadəliliyi, obrazlılığı əks etdirə bilir. Feil şəkillərində dinləyicinin hisslərinə təsir etmək xüsusiyyəti vardır. Şəkil kateqoriyası cümlədə həm predikativliyə, həm də modallığa xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Budaqov R. (1956). Dilçiliyə dair очерklər. Bakı: Azərnəşr, 289 s.
2. Cəfərov S. (1963). Azərbaycan dilində feilin şəkilləri məsələsinin qoyuluşuna dair / Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, I buraxılış, s. 21-22.
3. Агазаде Н.Г. (1967). Система глагольных наклонений в современном Азербайджанском литературном языке. Баку: АН Аз. ССР, 192 с.
4. Касевич В.Б. (1988). Семантика. Синтаксис. Морфология. Москва: Наука, 309 с.
5. Кулиев Г. (1998). Семантика глагола в тюркских языках. Баку: ЭЛМ, 205 с.
6. Никитин М.В. (1974). Лексическое значение в слове и словосочетании. Владимир: ВГПУ, 222 с.

SLENQ, LORU SÖZLƏR VƏ VULQARİZMLƏR

Rəna Mahmudova

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

rena.memmedova.1991@inbox.ru

Xülasə

Dil canlı bir orqanizm kimi daim inkişaf edir, dəyişir və yeni elementlər qazanır. Bu dəyişikliklərin ən dinamik sahələrindən biri də slenqdir. Slenq, müəyyən sosial qruplara məxsus olan, ədəbi dilin normalarından kənara çıxan və ünsiyyətin daha sərbəst, emosional formasını əks etdirən leksik vahidlər toplusudur. Müasir dövrdə slenq yalnız gənclər arasında deyil, müxtəlif peşə sahələrində, sosial şəbəkələrdə və kütləvi informasiya vasitələrində geniş yayılmışdır. Bu məqalədə slenq, loru sözlər və vulqarizm anlayışı, tarixi inkişafı, xüsusiyyətləri və Azərbaycan dilindəki nümunələri araşdırılır.

Slenq müəyyən peşə, yaxud sosial təbəqə nümayəndələrinin tərəfindən istifadə edilən söz və ifadələrdir. Ümumi və xüsusi slenqlər olmaqla iki yerə bölünür.

Bəzən slenqləri varvarizmlərlə, jarqon və arqo sözlərlə eyniləşdirirlər. Əslində bunlar müxtəlif mənalar daşıyan dilçilik terminləridir. Rus dilçisi Raisa İosevna Rozina bu söz qrupları arasındakı fərqi göstərərək belə yazır: “Slenq jarqona nisbətən daha neytraldır və o, mənfi çalarlı olmur”.

Azərbaycan dilini öyrənən xarici vətəndaş yalnız ədəbi dili bilməklə kifayətlənə bilməz. O, mütləq danışmaq dilini də öyrənilməlidir. Bu baxımdan slenqlərin tədqiqi, aşkara çıxarılması vacib məsələ sayılır.

Loru sözlərin kobudluq və nəzakətsizlik ifadə edən qismi vulqar leksikadır. İnsanların mənfi xüsusiyyətlərini demək, təsvir etmək, bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar yaranmış vəziyyətə etiraz və nifrət bildirmək məqsədilə ədəbi dil üçün münasib olmayan söyüş, qarğış səciyyəli sözlərdən istifadə edilir.

Açar sözlər: *qeyri-normativ leksika, slenq, loru sözlər, vulqarizmlər, ədəbi dil, etika, KİV.*

Abstract

Language, like a living organism, is constantly evolving, changing, and acquiring new elements. One of the most dynamic areas of these changes is slang. Slang is a set of lexical units that belong to specific social

groups, deviate from the norms of literary language, and reflect a more free and emotional form of communication. In modern times, slang has become widespread not only among young people but also in various professional fields, on social networks, and in mass media. This article explores the concepts of slang, colloquial words, and vulgarisms, as well as their historical development, characteristics, and examples in the Azerbaijani language.

Slang consists of words and expressions used by representatives of certain professions or social groups. It is divided into two categories: general and specific slang.

Sometimes, slang is equated with barbarisms, jargon, and argot. In reality, these are linguistic terms with different meanings. Russian linguist Raisa Iosifovna Rozina highlights the difference among these word groups, stating: "Slang is more neutral compared to jargon and does not carry a negative connotation."

A foreigner learning the Azerbaijani language cannot rely solely on literary language. They must also learn the spoken language. In this regard, the study and identification of slang are considered important issues.

The part of colloquial speech that expresses rudeness and disrespect is called vulgar vocabulary. Such words, which are not suitable for literary use, are employed to describe negative human traits, express protest or hatred related to a particular event or situation, and often take the form of curses or offensive expressions.

Key words: *non-standard vocabulary, slang, colloquial words, vulgarisms, literary language, ethics, mass media.*

Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili əsasında şifahi formada təşəkkül tapmağa başlamışdır. Ədəbi dilimiz formalaşmağa başladığı dövrdən ümumxalq dilinin mövcud vasitə və materiallarına əsaslanmış, onların müəyyən hissəsini seçib qəbul etmişdir. Bu zaman ümumxalq dilinin ancaq bir sahəsi deyil, onun bütün quruluşu, yəni səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu nəzərə alınmış və seçmə əməliyyatı aparılmışdır.

Bütün dünya dilləri zamanla dildə baş verən dəyişiklərə uğramış və dəyişərək formalaşmışdır. Azərbaycan ədəbi dili də belə bir tarixi proses keçmiş və buna görə ədəbi dilimiz hazırkı heç bir dialektin eyni deyildir. İndiki ədəbi dilimiz bütün dialektlərin yaxşı cəhətlərini özündə əks etdirərək onların hamısından fərqlənir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili özünəməxsus daxili qaydalara və ədəbi normalara malikdir. Normativlik ədəbi dildə başlıca şərtidir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də ola

bilməz. Ədəbi normalar fikrin aydın, dəqiq ifadə olunmasına, hamı tərəfindən eyni formada anlaşılmasına, düzgün və vahid nitq yaratmağa kömək edir. Lakin bu dil müxtəlif dövrlərdə əsasını təşkil etdiyi dialekt çərçivəsindən kənara çıxır və ümumxalq dilinin başqa vasitələrindən də istifadə edir.

Mədəni nitq bacarığına yiyələnmək yalnız leksik və qrammatik normaların mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. Bu prosesi tamamlayan əsas amillərdən biri də nitqin üslubi cəhətdən düzgün və məqsədəuyğun şəkildə qurulmasıdır. Yəni fikrin ifadəsində istifadə olunan sözlər, onların seçimi və cümlələrin strukturlaşdırılması elə təşkil olunmalıdır ki, düşüncə aydın, dəqiq və anlaşılan şəkildə təqdim olunsun. Nitq subyektı – istər yazılı, istərsə də şifahi formada – işlədəcəyi hər bir sözün semantik yükünü və kontekst daxilində nə dərəcədə münasib və funksional olduğunu nəzərə almalıdır.

Bundan əlavə, dilin təbii xüsusiyyəti olaraq sözlər yalnız birbaşa (həqiqi) mənalarında deyil, həm də məcazi, köçürülmüş və kontekstual mənalarda da işlədilə bilər. Bu isə dilin üslubi zənginliyindən, forma və məna müxtəlifliyindən irəli gəlir. Nitqdə formanın və məzmunun bu cür rəngarəngliyi, üslubi imkanların geniş spektri vasitəsilə reallaşır ki, bu da dilin stilistik potensialının göstəricisidir. Məhz bu səbəbdən, nitqin məqsədəuyğun qurulması və üslubi dəyərləndirilməsi məsələləri dilçilik elminin xüsusi bir sahəsi – üslubiyyat tərəfindən araşdırılır.

“İngilis dilindən tərcümədə slenq termininin özü ədəbi dildən fərqli olaraq təcrid olunmuş qrupun nitqi və ya ədəbi dil norması ilə üst-üstə düşməyən danışq nitq variantı deməkdir” (Məmmədova, A. 2023). Slenq sözləri dilin qeyri-rəsmi üslubunu formalaşdırır. Onlar adətən müəyyən sosial qrup üzvləri tərəfindən başa düşülür və daha çox emosional, yumoristik və ya ironik çalar daşıyır. Lügəvi baxımdan slenq sözləri ədəbi dilə daxil ola bilər, lakin bir çoxu müvəqqəti xarakter daşıyır.

Slenqin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Qeyri-rəsmi üslub – slenq sözləri, adətən, rəsmi sənədlərdə və ya akademik üslubda istifadə edilmir.

2. Qrup daxili anlaşma – slenq müəyyən sosial və ya peşə qruplarının öz aralarında ünsiyyət vasitəsi kimi yaranır.

3. Dinamiklik – slenq sürətlə dəyişir, yeni sözlər yaranır, köhnələri isə tez sıradan çıxır.

4. Emosionallıq – slenq sözləri çox vaxt danışığın emosional təsirini gücləndirir.

Slenqin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. İlk dəfə bu termin XIX əsrdə

ingilis dilində işlədilməyə başlanmışdır (Məmmədova K. 2019). O vaxtlar “slang” sözü küçə danışığını və ya kriminal qrupların özünəməxsus leksikonunu ifadə edirdi. Sonralar bu anlayış genişlənmiş və müxtəlif sosial qrupların dil üslubunu ifadə edən terminə çevrilmişdir.

XX əsrdə kütləvi informasiya vasitələrinin, televiziya və internetin inkişafı slenqin global səviyyədə yayılmasına təkan vermişdir. Müasir dövrdə slenq yalnız danışq dilinə deyil, musiqi, reklam, sosial şəbəkələr və pop-mədəniyyət vasitəsilə yazılı mətbəxə də keçmişdir (5).

İnternet və sosial şəbəkələrin inkişafı slenqin yayılma sürətini qat-qat artırmışdır. Xüsusilə “TikTok”, “Instagram”, “X” (Twitter) və “YouTube” platformaları vasitəsilə gənclər arasında yeni slenq ifadələri yaranır və sürətlə populyarlaşır.

Məsələn, ingilis dilində “LOL” (laughing out loud – ucadan gülmək), “OMG” (oh my God – ay Allah!) kimi qısaltmalar artıq bir çox dillərdə, o cümlədən Azərbaycan dilində də istifadə olunur. Azərbaycanda isə “krasavçik” (rus dilindən götürülüb), “çox cool”, “like elə” kimi ifadələr gənclərin gündəlik danışığında geniş yer alır. “Slenqlərlə bağlı diqqətə alınması vacib olan məsləhətlərdən biri onun işlənmə sahələrinin yaxşı bilinməsidir. Məsələn cool ifadəsində olduğu kimi. Mənaca “sərin” olsa da, qeyri-rəsmi danışq dilində, bir-birinə yaxın bir qrup insanlar arasında tam başqa bir mənaya sahib olur” (Qaraşarlı, Ç., Orucova, A. 2021).

Slenq yalnız gənclərin danışığında deyil, müxtəlif peşə sahələrində də özünü göstərir. Məsələn:

- IT mühitində: “bug” (səhv), “crash” (sistemin dayanması), “patch” (proqram yeniləməsi).

- Həkimlər arasında: “appendik” (appendisit xəstəsi), “seryoz” (ciddi vəziyyət).

- Universitet tələbələri: “konka” (imtahan konspekti), “səs yığmaq” (müəllimdən yaxşı qiymət almaq üçün çalışmaq).

Bu kimi terminlər qrup üzvləri arasında sürətli anlaşma yaradır və ünsiyyət prosesini daha effektiv edir.

Azərbaycan dilində slenq sözləri əsasən rus, ingilis və türk dillərindən alınmışdır. Məsələn:

- “Krasavçik” – yaxşı iş görən adama tərif.
- “Klass” – müsbət reaksiyanı bildirən söz.
- “Like elə” – sosial şəbəkədə “bəyənmək” anlamında.
- “Tırt” – keyfiyyətsiz, mənasız.
- “Kruto” – “cool” mənasında.

Bu ifadələr gənclər arasında çox geniş istifadə olunsada, bəzi hallarda

ədəbi dilin təmizliyinə təsir edir. Buna görə də dilçilər slenqin həddindən artıq işlədilməsinin qarşısını almağı tövsiyə edirlər.

Slenq dilin zənginliyinə və çevikliyinə böyük təsir göstərir. O, dilə yeni sözlər gətirir, ünsiyyətin emosional çalarını artırır və cəmiyyətin sosial dinamikasını əks etdirir. Lakin slenq ifadələrinin həddindən artıq işlədilməsi ədəbi norma və mədəni üslubun zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu baxımdan slenqin balanslı istifadəsi vacibdir.

Slenq birləşmələri müxtəlif söz əmələ gətirmə nümunələrinə uyğundur. Onların bir çoxu əlavə grammatik morfoloji əməliyyatlar, yəni grammatik morfologiyanın müxtəlif universal xassələrini pozan sözyaratma mexanizmləri vasitəsilə əldə edilir (Mattiello, E. 2008).

Slenq müasir cəmiyyətin sosial-mədəni həyatının mühüm elementlərindən biridir. O, gənclərin öz aralarında daha yaxın ünsiyyət qurmasına, peşə qruplarının isə sürətli anlaşmasına şərait yaradır. Bununla belə, slenq ədəbi dilə nisbətən daha sürətlə dəyişdiyindən, dilin sabitliyinə təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən dilçilər və müəllimlər slenqin funksiyasını düzgün dəyərləndirməli, onun dil mədəniyyətinə təsirini elmi əsaslarla araşdırmalıdır.

Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də xalqın tarixi, mədəniyyəti və psixologiyasının ifadəsidir. Hər bir dilin leksik fondu müxtəlif üslubları, sosial təbəqələri və nitq formalarını özündə birləşdirir. Bu müxtəliflik içərisində ədəbi normadan kənarda qalan, amma gündəlik ünsiyyətdə geniş işlədilən loru sözlər və vulqarizmlər xüsusi yer tutur. Onlar yalnız leksik hadisə kimi deyil, həm də sosial-mədəni göstərici, emosional-psixoloji vasitə kimi maraq doğurur.

Loru sözlər və vulqarizmlərin araşdırılması dilçilik üçün bir neçə baxımdan əhəmiyyətlidir:

- Onlar dilin üslubi qatlarının sərhədlərini aydınlaşdırır;
- Cəmiyyətin sosial münasibətləri, etik qaydaları və dəyərləri haqqında məlumat verir;
- Tarixi inkişaf prosesində dilin dəyişmə və zənginləşmə dinamikasını əks etdirir.

Bu məqalədə loru sözlər və vulqarizmlərin əsas anlayışları, fərqləri, sosial funksiyaları və onların ədəbi dilə münasibəti geniş şəkildə təhlil ediləcəkdir.

Loru sözlər üslubi baxımdan sərbəst, rəsmi olmayan nitqdə işlədilən ifadələrdir. Onlar kobudluqdan daha çox sadəlik, təbilik, emosional rəng daşıyır. Dilçilikdə bu tip sözlər “danışiq dili leksikası”na aid edilir.

Loru sözlərin əsas xüsusiyyətləri:

1. Sadə və emosionaldır. Bu sözlər rəsmi mətnlərdə işlənməsə də, gündəlik nitqin rəngarəngliyini təmin edir.

2. Məişət xarakterlidir. Onların çoxu ailə, məişət, gündəlik münasibətlər dairəsindən yaranır.

3. Mədəniyyətin təsirində formalaşır. Hər bir xalqın loru ifadələri onun sosial həyat tərzini, dəyərlərini əks etdirir.

4. Üslubi çevikdir. Loru sözlər çox zaman yumor, istehza və ya səmimiyyət qatmaq üçün işlədilir.

Məsələn, Azərbaycan dilində “qıraqdan baxmaq” (tənbəllik etmək), “qulaqardına vurmaq” (nəzərə almamaq), “ayaqyalın qaçmaq” (çətin vəziyyətdə olmaq) kimi ifadələr loru sözlərin nümunəsidir. Bu cür sözlər, əsasən, danışanların bir-biri ilə yaxınlıq və səmimiyyət dərəcəsini də göstərir.

Vulqarizmlər (lat. vulgaris – sadə, kobud) dilin ən sərt və ədəbi baxımdan yolverilməz qatıdır. Onlar kobud, bəzən təhqiredici ifadələrlə xarakterizə olunur. Vulqarizmlər, əsasən, emosional gərginlik, qəzəb və ya aqressiya zamanı işlədilir.

Vulqarizmlərin xüsusiyyətləri:

1. Ədəbi normalara ziddir. Vulqar sözlər heç bir rəsmi mətn və ya nitqdə qəbul edilmir.

2. Sosial damğa daşıyır. Onların istifadəsi, adətən, danışan şəxsin mədəni səviyyəsi və emosional vəziyyəti barədə fikir formalaşdırır.

3. Qeyri-etik xarakterlidir. Vulqarizm nitq mədəniyyətində yolverilməz hesab olunur.

4. Psixoloji yüklüdür. Bu sözlər emosional təsiri gücləndirmək məqsədilə işlədilir.

Məsələn, söyüşlər, təhqiredici ləqəblər, bədən üzvlərinə və şəxsi xüsusiyyətlərə kobud işarə edən ifadələr vulqarizmlərə aiddir.

Loru sözlər və vulqarizmlər dilin tarixi inkişafının məhsuludur. Tarixi mənbələrdə belə ifadələrin izlərinə rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, xüsusilə atalar sözləri, lətifələr və məişət nağıllarında loru ifadələr geniş yer tutur. Məsələn, xalq lətifələrindəki sadə və yumorlu üslub bu qatın qədimliyindən xəbər verir.

Vulqarizmlər isə daha çox sosial ziddiyyətlərin, mədəniyyət fərqlərinin göstəricisi kimi ortaya çıxıb (Abdullayev N. 2013). Onlar müxtəlif dövrlərdə senzura və ictimai qınaq obyektinə çevrilib, ədəbi dilin inkişafında təmizləmə prosesinə səbəb olub.

Loru sözlər və vulqarizmlərin işlənməsi sosial mühit, yaş, təhsil səviyyəsi, peşə və ünsiyyət mühiti ilə birbaşa bağlıdır. Məsələn:

- Gənclər arasında danışiqda loru ifadələr daha geniş yayılıb, bu da sosial qrupun özünəməxsus üslubunu yaradır.

- Vulqarizmlər, əsasən, gərgin emosional vəziyyətlərdə, konfliktli dialoqlarda istifadə olunur.

- Rəsmi mühitdə bu sözlərin istifadəsi nitq mədəniyyəti baxımından mənfi qarşılır.

Nitq mədəniyyəti baxımından loru sözlər, müəyyən kontekstdə qəbul olunan, dilin zənginliyini göstərən elementlərdir. Lakin onların rəsmi nitqə daxil edilməsi yolverilməzdir. Vulqarizmlər isə istənilən şəraitdə nitqin keyfiyyətini aşağı salır, dinləyici və oxucuya mənfi emosional təsir göstərir.

Müasir dövrdə təhsil və media vasitəsilə nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi, gənclərdə etik dəyərlərin formalaşdırılması, vulqarizmlərin istifadəsini minimuma endirmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Loru sözlər və vulqarizmlər dilin üslubi müxtəlifliyini və sosial həyatın reallıqlarını əks etdirən mühüm leksik qatdır. Loru sözlər emosional və səmimi üslubun göstəricisi kimi qəbul edilə bilərsə, vulqarizmlər nitq mədəniyyətinə zidd ifadələrdir. Bu iki qrupun öyrənilməsi dilin inkişaf qanunauyğunluqlarını anlamaq, nitq mədəniyyətini yüksəltmək və ünsiyyət mədəniyyətini formalaşdırmaq üçün vacibdir.

Dil mədəniyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri də danışığın etik çərçivədə qurulmasıdır. Danışıq etikası dedikdə, cəmiyyət daxilində insanların bir-biri ilə ünsiyyətində qarşılıqlı hörmət, nəzakət və əxlaqi norma əsasında davranış qaydaları nəzərdə tutulur. Bu anlayış, mənşəcə latın dilinə aid olan “etika” (ethica) terminindən qaynaqlanır və insanın fərdi davranışını, onun cəmiyyətə, digər fərdlərə münasibətini tənzimləyən mənəvi-mədəni dəyərlər toplusunu əhatə edir.

Etik normalar uzun tarixi inkişaf yolu keçərək formalaşmışdır və bu prosesdə klassik fəlsəfənin nümayəndələrinin, xüsusilə Aristotelin mühüm rolu olmuşdur. Aristotelin etik konsepsiyası ilk sistemli əxlaq nəzəriyyəsi hesab edilir (Abdullayev N. 2013). Bu böyük filosofun fikrincə, etik anlayışın əsas məqsədi insanı məntiqsiz, yersiz ehtiraslardan uzaqlaşdırmaq, onu cəsarət, ədalət, təmkin kimi ali mənəvi keyfiyyətlərlə formalaşdırmaqdır.

Etika elmi əxlaqı özünün əsas tədqiqat obyekti kimi götürür. Ən qədim dövrlərdən etibarən etika “İnsan necə davranmalıdır?”, “Doğru və yanlış nədir?” kimi fundamental suallara cavab axtarır, insan davranışının mənşəyi, mahiyyəti və cəmiyyətdəki funksiyaları ilə maraqlanır. Etik normaların yaranması cəmiyyətdə münasibətlərin nizama salınması zərurətindən irəli gəlmişdir. Bu norma və qaydalar cəmiyyətin mənəvi

həyatını təşkil edir və ictimai rəy, könüllü razılıq kimi əsaslar üzərində qurulur.

Etika, eyni zamanda, bir dünyagörüşü kimi çıxış edir. O, mövcud ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi prosesinə fəal şəkildə təsir göstərir. Cəmiyyətin adət-ənənələrinə tənqidi yanaşmaqla, etika şəxsiyyətdə fəal və məsuliyyətli əxlaqi mövqe formalaşdırır. Bu isə təkcə fərdi deyil, ümummilli səviyyədə də mənəvi dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Mənəviyyat anlayışı həm fərdi, həm də ümumi səciyyə daşıyır. Hər bir insanın mənəvi dünyası özünəməxsus və bənzərsiz olsa da, bu fərdilik ictimai kontekstdə müəyyən ortaq dəyərlərlə birləşir. Beləliklə, insanın şəxsi mənəviyyəti onun milli kimliyi və etnik-mədəni mənsubiyyəti ilə vəhdət təşkil edir. Bu isə milli-etnik xüsusiyyətlərin, psixoloji çalarların və ictimai-mədəni dəyərlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Məhz bu amillər xalqın milli xarakterinin, onun mənəvi portretinin əsas elementlərini təşkil edir.

Xalqın tarixi-mədəni təcrübəsi əsasında yaranmış etik normalar insanlararası münasibətlərin harmonik şəkildə tənzimlənməsində, sağlam ictimai mühitin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Bu qaydalar yalnız sosial davranışı müəyyənləşdirmir, eyni zamanda vətəndaşlar arasında qarşılıqlı etimadın, həmrəyliyin və mədəni ünsiyyətin əsasını təşkil edir. Beləliklə, etik dəyərlərin qorunması və inkişaf etdirilməsi dil mədəniyyətinin və bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi sabitliyinin təmin olunmasında mühüm amillərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev, N. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. 2013, 273 s.
2. Qaraşarlı, Ç., Orucova, A. (2021). Slenqin ingilis üslubi leksikasında yeri. *İpək yolu*, № 1, s.183-192.
3. Məmmədova, A. (2023). Slenq anlayışı və müasir ingilis dilində onların rolu. *Filologiya məsələləri*, № 13, s. 251-258.
4. Məmmədova, K.A. (2019). Slenq sözlərin kütləvi informasiya vasitələrində istifadəsi. *Dil və ədəbiyyat*. 2(110). Bakı, ADU. s. 55-59.
5. Fasola, J. Slang and its history. URL: <file:///C:/Users/User/Desktop/Slang%20history.pdf>
6. Mattiello, E. (2008). *An Introduction to English Slang: A Description of its Morphology, Semantics and Sociology*. Polimetrica. 320 s.

DİLİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ DİL BİLİKLƏRİNİN ROLU VƏ MÖVCUD QIYMƏTLƏNDİRMƏ METODLARININ ANALİZİ

Sayalı Quliyeva

Kiçik elmi işçi, dissertant

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İnformasiya

Texnologiyaları İnstitutu

AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

msayali@mail.ru

Xülasə

Müasir dövrdə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi dil biliyinin əhəmiyyətini əsaslı şəkildə artırır. Dil biliyi ünsiyyət, öyrənmə və digər məqsədlər üçün dildən səmərəli istifadə etmək bacarığıdır. Dilin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi məsələlərində dil bilikləri həmişə əsas göstərici kimi qəbul olunur. Tədqiqatda, dilçilik sahəsində baş verən yeniliklər, xüsusilə dilin mənimsənilməsində dil biliklərinin və bacarıqlarının rolu araşdırılır. Məqsəd, məzmun və resurslardan asılı olaraq dil biliyini qiymətləndirməyin müxtəlif yolları və üsulları vardır. Bu məqalədə dil bilikləri və onların qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş metodların təhlili aparılmışdır. Dil biliklərinin qiymətləndirilməsində daha obyektiv və etibarlı üsullar araşdırılmış, qiymətləndirmə növləri və meyarları tədqiq olunmuşdur. Bununla yanaşı, dil sərəştəliliyinin qiymətləndirilməsi sahəsində mövcud beynəlxalq standartlar təhlil edilmişdir. Məqalədə beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *dil bilikləri və bacarıqları, dil sərəştəliliyi, qiymətləndirmə meyarları, metodlar, Azərbaycan dili.*

Abstract

In the modern era, the expansion of political, economic, and cultural relations significantly increases the importance of language proficiency. Language proficiency is the ability to use a language effectively for communication, learning, and other purposes. Language skills have always been regarded as a key indicator in language learning and assessment. This study examines innovations in the field of linguistics, particularly the role of language knowledge and skills in language acquisition. Depending on

the purpose, content, and resources, there are various ways and methods for assessing language proficiency. This article analyzes language skills and the methods intended for their assessment. More objective and reliable methods of language assessment have been explored, and assessment types and criteria have been investigated. Additionally, existing international standards in the field of language proficiency assessment have been reviewed. Based on international experience, the article offers recommendations for improving the methods of learning and assessing the Azerbaijani language.

Key words: *language knowledge and skills, language proficiency, assessment criteria, methods, Azerbaijani language.*

Giriş. Qlobal informasiya cəmiyyətində dil faktoru, onun qorunması, mənimsənilməsi və düzgün istifadəsi aktual problemə çevrilir. Effektiv ünsiyyət və qarşılıqlı anlaşıma bacarıqları getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan dil biliklərinin (fonetik, leksik və qrammatik komponentlərin) sistemli şəkildə mənimsənilməsi dil öyrənən şəxsin həm nəzəri, həm də praktiki bacarıqlarını formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Dil bilikləri yalnız dilin daxili quruluşunu anlamağa deyil, eyni zamanda onu müxtəlif kommunikativ situasiyalarda düzgün və məqsədyönlü şəkildə tətbiq etməyə imkan verir.

Dilin öyrənilməsi prosesində bu biliklərin nə dərəcədə mənimsənildiyini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunan qiymətləndirmə metodları da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ənənəvi test üsulları ilə yanaşı, müasir təlim yanaşmaları yeni və alternativ qiymətləndirmə formalarının, o cümlədən formativ, summativ və portfel əsaslı qiymətləndirmələrin tətbiqini zəruri edir (Brown, H. D. 2003). Qiymətləndirmə sadəcə nəticəni ölçmək deyil, eyni zamanda öyrənmə prosesini yönləndirmək və təkmilləşdirmək funksiyasını daşıyır. Bu məqalənin məqsədi dil öyrənməsində əsas dil biliklərinin rolunu təhlil etmək və bu biliklərin mənimsənilmə səviyyəsini müəyyən edən mövcud qiymətləndirmə metodlarını müqayisəli şəkildə araşdırmaqdır. Məqalədə həm ənənəvi, həm də müasir qiymətləndirmə yanaşmalarının üstünlükləri və məhdudiyyətləri nəzərdən keçirilmiş, həmçinin effektiv dil təlimi üçün optimal qiymətləndirmə modelləri üzrə tövsiyələr təqdim olunmuşdur.

2. Dil biliklərinin əhəmiyyəti. Dil bilikləri, dil öyrənmə prosesində ən vacib və əsas elementlərdən biridir. Bu biliklər dilin fonetik, leksik və qrammatik strukturlarını anlamağa və düzgün istifadə etməyə yönəlik. Lakin müasir dövrdə dil öyrənmə prosesi sadəcə lüğət və qrammatika

qaydalarının əzbərlənməsi ilə məhdudlaşmır. Onlar həmçinin öyrənən şəxsin dilin müxtəlif kommunikativ kontekstlərində funksional istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Dil bacarıqları insanlarla ünsiyyət qurmağa və fikirlərini ardıcıl şəkildə ifadə etməyə imkan verən qabiliyyətlərdir. Ünsiyyət zamanı insanlar adətən bu bacarıqlardan eyni anda istifadə edirlər. Dil biliklərinin möhkəm təməli, öyrənənin daha mürəkkəb və detallı dillərarası münasibətləri qura bilməsini təmin edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, dil bilikləri dilin struktur komponentlərini onun müxtəlif səviyyələrində – fonetik (səs), leksik (sözlər və mənalar), morfoloji (söz formaları), sintaktik (cümlə quruluşu) və qrammatik (dil qaydaları) xüsusiyyətlərini öyrənmək və tətbiq etməkdən ibarətdir. Dil öyrənən şəxs, bu bilikləri mətnlərdə, danışmada və yazılı ünsiyyətdə istifadə etməklə dilin hərtərəfli istifadəsini təmin edir.

Dil biliklərinin inkişafı yaş, dil təcrübəsi və fərdi bacarıqlardan asılı olaraq müəyyən mərhələlər üzrə inkişaf edir. Məsələn, başlanğıc səviyyədə (A1-A2) dil öyrənənlər əsas qrammatik və leksik strukturları mənimsəyir və gündəlik həyatda istifadə üçün sadə cümlələr qururlar. Orta səviyyədə (B1-B2) dil öyrənənlər daha mürəkkəb qrammatik strukturlar və müxtəlif söz bazasını istifadə edərək daha sərbəst şəkildə ünsiyyət qururlar. Yüksək səviyyədə (C1-C2) isə istifadəçilər artıq dilin incəliklərini stilistik nüansları və müxtəlif dil variantlarını başa düşür və istifadə edirlər (Jones, N and Saville, N, 2009).

2.1. Dil biliklərinin inkişaf mərhələləri. Dil biliklərinin inkişaf mərhələləri bir insanın dil öyrənmə və dil istifadə etmə prosesini təsvir edən müxtəlif mərhələləri əhatə edir. Bu inkişaf mərhələləri təkcə ana dili öyrənən uşaqlarda deyil, həm də ikinci yəni, xarici dil öyrənən şəxslərdə müşahidə oluna bilər. Dil öyrənmə və inkişafı, müxtəlif nəzəriyyələrə görə bir neçə mərhələyə bölünə bilər. Bu mərhələlər uşaqların dil öyrənməsindən, böyüklərin və xarici dil öyrənənlərin dil bacarıqlarının inkişafına qədər müxtəlif mərhələləri əhatə edir. Dil biliklərinin inkişaf mərhələləri, həmçinin öyrənənin şəxsi motivasiyası, mühit və öyrənmə metodlarından asılı olaraq fərqlənə bilər. Xarici dil öyrənmək özü də bir inkişaf mərhələsidir. Bu mərhələlər fərqli şəkildə inkişaf edə bilər, çünki insanın dil bacarıqları artıq müəyyən bir dərəcədə inkişaf etmiş olur. Dil bilikləri, dilin müxtəlif ünsiyyət növlərində istifadə olunmalıdır. Bu da dil öyrənənin dinləmə, danışma, oxuma və yazma kimi əsas kommunikativ bacarıqları ilə bağlıdır (Brown, H. D. 2003).

3. Qiymətləndirmə metodlarının təsnifatı və təhlili. Dil öyrənmə prosesində qiymətləndirmə, yalnız öyrənənin nailiyyətlərini ölçmək deyil,

həm də öyrənmə prosesinin gedişatını yönləndirmək və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Müasir dil tədrisində qiymətləndirmə metodları, həmçinin dil öyrənənlərin fərdi inkişafını izləmək, onları daha effektiv şəkildə dəstəkləmək və təlimin keyfiyyətini artırmaq üçün vacib bir vasitədir. Qiymətləndirmə metodlarının təsnifatı, onların öyrənənlərə təqdim etdiyi bilik və bacarıqların növü, məqsədi və tətbiq sahəsinə görə dəyişir.

3.1. Ənənəvi qiymətləndirmə metodları. Bu metodlar adətən müəyyən cavablı testlər, yazılı imtahanlar və qrammatika yoxlamalarına əsaslanır. Bu metodlar öyrənənin müəyyən edilmiş bir sıra bilikləri nə qədər mənimsədiyini ölçür və nəticələrini tez bir zamanda təmin edə bilir. Lakin, ənənəvi metodların məhdudiyyətləri də mövcuddur: onlar yalnız nəzəri bilikləri qiymətləndirir və öyrənənin kommunikativ bacarıqlarını və praktik istifadə qabiliyyətlərini ölçməkdə çətinliklər yaradır (Meylani R. 2024).

- *Testlər:* Müsahibə və ya testlərdə doğru cavabları seçmək tələb olunur. Bu üsul bilikləri ölçməkdə sürətli olsa da, dərin düşüncə və praktiki tətbiq bacarıqlarını qiymətləndirməkdə məhdud qalır (Popham, W. J. 2001).

- *Yazılı imtahanlar:* Qrammatika və dilin struktural aspektləri ilə bağlı suallar soruşulur. Yazılı imtahanlar, şagirdin bilik səviyyəsini müəyyən edir, lakin öyrənənin dilin canlı tətbiqi barədə məlumat vermir.

Ənənəvi metodlar tez və obyektiv nəticələr versə də, dilin real həyatda istifadəsini ölçməkdə çətinlik yaradır. Məsələn, yazılı testlər və qrammatik imtahanlar şagirdin dilin funksional istifadəsini, məsələn, danışqda və yazıda uyğun ifadə etmə bacarıqlarını qiymətləndirmir. Bu metodlar dil biliklərinin qiymətləndirilməsində uzun illərdir istifadə olunsada, qiymətləndirməni tam şəkildə əhatə edə bilmir. Bu səbəbdən də müasir təhsil yanaşmalarında alternativ qiymətləndirmə metodları ilə birgə tətbiq edilir (Frank Quansah, 2018).

3.2. Müasir qiymətləndirmə metodları. Müasir dövrdə ənənəvi metodlarla yanaşı alternativ qiymətləndirmə metodlarından da istifadə olunur.

Alternativ qiymətləndirmə metodları – öyrənənin bacarıqlarını daha geniş şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Bu metodlar, daha çox yaradıcılığı, tənqidi düşünməyi və öyrənənin özünü qiymətləndirmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. Onlar, həmçinin öyrənənlərin özlərinə dair daha dərinədən düşünmələrini və özlərini ifadə etmələrini təşviq edir.

- *Portfolio Qiymətləndirmə:* Öyrənənlərin yazılı işləri, layihələri və tapşırıqları bir araya gətirərək, öyrənənin inkişafını izləmək mümkündür. Bu metod daha çox öyrənənin özünün dəqiq rəyi və fikirlərini ortaya qoymasına şərait yaradır.

- *Layihə əsaslı qiymətləndirmə*: Öyrənənlərə müəyyən mövzuda layihə hazırlamaq tapşırılır və nəticə olaraq, onların araşdırma bacarıqları, yaradıcılığı və dil istifadəsi qiymətləndirilir.

- *Şifahi qiymətləndirmə*: Şifahi ifadə bacarıqları üzərində fokuslanır. Müsahibələr, təqdimatlar və müzakirələr vasitəsilə öyrənənin dilindəki ifadə qabiliyyətini ölçür.

Formativ və summative qiymətləndirmə - hər iki metod dil öyrənənlərin dili mənimsəmə sahəsindəki inkişafını izləyir, lakin onların məqsədləri və tətbiq sahələri fərqlidir.

- Formativ qiymətləndirmə dilin tədrisi prosesində dil öyrənənlərin inkişaf səviyyəsini izləyir və təlimin inkişafına yön vermək məqsədi ilə tətbiq edilir. Formativ qiymətləndirmə, davamlı olaraq öyrənənin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə kömək edir. Dil öyrənmə prosesi boyunca aparılan qiymətləndirmədir. Burada məqsəd, dil öyrənənin inkişafını davamlı olaraq izləmək və təlim metodlarını müvafiq olaraq buna uyğunlaşdırmaqdır. Formativ qiymətləndirmə qeyri-rəsmi ola bilər və tez-tez müəllimlər tərəfindən sorğu, müşahidə və ya kiçik tapşırıqlar vasitəsilə aparılır. Məsələn, sinif daxilində müzakirələr, tapşırıqlar, geri bildirimlər və bəzən şifahi yoxlamalar formativ qiymətləndirmə metodlarıdır. Bununla yanaşı formative qiymətləndirmə tək başına mövcud olmamalı, əksinə kurikulum, summative qiymətləndirmə və peşəkar inkişaf kimi komponentlərlə birgə sistem şəklində planlaşdırılmalıdır (Bennett, R. E. 2011).

- Summativ qiymətləndirmə müəyyən bir tədris dövrünün sonunda öyrənənin əldə etdiyi nəticəni ölçmək üçün istifadə edilir. İmtahanlar, yekun layihələr və yazılı testlər summativ qiymətləndirməyə misaldır. Summativ qiymətləndirmə öyrənənin əldə etdiyi ümumi bilik səviyyəsini göstərir. Başqa sözlə summativ qiymətləndirmə şagirdin ümumi nailiyyətlərini və dil bacarıqlarını göstərir, müxtəlif dövrlər və ya kurslar üzrə şagirdlərin inkişafını müqayisə etməyə imkan verir və şagirdlərin dil bacarıqlarını qiymətləndirməklə müəllimlərə tədris prosesində hansı sahələrə daha çox diqqət ayırmağın vacib olduğunu göstərir.

4. Mövcud qiymətləndirmə metodlarının müqayisəli analizi. Dil öyrənməsində istifadə olunan qiymətləndirmə metodlarının müqayisəsi, təlimin səmərəliliyini qiymətləndirmək və müxtəlif yanaşmaların öyrənənin inkişafına necə təsir etdiyini anlamaq üçün vacibdir. Ənənəvi və müasir qiymətləndirmə metodları arasında müəyyən fərqlər mövcuddur (Meylani R. 2024), və bu fərqlər onların tətbiq sahələrinə, məqsədlərinə və ölçdüyü bacarıqlara görə dəyişir. Bu bölmədə hər iki yanaşma arasında əsas fərqlər

araşdırılıb və onların üstünlükləri və məhdudiyyətləri müqayisə edilib.

4.1. Ənənəvi qiymətləndirmə metodlarının üstünlükləri və məhdudiyyətləri.

❖ *Üstünlükləri: Sürətli və obyektiv nəticələr:* Ənənəvi qiymətləndirmə metodları, müəyyən cavablı testlər və yazılı imtahanlar vasitəsilə öyrənənin nailiyyətlərini sürətlə qiymətləndirməyə imkan verir. Bu, müəllimlərə və tədris proqramlarına nəticələr haqqında tez məlumat verir; *Bilik ölçmə:* Bu metodlar, öyrənənin müəyyən edilmiş bilikləri, məsələn, qrammatika qaydalarını və lüğət məlumatlarını nə qədər mənimsədiyini ölçməkdə təsirli olur; *Standartlaşdırılmış yanaşma:* Ənənəvi qiymətləndirmə metodları, müxtəlif məktəblərdə və tədris sistemlərində tətbiq oluna bilər, çünki nəticələr asanlıqla müqayisə edilə bilər və qiymətləndirmə standartlarına əsaslanır.

❖ *Məhdudiyyətləri: Praktiki bacarıqların qiymətləndirilməməsi:* Ənənəvi qiymətləndirmə üsulları, yalnız dilin strukturunu ölçür və öyrənənin dil bacarıqlarını real həyatda istifadə etməyə imkan verən kommunikativ bacarıqlarını qiymətləndirmir. *Sosial və emosional aspektləri nəzərə almır:* Bu metodlar, öyrənənin özünü ifadə etmə, yaradıcılıq və sosial bacarıqlarını qiymətləndirməkdə çətinlik yaradır (Kohn, A.2000). *Motivasiya və geri bildirim məsələləri:* Ənənəvi qiymətləndirmə metodları, öyrənənə davamlı geribildirim və inkişaf üçün fürsətlər təqdim etmir.

4.2. Müasir qiymətləndirmə metodlarının üstünlükləri və məhdudiyyətləri.

❖ *Üstünlükləri: Daha geniş bacarıqların qiymətləndirilməsi:* Müasir qiymətləndirmə metodları, yalnız qrammatik və leksik bilikləri deyil, həm də dinləmə, danışma, yazma və oxuma bacarıqlarını ölçür. Bu, öyrənənin dilin funksional istifadəsinə dair daha dərin bir anlayış təqdim edir. *Özünüqiymətləndirmə və geribildirim:* Alternativ qiymətləndirmə metodları, öyrənənə öz inkişafını izləmə imkanı verir. Portfolio və layihə əsaslı qiymətləndirmələr, öyrənənin özünü qiymətləndirmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. *Yaradıcı yanaşmalar:* Bu metodlar öyrənənin yaradıcı yanaşmalarını və real həyatda qarşılaşdığı dillə bağlı vəziyyətləri necə həll etdiyini ölçür. *Əməkdaşlıq və sosial bacarıqların qiymətləndirilməsi:* Müasir qiymətləndirmə metodları, sosial bacarıqları və əməkdaşlıq qabiliyyətini qiymətləndirməyə şərait yaradır. Məsələn, peer-assessment (həmkarlararası qiymətləndirmə) və qrup layihələri öyrənənlərin qarşılıqlı iş qabiliyyətlərini göstərir.

❖ *Məhdudiyyətləri: Zaman və resurs tələb edir:* Müasir

qiymətləndirmə metodları daha çox vaxt və resurs tələb edir. Portfolio və layihə əsaslı qiymətləndirmələr müntəzəm izləmə və fərdi qiymətləndirmə prosesləri ilə bağlı əlavə vaxt sərfiyyatı tələb edir. *Obyektivlik və qiymətləndirmə çətinlikləri*: Müasir qiymətləndirmə metodlarının obyektivliyi daha çətin ola bilər, xüsusilə şifahi qiymətləndirmələr və özünüqiymətləndirmə tətbiq edildikdə. Bu metodlar, müəyyən bir təlimçinin şəxsi rəyi və qiymətləndirmə meyarlarından asılı ola bilər. *Təlimçilərin hazırlığı*: Müasir qiymətləndirmə yanaşmalarının tətbiqi üçün müəllimlərin və tədris heyətinin xüsusi hazırlıq və təcrübə tələb olunur.

5. Nəticə.

Məqalədə qeyd edilən qiymətləndirmə metodlarının müqayisəli təhlili, dil biliklərinin mənimsənilməsində istifadə olunan ənənəvi və müasir yanaşmaların güclü və zəif tərəflərini göstərdi. Aparılan təhlilin nəticələri göstərdi ki, dil biliklərinin qiymətləndirməsi üçün nəzərdə tutulmuş metodlar müxtəlif məqsədlərə xidmət etməklə yanaşı, hər bir metodun özünəməxsus üstünlükləri və müəyyən məhdudiyyətləri var. Bu nəticələrə əsaslanaraq, tədqiqatda dilin öyrənilməsində qiymətləndirmə metodlarını daha da təkmilləşdirmək və daha səmərəli istifadə etmək üçün bir neçə təklif irəli sürülür.

✓ Dil biliklərinin qiymətləndirilməsi zamanı ənənəvi testlər və yazılı imtahanlar ilə yanaşı, şifahi təqdimatlar, layihələr və portfolio qiymətləndirmələri istifadə edilə bilər. Bu yanaşma, öyrənənin həm nəzəri, həm də praktiki bacarıqlarını ölçməkdə daha balanslı nəticələr əldə etməyə imkan yarada bilər.

✓ Dil tədrisində formativ qiymətləndirmə metodlarının daha geniş tətbiqi, öyrənənə real vaxtda geri bildirim və təhlil təqdim etməklə onun özünü təkmilləşdirməsinə və inkişaf etməsinə kömək edəcək. Məsələn, müzakirələr aparmaq, kiçik qrup işləri və fərdi tapşırıqlar bu məqsədə xidmət edə bilər.

✓ Müxtəlif qiymətləndirmə metodlarında özünüqiymətləndirmə (peer-assessment) tətbiq olunmalıdır. Dil öyrənənlərə yoldaşlarının işlərini qiymətləndirmək və öz işlərini təhlil etmək imkanı verilməlidir. Bu, onların öz bacarıqlarını dərk etmələrinə və təkmilləşdirmələrinə kömək edəcək.

✓ Dil biliklərinin qiymətləndirilməsində müasir rəqəmsal alətlərdən istifadə etmək, qiymətləndirmə prosesini daha şəffaf və vaxt baxımından daha səmərəli edə bilər. Belə ki, müxtəlif online testlər və interaktiv tətbiqlər vasitəsilə öyrənənin nəticələrini anında qiymətləndirə bilərik.

✓ Qiymətləndirmə meyarları əvvəlcədən öyrənənlərə açıqlanmalı, onlara hansı meyarlara əsasən qiymətləndiriləcəkləri barədə məlumat

verilməlidir. Bu, öyrənənlərin qiymətləndirmə prosesinə daha yaxşı uyğunlaşmasına və öz nailiyyətlərini düzgün qiymətləndirməsinə şərait yaradacaq.

Dil biliklərinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş metodlar yalnız öyrənənin bilik səviyyəsini ölçməklə kifayətlənmir, həm də onun inkişaf mərhələlərini izləyir və dilin mənimsənilməsi prosesini düzgün yönləndirməyə kömək edir. Yuxarıda qeyd olunmuş təklifləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, ənənəvi və müasir qiymətləndirmə metodlarının integrasiya olunmuş şəkildə tətbiqi, formativ qiymətləndirmə və özünüqiymətləndirmə proseslərinin genişləndirilməsi, rəqəmsal alətlərin istifadəsi qiymətləndirmə prosesini daha effektiv və şəffaf şəkildə həyata keçirməyə imkan verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bennett, R. E. (2011). Formative assessment: A critical review. *Assessment in Education: Principles, Policy and Practice*, 18(1), 5–25
2. Brown, H. D. (2003). *Language assessment Principles and Classroom Practices*. USA:
3. Longman
4. Frank Quansah. (2018). Traditional or Performance Assessment: What is the Right Way in Assessing Learners?, *Research on Humanities and Social Sciences*, vol. 8 (1), 21-24
5. Jones, N and Saville, N, *European Language Policy: Assessment, learning and The CEFR*, 2009, *Annual Review of Applied Linguistics* 29, pp.51-63
6. Kohn, A. (2000). The case against standardized testing: Raising the scores, ruining the schools (pp. 1–25).
7. Meylani R. (2024). A comparative analysis of traditional and modern approaches to assessment and evaluation in education. *Western Anatolia Journal of Educational Sciences*, 15(1), 520-555.
8. Popham, W. J. (2001a). Teaching to the test? *Educational Leadership*, 58(6), 16–21

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN OXŞARLIĞI İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏR

Sevinc Nuriyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA akad.Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

nuriyevasevinc1@gmail.com

Xülasə

Şumerlərin kimliyi, onların bugünkü xalqlardan hansı ilə qohumluq əlaqəsinin olub olmaması, şumer dilinin quruluşu, mövcud dillərlə qohumluğu uzun illər alimlər arasında səngimək bilməyən mübahisələrin mövzusunə çevrilmişdir.

Mövcud fikirlərə görə, şumer dilinin Ön Asiyanın heç bir qədim dili (nə elam, nə sami, nə də b.) ilə qohumluğu aşkar edilməmişdir. Bu dili bir çox müasir dillər ilə də müqayisə etmiş və onlar arasında qohumluq əlamətlərini göstərən leksik paralellər aparılmışdır. Bu səpkidə şumer dilinin Qafqaz, Tibet-Birma, Ural-Altay, o cümlədən, bilavasitə türk dilləri ilə qohumluğu barədə fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Şumer dilini Çin-Tibet, hind-Avropa və sair dillərlə də bağlamaq cəhdləri edilmişdir. Şumer sözləri daha çox türk dillərinin leksikası baxımından araşdırılmışdır. Belə araşdırmaların elmi sistem əsasında aparılmasına, yəni şumer sözlərinin türk (prototürk) sözləri ilə müqayisəsinə böyük ehtiyac duyulur.

Son illərin tədqiqatları şumer dilində bir çox türk (prototürk) sözləri aşkar etmişdir. Bu səpkidə fəal işi ilə seçilənlər içində alman alimi F.Hummel, türk alimi Osman Nədim Tuna, Orta Asiya dilçisi A.S.Amanjolov, qazax yazıçısı O.Süleymenov, eləcə də görkəmli Azərbaycan dilçisi A.Məmmədov və başqaları şumer-türk leksik paralellərini tədqiq etmişlər. Məhz Aydın Məmmədov keçən əsrin səksəninci illərində türk dillərində ilkin köklərin bərpası işi ilə məşğul olmuş, şumer sözlərinin türk sözləri ilə oxşarlığını leksik qanunauyğunluqlar əsasında açıb göstərmiş, qazax yazıçısı Olyas Süleymenov şumer dilindən götürülmüş altmışdan çox sözün türk dillərindəki sözlərlə şəkil və mənaca eyniyyət təşkil etdiyini aydınlaşdırmış, türk alimi O.H.Tuna isə yüz altmış beş şumer sözünün türk leksikası ilə müqayisəsinə vermiş və lingvistik kriteriyalar əsasında şumer-türk leksik və fonetik uyğunluqlarını müəyyən etmişlər.

Şumer dili ilə türk dilinin eyniköklü, qohum dillər olduğunu təsdiqləyən faktlar coxdur.

Açar sözlər: *qədim sivilizasiya, şumer dili, mixi yazılar, türk dilləri, qohumluq əlaqəsi.*

Abstract

The identity of the Sumerians, whether they were related to any of the modern-day peoples, the structure of the Sumerian language, and its relationship to existing languages have been the subject of incessant debate among scholars for many years.

According to current ideas, the Sumerian language has not been found to be related to any ancient language of the Near East (neither Elamite, nor Semitic, nor other languages). This language has also been compared with many modern languages and lexical parallels have been drawn up, showing signs of kinship between them. In this regard, hypotheses have been put forward about the kinship of the Sumerian language with the Caucasian, Tibeto-Burmese, Ural-Altai, and even directly with the Turkish languages. Attempts have been made to connect the Sumerian language with Sino-Tibetan, Indo-European and other languages. Sumerian words have been studied mostly in terms of the lexicon of Turkish languages. There is a great need for such studies to be conducted on a scientific basis, that is, to compare Sumerian words with Turkish (proto-Turkish) words.

Recent studies have revealed many Turkish (proto-Turkish) words in the Sumerian language. Among those who have been active in this field are the German scholar F. Hummel, the Turkish scholar Osman Nadim Tuna, the Central Asian linguist ASamanjlov, the Kazakh writer O. Suleymenov, as well as the prominent Azerbaijani linguist A. Mammadov and others who have studied Sumerian-Turkish lexical parallels. It was Aydin Mammadov who, in the eighties of the last century, was engaged in the restoration of the original roots in the Turkish languages, revealed and demonstrated the similarity of Sumerian words with Turkish words on the basis of lexical regularities, Kazakh writer Olyas Suleymenov clarified that more than sixty words borrowed from the Sumerian language are identical in form and meaning with words in the Turkish languages, and Turkish scholar O.N.Tuna compared one hundred and sixty-five Sumerian words with the Turkish lexicon and determined Sumerian-Turkish lexical and phonetic correspondences based on linguistic criteria.

There are many facts confirming that Sumerian and Turkish are related languages with the same roots.

Key words: *ancient civilization, Sumerian language, cuneiform, Turkish languages, kinship.*

Şumerlər. Dünyanın ən qədim mədəniyyətlərindən biri olan Şumer mədəniyyəti müasir İraq ərazisində yerləşən Dəclə və Fərat çaylarının arasındakı vadidə, yunanların Mesopotamiya adlandırdıqları yerdə meydana gəlmişdir. “Mesopotamiya” sözünün mənası “İkiçayarası” deməkdir və bu məqalədə də İkiçayarası kimi işlənir.

Qədim yazılı mənbələrdə “Şumer” etnik adı işlədilməmişdir. Cənubi İkiçayarasının əhalisi mixi yazılarda özlərini “LU.UNUQ.Kİ-amel-Uri” – Ur sakini; “Lu EN.LİL.Kİ nibru-ki” – Nippur sakini adlandırırdılar (Lu(şum.) – adam mənasını bildirib, xalq, titul adlarının qarşısında işlənən determinativdir. Ki(şum.) – yer, torpaq mənasını bildirən determinativdir. En(şum.) – kahin, böyük rütbəli şəxs deməkdir). Əhali isə bütövlükdə “qarabaşlar” (şumercə “SAQ.QİQ”) adlanırdı. Şumer sözünün “kenqir”-Kİ.EN.Qİ.RA sözündən (hərəkət “qamışlıq ərazinin hökəmdarı”) törəndiyi güman edilsə də, bu, təsdiqlənməyib.

Son əl-Ubeyd (e.ə. IV mnl.), Uruk (e.ə. 3000-2800-cü illər) və Cəmdət-Nəsr (e.ə. 2800-2600-cü illər) arxeoloji mədəniyyətləri, ehtimala görə, məhz şumerlər tərəfindən yaradılmışdır (Вулли Л. Ур Халдеев, 1961, с.16-17; Ллойд С. Реки-близнецы, 1972, с.5).

Görəsən İkiçayarasının məninsənilməsi necə baş vermiş, “qarabaşlar” haradan, nə vaxt, hansı yollarla və nə məqsədlə buraya gəlmişlər? Bu sualların müxtəlif cavabları, daha doğrusu, bu problemlərlə bağlı müxtəlif fərziyyələr vardır. Bu cəhətdən alimlərin fikirləri bir-birindən kəskin fərqlənsə də, yalnız bir məsələdə tədqiqatçıların əksəriyyəti həmrəydir. O da şumerlərin İkiçayarasına gəlmə xalq olmasıdır.

Şumerlərə aid arxeoloji məlumatlar və elmi fikirlər. XX əsrin iyirminci illərində belə hesab edirdilər ki, şumerlər – İkiçayarasının ən qədim sakinləridir və buradakı qədim mədəniyyətlərin də yaradıcısı onlardır. Bu fikrin əsas tərəfdarı İkiçayarası tarixinin ən layiqli tədqiqatçısı Henri Frankfort olmuşdur. (Белицкий М. Забытый мир Шумеров, 1980, с.47)

Amerika alimi E.A.Şpayzer isə belə fərz etmişdir ki, şumerlər Dəclə-Fərat vadisinə daha sonrakı mədəniyyətlərin vaxtında gəlmişlər. Lakin onun bu fikrini o vaxtlar nüfuzlu alimlər qəbul etməmişlər. Yalnız sonrakı qazıntılar nəticəsində əldə olunan əlavə materiallar Şpayzer hipotezasının xeyrinə olmuş və bu fikrin tərəfdarları artmışdır. (Белицкий М. Забытый мир Шумеров, 1980, с.47) L.Vulli Ubeyd və erkən Elam təsviri saxsı qab məmulatının oxşarlığı əsasında belə mülahizə irəli sürmüşdür ki, Ubeyd mədəniyyətinin yaradıcıları Elamın dağ ərazisindən gəlib burada məskunlaşmışlar (Вулли Л. Ур Халдеев, 1961, с.23). Naxışlı saxsı qab

nümunələri şumerlərin ən qədim şəhəri sayılan Eredü yaşayış məskənində də aşkar edilmişdir.

S.N.Kramer şumerlərə qədərki əhalini Ubeyd yaşayış məskəninin adı ilə ubayid, yaxud protoşumer adlandırmışdır. (Крамeр С.Н. История начинается в Шумере, 1991)

Ubeyd naxışlı saxsı qablarından Uruk boz rəngli qablarına keçid İkiçayarasına yeni etnosların gəlməsi ilə əlaqələndirilmişdir. Belə qablar geniş ərazidə, o cümlədən, Kiçik Asiyada da yayılmışdır. Buna uyğun olaraq S.Lloyd həmin etnosun Anadoludan gəldiyini fərz etmişdir. (Ллойд С. Реки-близнецы, 1972, с.5)

Ondan fərqli olaraq B.Brentyes bu etnosun şimal-şərqdən, Urmiya gölü hövzəsindən (Cənubi Azərbaycan), yaxud Şərqdən gəldiyini ehtimal etmişdir (Брентъес Б. От Шанидара до Аккада, 1976). Qab və başqa əşya oxşarlıqları əsasında şumerlərin şimaldan, yaxud şərqdən gəlmələri barədə də mülahizələr mövcuddur. Hətta onların Hindistan və hind-Çindən gəlmələri barədə fikirlər olub. Məsələn, Y.Klima qeyd etmişdir ki, şumerlərin hind-Çindən, Ön Qafqazdan gəlmələri fərziyyələri də mövcuddur. Əlbəttə, bu mülahizələr əsasən arxeoloji əşyaların oxşarlığına uyğun irəli sürülmüşdür. (Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi, 1993, s.49).

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş kişi və qadın təsvirləri əsasında şumerlərin Aralıq dənizi və Qafqaz xalqına mənsub olmaları ehtimalı irəli sürülmüşdür. Məsələn, Şarlotta M.Otten Eredudakı əl-Ubeyd qalıqlarının ilkin təhlilləri sayəsində şumerlərin Qafqaz xalqlarına mənsub olması fikrində olmuşdur (Əlibəyzadə E. Qədim dünyamızın ulu kitabı. 1996, s.47).

Bəzi mülahizələrə görə, şumerlər Asiyanın hansısa dağlıq ərazisindən su yolu (Fars körfəzi) vasitəsilə Cənubi İkiçayarasına gəlmiş, onların ilk axını Eredü şəhərində məskunlaşmışdır (Белицкий М. Забытый мир Шумеров, 1980, с.49).

Beləliklə, şumerlərin haradan və hansı yol ilə gəlmələri barədə biri-birindən fərqlənən fikirlər mövcuddur və bu problem indiyədək həll olunmamışdır. Lakin fərz etmək olar ki, şumerlər Cənubi İkiçayarasına birbaşa gəlməmişlər. Əvvəlcə haradasa İkiçayarası yaxınlığında məskən salmış, sonradan tədricən həmin ərazini mənimsəmişlər.

Daha geniş yayılmış fikir üzərində dayanaraq M.Belitskinin fikrincə, İkiçayarasında məskunlaşmış ilk şumerlər, bir qrup adamlardan ibarət olmuşdur. Həmin dövrdə dəniz yolu ilə kütləvi mühacirətin mümkünlüyü barədə düşünməyinə dəyməz. Çayın mənsəbində yerləşmiş şumerlər, Eredü şəhərini ələ keçirmişlər. Bu onların ilk şəhəri idi. Sonralar, şumerlər onu

özlərinin dövlət quruluşunun beşiyi hesab etməyə başladılar. İllər keçdikcə şumerlər İkiçayarası düzənliyinin içərilərinə doğru hərəkət edərək, yeni-yeni şəhərlər saldılar və ya zəbt etdilər. (Белицкий М. Забытый мир Шумеров, 1980, с.49).

Bir cox alimlərin fikrincə, şumerlərə qədər Cənubi İkiçayarasında “yerli” dillərə məxsus məskən-şəhər adları var idi. Məsələn, Kiş, Ur, Nippur, Kullab, Eredu, Larsa, Laqaş və s. Əgər bu şəhərlər lap qədimlərdə salınmışdısa, onda belə nəticəyə gəlmək olar ki, qeyri-şumer adları şumerlərə qədərki adlardır. Deməli, Cənubi İkiçayarasında ən qədim şəhərlərin adları qeyri-şumer mənşəlidir. Bütün bunlar bir-birindən kəskin fərqlənən fərziyyələrin yaranmasına səbəb olur. Alimlərdən bəziləri təsdiq edir ki, İkiçayarasına gələn xalq özü ilə çox yüksək mədəniyyət gətirmişdir. Digərləri isə belə hesab edir ki, istilacılar çox bəsit, lakin təcavüzkar etnik qrup olmuş və yeni ölkəni zəbt edərək, onun qədim əhalisinin mədəniyyətini mənimsəmişlər. Onu öz elementləri ilə zənginləşdirmiş, tədricən bu mədəniyyəti ən ali şəkllə salıb inkişaf etdirmişlər. (Белицкий М. Забытый мир Шумеров, 1980, с.48)

Şumerlərin etnik mənsubiyyəti barədə də qəti qərar vermək çətindir, çünki əldə olan antropoloji məlumatlar azlıq təşkil edir. Bununla belə, arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş kişi və qadın təsvirləri əsasında onların Aralıq dənizi və Qafqaz qoluna mənsub olduqları ehtimalı irəli sürülmüşdür. (Белицкий М. Забытый мир Шумеров, 1980, с.47)

Şumer dili və mixi yazılar. Ümumiyyətlə, İkiçayarası mədəniyyətinin Şumer dövrü təxminən 1500 ili əhatə edir (e.ə. IV mnl. sonundan-e.ə. II mnl. əvvəlinədək). Bu mədəniyyətin şumerlərə məxsus müxtəlif nailiyyətləri içərisində daha diqqətəlayiqlisi – mixi yazının yaranmasıdır (e.ə. IV mnl. sonu-III mnl. əvvəli). Mixi yazı növü 600-dən çox işarəyə malik idi. Demək olar ki, işarələrin çoxunun bir neçə, bəzən ona qədər oxunuşu vardı. Tədricən mixi işarələr təkmilləşir, bəzən də sayı azaldılırdı. E.ə. I minillikdə mixi işarələrdən 200-dən bir qədər çoxu qalmışdı. Mixi yazı növü samidilli akkadlar və qonşu qədim xalqlar tərəfindən mənimsənilmişdi. Ön Asiya xalqları bu yazı növünü mümkün dərəcədə öz dillərinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmışdılar. Mixi yazılar üç min il ömür sürmüş, e.ə. I minilliyin sonunda aradan çıxmışdır (Гельб Н. Опыт изучения письма, 1982, с.68-78).

E.ə. II minilliyin əvvəlində şumer dili akkad-sami dili tərəfindən tədricən sıxışdırılmağa başlamış, şumerlər isə, ehtimala görə, akkadlar ilə qaynayıb-qarışmışlar. Odur ki, e.ə. II minillikdən etibarən İkiçayarasının tarixində sami xalqları üstün rol oynayır. Şumerlərin ilk yazılı mənbələri

e.ə. III minilliyin əvvəlinə aiddir. Məhz həmin dövrdə şumer dili İkiçayarası qədim dövlətlərinin rəsmi dili olmuşdur.

Mövcud fikrə görə, şumer dilinin Ön Asiyanın heç bir qədim dili (nə elam, nə sami, nə də b.) ilə qohumluğu aşkar edilməmişdir (Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии, 1967, с.34). Bu dili bir çox müasir dillər ilə də müqayisə etmiş və onlar arasında qohumluq əlamətlərini göstərən leksik paralellər aparmışlar. Bu səpkidə şumer dilinin Qafqaz, Tibet-Birma, Ural-Altay, o cümlədən, bilavasitə türk dilləri ilə qohumluğu barədə fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Məsələn, Şarlotta M.Ottenin “şumerlərin Qafqaz xalqına mənsub olması” fikri, Viktor Xristianın şumer-Qafqaz dilləri arasındakı oxşarlıqla bağlı hipotezasıyla səsleşir. (Белицкий М. Забытый мир Шумеров, 1980, с.47) Lakin V.Xristianın əksər bənzətmələri Tibet və Assama doğru uzanır. Polşa dilçisi Yan Braun onun bu hipotezasını dəstəkləyir və belə hesab edir ki, “şumer dili ilə Tibet-Birma qrupuna məxsus dillər arasında ümumilik çoxdur”. (Белицкий М. Забытый мир Шумеров, 1980, с.48)

Şumer dilini Çin-Tibet, hind-Avropa və sair dillərlə də bağlamaq cəhdləri edilmişdir. Şumer sözləri daha çox türk dillərinin leksikası baxımından araşdırılmışdır. Belə araşdırmaların elmi sistem əsasında aparılmasına, yəni şumer sözlərinin türk praformaları ilə müqayisəsinə böyük ehtiyac duyulur.

Şumer və türk dillərinin bağlılığı məsələsi. Şumer və türk dillərinin bağlılığı, oxşarlığı fikrini ilk dəfə alman alimi F.Hummel söyləmişdir. Lakin bir çox alimlər onunla razılaşmamışlar.

Son illərin tədqiqatları şumer dilində bir çox türk (prototürk) sözləri aşkar etmişdir. Bu səpkidə fəal işi ilə seçilənlər içində türk alimi Osman Nədim Tuna, Orta Asiya dilçisi A.S.Amanjolov, qazax yazıçısı O.Süleymenov, eləcə də Azərbaycan dilçiləri A.Məmmədov və başqaları şumer-türk leksik paralellərini tədqiq etmişlər.

Digər tərəfdən Ön Asiyanın ölü dilləri üzrə görkəmli mütəxəssisi sayılan İ.M.Dyakonovun fikrincə: “...hazırda şumer dili təcrid olunmuş dil hesab edilir və onun heç bir başqa dillə qohumluğu müəyyən edilməyib.” (Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии, 1967, с.34)

Azərbaycan alimləri Tofiq Hacıyev, Qəzənfər Kazımov, Qiyasəddin Qeybullayev, İlhami Cəfərsəy, Roza Eyvazova, Məmmədəli Qırçaq, İslam Sadiq, turkmən alimi Bəymurad Yizəy və b. isə şumerlərlə bağlı elmi araşdırmalarında isə bu fikri təkzib etmişlər. Qeyd edək ki, vaxtilə görkəmli Azərbaycan dilçisi Aydın Məmmədov uzun müddət türk dillərində ilkin köklərin bərpası işi ilə məşğul olmuş, şumer sözlərinin türk sözləri ilə

oxşarlığını leksik qanunauyğunluqlar əsasında açıb göstərmiş (Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках. «АФМ», 1984, с.12-19), qazax yazıçısı və diplomatı Olyas Süleymenov şumer dilindən götürülmüş altmış sözün türk dillərindəki sözlərlə şəkil və mənacə eyniyyət təşkil etdiyini aydınlaşdırmış (Süleymenov O. Az-Ya, 1993, s.195-202), türk alimi O.H.Tuna isə yüz altmış beş şumer sözünün türk leksikası ilə müqayisəsini vermiş və linqvistik kriteriyalar əsasında şumer-türk leksik və fonetik uyğunluqlarını müəyyən etmişlər (Tuna O.N. Şumer və türk dillərinin tarixi ilgisi ilə türk dili'nin yaşı meselesi. 1990, s.5-26).

O.Süleymenovun fikrinə görə, “genetik cəhətdən olmasa da, mədəni cəhətdən bu dillər qohumdurlar” (Süleymenov O. Az-Ya, 1993, s.192), “bu iki dil müasir özbək, dunqa, malay, çərkəz, urdu, İran, osetin və ərəb dillərinin bir-biri ilə qohum olduğu qədərində qohumdurlar. Belə qohumluğu mədəni qohumluq da adlandırmaq olar. Bunlar bir dillə şərtləşdirilmiş eyni bir mədəni federasiya-ittifaqın dilləridir” (Süleymenov O. Az-Ya, 1993, s.192).

Lakin dillərin ən qədim mədəni qohumluğu ilə sonrakı mərhələlərdəki mədəni qohumluğunu bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Əgər ikinci təsadüfdə dillər artıq zənginləşmiş, bütün qatlarda kamilləşmiş halda əlaqəyə girir, buna görə yalnız kult leksikasını (Allah sinfi) və ayrı-ayrı mədəniyyət terminlərini mənimsəyirlərsə, mədəni qohumluğun ən erkən çağlarında, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən dillərin təzəcə təşəkkül tapdığı dövrdə onların daha çox diffuziyaya uğradığı güman edilir. Bu dövrdə insan, təbiət, mədəniyyət (saylar və s.) qruplarının leksikası mənimsənilir.

O.Süleymenovun fikrincə, “türk dilləri ən qədim dövrlərdə şumer və monqol dilləri ilə, çox-çox sonralar isə ərəb dili ilə mədəni qohumluq əlaqələrində olmuşdur. Özü də sonrakı mədəni təsir qədim təsirin nəticələrini heç də büsbütün aradan götürə bilməmiş, bir növ yeni qat yaradaraq, onu görünməz etmiş, arxa plana sıxışdırmış, lakin dediyimiz kimi məhv edə bilməmişdir” (Süleymenov O. Az-Ya, 1993, s.193). Bir də onu qeyd edir ki, “sami, huri urartululara nisbətən şumerlər və türklər daha yaxın və uzunmüddətli mədəni ünsiyyətdə olmuşlar”. (Süleymenov O. Az-Ya, 1993, s.210)

Türk alimi Osman Nədim Tuna isə şumer və türk dillərinin qohumluğu məsələsinə başqa mövqedən yanaşır. Onun nəzəriyyəsinə görə, “şumer və türk dillərinin çox qədim bir dövrlərdə bir-birinə qohum olub-olmaması məsələsi bizi burada maraqlandırmır. Fəqət, şumerlərlə türklər arasında dil baxımından tarixi bir yaxınlığın olması bu 165 kəlmə və gərəkli

açıqlamalarla isbat edilmişdir”. (Tuna O.N. Şumer və türk dillərinin tarixi ilgisi ilə türk dili'nin yaşı meselesi. 1990, s.49) “Hazırda yaşayan dünya dilləri arasında ən qədim yazılı bölgələrə sahib olan dil türk dilidir. Bunlar mixi yazılı şumer cə lövhələrdəki alınma kəlmələrdir.” (Tuna O.N. Şumer və türk dillərinin tarixi ilgisi ilə türk dili'nin yaşı meselesi. 1990, s.49)

O.N.Tuna Ana Doğu türkcəsinə aid bu kəlmələrin şumer cəyə haradan keçə bilməsi ilə bağlı yazır: “Alınma kəlmələrin böyük bir qismi şumer cəyə yad bir xarakter daşması səbəbdən, Proto Fərat və Proto Dəclə adlandırılan dillərə bağlanılır. Landsbergerin bu adlarla (Proto Euphrates, Proto Tiqlrs) işarə etdiyi sahə Fərat və Dəclə hövzəsidir. Ayrıca Emesal (yəni şumer dilinin dialekti) haqqındakı açıqlamalar da eyni bölgəni göstərir. Bu hallarda, türklər daha m.ö. ən azı 3500-cü illərdə bugünkü Türkiyənin şərqində yaşayırdı və dilləri şumerlərlə iç-içə yaşayarkən, iki qola ayrılmışdı”. (Tuna O.N. Şumer və türk dillərinin tarixi ilgisi ilə türk dili'nin yaşı meselesi, 1990, s.47).

Maraqlıdır ki, “həqiqətən qrammatik quruluşunun kəskin özünəməxsusluğuna baxmayaraq, şumer dili çoxlu dillərlə struktur cizgi yaxınlığına malikdir”. (“Azərbaycan filologiyası məsələləri”, 1983, s.31). Buna görə də müxtəlif müəlliflər tərəfindən şumer dili türk, monqol, fin-uqor, Sudan, Qafqaz-İber, Tibet-Birma, Çin, sami, hind-Avropa və başqa dillərlə müqayisə edilmiş, bütün bu dillərlə şumer dili arasında bu və ya başqa dərəcədə uyğunluq tapılmışdır. Lakin “tarixi-müqayisəli dilçiliyin iki əsrə yaxın təcrübəsi göstərir ki, dillərin və ya dil qruplarının qohumluğunu sübut etməyə yönələn hər hansı hipoteza birinci növbədə “lazımı əsasə malik olmalı” və belə bir əsas əldə etməyə imkan verən tədqiqat metodları ilə silahlanmalıdır”. (Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках. 1984, с.5)

Məhz, lazımı elmi əsasə malik olan bu cür tədqiqat işi O.N.Tunanın nəzəriyyəsinə diqqəti cəlb edir. Onun araşdırmasında 165 şumer sözündən doqquzunu (bunlar eyni sözün fərqli fonetik şəkillərdə təkrarından ibarətdir) çıxmaq şərtilə, qalan 156 sözün türkcə qarşılığı vardır (Tuna O.N. Şumer və türk dillərinin tarixi ilgisi ilə türk dili'nin yaşı meselesi. 1990, s 26-33).

Bunlardan 5 söz: dilim, nurum, ubur, um, ur eynilə iki ayrı yerdə (həm türkcə, həm də monqolca) göstərilmişdir. 149 söz əsl türk mənşəlidir. Qalan 2 söz daha çox monqolcaya aid olduğu sanılan kiçik bir qrupdur. Alim özü bu nəticəyə gəlir ki, “...bu halda, araşdırmanın 4,5%-i monqol, 95,5%-i türk dilini təmsil etməkdədir”. (Tuna O.N. Şumer və türk dillərinin tarixi ilgisi ilə türk dili'nin yaşı meselesi. 1990, s 44).

Şumerlərin etnik mənşəyi və dili barədə irəli sürülmüş digər fərziyyələrin hələlik inandırıcı dəlili yoxdur.

Nəticə. Son illərə qədər Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərini e.ə. III-II minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində yaşayan bir sıra qədim tayfaların (məsələn, kuti, lullubi, su//suv, turukki) adı ilə bağlayaraq, bundan irəli getmirdilər. Yalnız son dövrlərin arxeoloji materialları Qədim Azərbaycan tayfaları (məsələn, arattalılar) ilə şumerlər arasında hələ e.ə.V-IV minilliklərdə mövcud olan iqtisadi-mədəni əlaqələrdən xəbər verir (Mahmudov F. Əlikömək təpəsinin boyalı qabları və onların bəzi cənub paralelləri. 1989, s.3-10), mixi yazılı mənbələrdə isə İkiçayarasının Aratta (Urmiya gölü hövzəsi, Cənubi Azərbaycan) ilə lap qədimdən ticarət və mədəni əlaqələrini göstərən faktlara rast gəlinir (Y.Yusifov. Çivi yazılı kaynaklarda eski türlerin izleri. 1994, s.95-97).

Elmi ədəbiyyatda hətta şumerlərin bir qisminin (erkən şumerlər sayılan Ubeyd tayfalarının) e.ə. V minilliyin sonu-IV minilliyin birinci yarısında Azərbaycana bir neçə axınla gəlməsi və yerli əhalinin maddi mədəniyyətinə təsvir göstərə bilməsi barədə də fikirlər söylənməmişdir (Археология зарубежной Азии. 1986, с.62; Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток, 1964, с.414). Şübhəsiz, bu fikirlər konkret maddi dəlillərə əsaslanır. Məsələn, tədqiqatçılar Urmiya gölündən cənubda Solduz düzənliyindəki Piştəlitəpə, Dolmatəpə boyalı qablarının Şimali İkiçayarası keramikası ilə geniş oxşarlığı əsasında burada Şimali Übeyd mədəniyyətinin yerli variantının yayılmasını söyləmiş (Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток, 1964, с.217; с.422; Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, 1982, с.122) və bunu Übeyd tayfalarının vaxtilə Azərbaycanın cənubuna keçmələri ilə izah etmişlər (Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток, 1964, с.217; Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века, 1975, с.121). Şimali Übeyd tayfalarının Azərbaycanın təkcə cənubuna deyil, şimalına da yayılması faktı son illərdə arxeoloji cəhətdən sənədləşib. (Махмудов Ф., Нариманов И.Г. Исследования на поселении Аликемек тепеси. 1974 г., 1975, с.11; Нариманов И.Г. Обейдские племена Месопотамии в Азербайджане, 1985, с.271-272)

Digər tərəfdən keçən əsrin əvvəllərindən etibarən bir çox dilçilərin (məsələn, F.Hummel, O.N.Tuna və başqaları), o cümlədən müasir tədqiqatçıların (A.Məmmədov, İ.Miziyev, O.Suleymenov, A.Amanjolov və başqaları) apardığı tədqiqatlar Şumer dilinin bir çox türk xalqları ilə qohumluğu ilə bağlı müəyyən fikirlərin yaranmasına səbəb oldu. Məsələn, “genetik cəhətdən olmasa da, mədəni cəhətdən bu dillər qohumdurlar”

(Süleymenov O. Az-Ya, 1993, s.192); “bu iki dil müasir özbək, dunqa, malay, çərkəz, urdu, İran, osetin və ərəb dillərinin bir-biri ilə qohum olduğu qədərində qohumdurlar. Belə qohumluğu mədəni qohumluq da adlandırmaq olar” (Süleymenov O. Az-Ya, 1993, s.192).

Bir də onu qeyd edirlər ki, “sami, hurri və urartululara nisbətən şumerlər və türklər daha yaxın və uzunmüddətli mədəni ünsiyyətdə olmuşlar.” (Süleymenov O. Az-Ya, 1993, s.210)

Bütün bunlar bizə bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, tarixən şumer və türk (prototürk) dilləri çox yaxın təmasda olmuşlar. Əlbəttə, şumer dili nə fonetik, nə də morfoloji cəhətdən türk dilləri ilə maddi qohumluq, yəni eynimənşəlilik təşkil etməsə də, leksik baxımdan bu dillər arasında yaxınlıq və oxşarlıq duyulur. Bu bir yandan onunla izah oluna bilər ki, Şumer sözləri türk dillərinə çox yaxın təmas və ünsiyyət nəticəsində düşə bilərdi. Bunu əldə olan Şumer dastanları (məsələn, “Uruk və Aratta”; “Enmerkar və Aratta hökmdarı”; “Luqalbanda və Hurrum” və s.) da təsdiq edir.

Aratta ölkəsi İkiçayarasının şimal-şərqində Urmiya gölünün cənub və cənub-şərqi torpaqlarını (Cənubi Azərbaycan) əhatə edirdi; Hurrum isə Elam və Aratta arasında dağlıq ərazidə yerləşirmiş. Dastanlarda verilən məlumata görə, şumer hökmdarları Urmiya gölü hövzəsi ölkələri ilə çox yaxın təmasda olaraq, onlarla iqtisadi əlaqələr yaradır, bəzən də bu ölkəni İkiçayarasına tabe etmək məqsədini güdürdülər. Digər tərəfdən, şumerlərin türklərlə bağlılığının xarakterindən (istər genetik, istərsə də mədəni) asılı olmayaraq, şumer materiallarının özlərində belə Altay-türk sözlərinə rast gəlinirsə (Tuna O.N. Şumer və türk dillərinin tarixi ilgisi ilə türk dili'nin yaşı meselesi. Ankara, 1990, s.5-33), bu da ən erkən dövrlərdə bu xalqlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğunu sübut edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan dilində

Kitablara istinad:

1. Əlibəyzadə E. Qədim dünyamızın ulu kitabı. B.: Gənclik, 1996, 120 s
2. Süleymenov O. Az-Ya, B.: Azərnəşr, 1993, 304 s.
3. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi, B.: BDU nəşri, 1993, 496 s.

Toplularda məqaləyə istinad:

4. “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, B.: Elm, 1983, 208 s.
5. Mahmudov F. Əlikömək təpəsinin boyalı qabları və onların bəzi cənub paralelləri. Qədim və Orta əsr Şərqi və Aralıq dənizi hövzəsi (elmi əsərlərin tematik toplusu), B.: ADU nəşri, 1989, 105 s. (s.3-11)

Rus dilində

Kitablara istinad:

6. Археология зарубежной Азии. М.: Высшая школа, 1986, 358 с.
7. Белицкий М. Забытый мир Шумеров, М.: Наука, 1980, 400 с.
8. Брентъес Б. От Шанидара до Аккада, М.: Наука, 1976, 359 с.
9. Вулли Л. Ур Халдеев, М.: Восточная литература, 1961, 255 с.
10. Гельб Н. Опыт изучения письма, М.: 1982, 366 с.
11. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии, М.: Наука, 1967, 492 с
12. Крамер С.Н. История начинается в Шумере, М.: Наука, 1991, 235 с.
13. Ллойд С. Реки-близнецы, М.: Наука, 1972, 239 с.
14. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток, М.Л.: 1964, 467 с.
15. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, М.: 1982, 149 с.
16. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века, М.: 1975, 415 с.

Toplulara istinad:

17. Махмудов Ф., Нариманов И.Г. Исследования на поселении Аликемек тепеси. Сб. АЗИА, 1974 г., Б.: 1975
18. Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках. «АФМ», 1984

Konfrans materiallarına istinad:

19. Нариманов И.Г. Обейдские племена Месопотамии в Азербайджане. Всесоюзная археологическая конференция. Тезисы докладов, Б.: 1985.

Türk dilində

Kitablara istinad:

20. Tuna O.N. Şumer və türk dillerinin tarihi ilgisi ilə türk dili'nin yaşı meselesi. Ankara, 1990, 57 s.
21. Y.Yusifov. Çivi yazılı kaynaklarda eski türlerin izleri. Türk Tarih Kurumu, Basımevi-Ankara, 1994, 112 s.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ƏCNƏBİLƏRƏ TƏDRİSİNDƏ LİŖQVİSTİK ASPEKTİN ƏHƏMİYYƏTİ

Səbinə Əliyeva¹, Fialə Abdullayeva²

Baş müəllim¹

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent²

Azərbaycan Dillər Universiteti

ssabinaaliyeva@gmail.com, fiala_azeri@yahoo.com

Xülasə

Azərbaycanın geopolitik mövqeyi, tarixi və mədəni irsi, kənardan iqtisadiyyatımıza mənfəətli sərmayə istəkləri və təbii sərvətlərimizə maraq, o cümlədən sürətlə irəliləyən qloballaşma prosesi və müstəqilliyimizin yaratdığı geniş imkanlar 21-ci əsrin elə ilk onilliyindən üzü bəri xarici vətəndaşlar tərəfindən Azərbaycan dilinə maraq və onun intensiv şəkildə mənimsənilməsinə hərtərəfli zəmin yaratmışdır. Dilin mənimsənilməsi özündə linqvistik, kultural, psixoloji, sosioloji və s. amilləri ehtiva etdiyinə görə tədris zamanı bunların hər biri yeri gəldikcə nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin tədrisi də istisna edilmir. Dilimizi öyrədərkən məhz onu hansı dilin və mədəniyyətin daşıyıcısına təqdim etməyimizdən asılı olaraq, tədris materialları və yanaşma da fərqlənir. Tədris materiallarını tərtib edərkən və yanaşmanı müəyyən edərkən mütləq dili öyrənənlərin nəyi asan, nəyi isə nisbətən çətin qavramalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan dili öyrənənlərin ana dilinin linqvistik xüsusiyyətləri Azərbaycan dilininki ilə müqayisə edilməli və ümumiləşdirilmələr aparılmalıdır. Belə ki, müqayisənin nəticələri hansı sahələrdə çətinliklərin mövcudluğunu müəyyən etməyə imkan verir. Əcnəbilərin ana dilinin geneoloji və tipoloji təsnifatlarda Azərbaycan dilinə yaxınlıq dərəcəsindən asılı olaraq, tədris zamanı dilimizin müəyyən fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin daha qabarıq verilməsi zərurəti yaranır. Belə müqayisə üçün Azərbaycan dilində digər türk dilləri üçün də ortaq xüsusiyyətlər: ahəng qanunu, fonetik tərkibdə fərqli səslərin mövcudluğu, sözün ilk hecasında samit birləşmələrinin işlənməsinin səciyyəvi olmaması, qrammatik və leksik sonluqların zənginliyi, cins kateqoriyasının yoxluğu kimi vacib məqamlar əsas götürülməlidir.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbilərin öz doğma dili ilə yanaşı, onların digər türk dilləri ilə bağlı əvvəlki bilik və təcrübələri də sözügedən prosesə müsbət (bəzən isə mənfi)

təsir edə bilər. Azərbaycan dili ilə keçmiş tanışlıqlarını nəzərə alaraq, əcnəbi öyrənciləri bir sıra qruplarda birləşdirmək olar: 1) Azərbaycan dilini öyrənən digər türk dillərinin daşıyıcıları 2) əslən Azərbaycandan olan miqrant ailələrin övladları 3) türk dilini və ya türk dili ailəsindən hər hansı bir dili artıq öyrənmiş əcnəbilər 4) Azərbaycan dili ilə əvvəldən heç bir tanışlığı olmayan xarici vətəndaşlar. Onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinə başlamazdan əvvəl öyrəncinin mənimsəmiş olduğu qeyri-türk mənşəli xarici dil və ya dillər də tədris prosesinə müsbət və ya mənfi təsirinə görə Azərbsaycan dilini öyrənməkdə istifadə oluna bilər.

Beləliklə, həm ümumi dilçilik sahəsində əldə etdiyimiz nəzəri biliklər, həm də demək olar ki, son iyirmi il ərzində əcnəbilərə dilimizin tədrisi sahəsində əldə etdiyimiz təcrübə bu qənaətə gəlməyimizə imkan verir ki, Azərbaycan dilinin əcnəbilərə tədrisi zamanı təsir edəcək amillər arasında ilkin olaraq lingvistik xüsusiyyətlərdən çıxış etmək lazımdır.

Açar sözlər: *xarici dilin tədrisi, ana dili, lingvistik aspekt, öyrənci, dili mənimsəmə*

Abstract

The geopolitical position of Azerbaijan, its history and cultural heritage, the intentions from outside to make profitable investments in our economy and the interest in our natural resources, as well as the fast-paced globalization process and the wide opportunities offered by our state independence have laid comprehensive foundations for foreign citizens' interest in Azerbaijani and its intensive acquisition since the very first decade of the 21st century. As language learning incorporates linguistic, cultural, psychological, sociological and other factors, each of them should be taken into account in the teaching process. From this point of view, teaching of the Azerbaijani language is not an exception. While teaching our language, the materials and approach differ depending on the learner's mother tongue and the culture he/she represents. While developing the teaching materials and defining the approach, one should focus on what learners comprehend easily and what they find relatively challenging. Therefore, the linguistic peculiarities of the learners' mother tongue should be compared with those of Azerbaijani, and generalizations should be provided, as the outcomes of comparison allow to define the aspects where there are challenges. Depending on the degree of proximity of the foreigners' mother tongue to the Azerbaijani language in genealogical and typological classifications, there is necessity to concentrate more on some phonetic, grammatical and lexical peculiarities of our language. For

comparison purposes, in Azerbaijani the features common also for other Turkic languages: the rules of vowel harmony, the presence of different phonemes, the rare appearance of consonant clusters in the initial position, the abundance of grammatical and lexical endings, the absence of the category of gender should be premised on.

One should also point out the fact that along with their mother tongue, the learners' knowledge of other Turkic languages can have a positive (sometimes negative) impact on the process. Taking into account the learners' past contact with Azerbaijani, we can group them as follows, 1) the learners of Azerbaijani who are the native speakers of Turkish or other Turkic languages 2) the heritage learners whose family come from Azerbaijan 3) the foreigners who have already learnt either Turkish or other Turkic languages other than Azerbaijani 4) the foreign citizens who have not had any previous experience with Azerbaijani or any other Turkic languages. We should also note that in general, the foreign language or languages other than Turkic languages previously acquired by the learner can also be used in teaching Azerbaijani owing to its possible positive or negative impact on the process.

Thus, the theoretical knowledge we have acquired in general linguistics, also our expertise in teaching our language to foreigners for almost the last twenty years allow us to conclude that among the factors influencing the process of teaching Azerbaijani to foreigners one should proceed from linguistic peculiarities.

Key words: *foreign language teaching, mother tongue, linguistic aspect, learner, language acquisition.*

Azərbaycanın geopolitik mövqeyi, tarixi və mədəni irsi, kənardan iqtisadiyyatımıza mənfəətli sərmayə istəkləri və təbii sərvətlərimizə maraq, o cümlədən sürətlə irəliləyən qloballaşma prosesi və müstəqilliyimizin yaratdığı geniş imkanlar 21-ci əsrin elə ilk onilliyindən üzü bəri xarici vətəndaşlar tərəfindən Azərbaycan dilinə və onun intensiv şəkildə mənimsənilməsinə hərtərəfli zəmin yaratmışdır. Dilin mənimsənilməsi özündə linqvistik, kultural, psixoloji, sosioloji və s. amilləri ehtiva etdiyinə görə tədris zamanı bunların hər biri yeri gəldikcə nəzərə alınmalıdır (Abdullayeva F. 2024). Bu baxımdan Azərbaycan dilinin tədrisi də istisna edilmir. Dilimizi öyrədərkən məhz onu hansı dilin və mədəniyyətin daşıyıcısına təqdim etməyimizdən asılı olaraq, tədris materialları və yanaşma da fərqlənir. Tədris materiallarını tərtib edərkən və yanaşmanı müəyyən edərkən mütləq dili öyrənənlərin nəyi asan, nəyi isə nisbətən çətin

qavramalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan dili öyrənənlərin ana dilinin linqvistik xüsusiyyətləri Azərbaycan dilininki ilə müqayisə edilməli və ümumiləşdirilmələr aparılmalıdır. Belə ki, müqayisənin nəticələri hansı sahələrdə çətinliklərin mövcudluğunu müəyyən etməyə imkan verir. Əcnəbilərin ana dilinin geneoloji və tipoloji təsnifatlarda Azərbaycan dilinə yaxınlıq dərəcəsindən asılı olaraq, tədris zamanı dilimizin müəyyən fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin daha qabarıq verilməsi zərurəti yaranır. Belə müqayisə üçün Azərbaycan dilində digər türk dilləri üçün də ortaq xüsusiyyətlər: ahəng qanunu, fonetik tərkibdə fərqli səslərin mövcudluğu, sözün ilk hecasında samit birləşmələrinin işlənməsinin səciyyəvi olmaması, qrammatik və leksik sonluqların zənginliyi, cins kateqoriyasının yoxluğu kimi vacib məqamlar əsas götürülməlidir.

Azərbaycan Dillər Universitetində həyata keçirilən ABŞ-nin *CLS* (*Critical Language Scholarship*) və *Flagship* layihələri çərçivəsində, eləcə də İndiana Universitetinin *IU Summer Language Workshop* yay dil kurslarında 21-ci əsrin ilk onilliyindən bugünədək topladığımız təcrübə, həmçinin fərdi pedaqoji fəaliyyətimiz əsasında belə qənaətə gəlirik ki, dilimizi öyrənənlər (bu şəxslər adətən tələbələrdən ibarət olsalar da, bəzən ayrı-ayrı sahələr üzrə artıq tanınmış mütəxəssislər də dil öyrənmək məqsədilə həmin kurslara qoşulduqlarından və ya fərdi şəkildə müraciət etdiklərindən, biz bu məqalədə onlara sən dövrlərdə daha çox işlənən “öyrənci” termini ilə də istinad edəcəyik) arasında ana dili ingilis dili olan şəxslərə öz dilləri ilə Azərbaycan dili arasında cümlə quruluşundakı fərqləri, təyini söz birləşmələrinin işlənmə məqamlarını, cümlədə təyinin yerini, şəkilçilərin ahəng qanununa əsasən işlədilməsini, ingilis dilindəki sözlərinin dilimizdə şəkilçi və qoşmaların vasitəsilə ifadə olunması və bunların aid olduqları sözlərdən əvvəl deyil, sonra gəlməsini, yazılışda üzərində umlaut işarəsi olan *ö* və *ü* kimi hərflərimizin tələffüzdə *o* və *u* kimi qalın saitlərlə qarışdırılmamasını əxz etdirən təmrin və çalışmalara xüsusi yer verilməsi vacibdir. Eləcə də, dilimizin tədrisi zamanı mübtədasi şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan cümlələrdə eyni şəxsə aid olan əşyaları və vəziyyəti bildirmək üçün şəxs əvəzliyinin yiyəlik halı əvəzinə, *öz* əvəzliyinin işlənməsini, tarixi ifadə edərkən gün bildirən sayların ingiliscədən fərqli olaraq miqdar sayı ilə, əksinə, ili bildirən sayların isə sıra sayı ilə verilməsini, *o* və *bu* işarə əvəzliliklərinin təyin funksiyasında tək formada işlənməsini (yəni cəmdə olan isimlərdən əvvəl cəmlənməməsini), *var* və *yoxdur* sözləri ilə bitən və mövcudluq bildirən cümlələrimizin məkan bildirən sözlə başlanmasını, Azərbaycan dilində bir inkar cümləsinin

daxilində inkarlıq bildirən bir neçə sözün işlənməsinin mümkünlüyünü, məsdərin isim kimi hallanmasını və qoşma ilə işlənməsini ingilisdilli öyrəncilərin diqqətinə xüsusi olaraq çatdırmaq üçün daha çox müvafiq tapşırıqlara ehtiyac duyulduğunu nəzərdən qaçırmmaq olmaz.

Pedaqoji təcrübəmizdə Azərbaycan dilini öyrənənlərin ana dili ingilis dilindən fərqli olduğu hallar da az deyil. Bu baxımdan, çoxşəkilçili dillərin (məsələn, alman, rus, xorvat və s.) daşıyıcılarının Azərbaycan dilinin zəngin şəkilçiləri qarşısında daha çevik reaksiya verdiklərinin şahidi olmuşuq. Ana dili Koreya dili olanların dillərimizin cümlə quruluşları arasındakı yaxınlıqdan asanlıqla faydalanması da məlumdur. Ərəb-fars dillərindən tarixən lüğət fondumuza keçən çoxlu sayda sözlərin sayəsində həmin dillərin daşıyıcıları tədris prosesində leksikamızı asanlıqla mənimsəyə bilirlər. Hal kateqoriyasının geniş istifadəsinə öz dillərində yaxşı bələd olan rusların və ukraynalıların Azərbaycan dilini öyrənərkən rast gəldikləri çətinliklər mənsubiyyət kateqoriyası ilə bağlı olur. Bəzən dilimizin əcnəbilərə tədrisi zamanı tələbələrin nədən çox əziyyət çəkdiklərini müəyyən etmək o qədər də asan olmur, çünki onlar ya əvvəldən türk dili və ya türk dilləri ailəsinə mənsub hansısa bir dili öyrənmiş olurlar, ya da tələbənin öz şəxsi istedadı və dil öyrənmək bacarığı (məsələn, yapon dilli tələbəmizlə olduğu kimi) Azərbaycan dilini mənimsəmədə əngəlləri həmin şəxs üçün minimuma endirir.

Maraq doğuran məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbilər tədris prosesində öz dillərinin təsiri altında olduqları kimi, əvvəllər öyrəndikləri digər xarici dillərin də müəyyən leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini yenidən öyrənməyə başladıkları dilə tətbiq edirlər (Tauchmanova V. 2016)*. Bu baxımdan Azərbaycan dilini öyrənənlərin əvvəlki xarici dil biliklərindən ən çox onlara təsir edən, eyni zamanda yardımçı olan türk dili və türk dilləri ailəsinə məxsus digər bir dilin müdaxiləsi diqqət çəkir. Belə ki, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, dillər arasında struktur, fonetik və leksik baxımdan oxşarlıq bəzən öyrəncilərin əvvəlki təcrübəsini avtomatik olaraq yaddaşdan aktivə gətirir. Bu, xüsusilə şifahi nitq zamanı spontan olaraq daha çox baş verir. Azərbaycan dilinin ilkin səviyyəsinin tədrisində müəllim belə çəşqinliqləri nəzərə alaraq öncədən diqqətə çatdırır, dərslikdə belə məqamların aradan qaldırılması üçün çalışmalar olmadıqda özü müəyyən səciyyəvi nümunələr əsasında öyrəncilərlə məşqlər edir; beləliklə, düzgün variantın müxtəlif misallarda təkrarlanması sayəsində yanlışlıqlardan yaxa qurtarmaq asan

* Qeyd 1. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2016.11.57>

olur. Əvvəlcə öyrənilmiş xarici dilin və ya dillərin Azərbaycan dilinin mənimsənilməsinə mənfi təsirinin əksinə olaraq, sözügedən dillər arasında oxşarlıq təşkil edən elementlərdən işin xeyrinə istifadə etməklə tədris prosesini sürətləndirmiş olur. Bu cür yanaşma nəticəsində həmin oxşar cəhətlərin təqdim edilməsində digər çətin məqamlara nisbətən daha az tapşırıqlar yerinə yetirməklə də kifayətlənmək olur. Bu baxımdan artıq dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir sıra Avropa mənşəli sözlər mövcuddur ki, onlar beynəlmiləl sözlər olduğundan öyrəncilərin motivasiyasını yüksəltmək və onların artıq azərbaycanca sadə dildə ünsiyyətə girmələri üçün müəyyən söz ehtiyatına malik olduqlarını vurğulamaqla müsbət nəticələrə doğru irəliləmək məsləhətdir. Məsələn, idman oyunlarının adlarını asanlıqla tanıyan öyrəncilər elə ilk həftədən oxu vərdişlərini formalaşdıran mətnləri azərbaycanca müxtəlif saytlardakı idman xəbərləri arasından əldə edə bilirlər. Bir sıra oxşar şəhər və ölkə adlarından da oxu vərdişlərinin möhkəmləndirilməsi üçün istifadə etməklə yanaşı, qrammatik qaydalara aid təmrinlərdə də faydalanmaq olar. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi “Azertac”ın idman xəbərlərindən götürülmüş bir başlığa baxmaq fikrimizi əsaslandırmağa kifayət edir: **“Dünya çempionatı: Voleybol üzrə Türkiyə millisi 1/4 finala yüksəlib”** adlı başlığa nəzər salsaq*, artıq burada **çempionat, voleybol, final** kimi idman terminlərinə və **Türkiyə** toponiminə rast gəlirik ki, bunlar da ilkin mərhələdə həm oxunu asanlaşdırır, həm də məzmunu başa düşməyə imkan verməklə öyrəncidə bir həvəs yaradır.

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, öyrəncinin ana dilinin və eləcə də onun əvvəlcə öyrəndiyi xarici dillərin qrammatik quruluşu haqqında müəllimin ümumi də olsa, müəyyən məlumatı olmalıdır. Türk dillərinin misalında əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi, öyrəncinin ana dilindən savayı, ümumiyyətlə, hansı xarici dilləri bilməsi barədə də müəllimin öncədən xəbəri olduqda bundan Azərbaycan dilinin tədrisində yararlanmaq müsbət nəticə verir. Yəni bəzən Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan dil hadisəsinə öyrəncinin ana dilində rast gəlinmədikdə, əvvəlcə mənimsənilmiş xarici dildə isə dilimizlə müqayisədə belə bir məqam mövcud olduqda həmin oxşarlığa istinad etmək yaxşı nəticə verir. Məsələn, **ğ** səsinin tələffüzündə çətinlik yarandıqda fransız dilindəki oxşar boğaz samitini xatırlatmaq və onu təqlid etdirmək və **x** səsinin tələffüzündə alman dilindəki **das Buch**

* Qeyd 2.

(kitab) sözünü nümunə gətirmək, umlautlu **ü, ö** hərflərinin oxunuşunda yenə də alman dilinə müraciət etmək və s. tədris prosesini asanlaşdırır.

Beləliklə, bu faktı da vurğulamaq lazımdır ki, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbilərin öz doğma dili ilə yanaşı, onların digər türk dilləri ilə bağlı əvvəlki bilik və təcrübələri sözügedən prosesə müsbət (bəzən isə mənfi) təsir edə bilər. Azərbaycan dili və ona qohum dillərlə keçmiş tanışlıqlarını və təcrübələrini nəzərə almaqla, əcnəbi öyrənciləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) Azərbaycan dilini öyrənən digər türk dillərinin daşıyıcıları 2) əslən Azərbaycandan olan miqrant ailələrin övladları 3) türk dilini və ya türk dili ailəsindən hər hansı bir dili artıq öyrənmiş əcnəbilər 4) Azərbaycan dili ilə əvvəldən heç bir tanışlığı olmayan əcnəbilər. Öyrəncilərin qohum dilləri mənimsəyərkən ana dillərindən oxşar elementləri yeni xarici dilə tətbiq etməsi halı nəzəri ədəbiyyatda **transfer** termini ilə verilir və qeyd olunur ki, qohum olmayan dillər arasında belə transfer halları çox olur. Əksinə, digər türk dillərinin daşıyıcıları Azərbaycan dilini öyrənməyə başlayanda tranfer hallarına daha çox təsadüf edilir. Əslən Azərbaycandan olan ikinci nəsil miqrantların isə ailəsində azərbaycanca az və ya çox dərəcədə ünsiyyət olduğundan onların söz ehtiyatı və şifahi nitqi qrammatik biliklərinə nisbətən daha sürətlə inkişaf edir. Üçüncü qrup əcnəbilərin dilimizi mənimsəmələri ilə bağlı mürəkkəb məqamlardan yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, müəllim dilin ayrı-ayrı aspektlərinə aid **interferensiyaya** (müdaxilə) qarşı hazırlıqlı olmalıdır. Dilimizlə bağlı əvvəlcədən təsəvvürü bəsit olan öyrəncilərin isə tədris prosesində, xüsusilə ilkin mərhələdə ana dillərinə və bildikləri digər xarici dillərə müəllimin istinad etməsini də artıq qeyd etmişik və Indoneziyanın Pankasakti Teqal Universitetində 2024-cü ilin yayında keçirilmiş beynəlxalq konfransa təqdim olunmuş, xarici dilin tədrisində tərcümənin rolunu dəyərləndirən çıxışdan qaynaqlanan məqalədə məhz bu məqamda öyrəncilərə müqayisə üçün müəyyən dil faktlarını tərcümə yolu ilə yığcam şəkildə vermək məqsədəuyğun hesab edilmişdir*.

Nəticədə, həm ümumi dilçilik sahəsində əldə etdiyimiz nəzəri biliklər, həm də demək olar ki, son iyirmi il ərzində əcnəbilərə dilimizin tədrisi sahəsində əldə etdiyimiz təcrübə bu qənaətə gəlməyimizə imkan verir ki, Azərbaycan dilinin əcnəbilərə tədrisi zamanı təsir edəcək amillər arasında ilkin olaraq lingvistik xüsusiyyətlərdən çıxış etmək lazımdır.

Sonda onu da vurğulamaq yerinə düşür ki, ümumiyyətlə, müxtəlif dil daşıyıcılarına istənilən xarici dilin tədrisi zamanı Dillər üçün ümum-Avropa

* Qeyd 3. <https://ic.upstegal.ac.id/index.php/icotion/article/view/186>

İstinad Çərçivəsi – CEFR əsas olaraq götürülür^{*}. Məlum olduğu kimi, CEFR istənilən xarici dilin tədrisi zamanı fərdin dil bacarıqlarının qiymətləndirilməsi üçün hazırda bütün dünyada qlobal standart kimi geniş şəkildə tətbiq edilir. Dil bacarıqlarının müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi, qarşılaşdırılması və dünyada dil tədrisi ilə məşğul olan qurumlar arasında dil səviyyələrinin uzlaşdırılmış bir hala gətirilməsində CEFR əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz CEFR əsasında hazırlanmış “Azərbaycan dili bacarıqları üzrə səviyyələrə dair tələblər” adlı Proqram Azərbaycan dilinin xarici dil kimi öyrənilməsinin və bacarıqların ölçülməsinin beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə hazırlanması və həyata keçirilməsi işini xeyli asanlaşdırır. Dərslər zamanı müxtəlif yanaşmalardan və metodlardan istifadə olunsa da, dili öyrənən istənilən fərddə 4 bacarıq (oxuyub-anlama, dinləyib-anlama, danışmaq və yazı bacarıqları) son nəticədə standartlara uyğun olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan dilində

Kitaba istinad:

1. “Azərbaycan dili bacarıqları üzrə səviyyələrə dair tələblər” Bakı, DİM, 2024

İnternet səhifəsi:

2. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi “Azertac” Dünya çempionatı: Voleybol üzrə Türkiyə millisi 1/4 finala yüksəlib, 01.09.2025 [19:11]
https://azertag.az/xeber/dunya_chempionati_voleybol_uzre_turkiye_millisi_1_4_finala_yukselib-3723855

İngilis dilində

Kitablara istinad:

3. Abdullayeva, F. (2024). Different Aspects of Teaching Azerbaijani to Foreigners. In Abstracts, The First Chinese Azerbaijani Studies International Scientific Conference, Beijing Foreign Studies University, 27-29 September 2024.
4. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion volume. Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2020.

İnternet səhifələri:

^{*} Qeyd 4. https://pcuh.stmcollege.ca/wp-content/uploads/2020/09/UKR-ENG-CEFR-LP-Teacher-Guide_2020_v7-1.pdf

5. Abdullayeva, F. Translation as a Teaching Method in Foreign Language Learning and Training Future Translators and Interpreters. Vol. 3 (2024): 3rd ICOTION International Conference on Education, Indonesia, Universitas Pancasakti Tegal, 2024. <https://ic.upstegal.ac.id/index.php/icotion/article/view/186>
6. Tauchmanova, V. (2016). The Impact of the First Foreign Language on Another Foreign Language. In Z. Bekirogullari, M. Y. Minas, & R. X. Thambusamy (Eds.), ICEEPSY 2016: Education and Educational Psychology, vol 16. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (pp. 558-565). Future Academy. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2016.11.57>
7. UKRAINIAN LANGUAGE ASSESSMENT PROJECT 2020. TEACHER'S GUIDE: USING THE CEFR AND UKRAINIAN - ENGLISH LANGUAGE PORTFOLIOS https://pcuh.stmcollege.ca/wp-content/uploads/2020/09/UKR-ENG-CEFR-LP-Teacher-Guide_2020_v7-1.pdf

SÖHRAB TAHİRİN DİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sədaqət Həsənova

Filologiya elmləri doktoru, professor

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sedagethesenova@gmail.com

Xülasə

Məqalədə çağdaş ədəbi dilimizi təmsil edən söz ustalarından Söhrab Tahirin dil və üslub xüsusiyyətlərindən bəhs edilir. Hər bir ədəbiyyat xadiminin yaradıcılığındakı linqvistik cəhətlərin tədqiqi iki cəhətdən maraqlıdır:

1. Ədəbiyyat xadiminin dilimizdəki mövqeyi onun yaradıcılığının linqvistik təhlili ilə müəyyən edilir.

2. Sənətkarın yaşadığı və yaratdığı dövrün ədəbi dili dərindən və hərtərəfli öyrənilir.

Bu baxımdan, Söhrab Tahirin yaradıcılıq nümunələrinin linqvistik təhlili bir sıra maraqlı faktların üzə çıxarılması ilə nəticələnir.

Məqalədə Söhrab Tahirin deyim mədəniyyətini təsdiq edən nümunələr və şairin dilindəki yeni ifadələr elmi-nəzəri baxımdan təhlil edilir. Həmin ifadələr poetik sintaksis faktı kimi qiymətləndirilir. Bundan əlavə, şairin dilində müxtəlif sözlərə diqqət yetirilir. Başqa heç bir mənbədə rast gəlinməyən o sözlər Güney Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlıdır. Söhrab Tahirin yaradıcılığında milli şəkilçilərdən istifadə etməklə yeni söz yaradılması prosesi gedir. Şairin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin aktiv leksikasıdan çıxmış sözlər araşdırılır, onların dialektlərdə qalıb-qalmaması məsələsinə münasibət bildirilir.

Söhrab Tahirin əsərlərində Azərbaycan dilində işlənən ərəb-fars sözlərindən başqa, yalnız şairin dilində müşahidə etdiyimiz fars sözlərinə də rast gəlirik. Bu məsələ şairin Güney Azərbaycana bağlılığı ilə əlaqələndirilir.

Söhrab Tahirin fikirləri o qədər sadə ifadə olunur ki, bədii cəhətdən tez başa düşülür. Məlumdur ki, Azərbaycan bədii dili atalar sözləri ilə zəngindir. Bu sözlər hikmət və nəsihət mənbəyidir. Poetik dildə söz ustalarının özlərinin yaratdığı “atalar sözləri”nə də tez-tez rast gəlirik. Məqalədə onlar “müəllif atalar sözü” kimi qiymətləndirilir. Söhrab Tahir yaradıcılığı bu baxımdan da zəngindir. Məqalədə şairin dilindəki belə hikmətli nümunələr seçilərək təhlil olunur. Bu onu göstərir ki,

Azərbaycanın zəngin deyim xəzinəsində Söhrab Tahirin də rolu vardır. Şairin dilində atalar sözləri həm olduğu kimi, həm də dəyişimlə işlənir və şair belə ifadələrin yaradıcısı kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *söz, fikir, ifadə, bədiilik, üslub.*

Abstract

The article talks about the language and style characteristics of Sohrab Tahir, one of the masters of words representing our contemporary literary language. The study of linguistic aspects in the work of each literary figure is interesting in two ways:

1. The position of a literary figure in our language is determined by the linguistic analysis of his work.

2. The literary language of the period in which the artist lived and created is studied deeply and comprehensively.

In this regard, the linguistic analysis of Sohrab Tahir's creative examples results in revealing a number of interesting facts.

In the article, examples confirming Sohrab Tahir's idiom culture and new expressions in the poet's language are analyzed from a scientific and theoretical point of view. Those expressions are evaluated as a fact of poetic syntax. In addition, attention is paid to various words in the language of the poet. Those words, which are not found in any other sources, are related to the literary language of South Azerbaijan. In the work of Sohrab Tahir, the process of creating a new word is going on using national suffixes. In the work of the poet, words that have come out of the active lexicon of the Azerbaijani language are examined, and the attitude to the issue of whether they remain in the dialects or not is reported.

In addition to the Arabic-Persian words used in the Azerbaijani language, in the works of Sohrab Tahir, we also find Persian words that we observe only in the poet's language. This issue is connected with the poet's attachment to South Azerbaijan.

Sohrab Tahir's ideas are expressed so simply that they are easily understood artistically. It is known that the artistic language of Azerbaijan is rich in proverbs. These words are a source of wisdom and advice. In the poetic language, we often come across "proverbs" created by the wordsmiths themselves. In the article, they are evaluated as "author proverbs". Sohrab Tahir's creativity is also rich in this respect. Such wise examples in the language of the poet are selected and analyzed in the article. This shows that Sohrab Tahir also has a role in the rich idiom treasury of Azerbaijan. In the language of the poet, proverbs are used both

as they are and with changes, and the poet is considered the creator of such expressions.

Key words: *word, idea, expression, artistry, style.*

Giriş. Dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də insan təcrübəsinin mədəni, sosial və psixoloji mahiyyətini əks etdirən bir sistemdir. Bu sistem daxilində linqvistik və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi mərkəzi yer tutur, çünki o, həm dilin quruluş xassələri, həm də mənanın çatdırılmasının ekspressiv yolları haqqında təsəvvür yaradır. Dilçilik geniş mənada dildə səslər, formalar, sintaksis, semantika və s. sahələrin elmi təhlili ilə məşğul olur. Onun söz-ifadə seçimlərinin niyyət və estetik məqsədlə formalaşma yollarını əhatə edən üslubiyyat bölməsi maraqlı və aktual elm sahələrindəndir. Hər hansı bir söz sənətkarının dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki o, fonetik-qrammatik sistemli dil ilə bədii və ya ritorik vasitə mahiyyətli poetik dil arasındakı uçurumu aradan qaldırır. Poetik dildə üslub fikirlərin nə dərəcədə effektiv çatdırıldığını müəyyən edir, yaradıcılığın və fərdi ifadənin əlamətinə çevrilir. Fonoloji nümunələr, leksik seçimlər, sintaktik düzümlər və obrazlı qurğular kimi dil faktlarının təhlili üslubun mənanı zənginləşdirmək və təsir etmək xüsusiyyətlərini araşdırmaqda faydalıdır. Müxtəlif ədəbi simaların yaradıcılıq nümunələrinin dil-üslub keyfiyyətləri baxımından tədqiqata cəlb olunmasının aktuallığı təkcə onun nəzəri nəticələrində deyil, həm də praktik tətbiqindədir. Ədəbiyyatşünaslıq, mətn təhlili və tətbiqi dilçilik kimi elmlər üçün linqvistik və üslubi təhlil əvəzolunmazdır. Üslub xüsusiyyətlərinin əsasını təşkil edən nümunələri və prinsipləri müəyyən etməklə dilin, həm fərdi şəxsiyyətin, həm də mədəni irsin formalaşmasında oynadığı əhəmiyyətli rolu daha aydın üzə çıxarmaq mümkündür. Ayrı-ayrı ədəbi simaların dil və üslub xüsusiyyətləri üzərində aparılan araşdırmalara hər zaman ehtiyac vardır. Bu, bir tərəfdən, sözügedən sənətkarı tanıtmağa xidmət edərsə, digər tərəfdən, onun yaşadığı dövrün ədəbi dilini dərinlən və hərtərəfli öyrənməyə kömək edir. Bu baxımdan, Söhrab Tahirin yaradıcılığı dil-üslub xüsusiyyətləri baxımından zənginliyi ilə diqqəti çəkir.

Material və metod. Araşdırmada Söhrab Tahirin yaradıcılığından seçilmiş materialın dil və üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün təsviri, analitik və müqayisəli metodların birləşməsindən istifadə edilmişdir. Metodoloji baza sözügedən şairin özünəxas ifadə vasitələrini üzə çıxarmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tədqiqatın materialını estetik və fərdi üslubu təsvir etmək üçün şairin yaradıcılığından alınmış nümunələr (poetik mətnlər) təşkil edir.

Əldə olunan nəticələr. Söhrab Tahir Azərbaycan poetik dilində söz yaradıcılığı prosesində fəallıq göstərən şairlərdəndir. Şair dilimizin imkanları hesabına, milli söz və şəkilçilərimizdən düzəltdiyi *biləkləmək* və *bələkləmək* sözləri ilə poetik dilimizə yeni töhfələr verib.

Söhrab Tahir dilimizin ifadə yaradıcılığında da rolu olan şairlərdəndir. Onun dilindəki *gül xırmanı*, *tərifin şıdırğı yağışları*, *itkin minnət*, *insanın səhifə-səhifə seyrəlməsi*, könülün qərrib düşməyi kimi maraqlı və orijinal poetik sintaksis faktları ilə qarşılaşırıq. Şairin şeir dilindəki “sıçram” sifəti tamamilə fərqlidir. Belə ki, lüğətlərimizdə olmasa da, şairin qələminə məxsus bu sifət maraqlı üslub məqamında işlənmişdir: *sıçram ləpə*.

Söhrab Tahir Təbriz dialektlərini poetik dilimizə gətirməklə Azərbaycanın bütövlük ideyasına sadıq qalır. Bu baxımdan, milli *timçə* sözü diqqətəlayiqdir. Bu faktlar onun Azərbaycan ədəbi-bədii dilində izini təsdiqləyir.

Müzakirə.

Mənim qollarımı iynə-sap edin,

Tikin Astaranı biri-birinə.

Çayları, yolları iynə-sap edin,

Tikin Culfaları biri-birinə.

S.Tahir

Azərbaycanın “yuxularında ağlayan, oyananda balıncını yaş görən, gözütox yaşayan, dost məclislərinin başında əyləşən, şimşək gülüşlü, mürgülü ruhları oyandıran” şairi – Söhrab Tahir düşüncə və deyim mədəniyyəti ilə sözün bədii tutumunu dolğunlaşdıran söz sənətkarlarından. O, poetik dil təcrübəsi ilə deyim tərzini gözəlləşdirən, şərə poetik sanbal verən şairlərdəndir. Söhrab Tahirin dil-üslub keyfiyyətləri onun Azərbaycan ədəbi diindəki mövqeyini yetərinə müəyyənləşdirə bilir. “İnsanın düşüncə və duyğularını, xəyal və istəklərini açıqlayan və yaşamasına imkan yaradan dildir” (Cavad Heyət, 2011). Söhrab Tahirin yaradıcılıq örnəklərinin dili üzərindəki araşdırma onun dəyərini təsəvvürə gətirməyə imkan verir.

Dərələrin **gül xırmanı**, gül içində bataram,

Qayaların sərin kölgə, kölgələnib yataram.

Güllə edib daşlarını sapandımla ataram,

Sənin zirvən azadlıqdır, o zirvənə çataram,

Savalanı, Savalan (Söhrab Tahir, 2005).

Söhrab Tahir özünəxas imzası olan şairlərdəndir. “Söhrab Tahirin şair-vətəndaşlıq bənərsizliyini, böyüklüyünü göstərən şeirlər çoxdur” (Rustəmxanlı S., 2005). Şairin yaradıcılığında çox sayda maraqlı söz və

ifadələrlə qarşılaşırıq. Yuxarıdakı şeirdə “gül xırmanı” ifadəsi diqqəti cəlb edir. Söhrab Tahirin şeirlərində mövzu gözəlliyi, mövzu ilə bağlı şair düşüncəsi onun poetik dilinin ifadə gözəlliyini də əsaslandırır. Məzmun dolğun və maraqlı olduqda şerin bər-bəzəyini təmin edən forma da yararlı olur:

Mən vətən deyirəm, tutulur dilim,
Bəs sənin dilini kim aldı Vətən?!
Nə qədər mən varam, bu dünya bilir,
Sənin dilsizliyin **mahaldı**, Vətən! (Söhrab Tahir, 2005).

Buradakı “mahal” sifəti ikinci misradakı “almaq” felinin qafiyəsi kimi işlənmişdir (*aldı-mahaldı*). Bu söz dilimizdə iki anlamda işlənən ərəb mənşəli leksik vahiddir. Dilimizdə bu sözün həm ərəzi, məkan mənəvi isim, həm də “çətin” mənasında olan sifət kimi işlənmə məqamları vardır. Şair sözü elə məqamına salmışdır ki, onun yabancı olmağı oxucunun ağına belə gəlmir.

Yuxum azdır, az yatırsan gecələr,
Dik alnında qırış qalar küçələr.
Sayıq durub keşik çəkər **timçələr**,
Təbrizim, ay Təbrizim! (Söhrab Tahir, 2005).

Şairin dilindəki “timçə” sözünə lüğətlərimizdə rast gəlmədik. Araşdırmalar təsdiq etdi ki, o, türk mənşəlidir, Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilimizin aktiv mövqeli vahidlərindəndir, Təbrizin qədim böyük bazarını əhatə edən döngələr anlamında işlənir. “Şimali Azərbaycan və Cənubi Azərbaycan ədəbi ənənələrinin müştərək özülu üzərində ucalan Söhrab Tahir yaradıcılığı – xalqın mənəvi, ədəbi, ruhi birliyini yaşadan ən güclü qüvvələrdən, aramızdakı ən möhtəşəm körpülərdən biridir” (Rustəmxanlı S., 2005).

Nə pislik etmişdik ona **yahalıb**,
Bizi öz rənginə döndərmişdi o.
Ümidi arzuya minnətçi salıb
Həsərin dalınca göndərmişdi o (Söhrab Tahir, 2005).

Azərbaycan dilinə aid lüğətlərin tərkibində “yahalmaq” felinə rast gəlmədik. Bu söz Həsən Bəy Hadinin “Türkcə Etimoloji Sözlük” kitabında “yanılmaq”, “çaşmaq”, “yanlış, səhv etmək” və s. mənələrdə əks olunmuşdur (Hadi H., 2010). Çağdaş poeziyamızda yalnız Söhrab Tahirin dilində rast gəlirik. Həmin söz Təbriz dialekti ilə bağlıdır.

Xiffətlər yolumu yarıda qoydu,
Ümidlər qəlbimi taladı, soydu,
Ürəyim özündən **bezikdi**, doydu,

Mənə ürəyini yetirsin anam! (Söhrab Tahir, 2005).

Dilimizin izahlı lüğətində həm “bezmək”, həm də “bezikmək” sözləri olsa da, onun birinci variantı daha işləkdir. Lakin Söhrab Tahirin dilində sözün ikinci variantı daha çox işlənir.

Qəzəbindən, nifrətindən seyqəl almış
Qılıncımı saxlayıram!
Ürəyimə, düşüncəmə uzadılan qara əli
Biləkləyib haqlayıram! (Söhrab Tahir, 2005).
Cavab versin tarix mənə!
Qırx atının vuruşunu
Mən borcluyam
Keçmişini gələcəyə
Bələkləmiş bir vətənə! (Söhrab Tahir, 2005).

“Bilək” və “bələk” türk mənşəli sözlərimizdən milli –la² şəkilçisi ilə yaradılmış “biləkləmək” və “bələkləmək” feilləri Söhrab Tahirin Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirakını göstərir. Şairin yaradıcılığında Azərbaycan dilinin fəal leksikasını tərk etmiş sözlərlə də qarşılaşırıq ki, onlar şairin dilinə təbiilik və sadəlik gətirir. Bu anlamda, “qayım” sözü maraqlı vahidlərdəndir:

Onun nəğmələnen telləri sim-sim
Üstündə pərdələr **qayım** çəkilib.
Yox, onlar Arazım, Kürümdür mənim
Sədəfin üstündə tarım çəkilib (Söhrab Tahir, 2005).

“Bərk, möhkəm” mənasında işlənən “qayım” sözü həm təklikdə sifət və zərf, həm də təkrar işlənərək yalnız zərf mövqeyində işlənməsi ilə diqqəti çəkir. Hazırda bu söz yaşamını dialektlərimizdə davam etdirir (məsələn, Naxçıvan dialektində).

Söhrab Tahirin dilində fərqli məqamlardan biri onun “dolu” əvəzinə fars mənşəli “ləbriz” sözünü işlətməsidir:

Badəmə bərk vurma, badəm dağılar,
Dünya **ləbriz** olar dodaqlarımda (Söhrab Tahir, 2005).

Dilimizdə “sıçramaq” felinə və “sıçrayış” isminə rast gəlsək də, “sıçram” sifəti ilə qarşılaşmırıq. Bu leksik-qrammatik vahid Söhrab tahirin qələminə məxsusdur:

Sənə meşələrdən yaşıl xışıltı,
Sənə dənizlərdən sərin mavilik,
Sıçram ləpələrdən dərin baxılışlar,
Sənə ulduzlardan qızıl yağışlar
Gətirmişəm mən (Söhrab Tahir, 2005).

Məlumdur ki, poetik dilin milli məziyyətlərini özündə yaşadan ən mükəmməl mənbələrdən biri frazeologiyadır. Təsadüfi deyildir ki, frazeologiya misilsiz obrazlılıq yaradan dil faktları ilə zəngin qaynaqlardan sayılır. Etnik-mədəni linqvistik faktor olaraq frazeoloji vahidlərdə xalq dili materiallarından faydalanma məqamları çox olduğundan təbiilik və sadəlik içərisində poetik ovqat daha çox diqqəti çəkir. “Frazeoloji birləşmələrin şeir mətnində özünəməxsus zəngin bədii həyatı var. Mühüm estetik ünsür kimi, poetik mətni təşkil edən ilkin dil materiallarından biri kimi frazeoloji vahidlər adi danışq, məişət-ünsiyyət funksiyasından fərqli olaraq özündə, daxili semantikasında gözlənilməz əsrarəngizliklər gizlədir” (Hüseynov M., 2007). Ümumiyyətlə, bədii dil frazeologizmlərdən uzaqlaşarsa, estetik gözəlliyini, itirər və ən azı bu keyfiyyəti azaldar. Söhrab Tahir dilimizin farzeoloji keyfiyyətini yüksəldən şairlərdəndir. Belə ki, o, sabit birləşmələrə müdaxilə edərək onlarda forma və məna dəyişməsi yaradaraq tamamilə yeni, təzə-tər ifadələrə yol açmışdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində “əl çatmaq” adlı həm sərbəst, həm də sabit birləşmə kimi işlənən maraqlı bir ifadə vardır. O, frazeologiyamızın aktiv vahidlərindəndir ki müxtəlif üslublarda işlənə bilir. Söhrab Tahirin poetik əməliyyatı nəticəsində “ümidin çatması” kimi yeni vahid yaranmışdır:

Sizə əlim deyil, **ümidim çatır**,

Zirvələr ucadır biri-birindən.

İnsan zirvələrə doğru can atır,

O yüksəliş üçün qopur yerindən (Söhrab Tahir, 2005).

Poetik leksikanın zənginləşməsi tarix boyunca davam edib və indi də müşahidə olunur. Fikirlərin nüfuzunu çoxaldan sözlər seçmək məharəti poetik tapıntıların çoxalmasına səbəb olur. Bu proses Söhrab Tahirin poetik dilində bir sıra yeniliklərlə nəticələnir. Onun dili dilimizin sözləri və ya dilimizdə uzun yüzilliklər boyunca vətəndaşlıq hüququ qazanan leksik vahidlər hesabına yaranan ifadə faktarı ilə doludur:

Məni çox danlama, sevgim naşıdır,

Qopar qısqanlıq baxışlarımdan.

Göz dolu nəvaziş daha yaxşıdır

Tərifin şıdırğı yağışlarından (Söhrab Tahir, 2005).

Burada “tərifin şıdırğı yağışları” yeni ifadədir. “İtkin minnət” adlı sintaktik vahid aşağıdakı şeirin dilində müşahidə olunur:

Mənə minnət vurma yaş fərqimizdən,

Ayrılıb bir itkin minnət olarıq.

Mən özüm sən yaşda olmuşam dünən,

Fərqləri unutsaq, xoşbəxt olarıq (Söhrab Tahir, 2005).

Məlumdur ki, təbiətin yaraşığı olan güllərin adı və növləri çoxdur. Lakin maddi güllərdən başqa, mənəvi güllər də vardır və onlardan biri və maraqlısı (ümid gülü) Söhrab Tahirin ifadə yaradıcılığına aiddir:

Badəmə bərk vurma, badəm dağılar,
Düşər ümid gülü titrək əlimdən.
İndi bir badəyəm, titrək halım var,
İtmişəm küsülü istəklərimdə (Söhrab Tahir, 2005).

Söhrab Tahirin “Ürək” şeri ifadə yaradıcılığı baxımdan əhəmiyyətli poetik örnəklərdəndir. Onun hər bəndində yeni və tərəvətli poetik sintaksis faktları ilə qarşılaşmaq olar:

Demişdi, bir daha sevməyəcəyəm,
Bəs niyə bir daha səhv etdi ürək.
Bu səhvin qızaran gün batımında
Məni quzu kimi mələtdi ürək (Söhrab Tahir, 2005).

Burada “bu səhvin qızaran gün batımı” yeni poetik tapıntı kimi diqqəti çəkir. Söhrab Tahirin qələmində insanın “səhifə-səhifə seyrəlməsi” də vardır:

Necə də ağırdır bu sevgi-sovqat,
Haraya çapırsan, ey yəhərli at?
Məni kitab kimi büküb ikiqat
Səhifə-səhifə seyrəltdi ürək (Söhrab Tahir, 2005).

“Könül” klassik poetik dilimizdən başlayaraq çağdaş bədii dilimizə qədər müxtəlif təşbehlərlə və müxtəlif məqamlarda işlənən sözdür. “Könülə dayaq qoymaq”, “könüldən qeybət etmək”, “könülün şüşəsini sındırmaq”, “könül bağının şümşadı”, “könülün qərib qonağı”, “könülüm quşu”, “könül mülkü” kimi ifadələr və “Könülümün evinə zəlzələ düşdü” misrası (Molla Cuma) poetik dilimizdə işlənmişdir. Lakin “könülün qərib düşməyi” Söhrab Tahirin dilindədir:

Deyirlər, hər axşam qürub düşəndə
Məni yada salıb sən ağlayırsan.
Könülün eşq evində qərib düşəndə
Anamın boynunu qucaqlayırsan (Söhrab Tahir, 2005).

Son misrası aforistik məzmun daşıyan aşağıdakı nümunə də “tərifin şıdırğı yağışları” ifadəsi ilə maraqlıdır

Göz dolu nəvaziş daha yaxşıdır
Tərifin şıdırğı yağışlarından (Söhrab Tahir, 2005).

Söhrab Tahirin dilindəki diqqətədayər ifadələrdən biri də “ömrü gümana girov qoymaq” feli birləşməsidir:

Ayrılıq, son görüş, bu qərib sözlər

Ömrü son gümana girov qoymuşdu (Söhrab Tahir, 2005).

Qeyd edilənlərdən başqa, Söhrab Tahirin dilində *öpüş badələri, qarğış tufanları, küsülü istək, vətənin Tahir yarası, Şahgölünün qız nazı, qan hayqırmaq, vitrin xanımlar, kədər bulağı, yarpaq yağımı, yumarlanmaq (güllən yumarlanıb özünə dəyər), dağın ağsaqqal qanunları, qəhrəmansız nağıllar, mərcilənmiş ləkələr* kimi çox sayda ifadələrlə qarşılaşmaq mümkündür.

Üzərində linqvistik təhlil aparılan nüsxələr göstərir ki, ifadə sadəliyi bədii dərkini aydınlığını təmin edir. Duyğuları özünəxas şəkildə təqdim etmək, adi sözləri poetik ünsiyyət vasitəsinə çevirmək sənətkarlıq məziyyətidir. Söhrab Tahirin dilində insanın yaddaşına sözlə yazılan aşağıdakı fikirlər məna dərinliyi ilə seçilir:

Gücü yox, vicdanı, şərəfi ölçün,

Onda zor gələcək bu millət, yəqin (Söhrab Tahir, 2005).

Söhrab Tahirin aşağıdakı misraları az qala deyimə, məsələ çevrilərək dillər əzbəri olmuşdur:

İki bölünməkdən elə qorxmuşam

Çöpü də ikiyə bölməyəm daha! (Söhrab Tahir, 2005).

Poetik dil tərbiyəvi və mənaca dolğun hikmətli sözlərin qaynağıdır. Bu sözləri “müəllifli atalar sözləri” kimi dəyərləndirmək olar. Azərbaycanda dilində aforizm olmayan şifahi və yazılı abidə tapmaq mümkün deyil. Məlumdur ki, atalar sözləri bizim xalqın dil və təfəkkür mədəniyyətinin bəzəyidir. Yüz illərin, min illərin sınağından çıxmış, ən mükəmməl tərbiyə qaynağı olan, xalqın mədəniyyətini ifadə edən bu gözəl söz-fikir inciləri öz təsirini bədii dildə də göstərir. Belə ki, söz sənətkarları atalar sözlərini həm olduğu kimi, həm dəyişiklik edərək işlədir, həm də bu prosesin təsiri ilə özləri atalar sözləri sanbalında hikmətli ifadələrin yaradıcısına çevrilirlər. Bu prosesdə Söhrab Tahirin də əməyi vardır:

Dostluq var ki, bircə sözdən

Uzun ömrü oda düşər.

Dostluq var ki, bir gün olar,

Ömür boyu yada düşər (Söhrab Tahir, 2005).

Ağıllı adamın nöqsanlarını

Təriflə, bu ona tənqiddə dönər.

Dayaz adamlarsa əksinə olur,

Tənqiddən alışıar, tərifdən sönər (Söhrab Tahir, 2005).

Söhrab Tahir “Göygöl” şərinə Cənubi Azərbaycan salamını gölə çatdıran şair duyğu və düşüncələrini sözə çevirərək həzin nəğmə təsiri yaradan maraqlı bir poetik nümunəni təqdim edir:

Gəlmişəm yanına bir qardaş kimi,
Yenə bir ərkim var, sözüm var sənə.

Salam göndəribdir mənim dilimdən

Al-qana boyanmış bir diyar sənə (Söhrab Tahir, 2005).

Sözsüz ki, “poeziyanın qədəhini Göy göldən doldurub içən ilk təbiət aşiqi və nəğməkarı” Əhməd Cavaddır və ondan sonra həmin mövzuda əsər yazmaq böyük bir məsuliyyət tələb edir. Hətta mərhum şairimiz Sahib Əsgərli “İstədim, bir yazı yazam” adlı şeirində Göygöl mövzusunda əbədi bir möhür vurmuş şairi dilə gətirərək bu mövzudan çəkindiğini etiraf edir:

İstədim Göygöldən bir yazı yazam,

Bilmədim başımda hansı havadı.

Bir misra yazmamış gözümlə qamaşdı,

Gördüm dan yerində Əhməd Cavadı (Söhrab Tahir, 2005).

Söhrab Tahir isə “Göygöl” şeirini haqlı bir cəsarətlə yazır. Şair bu əsərində bir xalqın tarixini vərəqləyir, həsrət acısını dilə gətirir. “Sənətkarın bədii əsər üzərində, dil üzərində işi xüsusi, şəxsi iş deyildir, ümumxalq işidir. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın taleyi bədii dilin vəziyyətindən çox asılıdır. Deməli, bədii əsərin dili məsələsi mühüm ictimai mənaya malikdir” (Adilov M., 2020). Söhrab Tahir ikiye bölünmüş xalqın dərini gözəl qafiyə və rədiflərə malik misralarla həzin-həzin dilə gətirir:

Ömrümə ən qanlı bir zaman düşüb,

El ağ gün istəyib, eldə qan düşüb.

Sən də bir dilə gəl, de, haçan düşüb

Qardaş həsrətindən bu qubar sənə? (Söhrab Tahir, 2005).

Tarixi hadisələri poetik dil vasitəsilə ümumiləşdirən şair şeirin hissi xarakterini müxtəlif vasitələrlə, xüsusilə də ritmlə üzə çıxarır. Ritmi şeirin əsas gücü, aparıcı qüvvəsi hesab edilən rədlər yanılmayıblar. Bəzən ritm böyük mənaların çatdırılmasını asanlaşdıran vasitəyə çevrilir:

Yolumu əzəldən düz götürmüşəm,

Neçə dost tapmışam, dost itirmişəm.

Gözümdə bir gilə yaş gətirmişəm

Urmiya gölündən yadigar sənə! (Söhrab Tahir, 2005).

Söhrab Tahirin “Göygöl” şeirinin son bəndi məna-məzmun baxımından daha çox diqqəti çəkir. Bəlkə də Söhrab Tahir Əhməd Cavadın dövründə yaşasaydı, taleyi onunkuna bənzərdi. Şairin dilinin təhlili bir çox gizli mənaların açılmasına yönəlir və bunların o zaman pis niyyətlə yozulması mümkün idi:

Kəpəz parçalanıb, haçası təndir,

Sənin köynəyinin göyü nədəndir?

Bir yanın günəşdir, bir yanın çəndir,

De, kimdən qalmışdır bu bahar sənə? (Söhrab Tahir, 2005).

Türk xalqlarının əski dövrlərdən bəri göy rəngə üstünlük verməsi məlumdur. Bu xalqlara məxsus tarixi abidələrin çoxunun göy rəngdə olması, Atabəylər dövlətinin bayrağındakı ikibaşlı qartalın göy rəng üzərində təsviri və s. bu fikri təsdiq edir. Doğrudan da, “göy rəng türklər üçün təkə rəng deyil, həm də göyün, dünyanın və türk varlığının rəmzidir” (Mədətoğlu A., 2013). Hazırda Azərbaycan bayrağında ilk rəng türkçülüyn rəmzi olan göy rəngdir. Bütün rənglərin həm müsbət, həm də mənfi mənası vardır. Bu anlamda, göy rəngin mənalarından biri onun məyusluq ifadə etməsidir. Ağqoyunlu dövlətində bu rəng yas rəngi sayılmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuzlar dərddli günlərində, məsələn, Beyrək düşməyə əsir düşəndə qara ilə yanaşı, göy geyinirdilər. Beyrək əsirlikdən xilas olub el-obasına dönəndə qaralı-göylü, yəni yaşlı otağın yiyəsinin kim olduğunu soruşmuşdu. Qədim zamanlarda yaşlı çadırlara qara, göy bayraqlar asılmış. Fikrimizcə, Söhrab Tahir Göygölə müraciətlə “Sənin köynəyinin göyü nədəndir?” dedikdə rəngin qəmginlik anlamını nəzərdə tutmuşdur.

Söhrab Tahirin “Göygöl” şeri Əhməd Cavadın “Göygöl” şerindən sonra ikinci gözəl əsər olsa da, onun “Şahgözü” şeri bu göl haqqında dəyərinə, sanbalına, söz düzüümünə, poetik keyfiyyətlərinə görə birinci sırada dayanır:

Bir ürkək maraldır, çəkilib düzə,

Gizli bir eşqi var, bənzər dənizə.

Qız kimi qısılib ana Təbrizə,

Odur ki, çıxmayıb üzə Şahgözü (Söhrab Tahir, 2005).

Əyildim, bir öpüş alım üzündən,

Oxudum bu sözü ala gözündən:

“Mən bir az nazlıyam, bir az küsəyən,

Tahir, elə yazma, küsər Şahgözü (Söhrab Tahir, 2005).

Beləliklə, Söhrab Tahirin dilində maraqlı faktlar çoxdur. Onun yaradıcılığı dilçilik elminin müxtəlif istiqamətlərində araşdırılmağı layiqdir. Söhrab Tahir poeziyamızın sözün sanbalını, ləyaqətini qoruyan şairlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M. (2020). Bədii dilimizin bəzi məsələləri. Əsərləri, VIII c. Məqalələr (1955-1969-ci illər). Bakı, Bakı, “Elm və təhsil”, s. 253-259.

2. Cavad Heyət. (2011). Ana dili və əhəmiyyəti. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda. Bakı, "Elm və təhsil", s. 34-43.
3. Əsgərli S. (2010). Gedirəm özümə bir gün ağlayam". Naxçıvan:"Əcəmi NPB", 2021, 208 s.
4. Hadi H. (2010). Türkcə Etimoloji Sözlük. Təbriz, 7453 s.
5. Hüseynov M. (2007). Poetik frazeologiya. Bakı, «Elm», 240 s.
6. Mədətoğlu A. (2013). Türklərdə rənglər və rəng anlayışı. Türküstan, 24 fevral-2 mart, s. 14.
7. Rustəmxanlı S. (2005). Azadlığa içilən and. Söhrab Tahir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, s.4-8.
8. Söhrab Tahir. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 272 s.

JARQON SÖZLƏR VƏ ONLARIN ƏDƏBİ DİLLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Sənubər Şükürova

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı

sukurov03@mail.ru

Xülasə

Jarqonlar ədəbi dilin zənginləşmə mənbələrindən biridir. Lakin hər bir jarqon elementi ədəbi dilə daxil ola bilmir. Ədəbi dil yalnız mənası hamıya məlum, eləcə də ehtiyac olan jarqon sözləri qəbul edir. Dilə daxil olan jarqon vahidi semantik dəyişikliyə uğrayaraq, müxtəlif yeni məna çalarlığı yaradır ki, bu da dilin daha da zənginləşməsinə səbəb olur.

İstifadə dairəsi genişlənən və artıq ümumişlək leksikaya daxil olan jarqon sözlər yalnız mənşəyinə görə jarqon sayıla bilər. Bu zaman artıq söz daşdığı funksiyanı itirir və ümumişlək leksikanın tərkib hissəsinə çevrilir.

Lakin jarqon sözlərin öz funksiyasını itirməsi birdən-birə baş vermir. Əvvəlcə bu sözlər aid olduğu sosial qrupda daşdığı konspirativ mənasını itirir. Daxil olduğu digər bir sosial qrupda isə tamam yeni mənada çıxış edir. Bu zaman jarqon sözün malik olduğu sosial baza da dəyişilir. Yeni sosial baza daha çox yaş, sənət (gənclərin, hərbi xidmətdə olanların) qrupları ilə əlaqədar olur.

Jarqon sözlərin ümumişlək leksikaya daxil olmasını dilin uyğunlaşaraq vahidləşməsi ilə nəticələndiyini söyləyən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu, bir tərəfdən ciddi şəkildə mühafizə olunan dil ənənələrinin zəifləməsinə, digər tərəfdən isə jarqon sözlərin sosial cəhətdən mənfi üslub rənginin zəifləməsinə və ümumişlək normasının nüfuz dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur.

Əgər jarqon leksikadan söz daxil olarsa, burada xüsusi yer tutur. Lakin heç bir məna dəyişikliyinə məruz qalmır, söz özünün xüsusi semantikasını qoruyub saxlayır. Çox nadir hallarda jarqon dar əhatə dairəsindən çıxaraq mənasını dəyişir.

Açar sözlər: *jarqon sözlər, ədəbi dil, ümumişlək leksika, sosial qrup, interjarqon*

Abstract

Jargon is one of the sources of enrichment of the literary language. However, not every jargon element can enter the literary language. The literary language accepts only jargon words whose meaning is known to everyone and is also needed. The jargon unit entering the language undergoes semantic changes, creating various new shades of meaning, which leads to further enrichment of the language.

Jargon words whose scope of use has expanded and are already included in the general lexicon can be considered jargon only by their origin. In this case, the word loses its function and becomes an integral part of the general lexicon.

However, the loss of its function by jargon words does not happen suddenly. First, these words lose the conspiratorial meaning they carry in the social group to which they belong. In another social group to which they belong, they appear in a completely new meaning. At this time, the social base of the jargon word also changes. The new social base is more related to age and profession (young people, those in military service).

Researchers who say that the inclusion of jargon words in the general lexicon results in the adaptation and unification of the language note that this, on the one hand, leads to the weakening of strictly protected linguistic traditions, and on the other hand, to the weakening of the socially negative stylistic color of jargon words and the expansion of the sphere of influence of the general norm.

If a word enters the jargon lexicon, it occupies a special place here. However, it does not undergo any change in meaning, the word retains its special semantics. Very rarely, jargon changes its meaning, leaving its narrow scope.

Key words: *slang words, literary language, general vocabulary, social group, interslang*

Jarqon sözlər ədəbi dilin leksik-semantik sisteminə daxil deyil. Bu sözlər yalnız ümumişlək leksikanın məhdud istifadə dairəsinə malik söz qrupları kimi fəaliyyət göstərir.

Jarqon sözlər ədəbi dildən kənarda mövcuddur. Lakin buna baxmayaraq, dilin ictimai “zərərli” ünsürü kimi qiymətləndirilən bu sözlər əvvəlcə ümumişlək leksikaya, daha sonra isə ədəbi dilə daxil olur.

İstifadə dairəsi genişlənən və artıq ədəbi dilin aktiv fonduna daxil olan jarqon sözlər yalnız mənşəyinə görə jarqon sayıla bilər. Bu sözlər artıq öz funksiyasını itirərək dilin lüğət tərkibinin aktiv hissəsinə çevrilir.

Sosial dialektlərin öz funksiyasını itirməsi müxtəlif səbəblərdən ola bilər. V.D.Bondaletov bu səbəblərdən biri kimi sosial dialektlərdən istifadə edənlərin sayının azalması və sözlərin yayılma arenasının daralmasını qeyd edir (Бондалетов В.Д., 1987). Konspirativ ünsiyyət vasitəsi funksiyasını daşıyan sosial dialektlər bu xüsusiyyətini itirdikdə açıq sistemə çevrilir.

Bu zaman həmin leksikanın əhatə dairəsi genişlənir. Hətta jarqonun aid olduğu sosial qrupa daxil olmayan insanlara belə həmin sözlər aydın olur. “Jarqonun təbii təkamülü, onun loru leksikaya və məişət nitqinə keçməsi arqotizmin süniliyini, şərtiliyini, gizliliyini aradan qaldırır” (Həsənov H., 2005).

Lakin jarqon sözlərin öz funksiyasını itirməsi birdən-birə baş vermir. Əvvəlcə bu sözlər aid olduğu sosial qrupda daşdığı konspirativ mənanı itirir. Daxil olduğu digər bir sosial qrupda isə tamam yeni mənada çıxış edir. Bu zaman jarqon sözün malik olduğu sosial baza da dəyişilir. Yeni sosial baza daha çox müəyyən yaş, sənət (gənclər) qrupları ilə əlaqədar olur.

Asta-asta, əmrlə dedi:

- *Şuxur qaldırsan, “pomorat” edərəm! “Finyak”ı götürüb saxla, “şparqalka” gətirənə verərsən* (Q.Əlisaoğlu “Bayıldan başlayan yol”, səh.61).

“Şparqalka” sözü həm də tələbə danışığında işlədilir.

Jarqon leksikasına məxsus sözlər ümumişlək leksikaya keçməzdən əvvəl “interjarqon” adlı mərhələdə fəaliyyət göstərir.

Belə bir mərhələdən ümumişlək leksikaya keçən söz öz ilkin mənasından uzaqlaşır. İlkin mənasında kilsə danışığında “xaltura” sözü “ölü duası” mənasını verir. Lakin bu söz digər sosial dialektə işlənən zaman mənə dəyişikliyinə uğrayır. “Ölü olan evdə oğurluq”, “risk tələb etməyən zəhmətsiz gəlir” və s. mənalarını verən “xaltura” sözü oğru leksikasına daxil olur. Sonra isə bu söz gəzərgi artistlərin və musiqiçilərin nitqində işlənir. İnterjarqondan ümumişlək leksikaya və ordan da ədəbi dilə daxil olan “xaltura” sözü “işdən əlavə gəlir” mənasında istifadə edilir.

İnterjarqonda fəaliyyət göstərən “lox” sözü sənətkar-mövsumçülərin dilində (ofen dili): 1. Kişi; 2. İnsan; 3. Dost mənalarında işlənir (Бондалетов В.Д., 1987).

Həbsxana jarqonunda bu söz mənfi üslubi çalar daşıyır.

Əvvəla, dəmir barmaqlıq arasında yatanların öz qanunları var və bu qanunlara görə istənilən “zek”i xarakterizə edib, hətta “lox” çıxarmağa hüququn var – əgər dediklərini sübut eləyə bilərsənsə! (Q.Əlisaoğlu “Qırmızı türmə”, səh.66)

Sosial bazası dəyişilən jarqon sözlərdə semantik və üslubi dəyişiklik baş verir. Bu dəyişikliklər canlı danışq dilinin quruluşunun və lüğət tərkibinin inkişafına ciddi təsir göstərir. *“Danışq dili isə hər cür jarqon sözlərinin nüfuzu üçün əlverişli şərait və mühit yaratmaqda əvəzsiz rol oynayır”* (Əliyev Ə. 1981).

Ədəbi dilə keçməzdən əvvəl jarqon və arqotik sözlər danışq dilində fəaliyyət göstərir.

Danışq dilində fəaliyyət göstərən jarqon sözlərə “tüklənmək” (pullu olmaq), “yanmaq” (tutulmaq), “tərləmək”, “görmək”, “əli cibində olmaq” (rüşvət vermək), “iş vermək” (qəsdən kimisə polisə satmaq), “qatlamaq” (qazanmaq), “yatmaq” (həbsxanada cəza çəkmək), “lomka” (qanıqara) və s. misal ola bilər. Bu sözlərin bir hissəsi artıq ədəbi dilə daxil olub, bir hissəsi isə loru leksikada, canlı danışqda fəaliyyət göstərir.

Mikayılın “tükləndiyini” görən Şahbala “ləvbərini” cəld onun yanına yadı (O.Əhmədov “Cəhənnəm yolu”, səh.227).

Fika (Fikrət) azadlığa çıxdığı üç ay ərzində bir dəfə az qala “yanacaqdı”. Trolleybusda qadının çantasından pul kisəsini yenidən çıxarmışdı ki, nədənsə duyub düşən qadın onun yaxasında tutub həşir qoparmışdı (O.Əhmədov “Cəhənnəm yolu”, səh.252).

Onlardan birini “oper” müavini Sakit yaxalamışdı, “əli cibində olmadığından” şoferi tutdurmuşdu. “Oper” Akopyanın cənginə sürücülərdən biri keçmişdi, yaxşıca “tərlədib” buraxmışdı onu (O.Əhmədov “Cəhənnəm yolu”, səh.202).

Bütün bunlar qarovulxanada keşik çəkən sovet əsgərlərinin gözü qarşısında baş verdi, çünki Bəhməngil əvvəlcədən onları “görmüşdilər” (hər əsgərə beş manat və bir-iki saatdan sonra adama bir şiş kabab vədəsi) (O.Əhmədov “Cəhənnəm yolu”, səh.156).

“Xoz” işçisi “iş verməsə”, tez-gec “zon”a göndərilir (Q.Əlisaoğlu “Qırmızı türmə”, səh.67).

Nəticədə aylarla dəmir barmaqlıqlar arxasında “yatan” haqqı tapdanmışa öz halalca “statya”sını da pulla satırdılar (Q.Əlisaoğlu “Qırmızı türmə”, səh. 10).

İngilis dilçiliyində belə bir fikir var ki, jarqon sözlər müəyyən vaxt ərzində danışqda işlənir və adamlar bu sözlərə adət edir. Ümumişlək leksikaya daxil olan bu sözlər sonradan ədəbi dilin lüğət tərkibinə keçir. Belə sözlərə bet (mərc), bore (zəhlə), chap (oğlan, dost), donkey (uzunqulaq), trip (səyahət) və s. (Арнольд И., 1986).

Mənşəcə jarqon olan bu sözlər indi ədəbi dilin bir hissəsinə çevrilmişdir. Onların əksəriyyəti ədəbi dildə sinonimi olmayan və xüsusi

anlayışları ifadə edən sözlərdir. Məsələn, teenager (13-dən 19 yaşına qədər olan gənc, yeniyetmə) sözü buna misaldır.

Azərbaycan dilində vaxtilə jarqon kimi mövcud olan “təmiz söhbət” (açıq danışiq) ifadəsi artıq ümumişlək leksikada istifadə edilir. Hal-hazırda ifadənin işlənmə dərəcəsi onu söyləməyə əsas verir ki, o, artıq ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olmaqdadır.

Mənim həlləm-qəlləm işlərlə aram yoxdur, gəl təmiz söhbət eləyək (canlı danışiqdan).

Jarqon sözlərin ümumişlək leksikaya daxil olması dilin uyğunlaşaraq vahidləşməsi ilə nəticələnir ki, bu, bir tərəfdən ciddi şəkildə mühafizə olunan dil ənənələrinin zəifləməsinə, digər tərəfdən isə jarqon sözlərinin sosial cəhətdən mənfi üslubi rənginin zəifləməsinə və ümumişlək normasının nüfuz dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur.

Göründüyü kimi, bu sözün həbsxana jarqonunda daşdığı mənə ilkin mənaya uyğun gəlmir. Hal-hazırda “lox” sözü tələbə danışığında “avam”, “cahil”, “hərif” mənalarında işlədilir.

Səsimi çıxarmıram, elə bilirlər lox-zadam bunlar üçün (canlı danışiqdan).

İndi bu söz interjarqondan ümumişlək leksikaya keçməkdədir.

Jarqon leksikası ədəbi dilin zənginləşmə mənbələrindən biridir. Lakin hər jarqon elementi ədəbi dilə daxil ola bilmir. Ədəbi dil yalnız hamıya məlum, eləcə də ehtiyac olan jarqon sözləri qəbul edir. “*Ədəbi dilə daxil olan jarqon vahidi semantik dəyişikliyə uğrayaraq, yeni mənə çalarlığı yaradır ki, bu da dilin daha da zənginləşməsinə səbəb olur*” (Həsənov H.,2005).

Ədəbi dilə daxil olan belə sözlər arasında frazeologizmlər üstünlük təşkil edir.

Jarqon leksikasında mövcud olan frazeologizmlər leksik tərkibinə və sintaktik quruluşuna görə ədəbi dilə məxsus frazeologizmlərdən fərqlənir. Fərqlilik sadəcə bu frazeologizmlərin ifadə etdiyi gizli mənə və emosionallıqdır. Kommunikativ funksiya daşıyan müstəqil mənalı frazeologizmlər daha bir funksiya - konspirativ funksiyanın daşıyıcısına çevrilir.

Belə yolla yaranan frazeologizmlər ümumişlək leksikaya keçir və buradan da asanlıqla ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Bu zaman frazeologizmlər konspirativ funksiya daşıyıcılığı qabiliyyətini itirir. Əvvəl daşdığı mənadan fərqli olaraq, ədəbi dilə daxil olmuş frazeologizmlər yeni bir mənənin ifadəçisinə çevrilir.

Hal-hazırda ədəbi dilin lüğət tərkibində fəal iştirak edən "başını

piyləmək", "kəf gəlmək", "gözünü oğurlamaq", "başdan tel aparmaq", "dil tərپətmək", "malı əritmək" və s. tipli ifadələr məhz bu yolla ədəbi dilə daxil olmuşdur.

Jarqon leksikasında işlənən frazeologizmlər aşağıdakılardır:

Qulağa çıxmaq:

"Sayı altı nəfərə çatmış aclar dəstəsi iki yeni daimi üzvünün-Yalıncaqla Məmişin təklifiylə yaraları sağalar-sağalmaz bir axşamüstü Smlyansk şəhərinə "qulağa çıxdılar." (O. Əhmədov "Cəhənnəm yolu").

Faizə baxmaq:

Faizə baxmaq "zon" da əsas işlərdən biri sayılırdı. Mən hər kəsdən "faiz almalı" idim. ("Mafiya" qəzeti № 14, 1999)

Adını əlindən almaq:

Kimisə yerinə bərpa etmək, kiməsə "pouşam" vermək, kimisə "tormozit" eləmək, kiminsə "adını əlindən almaq lazım gəlirdisə, "vorzakonlar" məsələlərin həlli üçün bir-birinə mü raciət edirdilər. ("Avtoritet" qəz. № 5, 1999-cu il)

Əl gəzdirmək:

Bəhmənlə mayorun dialoqundan yalnız onu başa düşə bildim ki, şefin, yəni rəisin otağına girəcək dustaqlara "əl gəzdirəcəklər" (O.Əhmədov "Cəhənnəm yolu")

Kart sıxmaq:

Kart axırıncı dəfə paylandı. Onlar çox səbrlə "kartları sıxmağa" başladılar. ("Mafiya" qəzeti № 7, 1999-cu il ")

Üstünə qoymaq:

Bəhmən Ağasəmədi göstərüb məndən soruşdu: "Bayaqdan nə "qoyub üstünə?" (O.Əhmədov "Cəhənnəm yolu")

Pul qatlamaq:

İkinci gün ovumuz, həm də bu sahədə ilk debütümüz uğurlu oldu. Təxminən 100 manata yaxın "pul qatladıq." ("Mafiya" qəzeti № 17, 1999-cu il)

Bu ifadə artıq jarqon istifadə dairəsindən ümumişlək leksikaya daxil olmuşdur.

İynəyə oturmaq:

Tofik həm də "iynəyə oturubmuş"... ("Mafiya" qəzeti № 14 1999-cu il)

Söhbət xırdalamaq:

Bu səbəbdən də Məmməd ona "söhbət xırdalaya" bilməyəcəyini deyir. ("Mafiya" qəzeti № 27, 1999-cu il)

Dil oxutmaq:

Tapdıqlarını tapdılar, çapdıqlarmı çapdılar, neçəsindən ksiva

götürdülər, neçəsinə "dil oxutdular", sonra üçüncü boksə doldurub qapıları möhkəmcə qıfılladılar. (Q.Əlisaoğlu "Qırmızı türmə")

Piano çalmaq:

Həbsxana leksikasında geniş yayılmış bu ifadədə "piano" əvəzinə "bəyan", "royal" sözləri də işlədilir.

Şəklimi çəkdiilər, "piano çaldılar". ("Avtoritet" qəzeti № 5, 1999-cu il)

Bu həmin barmaqlar idi ki, onlarla 1985-ci ildə "royalda mahnı çalmışdılar", adam dili ilə desək, barmaqıanmın izini götürmüşdülər. (Q. Əlisaoğlu "Bayıdan başlayan yol")

"Alnına yapışdırmaq", "torba tikmək", "sifətini yazmaq" və s. tipli birləşmələr də bu qəbildəndir.

Belə frazeologizmlər fikrin dəqiq və gizli ifadəsinə xidmət edir. İstifadə dairəsi genişlənən frazeologizmlər itmir, ümumişlək leksikaya daxil olur. Lakin bu zaman frazeologizmlər dəqiq və gizli fikrin ifadəçisi olmaq təminatını itirir və müəyyən məna dəyişməsinə səbəb olur.

Jarqon sözlər bir sosial qrupdan digərinə daxil olur. Bu mərhələ interjarqon adlanır. İnterjarqonda fəaliyyət göstərən jarqon sözlər ümumişlək leksikaya daxil olur. Ədəbi dilə isə yalnız ehtiyac hiss olunan spesifik sözlər keçir. Jarqonlar ədəbi dili zənginləşdirən mənbələrdən biridir. Lakin bu sözlərin ədəbi dilə kütləvi gəlişi onu zənginləşdirmir, əksinə kobudlaşdırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Axundov A. A. (2006). Ümumi dilçilik . Bakı: Şərq-Qərb. 280 s.
2. Babayev A. M. (2012). Dilçiliyə Bakı: Zərdabi. 515 s.
3. Dəmirçizadə Ə. (1962). Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərnəşr. 270 s.
4. Əliyev Ə. (1998). Azərbaycan dilində jarqonlar. Bakı: Hərbi nəşriyyat. 140 s.
5. Əliyev Ə. (1981). Jarqon və ədəbi dil, Azərbaycan dilçiliyi məsələləri (elmi əsərlərin tematik məcmuəsi), Bakı. 126 s.
6. Həsənov H.Ə. (2005) Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, ali məktəb tələbləri üçün dərslik. Bakı, "Nurlan". 452 səh.

Rus dilində

7. Арнольд И. (1986). Лексикология современного английского языка: М.: Высш. шк. 295 с.
8. Бондалетов В.Д. (1987). Арготизмы в словарях русского языка. Рязань: РГПИ. 86 с.

ƏCNƏBİLƏRİN NİTQINDƏ FONETİK İNTERFERENSİYA (AZƏRBAYCAN VƏ ÇİN DİLLƏRİ MATERIALLARI ƏSASINDA)

Siyuan Wang

Müəllim

Pekin Xarici Dillər Universiteti Asiya fakültəsi Azərbaycan dili kafedrası
siyuanw53@gmail.com

Xülasə

Son illərdə Azərbaycan və Çin arasında iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələrin genişlənməsi fonunda Çində Azərbaycan dilinə maraq nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Bu marağın məntiqi nəticəsi olaraq Pekin Xarici Dillər Universitetində Azərbaycan dili ixtisası açılmış, müvafiq tədris proqramları hazırlanmış və artıq ilk məzunlar da yetişdirilmişdir. İkinci dilin öyrənilməsi prosesində ən ciddi və çox yayılmış çətinliklərdən biri interferensiya hadisəsidir ki, bu da öyrənənlərin ana dilinin təsiri altında öyrənilən dildə normadan kənaraçıxma halları ilə xarakterizə olunur. Məqalədə Azərbaycan və Çin dillərinin sait və samit sistemləri Beynəlxalq Fonetik Əlifba əsasında müqayisəli şəkildə araşdırılmış, xüsusilə çinli tələbələrin Azərbaycan dilini öyrənərkən üzləşdiyi fonetik interferensiyalar ətraflı təhlil edilmişdir. Araşdırmada 9 sait və 25 samit üzrə müşahidə olunan fonetik kənaraçıxmalar cədvəl şəklində təqdim olunmuş, hər bir səs üzrə yaranan problemlərin səbəbləri ayrıca izah edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, iki dilin fonetik sistemləri arasında kifayət qədər fərqli səslər mövcuddur və məhz bu fərqlər öyrənənlərin tələffüzündə davamlı normadan kənaraçıxmaları şərtləndirir. Əlavə olaraq, Beynəlxalq Fonetik Əlifbanın əsas hissəsinin ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi tədqiqatın mühüm yeniliklərindən biri hesab olunur. Beləliklə, aparılan araşdırma həm çinlilərin Azərbaycan dilini, həm də azərbaycanlıların Çin dilini öyrənməsi prosesinə faydalı töhfə verə bilər. Qeyd edilməlidir ki, dil bilikləri dərinləşdikcə interferensiya hadisələrinin azalması müşahidə olunur və bu fakt onların öyrənilməsinin gələcəkdə tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsinə mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb etdiyini təsdiq edir.

Açar sözlər: *fonetika, interferensiya, normadan kənaraçıxma, Azərbaycan dili, Çin dili*

Abstract

In recent years, against the background of expanding economic, cultural, and political relations between Azerbaijan and China, interest in the Azerbaijani language in China has increased significantly. As a logical outcome of this trend, a program in Azerbaijani language was established at Beijing Foreign Studies University, relevant curricula were developed, and the first cohort of graduates has already been trained. One of the most serious and widespread challenges in the process of second language acquisition is the phenomenon of interference, which is characterized by deviations from the norms of the target language under the influence of the learner's native language. This article comparatively examines the vowel and consonant systems of Azerbaijani and Chinese on the basis of the International Phonetic Alphabet, with a particular focus on the phonetic interferences encountered by Chinese students in learning Azerbaijani. The study presents in tabular form the phonetic deviations observed across 9 vowels and 25 consonants, accompanied by detailed explanations of the underlying causes of each problem. The findings demonstrate that the two languages possess a considerable number of divergent sounds, which lead to persistent deviations in pronunciation by learners. Additionally, the translation of the main section of the International Phonetic Alphabet into Azerbaijani for the first time is regarded as one of the innovative aspects of this research. Thus, the study provides a valuable contribution both to Chinese learners of Azerbaijani and to Azerbaijani learners of Chinese. It should also be noted that as language proficiency deepens, the frequency of interference phenomena decreases, confirming that the study of such cases holds significant practical importance for enhancing future teaching quality.

Key words: *phonetics, interference, deviations from the norm, Azerbaijani language, Chinese language*

Giriş. Əcnəbi dilinin öyrənilməsi prosesində diqqət etməli olduğumuz xüsusiyyətlərdən biri də dillərin fonetik quruluşunun bir-birindən fərqli olmasıdır. Bu fərqliliklər dilçilik ədəbiyyatında interferensiya kimi izah edilir. “İnterferensiya dil təmasları və ya doğma olmayan ikinci dilin öyrənilməsi zamanı yaranan ikidillilik şəraitində dil sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində doğma dilin təsiri ilə ikinci dildə baş verən normadan və sistemdən kənaraçıxma ilə ifadə olunur. İnterferensiya iki dildə danışanın nitqində xarici dilin aksenti kimi təzahür edir. O, sabit (kollektivin nitqinin xarakteristikası kimi) və keçici (kiminsə idiolekti kimi) ola bilər.” [6, s. 198] Ana dilinin öyrənilən dilə müdaxiləsi həm mənfi, həm də müsbət təsir

göstərən köçürmə kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu o deməkdir ki, dil öyrənənlərin ikinci dilini öyrənməkdə bəzi səhv və ya xətalara yol vermə ehtimalı var. İkinci dilin mənimsənilməsində dillərarası təsir ehtimalının yüksək olduğu və bu təsirin neqativ köçürmə nəticəsində yaranan bəzi səhvlərə səbəb ola biləcəyi fikir dəstəklənir [7, s. 70–83].

İkinci dili öyrənmək qloballaşan dünyada təqdim olunan zərurət kimi qəbul edilir. Danışqı səsli simvollarından və ya görünən bədən hərəkətlərindən istifadə etməklə düşüncə, ideya və hissləri ifadə etmək aktı kimi qəbul edilə bilər. Bundan əlavə, nitq bacarığını artırmaq üçün nümayiş və audiovizual vasitələrdən də səmərəli istifadə oluna bilər. Buna görə də nitq digər dörd dil bacarıqları arasında ən vacib və mərkəzi bacarıq kimi qəbul edilir, çünki o, öyrənənə həmin dildə uğurlu ünsiyyət qurmağa imkan verir ki, bu da çox vaxt hər hansı bir xarici dili öyrənməkdə əsas məqsəddir [8, s. 100]. Məlumdur ki, dünya dilləri içərisində fonetik sistemləri üst-üstə düşən iki eyni dil tapmaq olmaz. İnterferensiyanın yaranmasının əsas səbəbi dillərin müxtəlif fonetik, qrammatik və leksik quruluşa malik olmasıdır. Yəni, interferensiya o səbəbdən baş verir ki, dillərin ümumi quruluşları bir-biri ilə uyğun gəlmir. Bu o deməkdir ki, ana dilinin qazanılmış vərdisləri bizim yeni dili öyrənməyimizə həm mənfi həm də müsbət təsir edə bilər. İnterferensiya müsbət təsirləri deyil məhz mənfi təsirləri öyrənir. Yəni, interferensiya o hallardır ki, ana dilinin xüsusiyyətləri, vərdisləri yeni öyrənilən dilin xüsusiyyətlərinə mənfi təsir edir və yaxud onun öyrənilməsinə mane olur. Məhz bu səbəbdən də dil öyrənməyə başlayan insanlarda ilkin mərhələdə normadan kənaraçıxma halları baş verir.

Biz Çin və Azərbaycan dillərinin fonetik sistemlərini müqayisə edərkən öz ana dilimizdə olmayan müxtəlif səslərə rast gələ bilərik. Bu səslər də dili yeni öyrənənlər üçün müəyyən çətinliklər törədir.

Transkripsiya və Beynəlxalq Fonetik Əlifba. “Fonetik transkripsiya – dilin səslərinin bütün əlamət və xüsusiyyətləri ilə yazıya köçürülmək imkanı verən işarələr sistemindən ibarətdir” [1, s. 57]. Adətən, bir dilin əlifbasındakı hərflərin sayı dildəki səslərinin miqdarından az olduğu üçün hərflər bütün səsləri əhatə edə bilmir. Ona görə belə vəziyyətdə fonetik transkripsiyadan istifadə etmək lazım gəlir. İllərdir ki, Azərbaycan fonetik sahəsində özünəməxsus bəzi transkripsiya hərfləri və işarələri istifadə olunur və demək olar ki, Azərbaycan fonetistləri bunlar ilə Azərbaycan dilinin fonetik sistemində uğurla tədqiqat aparmışlar. Məsələn, Azərbaycan fonetik ədəbiyyatlarında tez-tez rast olunan k', x' işarələr q, y samitlərinin qarşılığı təmsil edir.

Lakin ayrı-ayrı dillərə aid fonetik transkripsiyalarla yanaşı, bütün dillərə məxsus olan transkripsiya da vardır: Beynəlxalq Fonetik Əlifba (BFƏ, ing. International Phonetic Alphabet). Latin əlifbası əsasında tərtib olunan BFƏ 1886-cı il Parisdə yaradılmış Beynəlxalq Fonetik Cəmiyyəti (BFC, ing. The International Phonetic Association) tərəfindən redaktə olunur və dəyişdirilir [URL-0]. BFC-nin məqsədi fonetikanın elmi öyrənilməsinə və bu elmin müxtəlif praktik tətbiqlərini təşviq etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün BFC bütün dillərin fonetik təsviri üçün notasiya standartını – BFƏ dünya miqyasında akademik ictimaiyyətə təqdim edir [URL-1].

Biz hesab edirik ki, çağdaş linqvistik tədqiqatlarla məşğul olarkən, xüsusən də fonoloji təsvir və fonetik təhlil kimi təcrübələrdə beynəlxalq, geniş yayılmış və tanınmış olan BFƏ-dan istifadə edilməlidir. Bunun bütün dünyada fonetiklərin mənimsəməli olduğu əsas və praktik bir vasitə olduğunu düşünürük. Məhz buna görə də məqaləmizdə bütün transkripsiyalar BFƏ hərfləri əsasında göstərilir.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, BFC veb saytında hazırda BFƏ cədvəlinin ingilis, türk, çin və s. daxil olmaqla ümumilikdə 28 dil versiyasını mövcuddur. Təəssüf ki, Azərbaycan dili onların arasında deyil. Ona görə də ingilis, çin və türk dillərində üç rəsmi tərcüməyə istinad edərək cədvəl bir hissəsini Azərbaycan dilinə çevirmişik. Sözügedən məzmunlar bu məqalədə müzakirə olunan mövzu ilə sıx bağlıdır və bu məqalədəki bütün müqayisəli işlərin əsasını təşkil edir.

BMƏ-ya əsasən yeni fonetik təsvir və ənənəvi fonetik terminlər. Artıq qeyd etmişik ki, BFƏ və onun təsnifatı, tərif, metodu məqalədə öz əksini tapıb. Başqa sözlə, biz BFƏ-nin samit və sait haqqında təsvirləri ilə razılaşb Azərbaycan fonetika sahəsində çoxdan istifadə olunan bəzi terminlərin əleyhinə oluruq. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə samit üzrə təsnifatlarından biri dil haqqında müəyyən edilib (dilönü, dilortası, dilarxası və dildibi-boğaz samitləri) [2, s. 55–56]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hər bir samitin artikulyasiya prosesində fəal nitq üzvü olan dil fəal şəkildə iştirak etsə də, samiti müəyyən edən, ona özünəməxsusluq verən həmişə qeyri-fəal nitq üzvləridir. Məhz buna görə əal nitq üzvü olan dil Cədvəl 1, 2-dəki “artikulyasiya yeri”nə daxil deyil. Samiti düzgün təsviri belə bir ardıcılığa əməl edir: onun cingiltili və ya kar olduğu, artikulyasiya yeri, artikulyasiya üsulu. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə **z** samitinə verdiyi “novlu, dilönü, dişarxası, saf, küylü, təkkeçidli, cingiltili [2, s. 73]” təsvir BFƏ prinsipinə görə “cingiltili, yuvaq, sürünmə” deskripsiyasına keçirilməlidir. Yuvağa yaxınlaşarkən təbii olaraq dilönü hərəkət edir və dil ucu alt diş

arxasına söykənir, buna insanın ağız boşluğunun quruluşu gətirib çıxarır. Ona görə BFƏ-nin prinsipinə görə dil haqqında təsvir buraxılmalı, qeyr-fəal danışq üzvü və artikulyasiya haqqında izah mümkünə qədər aydın və ətraflı olmalıdır.

Saitlərə gələrkən vəziyyət eyni olur. Ənənəvi təsvirlər ancaq Azərbaycan dilinin, amma BFƏ-nin metodu beynəlxalq və demək olar ki, bütün insan dillərinin saitlərinə uyğun gəlir. Məsələn, A.Qurbanov e [e] saitinə “dilönü, dodaqlanmayan, açıq səsdir. [1, s. 83]” təsviri verib; fəqət BFƏ-nin təsnifinə görə e [e] yarı-qapalı, ön, dodaqlanmayan samit hesab olunur. Əlbəttə, e [e] saitin açıq kimi qəbul edilməsi Azərbaycan dilinin ahəng qanunu və variantlı şəkildələrini öyrənməyə kömək edir. Amma iki dili müqayisə edərkən eyni bir standart çərçivəsinə və qiymətləndirmə prinsipinə ehyic yaranır.

Beləliklə, bu məqalədə bütün səslər, habelə Çin və Azərbaycan dillərindəki samit və saitlər BFƏ-nin qaydasında elmi şəkildə təsvir edilir və izah edilir. Ənənəvi təsvir və terminlərdən düzgün olanları da saxlanıb oxucuya göstərilir.

Çinlilərin nitqində fonetik interferensiya.

Azərbaycan və Çin dillərin fonoloji sistemləri. Fonetik səviyyədə baş verən normadan kənara çıxma hallarına nümunələr üzərində diqqət edək: *strawberry* (çiyələk) sözünü düzgün formada tələffüz etmək azərbaycanlılarda ilkin etapda müəyyən çətinliklər törədir. Ana dilini təsiri ilə azərbaycanlıların strouberi və ya strauberi kimi tələffüz edə bilərlər. Bu halda artıq normadan kənaraçıxma halı – fonetik interferensiya baş verir. Belə vəziyyətə çinlilər də düşürlər. Məsələn, Azərbaycan dilində olan h samit çinlilərə çətinlik yaradır. Çinlinin **hal**, **hovuz** və **hədiyyə** sözlərini **xal**, **xovuz** və **xədiyyə** kimi tələffüz etməsi normal haldır. Başqa sözlə, azərbaycanlı üçün çinlinin “hal” və ya “xal” dediyini müəyyənləşdirmək çox çətin ola bilər ki, bu da ünsiyyətdə böyük anlaşılmazlığa səbəb ola bilər, çünki “hal” və “xal” Azərbaycan dilində müstəqil və tam fərqli sözlərdir.

Belə misallar çoxdur və biz onların hamısını burada sadalamayacağıq. Mahiyyətə ondan ibarətdir ki, iki dilin fonoloji sistemində fərqlər var, ona görə də ana dili danışan şəxsin ikinci dildə danışq qabiliyyəti təsirlənəcək. Cədvəl 1–2-də müasir Azərbaycan və Çin ədəbi dillərinin samit və sait düzümləri verilmişdir.

Cədvəl 1 və 2-ni müqayisə etməklə Azərbaycan və Çin dillərinin samit fonologiyası arasında müəyyən fərqlərin olduğunu görə bilərik. Bunu aşağıdakı kimi ümumiləşdirək:

1. Azərbaycan dilində olan kar qırtlaq sürtünmə samiti Çin dilində yoxdur. 2. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Çin dilində burun, yaxınlaşma və yanaşma-yaxınlaşma samitlərindən başqa heç bir ciginltili samit yoxdur. 3. Azərbaycan dilində cigitli qarşılığı olan bəzi kar samitin Çin dilində nəfəssiz qarşılığı var. 4. Azərbaycan dilində ancaq c [tʃ] və ç [dʒ] samitləri qovuşuqdur, qalanlar isə safdır; Çin dilində isə qovuşuq samitlər mühüm rol oynayır. 5. Azərbaycan dilində yalnız bir yaxınlaşma samiti var (y [j]), Çin dilində isə daha çoxdur.

Yuxarıda göstərilən beş ümumi və əsas fərqdən savayı, iki dil arasında incə bəzərsizlik də mövcuddur. Növbəti hissədə müzakirə edəcəyik. Cədvəl 3 və 4 bizə iki dilin sait düzümünü göstərir və fərqlərin çox əhəmiyyətli olduğunu söyləmək lazımdır:

1. Kəmiyyət baxımından Çin dilində daha çox sait var (14 ədəd). 2. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, Çin dilində ancaq [ɣ], [o] və [i] [y] saitlər bir-biri ilə dodaqlanmayan-dodaqlanan cütünü yaradır. 3. Çin dilində yarı-orta mövqedə olan [ə] saiti və onun rotik qarşılığı [ə̌] Azərbaycan dilində yoxdur. 4. BFƏ-a görə, ağız açılışı ən böyükdən (açıq) ən kiçiyə (qapalı) qədər 7 səviyyəyə bölünür və Çin dilinin hər səviyyədə olan saiti mövcuddur. Azərbaycan dilinin isə qapalıya-yaxın və yarı mövqedə olan sait yoxdur. 5. BFƏ-a görə, dilin ən irəlidən (ön) ən geriyə (arxa) doğru üfüqi hərəkəti 5 təyini söz ilə müəyyən edilir. Çin dilinin saitləri 5 müvafiq qrupa təsnif olunur. Azərbaycan dilinin saitləri isə yalnız ön və arxa qruplarına bölünür.

Əlavə olaraq, Çin dili müxtəlif diftonqlar ilə zənginləşən dil hesab olunur. Biz ancaq Çin dilindəki tək saitlər cədvəldə göstərmişik; diftonqlar daxil edilərsə, Çin dilindəki saitlərin sayı Azərbaycan dilindən təxminən üç dəfə çox olacaq. Bir sözlə, çin və azərbaycan dillərinin samit və sait fonologiyasında böyük fərqlər var ki, bu da çinlilərin Azərbaycan dilində danışarkən səhvlərə yol vermələrinə, nəticədə fonetik interferensiyaya səbəb olur.

Azərbaycan dilinin samitlərinə interferensiya. Bu hissədə Azərbaycan dilində 25 samitə interferensiyadan bəhs edirik. Azərbaycan dilində samit hecalararası sərhədidir [3, s. 112]. Nəzəri cəhətdən samit ya saitdən əvvəl gəlib hecanın başlanğıcı, ya da saitdən sonra gəlib hecanın sonu ola bilər. Lakin diqqət sözə, morfemə yönəldikdə başa düşmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki ğ [ɣ] samiti heç vaxt sözün əvvəlində işlənmir. Düzdür, morfoloji fonetikada belə ifadə hamıdan yüz faiz qəbul olunur. Lakin nitq zamanı fonetist sözə və morfemə deyil, səs fraqmentlərinə diqqət yetirir.

Məsələn, danışan tərəf “oxumağa hazıram” cümləsini deyərkən eşidən tərəfinin beynə “o-xu-ma-ğa-ha-zı-ram” səs signalı daxil olur. Bu zaman “ğa” hecası əslində mövcuddur və ğ [ɣ] samiti hecanın başlanğıcı rolunu oynayır. Bu səbəbdən bizcə fonetik interferensiya fonetikanın özünə qayıdışın və morfoloji cəhətə fikir verilməsin. Ona görə də ideal vəziyyətdən çıxış edərək, Azərbaycan dilinin 25 samitinin 9 saitlə qoşalaşdığı zaman yaranan interferensiyaları ayrıca müzakirə edirik. Qeyd etmək lazımdır ki, x' [ç] samiti yalnız hecanın sonunda gəlir və yalnız ə, i, ö, ü [æ, i, œ, y] saitləri ilə işlənir; onun dalınca sait varsa y [j] samitinə çevriləcək. Bu səbəbdən biz bu samiti müzakirə edərkən yalnız real vəziyyətləri nəzərə alırıq.

1. c [dʒ] və ç [tʃ] samitlərinə inferensiya. Bu iki samit qovuşuqdur və bunlardan başqa samitlərin hamısı safdır. Ə. Dəmirçizadəyə görə, ç səsi t və ş səslərinin qovuşmasından, yəni yarım t və yarım ş səslərindən, c səsi isə d və j samitlərinin qovuşmasından, yəni yarım d və j səslərindən əmələ gəlmişdir [2, s. 89].” Deməli, ç [tʃ] kar, yuvaq arxası, partlama-sürtünmə samitidir. Bu samitin tələffüzü prosesində dil önü üst çənədən ön dişlərin yuvağına doğru qalxıb partlayaraq t səsinin məxrəci vəziyyətində olur, lakin ağız boşluğu ilə sürtünərək partlayan üzvlərə səs axını yaxınlaşdıqda, partlayan üzvlə birdən-birə deyil, tədricən aralanır və bunların arasında yaranan novdan hava axını sürtünərək xaricə çıxır. Məhz belə şəraitdə səs axını əvvəlcə t çalarlığında formalaşarkən aralanan üzvlər arasındakı novda ş çalarlığında səslə qovuşur və beləliklə də, sürtünüb xaricə çıxarkən qovuşuq ç samiti tam halda formalaşmış olur [2, s. 75]. c [dʒ] samiti öz məxrəcinə görə ç [tʃ] samitindən yalnız cingiltili olması ilə fərqlənir. Başqa sözlə, c [dʒ]=d [d]+j [ʒ] və onu tələffüz edərkən səs telləri gərginləşib bir-birinə daha çox yaxınlaşır. Çin dilində ç [tʃ] samiti olmadığına görə çinlilər bu samiti Çin dilində mövcud olan [tʂʰ], [tɕʰ] və [tsʰ] samitləri kimi artikulyasiya edirlər. Sözügedən bu 3 samit qovuşuq və partlama-sürtünmə samitidir, bu mənada ç [tʃ] samitinə yaxın olur. Sadəcə, fərqləri artikulyasiya yerindədir ki, biri retrofleks, biri yuvaq-damaq, biri yuvaqda əmələ gəlir. Bu baxımından fonetik interferensiya baş verir, çünki ç [tʃ] samiti yuvaq arxasında formalaşır. Vəziyyət c [dʒ] samitinə fərqli deyil, çinlilər bunu [tʂ], [tɕ] və [ts] samitləri kimi deyirlər. Qeyd edək ki, çinlilər nəfəssiz kar [tʂ], [tɕ] və [ts] samitləri ilə cingiltili c [dʒ] samitini təqlid edirlər, çünki Çin dilindəki bütün partlama-sürtünmə samit kardır.

2. ş [ʃ] və j [ʒ] samitlərinə interferensiya. ş [ʃ] və j [ʒ] samitləri yuvaq arxasında sürtünmə vasitəsilə yaranır, biri kar, biri isə cingiltilidir. Çin dilində olan ş [ʃ] və j [ʒ] samitlərinə yaxın səslərin retrofleks olan [ʃ̚] və

[ɟ] samitləri olduğunu hesab edirik. Artikulyasiya üsuluna görə, [ʃ] sürtünmə, [ɟ] isə yaxınlaşma ilə formalaşır. Məhz buna görə də çinlilər j [ʒ] samitini tələffüz edərkən həddindən artıq kənarçıxmanı müşahidə olunur, çünki nə retrofleks və yuvaq arxasının, nə də yaxınlaşma və sürtünmənin bir-birinə üst-üstə gəlir. ʃ [ʃ] samitinə ö, i, ü [, i, y] saitlər qoşulduqda çinlilər bu samiti [ʃ] kimi deyil, [ɛ] kimi tələffüz edirlər. Çünki Çin dilinin fonoloji xüsusiyyətlərindən biri budur ki, ön saitlər təsiri ilə retrofleksdə sürtünmə və partlama-sürtünmə [tʃ, tʃʰ, ʃ] samitləri yuvaq-damağa gedərək [tɕ, tɕʰ, ɕ] samitlərinə çevriləcək. Bu prosesi də damaqlanma adlandırırlar [5, s. 254].

3. k [c] və g [ɟ] samitlərinə interferensiya. Bu iki samit çinlilərə xeyli çətinlik yaradır. Sərt damaqda partlama üsulu ilə əmələ gəlmiş k [c] və g [ɟ] samitləri, demək olar ki, türk dilləri ailəsinə aid olmayan insanlara heç asan deyil. Bu səsi tələffüz edərkən dilin orta hissəsi sərt damağın ön hissəsinə doğru qalxır və bu iki üzv müəyyən dərəcədə partlamış bir vəziyyət alır, dil ucu isə ön alt dişlərə yaxınlaşır. Belə şəraitdə ağız boşluğu cığırılı ilə səs axını kipləşmiş olan sərt damaqla dil ortasını ayırır və ağzın içində törəyən pıçıltı küy əsasında k [c] samiti formalaşır. G [ɟ] samiti əmələ gəlmə yerinə görə k [c] samitindən əsasən fərqlənir. Yalnız fərq burasındadır ki, g samiti səs tellərinin gərgin vəziyyətində tələffüz olunur və buna görə də cingiltili samit sayılır. Halbuki, Çin dilində sərt damaqda partlama üsulu ilə yaranan samit mövcud deyil. k [c] samiti çinlilərin qulağına görə ya [kʰ], ya [kʰ], ya [tʃʰ], ya da [tɕʰ] kimi, g [ɟ] səsi isə [kʲ, k, tʃ, tɕ] kimi səslənir. Yumşaq damaqda olan [kʰ, kʰ] və [kʲ, k] müəyyən qədər sərt damaqdan uzaq deyil və bu dörd samit də partlama üsulu ilə formalaşır. [tɕ, tɕʰ] samitləri məsələsini biz artıq müzakirə etdik ki, damaqlanma hadisəsidir. Qalan [tʃ, tʃʰ] samitləri üzrə biz belə bir fərziyyəni irəli sürürük ki, retrofleks adətən sərt və yumşaq damağın birləşdiyi yerdə meydana çıxır və bu səbəbdən sərt damaqda olan k [c] və g [ɟ] samitləri retrofleks [tʃ, tʃʰ] ilə müəyyən qədər oxşayır, xüsusən beynində k [c] və g [ɟ] samitləri anlayışı olamayan çinlilər bu fikirdə olur. Partlamala partlama-sürtünmə müqəyisədə oxşarlığı aşkar və açıq görünür.

4. x [x] və ǵ [ɣ] samitlərinə interferensiya. x [x] və ǵ [ɣ] yumşaq damaq, sürtünmə samitləridir, biri kar, biri cingiltili sayılır. x [x] səsini tələffüz edərkən dilin arsa hissəsi ilə yumşaq damaq arasında bir arx əmələ gəlir və səs axını həmin arxdan keçərək, xəfif xırıltı eşidilir. ǵ [ɣ] samiti x [x] samitindən əmələ gəlmə yerinə görə deyil, sadəcə cingiltili olması ilə fərqlənir. Çin dilində x [x] samiti var, amma ǵ [ɣ] samiti yoxdur. Qeyd etdiyimiz damaqlanma hadisəsi səbəbindən çinlilər bəzi hallarda x [x]

samitini [ɕ] kimi tələffüz edirlər. ğ [ɣ] samitinə gəldikdə çinlilər bunu [x, k, ɕ, tɕ] samitləri ilə əvəz edirlər. Səbəbi budur ki, [x, k] artikulyasiya yerinə (yumşaq damaq), [ɕ, tɕ] artikulyasiya üsuluna (sürtünmə) uyğun gəlir. Əslində yalnız çinlilər deyil, bu samiti bilməyən insanların əksəriyyəti üçün belə əvəzetmə təbii olaraq baş verir.

5. h [h] samitinə interferensiya. Yuxarıda müqayisə etdiyimiz nəticəyə görə, Çin dilində qırtlaqda sürtünmə üsulu ilə əmələ gələn h [h] samiti yoxdur, x [x] samiti isə var. Bu iki samit artikulyasiya üsuluna görə eynidir (sürtünmə), artikulyasiya yerinə görə bir-birinə çox yaxın yerləşir (yumşaq damaq və qırtlaq). Biz belə deyə bilərik ki, çinlilər ağciyərdən gələn hava axını qırtlaqda sürət bilməslər də, dilin arxasını yumşaq damağa qaldıra bilirlər. Beləliklə asanlıqla h [h] samiti x [x] samiti ilə əvəz edirlər.

6. x' [ç] samitinə interferensiya. Müasir Azərbaycan əlifbasında y [j] samitinin kar qarşılığı kimi işlənən səsin xüsusi hərfi işarəsi yoxdur. Dildə olan bu səs k hərfi ilə yazılır. Məsələn, çiçək, çörək və bu kimi sözlərin sonundakı k əslində k deyil, y samitinin kar qarşılığıdır. Biz şərti olaraq bu səsi x' işarəsi ilə göstəririk və buna görə də yuxarıdakı sözləri çiçəx', çörəx' şəklində tələffüz edirik. Bu xüsusi samit sərt damaqda sürtünmə üsulu ilə formalaşır və kar samitlərdən biridir. Çin dilinin sərt damaqda olan samitləri miqdarı azdır, yuvaq-damaqda sürtünmə [ɕ] samiti fonetik cəhətdən x' [ç] samitinə bənzəyir. Belə ki, çinlilər x' [ç] samitini tələffüz edərkən interferensiya meydana çıxır.

7. y [j] samitinə interferensiya. Sərt damaqda yaxınlaşma üsulu ilə formalaşan y [j] samiti həm Azərbaycan dili, həm də Çin dilində mövcuddur. Y səsinin tələffüzündə dilin orta hissəsi sərt damağa doğru yaxınlaşır, bunların arasındakı açıqlıq, eləcə də dodaqların arasındakı açıqlıq təqribən i, e samitlərinin tələffüzündəki vəziyyətdə olur. Dilin ucu isə aşağı ön dişlərin sırasında yuvağa azacıq yaxınlaşır. Halbuki çinlilər y [j] samitini bəzən buraxırlar. y [j] samitnə i, ü [i, y] saitləri qoşulduğunda bu samit müəyyən qədər saitləşir. Başqa sözlə, çinlilər bu samiti tələffüz edərkən bəzən azacıq yaxınlaşma üsulundan istifadə edirlər.

8. r [r] samitinə interferensiya. r [r] samiti yuvaqda taqqıldatma üsulu ilə yaranan cığiltılı samitdir. r [r] samitinin tələffüzündə dil ucu yuxarı qalxıb ön dişlərin yuvağına toxunaraq və taqqıldataraq bir-iki dəfə dönüb titrəyir. Beləliklə, ardıcıl və müntəzəm halda dil ucunun yuvağa toxunub uzaqlaşması nəticəsində yaranan küy ağız boşluğundakı avazla qarışır və bu qovuşuq səs axını əsasında r [r] samiti tam halda formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi materiallarda r [r] samiti titrək səs kimi izah olunub. Bunun köhnəlmiş ifadə olduğunu düşünürük, çünki əsl titrək samiti

dil ucunun davamlı titrəməsinə tələb edir. Məsələn, rus dilində P səsi tipli titrək samiti kimi qəbul edilir. Lakin Azərbaycan dilindəki r [r] samitinin tələffüzündə dil ucu davamlı deyil, yalnız bir-iki dəfə titrəyir. Çinlilər arasında dili titrəməyi bacaran çox deyil, amma dili yuvarlamaq onlar üçün adi və asan bir hərəkətdir. Ona görə çinlilər r [r] samitini retrofleks yaxınlaşma [ɹ] samiti ilə əvəz edirlər. Bundan başqa, l [l] samiti də tez-tez istifadə olunur. Yuvaqda yanaşma-yaxınlaşma üsulu ilə əmələ gəlmiş l[l] samiti r [r] samiti ilə eyni bir artikulyasiya yerində (yuvaq) durur və məhz bu səbəbdən çinlilər üçün r [r] samiti l [l] samiti kimi səslənir.

9. s [s] və z [z] samitlərinə interferensiya. Yuvaqda sürtünmə üsulu ilə əmələ gələn bu iki samit çox dillərdə öz mövqeyinə malikdir. Lakin Çin dilində z [z] samiti yoxdur, ancaq ona yaxın olan qovuşuq [ts] samiti mövcuddur. [ts] samiti də yuvaqda yerləşir və müəyyən qədər sürtünmə xüsusiyyətini göstərir. Məhz bu səbəbdən çinlilər z [z] samitini tələffüz edərkən [ts] samiti əşidilə bilər. Yenə qeyd edək ki, burada nəfəssiz [ts] ilə cingiltili z [z] samitini təqlid etməyə işlənir. Deməli, Azərbaycan dilindəki və Çin dilindəki s [s] samiti tamamilə eynidir və çinlilər tələffüz edərkən heç çətinliklə rastlaşmır. Ona görə də bu zaman fonetik interferensiya müşahidə olunmur.

10. f [f], v [v] samitlərinə interferensiya. f [f] və v [v] dodaq-diş, sürtünmə samitləridir, biri kar, biri isə cingiltili hesab olunur. f [f] samitinin tələffüzündə fəal iştirak edən alt dodaq yuxarı dişlərə doğru istiqamətlənərək alt ön dişlərin üstünü örtür, üst ön dişlər aşağı enərək alt dişlərin üstünü ötrə alt dodağa toxunma vəziyyətində olur və bunların arasında cıgır yaranır. Qeyri-gərgin vəziyyətdə olan səs tellərinin iştirakı ilə səsə çevrilmiş hava axını həmin cığırdan süzülərək keçib üst dodağa toxunduqda güclü küy yaranır və həmin küy f [f] samitini formalaşdırır. v [v] samiti f [f] samitindən əsasən cingiltili olması ilə fərqlənir. Çin dilində f [f] samiti var, amma v [v] samiti yoxdur. Demək olar ki, f [f] samitini çinlilər rahat və asan bir səs müəyyənləndirirlər. Amma v [v] samitini tələffüz etmək üçün çinlilər [v] və ya [w] səsndən istifadə edirlər. [v] dodaq-diş, [w] dodaq-yumşaqda formalaşır, yəni artikulyasiya yerlərinə görə bu iki samit v [v] samitinə yaxın yerləşir. Lakin artikulyasiya üsullarına görə onlar sürtünmə deyil, yaxşılaşma ilə əmələ gəlir. Məhz buna görə də fonetik interferensiya olur. Maraqlısı budur ki, çox dillərlə fərqli olaraq, Azərbaycan dilində [w] samiti yoxdur. Bu səbəbdən azərbaycanlılar [w] samitini tələffüz edərkən [v] samitindən istifadə edirlər.

11. p [p^h] və b [b] samitlərinə interferensiya. Dilçilikdə belə bir fikir

vardır ki, p [p^h] və b [b] samitləri hər hansı bir dildə mövcuddur. Bəli, artikulyasiya yeri və üsuluna görə qoşadodaq, partlama olan bu iki samit demək olar ki, tələffüz etməyə maneə olmur. Hal budur ki, p [p^h] samitini çinlilər düzgün tələffüz edirlər, çünki bu samit Çin dilində də var. Lakin yuxarıda müzakirə etdiyimiz kimi, Çin dilində partlama olan bütün samitlər cingiltili deyil, buna görə b [b] samitini çinlilər nəfəssiz p [p] samiti ilə əvəz edirlər.

12. t [t^h] və d [d] samitlərinə interferensiya. t [t^h] və d [d] samitləri yuvaqda partlama üsulu ilə əmələ gəlir. Çin dilində bütün partlama samitlərinin cingiltili olmadığına görə d [d] samitini tələffüz edərkən çinlilər nəfəssiz [t] samitini tətbiq edirlər və fonetik interferensiya bu zaman yaranır. t [t^h] samitinə heçə bir interferensiya müşahidə olunmur.

13. k' [k^h] və q [g] samitlərinə interferensiya. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ən az işlənən samitlərdən biri də kar, nəfəsli, yumşaq damaq, partlama olan k' [k^h] səsidir. k' [k^h] samitini tələffüz edərkən, dilin arxa hissəsi arxaya doğru çəkilir və beləliklə, geri sıxılmış olan dil arxası yumşaq damağın ön hissəsi ilə kipləşir, dil ucu isə ön alt dişlərin yuvağına söykənmiş halda olur. Məhz belə şəraitdə udlaq boşluğundan ağız boşluğuna keçmiş səs axını kipləşmiş üzləri aralayıb azacıq patıltı – küy halında süzülərək xaricə çıxdıqda k' [k^h] samiti tam halda formalaşır. q [g] samiti isə k' [k^h] samitinin cingiltili qarşılığı kimi sayılır, yəni tələffüzündə səs telləri gərginləşir. Lakin əslində belə ifadə tam düzgün deyil, çünki k' [k^h] samiti kar olduğundan başqa nəfəslidir, q [g] samiti isə nəfəssizdir. Partlama samitlərinə gəldikdə vəziyyət belə olur ki, çinlilər k' [k^h] samitini yaxşı tələffüz edir, halbuki q [g] samitini isə nəfəssiz [k] samiti ilə əvəz edirlər. Məhz bu zaman q [g] samitinə fonetik interferensiya baş verir. Qeyd etmək lazımdır ki, k' [k^h] samiti Çin dilində mövcuddursa da, çinlilər bəzi hallar da bu samitni damaqlandırır və nəticədə [tə^h] samitini tələffüz edirlər.

14. l [l], m [m] və n [n] samitlərinə interferensiya. Sonor samitlərə aid olan bu 3 samit həm Azərbaycan dilində, həm də Çin dilində var. l [l] yuvaq, yanaşma-yaxınlaşma, m [m] qoşadodaq, burun, n [n] yuvaq, burun samitidir. Müasir Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına [4] görə, l [l] samiti bəzi hallarda [n, d, r] kimi tələffüz olunur. Bunu belə izah edək: artikulyasiya yerinə görə [d, n, l, r] samitlərinin hamısı yuvaqda yerləşir, ona görə nitq zamanı l [l] samitinin [d, n, r] fonem vairantları eşidilir. Amma müasir Çin ədəbi dilində l [l] samitinin heç bir fonem variantı yoxdur, ona görə çinlilər l [l] samitini həmişə olduğu kimi tələffüz edirlər. Bundan başqa, Çin dilində [n] samitinin sərt damaqda olan [ɲ] fonem

variantı var. Deməli, [ɲ] səsinin belə şəraitdə yaranır ki, ondan sonra ön qapalı saitlər ([i, y]) işlənir. Bu zaman çinlilər [ɲ] samitini [ɲ] kimi tələffüz edirlər və interferensiya baş verir.

Azərbaycan dilinin saitlərinə interferensiya. Daha əvvəl də danışdığımız kimi, Çin dilində daha çox sait var və o, həm də çoxlu diftonqları ehtiva edir. Bu, çinlilər Azərbaycan saitlərini tələffüz etdikdə daha çox fonetik interferensiyaya səbəb olur. Onlardan ən diqqət çəkənləri aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan dilində arxa, açıq, dodaqlanmaya a [ɑ] saitini çinlilər ön, açıq, dodaqlanmaya [a] samiti kimi tələffüz edirlər. 2. Azərbaycan dilindəki bəzi saitlər Çin dilində də var, amma Çin dilinin müəyyən fonoloji xüsusiyyətinin təsiri ilə bu təkcə saitləri çinlilər diftonq ilə əvəz edirlər.

Gəlin Azərbaycan dilinin bütün saitlərinə interferensyanı təhlil edək.

1. ı [ɯ] saitinə interferensiya. Arxa, qapalı, dodaqlanmayan bu sait Çin dilində yoxdur. Çin dilində bu saitə ən yaxın olan saitlərdən ikisi Cədvəl 2-də qalın şrift ilə verilmişdir. Konkret deyək, [ɿ] və [ɤ] səsləri heca yaradan samitdir. Çünki yaxınlaşma üsulu ilə formalaşan samitin tələffüzündə yaxınlaşma mümkünə qədər davam edə bilər. Və səs telləri gərginləşdiyi şəraitində əmələ gələn səs saitin xüsusiyyətinə malikdir, bir heca yaradır. Məhz buna görə də Çin fonetik ədəbiyyatlarında [ɿ] və [ɤ] səsləri sait kimi hesab olunur. Bu iki səsdən başqa, arxa, yarı-qapalı, dodaqlanmayan [ɤ] saiti də çinlilər tərəfindən istifadə olunur. Ağız boşluğunun açılışına və dilin üfuqi vəziyyətinə görə ı [ɯ] ilə [ɤ] uzaq deyil, ona görə çinlilərin nitqində bu tipli fonetik interferensiya yaranır. Bundan başqa, bəzi hallarda çinlilər orta, yarı, dodaqlanmayan [ə] saitini də işləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, [ə] saiti Azərbaycan dilində ə hərfinin təmsil etdiyi [æ] səsi eyni deyil.

2. o [o], ö [œ] və ü [y] saitlərinə interferensiya. o [o] saiti arxa, yarı-qapalı, ö [œ] saiti ön, yarı-açıq, ü [y] saiti ön, qapalı, dodaqlanandır. Çin dilində o [o] və ü [y] saitləri var, amma həzi hallarda çinlilər bunları [wo] və [u] kimi tələffüz edirlər. Bunun səbəbi Çin dilinin müəyyən fonoloji xüsusiyyətidir, yəni müəyyən samitlərdən sonra o [o] saitin əvvəlinə mütləq bir [w] samiti olunsun, bəzi samitlərdən sonra ü [y] samiti [u] samitinə çevrilir. ö [œ] saitin Çin dilində olmadığına görə çinlilər bunu tələffüz edərkən, ümumiyyətlə [œ] səsinə istifadə edirlər. Bəzi şəraitlərdə [ɛ, jɛ] saitləri də müşahidə olunur. [u] samiti artikulyasiya yerinə görə dodaq-sərt damaqda yerləşir və məhz buna görə də [ɛ] saiti ilə heca yaratdıqda dodaqlanan saitin xüsusiyyətinə uyğun gəlir. Beləliklə, çinlilər [œ] səsi ilə ö [œ] saitini təqlid edirlər.

3. ə [æ], i [i] və e [e] saitlərinə inferensiya. ə [æ] saiti ön, açığa-yaxın, , i [i] saiti ön, qapalı, e [e] saiti ön, yarı-qapalı, dodaqlanmayandır. Ümumiyyətlə, çinlilər ə [æ] səsini [aɪ] diftonqu ilə əvəz edirlər. [a] açıq, [ɪ] qapalıya-yaxındır, [a]-dan [ɪ]-ya keçərkən ağız getdikcə qapalı olur və ə [æ] saitinin açığa-yaxın vəziyyətinə yaxınlaşır. Bəzi hallarda çinlilər yarı-açıq [ɛ] saiti ilə ə [æ] saitini təqlid edirlər. Əksər hallarda çinlilər i [i] saitini tələffüz etdikdə fonetik interferensiya olmur, çünki bu sait Çin dilində də mövcuddur. Lakin i [i] saiti və [ʒ, s, z] samitləri ilə birləşdirildikdə, çinlilər onu Çin dilinin fonoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq [ʒ, ʒ] səsləri kimi tələffüz edəcəklər. Çin dilində e [e] saiti var, lakin bu sait həmişə [eɪ] tərkibi olan diftonqda öz əksini tapır. Buna görə də çinlilər Azərbaycan dilinin e [e] saitini adətən [eɪ] kimi tələffüz edirlər. İstisnalar burasındadır ki, e [e] saiti ç, c, j [tʃ, dʒ, y] samitlərinə qoşulduqda çinlilər bu saiti ya [ɛ], ya da [jɛ] kimi tələffüz edirlər.

4. a [a] və u [u] saitlərinə interferensiya

Yuxarıda qeyd etdik ki, çinlilər həmişə a [a] saitini [a] saiti ilə əvəz edirlər. Ağız boşluğunun açılışına görə bu iki sait açıqdır, ona görə çinlilərin nitq zamanı belə fonetik interferensiya baş verir. u [u] saiti arxa, qapalı, dodaqlanandır və Çin dilində də bu sait var. Ancaq yu [ju] hecası olarkən çinlilər bunu [y] kimi tələffüz edirlər və fonetik interferensiya bu zaman meydana çıxır.

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan və Çin dillərinin səsləri üzərində aparılan tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, bu dillərin fonetik sistemində kifayət qədər fərqli səslər vardır ki, tələffüz zamanı yeni dil öyrənənlərin nitqində normadan kənaraçıxma ilə nəticələnir. Bu səslərin öyrənilməsi gələcəkdə Çin dilini öyrənən azərbaycanlılara və əksinə Azərbaycan dilini öyrənən çinlilərə kömək ola bilər. Məlumdur ki, interferensiya hadisəsi dil bilikləri dərinləşdikcə azalır. Bu səbəbdən də hər iki dildə interferensiya hallarının öyrənilməsi gələcəkdə bu halların təkrarlanmasının qarşısını alır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Kitablara istinad:

Azərbaycan dilində

1. Qurbanov A. (2019). Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild (2 cildə). Bakı, 464 səh.
2. Dəmirçizadə Ə. (2007). Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, “Şərq-Qərb”, 256 səh.

3. Xəlilov B. (2013). Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, “Bakı Çap Evi” nəşriyyatı, 310 səh.
4. Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2021-ci il 18 iyun tarixli 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir).

Çin dilində

5. David C. (2000). A Dictionary of Linguistics and Phonetics (4th Edition) [Tərcüməçi: Şen Ciasüən]. Pekin, “Commercial Press”, 441 səh.

Rus dilində

6. М. (1990). Советская энциклопедия Лингвистический энциклопедический словарь., 685 с.

Jurnallara istinad:

7. Mede, E., tutal, C., Ayaz, D., Çalışır, K., Akın, Ş., (2014). The Effect Of Language Transfer in Turkish EFL Learners:. ELT Research Journal 3(2).
8. Pathan, M. M., Al dersi, Z. E., & Alsout, E. A. (2014). Speaking in their Language: An Overview of Major Difficulties Faced by the Libyan EFL Learners in Speaking Skill. International Journal of English Language & Translation Studies, p.96-105, s.100]

Internet səhifələri:

9. URL-0 Beynəlxalq fonetik əlifba. *Vikipediya*dan
https://az.wikipedia.org/wiki/Beyn%C9%99lxalq_fonetik_%C9%99lifba
10. URL-1 International Phonetic Association
<https://www.internationalphoneticassociation.org/>

Məqalə AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu təsis etdiyi “Filologiya məsələləri” jurnalının 2024-cü il №4 sayında (səh. 252–267) dərc olunmuşdur. Sonradan məqalə həmçinin müəllif magistr tezisinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Mənbələr:

1. Siyuan W. (2024). Əcnəbilərin nitqində fonetik interferensiya (Azərbaycan və Çin dilləri materialları əsasında). Filologiya məsələləri. №4, Bakı: Elm və təhsil, səh.252–267
2. Siyuan W. (2024). Əcnəbilərin nitqində fonetik interferensiya (Azərbaycan və Çin dilləri materialları əsasında). Xəzər Universiteti magistr tezi.

Əlavə

Cədvəl 1 Azərbaycan dilinin samitləri

Artikulyasiya üsulu	Artikulyasiya yeri							
	Qoşadodaq	Dodaq-diş	Diş	Yuvaq	Yuvaq arxası	Sərt damaq	Yumşaq damaq	Qırtlaq
Partlama	p b [p] [b]			t d [t] [d]		k g [k] [g]	k q [k] [q]	
Burun	m [m]		n [n]					
Taqqildatma			r [r]					
Sürtünmə		f v [f] [v]		s z [s] [z]	j [j]	x [x]	x [x]	h [h]
Partlama- sürtünmə					ç c [tʃ] [dʒ]			
Yaxınlaşma						y [j]		
Yanaşma- yaxınlaşma			l [l]					

Cədvəl 2 Çin dilinin samitləri

Artikulyasiya üsulu	Artikulyasiya yeri										
	Qoşadodaq	Dodaq-diş	Dodaq- yumşaq damaq	Diş	Yuvaq	Yuvaq arxası	Retrofleks	Yuvaq- damaq	Dodaq- sərt damaq	Sərt damaq	Yumşaq damaq
Partlama	[p] [p]				[t] [t]						[k] [k]
Burun	[m]			[n]						[ŋ]	[ŋ]
Sürtünmə		[f]			[s]		[ʃ]	[ʃ]			[x]
Partlama- sürtünmə					[ts] [ts]		[tʃ] [tʃ]	[tʃ] [tʃ]			
Yaxınlaşma		[w]	[w]	[ɹ]			[ɹ] [ɹ]		[ɹ]	[j]	
Yanaşma- yaxınlaşma				[l]							

Qeyd: Qalın şriftlə verilən ([ɹ], [ɹ]) heca yarada bilən samitlərdir və ümumiyyətlə Çin dilində sait kimi sayılır.

Cədvəl 3 Azərbaycan dilinin

	Ön	Orta	Arxa
Qapalı	i ü [i] [y]		ı u [] [u]
Yarı-qapalı	e [e]		o [o]
Yarı-açıq	ö [œ]		
Açığa-yaxın	[æ]		
Açıq			a []

Cədvəl 4 Çin dilinin saitləri

	Ön	Önə-yaxın	Orta	Arxaya-yaxın	Arxa
Qapalı	[i] [y]				[u]
Qapalıya-yaxın		[]		[]	
Yarı-qapalı	[e]				[] [o]
Yarı			[] []		
Yarı-açıq	[]				
Açığa-yaxın	[æ]				
Açıq	[a]				[]

TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEİL ŞƏKİLLƏRİNİN FUNKSIONALLAŞMASINA DAİR (AZƏRBAYCAN VƏ QAZAX DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)

Şəkər Orucova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu türk dilləri şöbəsi

shakarbsu@mail.ru

Xülasə

Hər bir müasir cəmiyyətdə əsas diqqət şifahi və yazılı ünsiyyət prosesində riayət edilməli olan vacib qaydalara yönəldilir. Feil şəkilləri ilə düzələn cümlələr nitq prosesinin mühüm həlqəsini təşkil edir. Digər faktorlarla yanaşı, məhz feil şəkillərinin də iştirakı ilə təşkil edilən cümlələrin vasitəsi ilə insanlar cəmiyyətdə ictimai-siyasi, mədəni fəaliyyət dairəsini genişləndirərək ünsiyyət qura bilir, öz hiss və həyəcanlarını, emosional mənalardan bütün çalarlarını – arzu, xahiş, yalvarış, nəsihət, nəvaziş və istəklərdən tutmuş, ən sərt, kobud təkid və ısrarlarını bunlar vasitəsi ilə ifadə edirlər. Ümumi dilçilikdə *motivləşmə* adlanan bu ifadə üsullarını öyrənərkən, təbii ki, ilk növbədə əsas anlayışa – funksional-semantik sahəyə diqqət yetirilməlidir. Feil şəkillərinin motivasiyasını əhatə edən çoxsəviyyəli linqvistik vasitələr funksional-semantik sahədə birləşdirilir. Funksional-semantik sahə monosentrik (tək) və polisentrik (çox) olmaqla 2 cürdür. Funksional-semantik sahə qrammatik kateqoriyalara əsaslandığı üçün çox güclü mərkəzləşdirilmiş bir sahədir. Monosentrik sahələrin özü də 2 cür olur: a) qrammatik kateqoriyalara əsaslanan inteqral qrammatik nüvəyə malik olan monosentrik sahələr; b) dil sisteminin müxtəlif səviyyələri (morfoloji, sintaktik, leksik-semantik) ilə qarşılıqlı əlaqədə olan linqvistik vasitələr kompleksinə əsaslanan mürəkkəb nüvəli monosentrik sahələr.

A.V.Bondarkonun təbirincə desək, funksional-semantik kateqoriya sahə strukturuna malik olub, onun əsas xüsusiyyəti müxtəlif dil səviyyəli vasitələrin semantik funksiyasının ümumiliyidir.

Bu ümumilik türk dillərində həm sözlü (verbal) dil vasitələri (leksik, morfoloji, sintaktik), həm də sözsüz (qeyri-verbal) vasitələrlə öz ifadəsini tapır.

Açar sözlər: *funksional-semantik sahə, monosentrik, polisentrik, motivləşmə, feil şəkilləri.*

Abstract

In every modern society, the main focus is on the important rules that must be followed in the process of oral and written communication. Sentences made up of verb forms are an important part of the speech process. In addition to other factors, by means of sentences formed with the participation of verb images, people can communicate by expanding the range of socio-political and cultural activities in society, express their feelings and excitement, all shades of emotional meanings – wishes, requests, pleas, advice, caresses and requests, they express their harshest, toughest insistences through them. When studying these methods of expression, which are called motivation in general linguistics, of course, first of all, attention should be paid to the main concept – the functional-semantic field.

Multilevel linguistic tools covering the motivation of verb images are combined in the functional-semantic field. The functional-semantic field is of two types: monocentric (single) and polycentric (many). The functional-semantic domain is a highly centralized domain because it is based on grammatical categories. Monocentric fields themselves are of 2 types: a) monocentric fields with an integral grammatical core based on grammatical categories; b) monocentric fields with a complex core based on a complex of linguistic tools that interact with different levels of the language system (morphological, syntactic, lexical-semantic).

According to A.V. Bondarko, the functional-semantic category has a field structure, its main feature is the generality of the semantic function of different linguistic level tools.

This generality is expressed in Turkish languages both verbally (lexically, morphologically, syntactically) and non-verbally.

Key words: *functional-semantic field, monocentric, polycentric, motivation, verb images*

Feil əsas və müstəqil nitq hissəsi kimi, morfolojiyanın ən böyük və zəngin bölümüdür. Özünəməxsus semantikasi rəngarəng morfoloji əlamətləri və mürəkkəb leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətləri, eləcə də zəngin kateqoriyaları ilə nitq hissələri içərisində müstəsna yer tutan feil – heç bir nitq hissəsi ilə müqayisə edilməyən əsas nitq hissəsidir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsub olsa da, feillər bəzi xüsusi əlamət, qanun və əlamətləri ilə digər türk dillərindəki feillərdən fərqlənir. Həm türk dillərində, həm də Azərbaycan dilindəki feillər olduqca maraqlı

və əhəmiyyətli qrammatik kateqoriyalara (*şəkil, zaman, növ, şəxs, tərz, təsirlilik və təsirsizlik, inkarlıq*) malikdir.

Feil şəkilləri leksik-qrammatik kateqoriyadır; bu kateqoriya bütün türk dillərində feillərin xalisliyini sübuta yetirib (Kazımov, * . Feilin şəkil kateqoriyası ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində geniş şəkildə işlənsə də, müxtəlif mübahisə və muzakirələrə səbəb olmuşdur. İstər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə feil şəkillərinin hər biri çox işlək olub, rəngarəng üslubi-funksional çalarlar yaradır.

Türk dillərində zaman, şəxs və xüsusi şəkil əlamətlərinin iştirakından asılı olaraq feillərin ayrı-ayrı şəkilləri mövcuddur. Bütövlükdə feil şəkilləri subyektin hərəkətinin icra olunub-olunmamasına müxtəlif münasibətini əks etdirir və məntiqi modallığın qrammatik vasitələrindən biri kimi özünü göstərir. Dildəki mürəkkəb qrammatik, semantik və funksional-kommunikativ hadisələr – feil şəkillərini yaradır. Ümumi dilçilikdə, eləcə də türkologiyada bugunədək feil şəkilləri haqqında da bir-birinə zidd olan fikirlər meydana gəlmişdir. Feil şəkilləri çox qədimdir. Şumer dilində bir sıra şəkilçilərin iştirakı ilə feil şəkillərinin var olduğu yazılır[†]. A.M.Şerbak türk dillərində feil şəkillərinin 4-12 və bundan da çox olduğu qənaətindədir[‡]. Belə ki, feilin şəkilləri – karaim dilində 4, qaqauz dilində 5, qaraçay-balkar dilində 7, yakut dilində 10, türk və qazax dillərində 4-dür. Feil şəkilləri uzun müddət müxtəlif cür (feil formaları, feil şəkilləri) adlandırılmışdır. Bu kateqoriyanın dərinədən araşdırılması onların funksionallığının ortaya çıxarılması üçün zəruridir. Aydın ki, feil şəkilləri də modallığın ifadə vasitəçisilərindəndir; bunlarla danışanın hərəkətə subyektiv münasibəti aydın olur. Məhz buna görə ki, feilin şəkil kateqoriyası feilin yalnəz şəxslə formalarına aid olduğuna rəğmən dilçilikdə modallıqla qarışdırılıb[§].

Ayrı-ayrı türk dillərində feil şəkillərinə dair çox sayda araşdırılmalar aparılsa da, bütövlükdə feil şəkillərinin funksionallığı müqayisəli şəkildə (istər ədəbi dildə, istərsə də dialektlərdə) tədqiqat obyektə olmamışdır. Bakıda 1962-ci ilin yanvarında bu mövzuya dair müşavirə keçirilmişdir.

İlk dəfə feil şəkillərini dil tarixi baxımından M.Rəhimov araşdırmışdır.

* Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild, Bakı, elm, 2019, s.173.

† Дьяконов И.М. История древнего Востока. Часть 1, Месопотамия. Москва: Наука. 1975.

‡ Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Глагол). Ленинград: Наука, 1981, с.45.

§ Агазаде Н. Система глагольных наклонений в современном азербайджанском языке. Изд-во АН Азерб. ССР. Баку: 1967, с.120-126.

M.Rəhimov 1965-ci ildə türkoloji dilçiliyə şöhrət gətirən “Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi” adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. O, feilin xəbər şəklindən və zaman kateqoriyasından bəhs etməmiş, bu mövzunun A.Axundov tərəfindən araşdırıldığı üçün yalnız əmr, arzu, vacib, lazım və şərt şəkillərini yazılı abidələrin faktiki nümunələri əsasında tədqiq etmiş *, qədim abidələrdə arzu şəklinin zaman mənası bildirdiyini göstərmişdir †.

Q.Kazımov vacib, arzu və lazım şəkillərinin mahiyyətə eyni məna bildirdiyi qənaətinədir ‡.

Müasir Azərbaycan dilində feil formaları (əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt) 6-dır. B.Xəlilov bu bölgüyə 3 forma (davam, bacarıq, sual) əlavə etməyi məqsəduyğun sayır: “*Feilin formaları həm ümumi, həm də xüsusi olmaqla iki yerə ayrılır: əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt, davam xüsusi formaları, bacarıq və sual formaları isə ümumi formaları yaradır*” §.

M.Rəhimov danışq dilində işlədilən -aydı-əydi şəkilçilərinin qədim abidələrdə “ümumi gələcək, “keçmiş gələcək” və “indiki zaman”a aid olan arzu ifadə etdiyini göstərir **. İ.Kazımov -r, (-ar,-er,-ır, -ir, -ur,-ür) şəkilçilərini Türkiyə türkcəsində geniş zaman kavramının əsas ifadəçisi olduğunu ††, M.Musaoğlu zaman şəkilçilərinin alt və üst səviyyələrdə kateqoriyallaşdırılmasını zəruri sayırlar ††.

E.D.Suleymanov belə hesab edir ki, türk dillərində feil şəkilləri 2-dən 12-yə qədərdir §§.

Qazax dilində feil şəkilləri 4-dür: *ашық рай* (xəbər şəkli), *бұйрық рай* (əmr şəkli), *шартты рай* (şərt şəkli), *қалау рай* (arzu şəkli). Baxmayaraq

* Axundov, A.A. Feilin zamanları / A.A.Axundov. – Bakı: ADU, – 1961. – 137 s. 8.

Axundov, A.A. Feilin zaman kateqoriyaları: / Filologiya elmləri namizədi ...

dissertasiyanın avtoreferatı / – Bakı, 1959.

† Rəhimov, M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi / M.Ş.Rəhimov. – Bakı: EA nəşri, – 1965. , s.107-112. - 267 s.

‡ Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: 2017, Elm və təhsil, s.264. -944 s.

§ Musayev M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, Mütərcim, 2011, s. 236.

** Rəhimov, M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi / M.Ş.Rəhimov. – Bakı: EA nəşri, – 1965, s.107-112. - 267 s.

†† Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild, Bakı, elm, 2019, s. 173.

‡‡ Musayev M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, Mütərcim, 2011, s. 51.

§§ Словарь по языкознанию / Под общей редакцией Э.Д.Сулейменовой. Алматы: Ғылым, 1998, с.234.-544 с. 526;URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=9292>

ki, qazax dili də türk dillərinə daxildir, lakin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə digərlərindən fərqlənir. Bu fərq özünü feilin bütövlükdə funksional-semantik xüsusiyyətində, eləcə də ifadə vasitələrində də göstərməklə geil şəkillərinin funksionallığını şərtləndirir. Bu mövzuya dair ümumi dilçilikdə də, qazax dilində də mübahisələr vardır. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında feil şəkillərinin danışanın gerçəkdə baş verən hadisələrə münasibəti nəticəsində yarandığı qeyd olunur. V.V.Vinoqradov, İ.İ.Meşşaninov, E.İ.Korkina, N.Ağazadə və s. görə, feil şəkilləri subyekt və obyekt arasında olan münasibətin təsdiq və ya inkar şəklində ifadəedilmə formasıdır*.

A.İsxakov, K.Axanov və M.Tomanov da şəkil kateqoriyasını modallığın forması sayırlar†.

S.İsayev isə fərqli düşünərək qeyd edir ki, modallıq feil şəkilləri çərçivəsindən kənara çıxır; odur ki, feil şəkilləri leksik-semantik hadisələr fonunda öyrənilməlidir‡.

Əslində feil şəkillərinin bölgüsü məsələsi mübahisəli olsa da, onlarda modallığın olduğu fikri alimlər tərəfindən qəbul edilir§.

A.Baytursunov** feil şəkillərinin 15; N.Direnkova†† xakas, oyrot, şor dillərində 4; E.Korkina‡‡ yakut dilində 10; N.Dmityriyev§§ başqırd dilində 5; A.Yuldaşev*** isə 6 olduğu fikrini irəli sürmüşlər.

A.Baskakov isə türk dillərində feil şəkillərinin hərtərəfli araşdırılmadığından bu dillərdəki dərslik və qrammatikaların əcnəbi dillərin

* Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. Москва: Наука, 1982, с.457.

† Ысқаков Ахмеди. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, Ана тілі; 1991. -383 бет. 312-315.

‡ Исаев С. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, 1992, с.160.

§ Доскеева Б.Ж., Дарменкулова Р.Н. Описание и классификация категории наклонения в тюркских языках. // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 5-3. – с. 524.

** Байтурсинов А. (Байтұрсынұлы Ахмет) Тіл – құрал. Алматы, «Сардар» баспасы, 2009 - 348 бет. с. 234.

†† Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. - Москва: Изд-во АН СССР, 1940. - 303 с.

‡‡ Коркина Е.И. Наклонение глагола в якутском языке. Москва: Наука, 1970.

§§ Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1948. с. 78.

*** Юлдашев А.А. Грамматика современного башкирского литературного языка. Под ред. А.А.Юлдашева. Москва: Наука, 1981.

təsiri ilə yazıldığını vurğulamışdır *.

Qeyd edək ki, türk dillərində eyni kateqoriya şəkilçisi digər dillərdə başqa şəkil ifadəçisidir. Məsələn, *-галы, -гәли, -қалы, -кәли* *şəkilçisi* qazax dilində feili bağlama şəkilçisi, uyğur dilində bu şəkilçilər arzu şəklinin göstəriciləridir.

Postsovet dövrünün ilk illərində N.T.Sauranbayev feil şəkilləri sırasına məsdəri də daxil etmişdi †.

V.Vinoqradov məsdəri zaman bildirmədiyi üçün məsdərə daxil etməyib ‡. Qazax dilində infinitiv bir müddət feil şəkillərindən sayılmışdır.

Bu araşdırmadan çıxış edərək nəticə olaraq demək olar ki, Azərbaycan və qazax dillərində şəkil kateqoriyası – feilin əsas qrammatik kateqoriyası olub, modallıqla sıx bağlıdır, çünki morfoloji əlaməti olsa da, susbyektlə iş, hal, hərəkət arasında baş vermiş, baş verən və ya baş verəcək olanlara münasibət bildirir. Digər türk dillərində olduğu kimi, qazax dilində də bütün zaman kəsiklərində feil şəkilləri hərəkətlə reallıq arasında fərqli münasibətləri əks etdirir.

Müəyyən zaman kəsiklərində qazax dilində feilin şəkilləri konkret olaraq 4 olmuşdur: *ашық пай* (xəbər şəkli), *бұйрық пай* (əmr şəkli), *шартты пай* (şərt şəkli), *қалау пай* (arzu şəkli).

Eyni tipoloji dil sisteminə (türk dilləri qrupuna) daxil olmasına rəğməən qazax dilində feil və onun əsas qrammatik şəkilləri bir sıra qrammatik xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənir. Bu fərq təkcə feil kateqoriyasının funksional-semantik xarakterində deyil, onun qrammatik ifadə üsullarında da özünü göstərir. Məqələnin yazılmasında da əsas məqsəd türk dillərində (qazax dilinin materialları əsasında) feil şəkillərinin digər türk dilləri ilə müqayisədə oxşar və fərqli cəhətlərini, onların funksional cəhətlərini müəyyənləşdirərək üzə çıxarmaq olmuşdur. Feil şəkillərinin tarixindən bəhs edərkən A.N.Baskakov feili sifətlərin feilin şəkil və zaman kateqoriyaları modellərindən yarandığını göstərir §.

Türkoloqlar xəbər şəklinin özündə də feil şəkillərində ifadə edilən müxtəlif çalarlıqları 3 qrupa (əmr-təhrik; arzu və şərt şəkli + lazım şəklinin

* Баскаков Н.А. Категория наклонения. -В кн.: Сравнительная историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука, 1988. с. 324.

† Нығмет Тінәліұлы Сауранбай. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәде ниет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл, 509 бет. ISBN 5-7667-2616-3

‡ Виноградов В.В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. Москва: Наука, 1982, с.459.

§ Баскаков А.Н. -В кн., Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука, 1988, с. 327.

çalarlıqları) bölürlər.

Şəkil kateqoriyası hərəkətin obyektiv gerçəkliyə modal münasibətini ifadə edən bir-birinə qarşı duran altı söz formasından ibarətdir. Bu münasibətləri, adətən, obyektiv modallıq adlandırırlar. “Obyektiv modallıq” termini altında isə hərəkətin reallıq /irreallıq (düşünülən reallıq) nöqteyi-nəzərdən xarakteristikası başa düşülür. Hərəkətin düşünülən reallığı ya faktiki reallığa qarşı qoyulur, ya da faktiki olmağa yönəlir. Təbii ki, türk dillərində şəkil kateqoriyasından bütövlükdə bu məqalədə danışmaq qeyri-mümkündür. Qısa da olsa, bu barədə təsəvvür yaratmağa çalışdıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan dilində

1. Axundov, A.A. (1961). Feilin zamanları / A.A.Axundov. Bakı, - 137 s.; Axundov, A.A. (1959). Feilin zaman kateqoriyaları: / Filologiya elmləri namizədi ... dissertasiyanın avtoreferatı /Bakı.
2. Kazımov, Q.Ş. (2017). Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, s. 264-944 s.
3. Kazımov, İ. (2019). Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild, Bakı, Elm. -304 s.
4. Cəfərov, N. (2017). Ön söz. /M.Rəhimov. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. “Elm və təhsil”. s.3. -319 s.
5. Xəlilov, B. (1973). Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II h., s.236. Bakı: Nurlan.-346 s.
6. Musayev, M. (2010). Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, “Kitab aləmi”, s. 51.-403 s.
7. Rəhimov, M.Ş. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi / M.Ş.Rəhimov. – Bakı: EA nəşri, – 1965, s.107-112. - 267 s.

Qazax dilində

8. Аханов, К. (1973). Тіл білімінің негіздері. Алматы, с.331. -63 s.
9. Байтұрсынов, А. (Байтұрсынұлы Ахмет) (2009). Тіл – құрал. Алматы, «Сардар» баспасы, 20 с.234. -348 бет.
10. Нығмет, Тінәліұлы Сауранбай. (1998). Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл, 509 бет. ISBN 5-7667-2616-3
11. Томанов, М. (1992). Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы, Алматы, Қазақ университети, с.101.-192 с.
12. Ысқақов, Ахмеди. (1991). Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, Ана тілі. -383 бет.

13. Исаев, С. (1992). Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы, с.160.- 448 бет.

Rus dilində

14. Агазаде, Н. (1967). Система глагольных наклонений в современном азербайджанском языке. Изд-во АН Азерб. ССР. Баку, с.120-126. -192 с.
15. Баскаков, Н.А. (1988). Категория наклонения. -В кн.: Сравнительная историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука. -324 с.
16. Виноградов, В.В. (1982). Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX вв. Москва: Наука. -459 с.
17. Дмитриев, Н.К. (1948). Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, с. 78. -275 с.
18. Доскеева, Б.Ж., Дарменкулова, Р.Н. (2016). Описание и классификация категории наклонения в тюркских языках. // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – № 5-3. -524 с.
19. Дыренкова, Н.П. (1940). Грамматика ойротского языка. Москва, Изд-во АН СССР. - 303 с.
20. Дьяконов, И.М.(1975). История древнего Востока. Часть 1, Месопотамия. Москва: Наука.-280 с.
21. Коркина, Е.И. (1970). Наклонение глагола в якутском языке. Москва: Наука. -307 с.
22. Словарь по языкознанию (1998) / Под общей редакцией Э.Д.Сулейменовой. Алматы: Ғылым, с.234; с. 526. -544; URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=9292>
23. Щербак, А.М. (1981). Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Глагол). Ленинград: Наука, с.45. -388 с.
24. Юлдашев, А.А. (1981). Грамматика современного башкирского литературного языка. Под ред. А.А.Юлдашева. Москва: Наука. - 495 с.

Azərbaycan və qazax dillərində feil şəkillərinin tədqiqi tarixindən” adlı II məqalə “Tədqiqlər” beynəlxalq elmi jurnalında (cild 79, say 1-2025) çap olunmuşdur. -səh. 20-26.

RƏQƏMSAL DÜNYADA AZƏRBAYCAN DİLİNİN YERİ

Təranə İsmayıl

Baş müəllim

Bakı Dövlət Universiteti
teranesohrabqizi@gmail.com

Xülasə

Rəqəmsal platformalar müasir cəmiyyətdə geniş istifadə olunan texnologiyalardan ibarət olmaqla dillərin qorunması və inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dili milli kimliyin mühüm tərkib hissəsi kimi rəqəmsal mühitdə təmsil olunmaqda davam edir, lakin bəzi sahələrdə müəyyən çətinliklər və çatışmazlıqlar mövcuddur.

Məqalədə, ilk növbədə, sosial media şəbəkələrində Azərbaycan dilinin mövqeyi təhlil edilir. Feysbuk (Facebook), İnstaqram (Instagram), İks (Twitter) (X (Twitter)) və TikTok kimi beynəlxalq sosial media platformalarında Azərbaycan dilində istifadəçi kontenti getdikcə artmaqdadır. Yerli çoxsaylı izləyicisi olan şəxslər (influenserlər) və bloqerlər tərəfindən yaradılan məzmun dilin populyarlığını artırır. Bununla belə, bəzi sosial şəbəkələrin interfeysləri (rabitə sistemləri) Azərbaycan dilində tam dəstək vermir, bu da istifadəçi təcrübəsini məhdudlaşdırır. Ümumilikdə, Azərbaycan dilində məzmunun sosial mediada geniş yayılması dilin qorunmasına və rəqəmsal platformalarda mövqeyinin gücləndirilməsinə xidmət edir.

İkinci istiqamət olaraq, axtarış sistemlərində Azərbaycan dilinin istifadəsi və mövcudluğu təhlil edilir. Quql (Google), Binq (Bing) və Yahu (Yahoo) kimi beynəlxalq axtarış sistemlərində Azərbaycan dilində sorğuların sayının artmasına baxmayaraq, bəzi məzmunlar və nəticələr Azərbaycan dilinə tam uyğun gəlmir. Quql Tərcümə (Google Translate) aləti vasitəsilə Azərbaycan dili dəstəklənir, lakin tərcümələrin keyfiyyəti bəzən yetərsiz olur. Bu da dilin texnoloji platformalarda daha yaxşı təmsil olunması üçün əlavə resurs və təşəbbüslərin zəruriliyini göstərir.

Təhsil platformaları da məqalədə geniş yer tutur. Korsera (Coursera), Yudemi (Udemy) və Duolinqo (Duolingo) kimi beynəlxalq onlayn təhsil platformaları, bir qayda olaraq, Azərbaycan dilinə dəstək vermir. Lakin Azərbaycanda yerli universitetlər və tədris qurumları rəqəmsal təhsil resursları yaradır və bunların Azərbaycan dilində olması təhsil sahəsindəki inkişafı dəstəkləyir. Yerli tədris platformalarının inkişafı

Azərbaycan dilinin rəqəmsal tədrisdə istifadəsini artırmağa kömək edir, lakin hələ də beynəlxalq platformalarla müqayisədə müəyyən boşluqlar var.

Azərbaycan Milli Kitabxanasının rəqəmsal versiyasında minlərlə Azərbaycan dilində kitab və digər nəşrlər mövcuddur. Bundan başqa Wikipedia (Wikipedia) kimi qlobal platformalarda Azərbaycan dilində məqalələrin sayının artması da dilin rəqəmsal dünyada mövcudluğuna töhfə verir. Amma dil daşıyıcılarının bu sahədə fəallığının artırılması vacibdir. Azərbaycan dilində kontentin həcmi və keyfiyyəti dünya dilləri ilə müqayisədə hələ də azdır.

Mobil tətbiqlər və proqramlar da Azərbaycan dilinin rəqəmsal təmsilçiliyi üçün əsas istiqamətlərdən biridir. Votsap (WhatsApp), Telegram (Telegram) və Zum (Zoom) kimi bəzi məşhur tətbiqlər Azərbaycan dilində tərcümələr təqdim etsə də, geniş istifadə olunan bir çox tətbiqlər Azərbaycan dilinə tam dəstək vermir. Yerli tətbiq inkişaf etdiriciləri tərəfindən yaradılan proqramlar dilin daha geniş istifadə olunmasına şərait yaradır. Məsələn, Azərbaycan dilində klaviatura dəstəyi və avtomatik düzəliş funksiyaları tətbiqlərdə getdikcə daha geniş yer alır.

Rəqəmsal məzmunun artırılması, texnoloji vasitələrdən istifadənin gücləndirilməsi və dövlət dəstəyi ilə Azərbaycan dilinin rəqəmsal platformalarda təmsilçiliyi genişləndirilə bilər. Gələcəkdə texnoloji inkişafların Azərbaycan dilində tərcümə və lüğət layihələri vasitəsilə daha da sürətlənməsi dilin rəqəmsal mühitdə qlobal dillərlə bir sırada inkişaf etməsini təmin edə bilər.

Rəqəmsal platformalarda Azərbaycan dilinin mövcudluğu hələ də məhdudd olsa da, son illərdə əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə olunub və gələcəkdə bu inkişafın davam etməsi üçün səylərin artırılması vacibdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, rəqəmsal platformalar, sosial media, tətbiqlər*

Abstract

Digital platforms play a significant role in the preservation and development of languages as technologies widely used in contemporary society. The Azerbaijani language continues to be represented in the digital environment as one of the fundamental elements of national identity; however, there are various difficulties and shortcomings in some areas.

The first section of the article examines the position of the Azerbaijani language on social media networks. User-generated content in Azerbaijani is increasing on international social media platforms such as Facebook, Instagram, X (Twitter) and TikTok. Content created by local influencers

and bloggers with large followings is increasing the popularity of the language. However, the fact that some social networks' interfaces do not fully support the Azerbaijani language limits the user experience. Overall, the proliferation of content in the Azerbaijani language on social media contributes to the preservation of the language and strengthens its position on digital platforms.

In the second stage, the use and availability of the Azerbaijani language in search engines is being evaluated. Despite an increase in the number of queries in Azerbaijani on international search engines such as Google, Bing and Yahoo, some of the content and results obtained do not fully conform to the language. Although Google Translate supports the Azerbaijani language, the quality of translations is sometimes inadequate. This situation demonstrates the need for additional resources and initiatives to ensure that the language is represented more effectively on technological platforms.

Another area addressed in the article is educational platforms. International online education platforms such as Coursera, Udemy, and Duolingo generally do not support the Azerbaijani language. In contrast, the provision of digital educational resources in the Azerbaijani language developed by universities and educational institutions in Azerbaijan supports progress in this area.

The development of local educational platforms contributes to increasing the use of the language in digital education, but certain gaps remain when compared to international platforms.

The digital version of the Azerbaijan National Library contains thousands of books and other publications in the Azerbaijani language. Furthermore, the increase in the number of articles in Azerbaijani on global platforms such as Wikipedia is strengthening the language's visibility in the digital world. However, it is important to increase the activity of language users in this area. The volume and quality of content in the Azerbaijani language is still limited when compared to world languages.

Mobile applications and software are also one of the main areas in terms of the digital representation of the Azerbaijani language. Although popular applications such as WhatsApp, Telegram and Zoom offer translation support in Azerbaijani, many widely used applications do not fully support the language. Applications produced by local developers are paving the way for wider use of the language. For example, keyboard support and auto-correction functions in Azerbaijani are increasingly being incorporated into more applications.

The representation of the Azerbaijani language on digital platforms can be expanded by increasing digital content, using technological tools more effectively, and with state support. In the future, accelerating technological developments through translation and dictionary projects could enable the Azerbaijani language to continue developing in the digital environment alongside global languages.

Although the presence of the Azerbaijani language on digital platforms is still limited, significant progress has been made in recent years, and efforts must be increased to ensure this development continues in the future.

Key words: *Azerbaijani language, digital platforms, social media, applications*

Giriş. Dillər insanların ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, mədəniyyətin və milli kimliyin mühüm daşıyıcısıdır. Müasir cəmiyyətlərdə dil həm fərdlər, həm də dövlətlər üçün mədəni sərvət olaraq qəbul edilir. Qloballaşma və texnoloji inkişaf nəticəsində dillərin təmsil olunma sahəsi genişlənmiş, rəqəmsal mühitdə dillərin qorunması və inkişafı məsələsi ön plana çıxmışdır. Bugünkü dünyada internet, sosial şəbəkələr, mobil tətbiqlər və rəqəmsal texnologiyalar dillərin yayılması və təbliğində əsas vasitələrə çevrilmişdir. İnternet və texnologiya sahəsində üstünlük təşkil edən dillər, əsasən, ingilis, çin, ispan və digər global dillərdir. Kiçik dillər böyük dillərlə müqayisədə rəqəmsal mühitdə arxa planda qala bilər, çünki rəqəmsal resurslar və texnoloji platformalar, əsasən, geniş istifadə olunan dillərə üstünlük verir.

Bu kontekstdə Azərbaycan dili rəqəmsal dünyada yerini möhkəmləndirmək üçün addımlar atır. Rəqəmsal platformalarda dilin təmsil olunması, dilin geniş auditoriyalar tərəfindən istifadə edilməsini təmin etmək dövlət və cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dili yalnız ölkə daxilində deyil, eyni zamanda xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar və beynəlxalq auditoriya üçün də rəqəmsal mühitdə təmsil olunur. Lakin bu prosesin həyata keçirilməsində müəyyən çətinliklər mövcuddur.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı dünya dilləri üçün yeni bir dövrün başlanğıcı oldu. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə dillər daha geniş coğrafiyaya yayıla bilər və müxtəlif sahələrdə istifadə olunur. Məsələn, sosial mediada dilin təbliği prosesləri bir neçə saniyə ərzində həyata keçirilir. Beləliklə, fərdlər müxtəlif dillərdə yaradılmış məzmunları asanlıqla əldə edə bilər və bu da onların dil

biliklərini təkmilləşdirməyə kömək edir.

Rəqəmsal texnologiyaların bir üstünlüyü də ondan ibarətdir ki, dillər öz varlığını bu mühitdə uzun müddət qoruyub saxlaya bilər. Ənənəvi çap materiallarından fərqli olaraq rəqəmsal məzmunlar daha sürətli yenilənir və geniş yayıla bilər. Məsələn, sosial media vasitəsilə dillərin yayımlanması və geniş auditoriyalarla paylaşılması, fərdlərin dil öyrənmə prosesinə daha çox motivasiya verir.

Azərbaycan dili rəqəmsal dünyada tam istifadə olunmaq üçün bəzi maneələrlə üzləşir. Qlobal axtarış sistemlərində və sosial media platformalarında Azərbaycan dilinin interfeysi və tərcümə xidmətlərinin yetərli olmaması, dilin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasını çətinləşdirir. Bu, Azərbaycan dilinin rəqəmsal platformalarda təmsil olunmasında boşluqların olduğunu göstərir.

Bu məqalədə Azərbaycan dilinin rəqəmsal platformalarda mövcud vəziyyəti, bu mühitdə dilin təbliği və qorunması üçün atılan addımlar, mövcud çətinliklər və onların həlli yolları təhlil ediləcək. Məqsəd gələcəkdə Azərbaycan dilinin rəqəmsal dünyada hərtərəfli inkişafının mümkün strategiyalarını nəzərdən keçirməkdir.

Azərbaycan dilində məzmunların yaradılması və yayımlanması populyar platformalar və şəxsi bloqlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bunlar, eyni zamanda dilin təbliğində mühüm rol oynayır.

Bəzi sosial şəbəkələrin interfeysləri (rabitə sistemləri) Azərbaycan dilində tam dəstəklənmir ki, bu da istifadəçi tətbiqini məhdudlaşdırır. Sosial media kontenti (mətn, təsvir və audiovizual material), xüsusən də vizual və şifahi formatda olan məzmunlar gənc nəsillərin dil biliklərini inkişaf etdirməsində və Azərbaycan dilinin populyarlaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Pandemiya dövründə rəqəmsal təhsil platformalarının inkişafı qlobal miqyasda dillərin rəqəmsal mühitdə istifadəsini daha da aktuallaşdırdı. Onlayn təhsil sistemləri, xüsusilə Korsera (Coursera), Yudemi (Udemy) və Duolinqo (Duolingo) kimi platformalar, fərdlərə müxtəlif dillərdə kurslar təqdim edir. Lakin bu platformalarda Azərbaycan dilində məzmunların çatışmazlığı bu dilin rəqəmsal təhsildə mövcudluğunu məhdudlaşdırır.

Beynəlxalq platformalarla müqayisədə Azərbaycan dilində rəqəmsal təhsil resurslarının həcmi hələ də məhduddur. Bu sahədə daha geniş resurslar yaradılması və beynəlxalq təhsil platformalarında Azərbaycan dilində kursların təqdim olunması dilin rəqəmsal təhsildə daha geniş istifadə olunmasına kömək edə bilər.

Rəqəmsal dünyada dillərin əhəmiyyəti. Əsrlər boyu dillər yazılı və

şifahi formada mövcud olmuş, ədəbiyyat, sənət, tədris və gündəlik həyatın ayrılmaz bir hissəsi kimi insanların mədəni kimliyini formalaşdırmışdır. Lakin müasir dövrdə texnoloji inkişafın nəticəsində dillərin təmsil olunma üsulları dəyişmişdir.

Ənənəvi olaraq dillərin yayılması kitablar, qəzetlər və digər çap materialları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Lakin rəqəmsal texnologiyalar bu prosesi kökündən dəyişdi.

Rəqəmsal texnologiyalar və internet sayəsində dillər beynəlxalq miqyasda daha asan və sürətli bir şəkildə yayılır. Fərqli dillərdə yazılmış məzmunlara rəqəmsal mühit vasitəsilə hər hansı bir fiziki maneə olmadan bir neçə saniyə ərzində çatmaq mümkündür. Bu da dillərin yeni auditoriyalar qazanmasına və onların daha geniş şəkildə təbliğ olunmasına şərait yaradır. İnternet üzərindən onlayn kurslar, tərcümə proqramları və dil resurslarına çıxış təmin edilir ki, bu da dillərin öyrənilməsi prosesini asanlaşdırır.

Lakin rəqəmsal texnologiyalar dillər üçün təhlükə də yaradır. Rəqəmsal dünyada kiçik dillər üçün tərcümə xidmətləri, axtarış sistemləri və digər texnoloji resurslar kifayət qədər inkişaf etməyib, bu da kiçik dillərin rəqəmsal dünyada mövcudluğunu çətinləşdirir. Belə ki, kiçik dillərin məzmunlarının yaradılması və təbliği də məhdud ola bilər. Məsələn, bir çox kiçik dillər üçün internetdə kontentlərin sayı azdır və bu da onların geniş yayılmasına mane olur.

Sosial media platformaları müasir dünyada dillərin təbliği və qorunması üçün ən güclü vasitələrdəndir. Feysbuk (Facebook), İnstaqram (Instagram), İks (Twitter) (X (Twitter)), TikTok və Yutub (YouTube) kimi platformalar vasitəsilə müxtəlif dillərdə məzmunlar yaradılır və geniş auditoriyalara çatdırılır.

Sosial media, həmçinin mədəniyyətlərarası dialoqun güclənməsi və müxtəlif dillərdə məzmunların paylaşılması üçün platformalar təqdim edir. Lakin sosial medianın dillərin qorunması üçün təqdim etdiyi imkanlarla yanaşı, bəzi təhdidlər də mövcuddur; kiçik dillər bu platformalarda da kifayət qədər təmsil olunmur.

Tərcümə texnologiyalarının əsas üstünlükləri onların sürətli və effektiv şəkildə işləməsidir. Fərdlər Quql Tərcümə (Google Translate), DipEl (DeepL) və Maykrosoft Tərcüməçi (Microsoft Translator) kimi tərcümə xidmətləri vasitəsilə müxtəlif dillərdə məzmunlara asanlıqla çıxış əldə edir. Bu, dillərin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasını təmin edir və onların öyrənmə prosesini asanlaşdırır.

Müasir dünyada mobil tətbiqlər dillərin təbliği üçün əsas

vasitələrdəndir. Fərdlər Votsap (WhatsApp), Teleqram (Telegram), Zum (Zoom) və Duolinqo (Duolingo) kimi məşhur mobil tətbiqlər vasitəsilə müxtəlif dillərdə ünsiyyət qura bilir. Məsələn, Duolinqo (Duolingo) kimi tətbiqlər fərdlərə müxtəlif dilləri öyrənmək üçün interaktiv dərslər təqdim edir və bu da dillərin daha geniş şəkildə yayılmasına kömək edir. Bundan əlavə, Votsap (WhatsApp) və Teleqram (Telegram) kimi mesajlaşma tətbiqləri vasitəsilə fərdlər müxtəlif dillərdə ünsiyyət qura bilir və bu da dillərin gündəlik istifadə olunmasını təmin edir. Bir çox populyar tətbiqlər də yalnız böyük dillərə dəstək verir, bəzi mobil tətbiqlərdə kiçik dillər üçün klaviatura dəstəyi və tərcümə funksiyaları tam olaraq mövcud deyil və bu da istifadəçi tətbiqini zəiflədir.

Bir çox kiçik dillər öz daşıyıcıları tərəfindən rəqəmsal mühitlərdə təbliğ olunur və beləliklə, dilin öyrənilməsi və yayılması prosesi daha sürətli və asan şəkildə həyata keçirilir. Məsələn, Azərbaycan dili sosial media vasitəsilə geniş şəkildə təbliğ olunur və yeni nəsillərə ötürülür. Sosial media platformalarının yaratdığı imkanlar sayəsində Azərbaycan dili yalnız ölkə daxilində deyil, eyni zamanda xaricdə yaşayan azərbaycanlılar və digər qlobal auditoriyalar tərəfindən də istifadə olunur.

Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının rəsmi dili olmaqla yanaşı, tarixi, mədəni və milli dəyərləri özündə əks etdirən əsas ünsiyyət vasitəsidir. Xüsusilə Vətən müharibəsi dönməsində və ondan sonrakı illərdə Azərbaycan dili sosial mediada aktiv şəkildə istifadə olunmağa başlamışdır. Bu dövrdə Azərbaycan dili milli qürurun, qəhrəmanlıq dastanlarının və xalqın mədəni irsinin daşıyıcısı kimi ön plana çıxmışdır. Azərbaycan dilində sosial media məzmunları geniş bir spektri əhatə edir.

Bəzi sosial media platformalarının Azərbaycan dilində tam interfeys təmin etməməsi, dilin geniş şəkildə yayılmasına mane olur. Məsələn, İks (Twitter) (X (Twitter)) və TikTok kimi populyar platformaların tam Azərbaycan dili dəstəyi yoxdur və bu da dilin sosial media vasitəsilə geniş yayılmasını çətinləşdirir. Eyni zamanda sosial media platformalarının tərcümə sistemləri də Azərbaycan dilində yüksək keyfiyyətdə tərcümə təmin edə bilmir, bu da dilin qlobal auditoriyaya çatdırılmasını məhdudlaşdırır.

Sosial media platformalarının genişlənməsi və istifadəçilərin artması ilə paralel olaraq influensərlər sosial media məkanında mühüm yer tutmağa başlamışlar. İnfluensərlər sosial mediada böyük izləyici kütləsinə sahib olan və izləyicilərinə təsir göstərə bilən şəxslərdir. Onlar fərdi mövzularda məzmun yaradır və bu məzmun vasitəsilə izləyicilərinə müxtəlif mesajlar çatdırır.

Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərən influencerlər yalnız fərdi şəxslərlə məhdudlaşmır. Eyni zamanda bir çox dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları da influencerlər vasitəsilə dilin təbliği və qorunması sahəsində işlər görür.

Azərbaycan dili də social media bu platformaları vasitəsilə geniş şəkildə təbliğ olunur və yeni nəsillərə ötürülür. Fərdlər, dövlət və qeyri-dövlət qurumları sosial media vasitəsilə milli dəyərləri və Azərbaycan dilini təbliğ edərək dilin davamlılığını təmin edir.

Axtarış sistemlərində Azərbaycan dili. Əsas axtarış sistemləri olan Quql (Google), Binq (Bing) və Yahu (Yahoo) kimi beynəlxalq platformalar Azərbaycan dilində axtarış aparmaq üçün daha çox istifadə olunur. Bu platformalar istifadəçilərə müxtəlif dillərdə axtarış aparmağa imkan verir. Lakin bu platformalarda Azərbaycan dilində məzmun və nəticələr bəzən məhdud olur və ya tərcümələr keyfiyyətsiz şəkildə təqdim edilir. Məsələn, Quql-da (Google) Azərbaycan dilində axtarış apararkən bəzi nəticələr yalnız ingilis və ya rus dilində təqdim edilir. Bu da istifadəçilərin Azərbaycan dilində dolğun məlumat əldə etməsini çətinləşdirir.

Quql Tərcümə (Google Translate) dünyanın ən populyar tərcümə xidmətlərindən biri olaraq fərqli dillər arasında tərcümə təmin edir. Bu platforma vasitəsilə istifadəçilər müxtəlif dillərdə məzmunları asanlıqla tərcümə edə və dildən-dilə çevrilmiş nəticələr əldə edə bilirlər. Quql Tərcümə (Google Translate) vasitəsilə Azərbaycan dili dəstəklənir və bu, dilin rəqəmsal mühitdə daha geniş yayılmasına töhfə verir.

Lakin Quql Tərcümə (Google Translate) alətinin tərcümə keyfiyyəti hələ də bəzi dillər üçün arzuolunan səviyyədə deyil və bu, Azərbaycan dilində tərcümələrə də aiddir. Azərbaycan dilində mətnlərin tərcüməsi bəzən dəqiq olmur və ya dilin qrammatik strukturu düzgün tərcümə edilmir. Məsələn, Quql-da (Google) Azərbaycan dilində müəyyən bir sorğu axtarıldıqda təqdim olunan nəticələr, əsasən, rus və ya ingilis dilində ola bilər. Bu da istifadəçilər üçün dil baryeri yaradır və onların Azərbaycan dilində məlumat əldə etməsini çətinləşdirir.

İkinci aspekt isə axtarış alqoritmlərinin Azərbaycan dilində məzmunlara yanaşmasıdır. Axtarış sistemlərinin alqoritmləri, əsasən, ingilis və digər qlobal dillərə üstünlük verir. Bu, alqoritmlərin həmin dillərdə mövcud olan məlumatları daha tez və dəqiq şəkildə indeksləşdirərək təqdim etməsinə səbəb olur. Azərbaycan dili isə bəzi axtarış sistemlərində kifayət qədər optimallaşdırılmayıb. Nəticədə, Azərbaycan dilində axtarış aparan istifadəçilər qlobal dillərdəki məzmunlarla qarşılaşır və Azərbaycan dilində məzmunlar ikinci planda qalır.

ASO texnologiyaları və Azərbaycan dili. ASO (Axtarış Sistemlərinin Optimallaşdırılması – SEO-Search Engine Optimization) texnologiyaları veb-saytların və onlayn məzmunların axtarış sistemlərində görünməsinə təmin edən bir vasitədir. ASO axtarış sistemlərindəki nəticələrin optimallaşdırılması və istifadəçilərin sorğularına uyğun nəticələrin təqdim edilməsi üçün xüsusi strategiyalardan ibarətdir. Bu strategiyalar vasitəsilə veb-saytlar və məzmunlar axtarış sistemlərində daha yüksək reyting əldə edir və istifadəçilərin sorğularına uyğun olaraq daha tez tapılır.

ASO strategiyaları, əsasən, veb-saytların məzmunlarının axtarış sistemlərində necə indeksləşdirildiyinə əsaslanır. Bu prosesdə veb-saytların başlıqları, açar sözləri, meta təsvirləri və məzmun strukturları axtarış sistemlərinin alqoritmlərinə uyğun şəkildə optimallaşdırılır.

Axtarış sistemlərində tərcümə xidmətləri fərqli dillərdə məlumatların əldə olunmasını asanlaşdıran bir vasitədir. Quql (Google), Binq (Bing) və digər axtarış sistemləri vasitəsilə istifadəçilər fərqli dillərdə axtarış apararaq tərcümə edilmiş nəticələr əldə edə bilirlər. Bu, dillər arasında maneələri aradan qaldırır və qlobal bilik və məlumatlara çıxışı təmin edir.

Azərbaycan dilində axtarış aparan istifadəçilər üçün tərcümə xidmətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu xidmətlərin keyfiyyəti bəzi hallarda aşağı ola bilər və tərcümələrin dəqiqliyi məzmunun mənasının itirilməsinə səbəb ola bilər.

Tərcümə xidmətlərinin inkişafı, xüsusilə texnoloji resursların və süni intellekt alqoritmlərinin inkişafı ilə bağlıdır. Süni intellekt alqoritmləri vasitəsilə dillər arasında tərcümə daha sürətli və dəqiq şəkildə həyata keçirilə bilər.

Axtarış sistemləri Azərbaycan dilinin rəqəmsal mühitdə mövcudluğu və təbliği baxımından mühüm vasitələrdəndir. Quql (Google), Binq (Bing) və digər axtarış sistemləri Azərbaycan dilində məzmunların təqdim olunması və istifadəçilərin sorğularına cavab verilməsi üçün əsas platformalardır. Lakin bu sistemlərdə Azərbaycan dilində məzmunların sayının az olması və tərcümə xidmətlərinin keyfiyyətinin aşağı olması dilin rəqəmsal mühitdə tam şəkildə istifadə olunmasını çətinləşdirir.

Təhsil platformaları və Azərbaycan dili. Rəqəmsal təhsil platformaları müasir dövrdə bilik və tədris proseslərinin əsas vasitələrinə daxildir. Onlayn təhsil, xüsusilə pandemiya dövründə dünya üzrə geniş istifadə olunmağa başlanmış və fərqli dillərdə tədris materiallarının əlçatanlığı dil tədrisində yeni imkanlar yaratmışdır. Bu platformalar ənənəvi təhsilin məhdudiyyətlərini aradan qaldıraraq tələbələrə istənilən vaxt və məkanda təhsil almaq imkanı verir.

Rəqəmsal təhsil platformaları, xüsusilə fərqli dillərdə məzmunlar təqdim edərək dillərin tədrisi və öyrənilməsi üçün əlverişli mühit yaradır. Korsera (Coursera), Yudemi (Udemy) və Duolinqo (Duolingo) kimi beynəlxalq platformalar dünyanın müxtəlif dillərində kurslar təklif edir. Lakin bu platformalarda bəzi dillər üstünlük təşkil edir, kiçik dillər isə daha az təmsil olunur. Azərbaycan dili də hələ bu platformalarda tam təmsil olunmur.

Pandemiya dövründə rəqəmsal təhsilin geniş yayılması yerli tədris platformalarının inkişafını daha da sürətləndirdi. Azərbaycan universitetləri, xüsusilə pandemiya dövründə rəqəmsal təhsilə böyük diqqət yetirmiş və tələbələrə onlayn təhsil resursları təqdim etmişdir. Azərbaycanın bir çox ali təhsil müəssisələri öz veb-saytları və platformaları vasitəsilə rəqəmsal təhsil təmin edir.

Rəqəmsal kitabxanalar vasitəsilə fərdlər geniş həcmdə təhsil materiallarına, kitablara və məqalələrə onlayn şəkildə çıxış əldə edir. Azərbaycan dilində rəqəmsal kitabxanaların yaradılması dilin təhsildə istifadəsini və tədris prosesində geniş tətbiqini təmin edir.

Vikipediya (Wikipedia) rəqəmsal təhsil sahəsində dünyanın ən böyük platformalarındandır.

Vikipediyada Azərbaycan dilində məqalələrin sayının artması dilin rəqəmsal təhsil mühitində mövqeyini gücləndirir. Azərbaycan dilində olan məqalələr vasitəsilə istifadəçilər dil biliklərini inkişaf etdirir və milli mədəniyyətə dair məlumatlar əldə edir. Lakin Vikipediyada Azərbaycan dilində məqalələrin sayı hələ də digər dillərlə müqayisədə azdır.

Rəqəmsal təhsil platformaları müasir dövrdə Azərbaycan dilinin tədrisi və qorunması üçün mühüm vasitədir. Beynəlxalq və yerli platformalarda Azərbaycan dilində tədris materiallarının və resursların yaradılması dilin rəqəmsal mühitdə geniş yayılmasına və təhsildə istifadəsinə kömək edir. Bununla yanaşı, rəqəmsal kitabxanalar, Vikipediya və tərcümə xidmətləri vasitəsilə Azərbaycan dilində məlumatların yayılması və qorunması təmin edilir.

Mobil tətbiqlər və Azərbaycan dili. Mobil tətbiqlərdə dillərin təmsil olunması. Mobil texnologiyaların sürətli inkişafı və ağıllı telefonların kütləvi şəkildə yayılması dillərin rəqəmsal mühitdə qorunması və təbliği baxımından yeni imkanlar yaratmışdır. Mobil tətbiqlər müasir cəmiyyətdə kommunikasiya, təhsil, əyləncə və işgüzar fəaliyyətlərin əsas vasitələrinə çevrilib. Votsap (WhatsApp), Teleqram (Telegram), Zum (Zoom) və Duolinqo (Duolingo) kimi populyar tətbiqlər vasitəsilə insanlar müxtəlif dillərdə ünsiyyət qurur, dil öyrənir və ya dil biliklərini təkmilləşdirir. Bu

tətbiqlərin global səviyyədə istifadəsi dillərin tətbiqini artırır və dil təcrübəsini genişləndirir.

Mobil tətbiqlərin dillər üzərində yaratdığı təsir çoxşaxəlidir. Bir tərəfdən, bu tətbiqlər vasitəsilə dil öyrənmək, fərqli dillərdə ünsiyyət qurmaq və rəqəmsal məzmun yaratmaq asanlaşır. Digər tərəfdən, bəzi dillərin mobil tətbiqlərdə tam təmsil olunmaması onların rəqəmsal mühitdə məhdud istifadə olunmasına səbəb ola bilər. Mobil tətbiqlərdə, əsasən, geniş yayılmış dillər üstünlük təşkil edir, kiçik dillər isə bu texnologiyalardan tam istifadə edə bilmir. Azərbaycan dili də bu baxımdan bəzi çətinliklərlə qarşılaşır.

Votsap (WhatsApp), Telegram (Telegram) və digər mesajlaşma tətbiqlərində Azərbaycan dili. Bunlar kimi mesajlaşma tətbiqləri müasir dünyada ən çox istifadə olunanlardır. Bu tətbiqlər vasitəsilə insanlar dünya üzrə müxtəlif dillərdə ünsiyyət qura bilər. Votsap (WhatsApp) və Telegram-da (Telegram) mesajlar, səsli və görüntülü zənglər, sənədlər asanlıqla göndərilir, bu da fərqli dillərdə ünsiyyəti asanlaşdırır.

Votsap (WhatsApp) və *Telegram-da (Telegram)* Azərbaycan dilində interfeys (rabitə) və mesajlaşma dəstəyi mövcuddur ki, bu da Azərbaycan dilində ünsiyyəti asanlaşdırır. Lakin bəzi hallarda Votsap-ın (WhatsApp) Azərbaycan dilində interfeysi (rabitəsi) tam təkmilləşdirilməyib. Xüsusilə mesajlar zamanı avtomatik düzəliş funksiyası və dil dəstəyi bəzi hallarda dəqiq olmur. Azərbaycan dilində sözlərin və ifadələrin düzgün yazılmaması və ya avtomatik düzəliş zamanı səhvlərin yaranması istifadəçi tətbiqini zəiflədir. Bu sahədə dil dəstəyinin təkmilləşdirilməsi, xüsusən də avtomatik tərcümə və klaviatura dəstəklərinin keyfiyyətinin artırılması vacibdir. Xüsusilə sosial, mədəni və təhsil mövzularında müxtəlif Telegram (Telegram) kanalları və qrupları Azərbaycan dilində məzmunlar yaradır və yayımlayır.

Telegram-da (Telegram) Azərbaycan dilində interfeys (rabitə) və tərcümə dəstəyi mövcuddur, lakin bu sahədə bəzi məhdudiyyətlər də var. Tətbiqdə Azərbaycan dilində avtomatik tərcümə funksiyaları tam təkmilləşdirilməyib və bu da beynəlxalq səviyyədə ünsiyyət qurmaq istəyən istifadəçilər üçün bəzi çətinliklər yaradır.

Zum (Zoom) və Maykrosoft Tims-də (Microsoft Teams) Azərbaycan dili. Pandemiya dövründə Zum (Zoom) və Microsoft Teams kimi videokonfrans platformalarının geniş yayılması, rəqəmsal ünsiyyət vasitələrinə olan ehtiyacı artırdı. Bu tətbiqlər vasitəsilə insanlar fərqli dillərdə ünsiyyət qurur, təhsil və iş mühitlərində istifadə edilən dillərin tətbiqi genişlənir. Azərbaycan dili bu platformalarda müəyyən səviyyədə təmsil olunur.

Zum-da (Zoom) əsas interfeys ingilis və digər geniş yayılmış dillərdə təqdim olunur və bu da Azərbaycan dilində ünsiyyət qurmaq istəyənlər üçün bəzi çətinliklər yaradır.

Maykrosoft Tims (Microsoft Teams) rəqəmsal iş mühitində geniş istifadə olunan video-konfrans və əməkdaşlıq platformasıdır. Tims-də (Teams) istifadəçilər bir çox dildə ünsiyyət qura bilir və müxtəlif sənədləri paylaşa bilir. Maykrosoft Tims-də (Microsoft Teams) Azərbaycan dilində tam interfeys və dil dəstəyi mövcud deyil. Bu da platformadan istifadə edən azərbaycanlılar üçün bəzi çətinliklər yaradır.

Dil öyrənmə tətbiqləri və Azərbaycan dili. Dil öyrənmə tətbiqləri müasir dövrdə yeni dilləri öyrənmək və dil biliklərini inkişaf etdirmək üçün geniş istifadə olunan platformalardır. Bu tətbiqlər vasitəsilə insanlar müxtəlif dillərdə dərslər ala bilir və dil biliklərini inkişaf etdirir. Lakin bir çox populyar dil öyrənmə tətbiqlərində Azərbaycan dili təmsil olunmur.

Duolinqo (Duolingo) dünyanın ən populyar dil öyrənmə platformalarından biridir. Bu platformada istifadəçilər müxtəlif dilləri öyrənə bilir, lakin Azərbaycan dili hələ də Duolinqo-da (Duolingo) təmsil olunmur.

Memrayz (Memrise) və Buzu (Busuu) kimi digər populyar dil öyrənmə tətbiqlərində də Azərbaycan dili təmsil olunmur. Bu platformalarda dil öyrənmək üçün geniş imkanlar mövcuddur və interaktiv dərslər vasitəsilə istifadəçilər dilləri sürətlə öyrənə bilir.

Azərbaycan dilində yerli mobil tətbiqlər. Azərbaycan dilində mobil tətbiqlərin yaradılması və istifadəsi dilin rəqəmsal dünyada mövcudluğunu və davamlılığını təmin edir. Yerli tətbiq inkişaf-etdiriciləri tərəfindən yaradılan proqramlar vasitəsilə Azərbaycan dilində rəqəmsal məzmunların istifadəsi və yaradılması mümkündür. Bu tətbiqlər dilin həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə istifadəsini artırmağa kömək edir.

Mobil tətbiqlərdə klaviatura funksiyaları dilin istifadəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. *Azərbaycan dilində klaviatura dəstəyi* olan tətbiqlər vasitəsilə istifadəçilər rahatlıqla yazışma apara bilir və dilin qrammatik qaydalarına uyğun yazı yaza bilir. Son illərdə bir çox yerli tətbiq inkişafetdiriciləri tərəfindən Azərbaycan dilində klaviatura tətbiqləri yaradılmışdır ki, bu da dilin istifadəsini asanlaşdırır. Bu tətbiqlərdə Azərbaycan dilində avtomatik düzəliş, tərcümə və qrammatik təhlil funksiyaları mövcuddur.

Azərbaycan dilində təhsil tətbiqləri də dilin rəqəmsal mühitdə yayılmasına və tədris prosesində istifadəsinə xidmət edir. Bu tətbiqlər vasitəsilə şagirdlər Azərbaycan dilində dərsləklərə və tədris materiallarına

çıxış əldə edir və dərsləri daha interaktiv şəkildə öyrənir. Təhsil tətbiqlərinin inkişafı dilin tədrisində və öyrənilməsində yeni metodologiyaların tətbiqinə də şərait yaradır.

Mobil tətbiqlər müasir dövrdə dillərin rəqəmsal dünyada qorunması və təbliği üçün mühüm vasitədir. Azərbaycan dili də bu tətbiqlər vasitəsilə geniş şəkildə təbliğ olunur və istifadə olunur. Lakin bəzi beynəlxalq platformalarda Azərbaycan dilində interfeys və dil dəstəyi mövcud deyil, bu da dilin tam istifadəsini məhdudlaşdırır.

Nəticə. Azərbaycan dilinin rəqəmsal mühitdə təmsil olunması dilin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial media, axtarış sistemləri, təhsil platformaları və mobil tətbiqlər dilin rəqəmsal dünyada mövcudluğunu artırmaq üçün əsas vasitələrdir. Bunlarla yanaşı, dilin rəqəmsal dünyada tam mənada dəstəklənməsi üçün əlavə resursların ayrılması və daha çox texnoloji təşəbbüslərin həyata keçirilməsi vacibdir. Azərbaycan dilinin qlobal rəqəmsal mühitdə daha güclü mövqeyə sahib olması üçün dövlət dəstəyinin və ictimai fəallığın artması zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Kitablara istinad:

1. Alguliyev, R., Aliguliyev, R., & Yusifov, F. (2024). ICT problems of the Azerbaijani language / The Azerbaijani language problems of ICT. *Problems of Information Society*, 15(2), 3–13.
2. Crystal, D. (2001; 2nd ed. 2006). *Language and the Internet*. Cambridge University Press.
3. Jafarov, Y. (2020). Language peculiarities of social media. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature*, 263(1), 11–26.
4. Tagg, C., & Seargeant, P. (Eds.) (2014). *The language of social media: Identity and community on the internet*. Palgrave Macmillan.

İnternet səhifəsi:

5. Xanım, A. (2025). Müasir Azərbaycan dilində sosial media mənsəli sözlərin yayılması və uyğunlaşması. *Bakı-Baku*. <https://baki-baku.az/muasir-az%C9%99rbaycan-dilind%C9%99-sosial-media-m%C9%99ns%C9%99li-sozl%C9%99rin-yayilmasi-v%C9%99-uygunlasmasi/>

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ DÜZƏLTMƏ FEİLLƏRİN SEMANTİK-ÜSLUBİ TƏHLİLİ

Türkan Əsgərova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

disser083@gmail.com

Xülasə

Azərbaycan dilinin qrammatikasında müstəqil nitq hissəsi kimi tanınan feil bəhsinə, əşyanın işini, halını, vəziyyətini az və ya çox dərəcədə, qabarıq və ya cüzi formada, dinamik və ya qeyri dinamik şəkildə ifadə edən və hərəkət bildirən sözlər daxil edilir. Azərbaycan ədəbi dilində feilin quruluşca üç növü vardır. Bəzi feillər yalnız bir kökdən, bəziləri kök və sözdüzəldici şəkildən, digərləri iki və ya daha artıq sözdən ibarət olur. Bu baxımdan, onlar, sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillər adlandırılırlar. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafının tədqiqi nəticəsində məlum olur ki, feilin əsas. ən vacib xüsusiyyətləri dövrlər ərzində qorunub saxlanılmışdır. Amma zaman keçdikcə feillərin tərkib və kəmiyyətcə təkmilləşmiş, inkişaf edib zənginləşmişlər. Eyni zamanda, morfoloji cəhətdən də müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışlar, belə ki, bəzi formal əlamətlər dəyişmiş, bəziləri dəyişmiş, bəziləri arxaikləşərək ədəbi dilin lüğət fondundan çıxmış, bəziləri isə xalq dilində öz işləkliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid ilk sanballı əsər H. Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası”dır. Bu əsərdə feilin quruluşca növləri tarixi aspektdə işlənmiş adlara məhsuldar la-lə, lan-lən, laş-ləş və ət,-ə-a, -sa-sə, ar-ər kimi qeyri-məhsuldar şəkildə artırılması ilə düzələn və XIV-XVI-(XIX) əsrlərdə ədəbi dilimizdə mövcud olmuş feillərdən bəhs edilir. Həmçinin müxtəlif üsullarla əmələ gələn mürəkkəb feillərdən danışılır. Aydın olur ki, əsərdə iki növ feillərdən fərqli olaraq, mürəkkəb feillərə aid daha zəngin material vardır.

Xüsusən də XIV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olmuş mürəkkəb feillərin bütün növləri müəyyənləşdirilmişdir. Maraqlı burasıdır ki, Azərbaycan dilindəki feillərin tərkibində baş verən dəyişikliklər həm də bu dilin türk dilləri içərisində tutduğu mövqeni də lazım qədər aydınlaşdırmağa şərait yaradır.

Açar sözlər: *Azərbaycan ədəbi dili, feil, düzəltmə feil, morfoloji.*

Abstract

In Azerbaijani grammar, verbs, recognized as an independent part of speech, include words that express actions, conditions, and states of objects in varying degrees of prominence, from slight to strong, and can be dynamic or non-dynamic. In the Azerbaijani literary language, verbs are structurally classified into three types: some consist of a single root, some of a root and a derivational suffix, and others consist of two or more words. From this perspective, verbs are categorized as simple, derived, and compound.

Research into the historical development of the grammatical structure of the Azerbaijani language shows that the fundamental and most essential features of verbs have been preserved over the centuries. However, over time, the composition and quantity of verbs have evolved, developed, and enriched. Morphologically, verbs have also undergone changes; some formal characteristics have been clarified, some have changed, some have become archaic and disappeared from the literary language's vocabulary, while others have maintained their usage in the vernacular.

The first substantial work on the historical grammar of the Azerbaijani language is H. Mirzazade's *Historical Morphology of the Azerbaijani Language*. This work discusses the structural types of verbs in a historical context, including productive suffixes such as -la, -lə, -lan, -lən, -laş, -ləş, and non-productive suffixes such as -ət, -ə, -a, -sa, -sə, -ar, -ər, used to form verbs that existed in the 14th-16th (and 19th) centuries of our literary language. It also addresses compound verbs formed through various methods. Notably, compared to other types of verbs, richer material on compound verbs is available, particularly on those used in the 14th-16th centuries in Azerbaijani literary language.

It is interesting to note that changes within the structure of verbs also help clarify the position of the Azerbaijani language among Turkic languages.

Key words: *Azerbaijani literary language, verb, derived verb, morphology*

Giriş. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində feillər öz quruluş etibarilə müxtəlifdir. Bəzi feillər tək kökdən, bəzən isə kök və söz düzəldici feillərdən ibarətdir.

Bu günə kimi Azərbaycan dilçiliyində, xüsusən onun ayrı-ayrı sahələrində feilin quruluşca növləri haqqında müxtəlif səviyyədə bəhs

edilmişdir.

Feilin quruluşca növləri haqqında istər dil tarixi, istərsə də müasir Azərbaycan dilinə aid əsərlərdə daha əhatəli şəkildə təhlil edilib maraqlı fikirlər verilsə də, bəzən bir-birinin əksinə olan mülahizələr irəli sürülmüşdür.

“Bu barədə bizə nisbətən geniş məlumatı isə İ.Əfəndiyevin “Azərbaycan dilinin qrammatikas” və M. Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” adlı kitabında verilir. Adları çəkilən əsərlərdə isim, sifət və saya –la,lə,-lan-lən,-ləş-ləş, al-əl,-ar-ər və s. Şəkilçilərin əlavəsi ilə törəyən düzəltmə, müxtəlif üsullarla əmələ gələn mürəkkəb feillərdən danışılır”. [1-170-173;185-189]

Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına aid əsərlərdən biri H. Mirzəzadənin Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyasıdır.

“Bu əsərdə feilin quruluşca növləri tarixi aspektdə işlənmiş adlara məhsuldar (la-lə, lən-lan, ləş-ləş) və qeyri-məhsuldar (m-ət,-ə-a,-sa-sə, ar-ər şəkilçilərin artırılması ilə düzələn və XIII-XIX əsrlərdə ədəbi dilimizdə mövcud olan feillərdən və müxtəlif üsullarla əmələ gələn sadə, düzəltmə, mürəkkəb feillərdən danışılmış, müəllif bu əsərində müxtəlif, xüsusən bu feillərə aid daha zəngin material toplanmış, XIII-XIX əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində işlənən mürəkkəb feillərin bütün növlərini müəyyənləşdirə bilmişdir”. [6-208-224]

Azərbaycan dilinin qrammatikasında müstəqil nitq hissəsi kimi tanınan feil bəhsində {hərəkət bildirən, əşyanın işini, halını, hərəkətini, vəziyyətini az və ya çox, qabarıq və ya cüzi, dinamik və ya qeyri dinamik şəkildə ifadə edən sözlər daxil edilir.

Ə.Dəmirçizadə yazır; *“Kitabi-Dədə Qorqud Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk formalaşma dövründə də feil morfoloji cəhətdən rəngarəngliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənmişdir”.*

Professor Mirzəzadənin qeyd etdiyi kimi, bu günə kimi feil dilimizin milli orijinallığını, ən qədim ünsürlərini başqa nitq hissələrinə nisbətən daha yaxşı mühafizə edib saxlayır. Nəinki feillər, hətta feil düzələn şəkilçilərin içərisində alınma da yoxdur, bunların hamısı Azərbaycan dilinin özünəməxsus şəkilçiləridir.[7-16]

“Dilimizdəki feillər Azərbaycan dilinin lap qədim dövrlərində söz köklərinin, söz əsaslarının nə şəkildə olmasını, eyni kökün, eyni əsasın bir neçə nitq hissəsinə xidmət etməsini və bunlar arasında məna yaxınlığını və s. müəyyənləşdirməyə kömək edir”. [10-]

“Azərbaycan dilindəki feillər haqqında az v ya çox dərəcədə məlumat

verən müəlliflərin bəzi qrupu (A.Tahirov, M.Axundov və s feildəki təsirli və təsirlilik məsələsinə heç toxunmamış) bir qrup dilçilər isə (L.Budaqov, M.kazımbəy, M.Vəzirov, S.M.Qəniyev) bu mövzunun adını heç çəkməmiş, lakin ona aid bəzi məsələləri növ kateqoriyası içərisində əritmişlər”. [4-]

“Türkoloji ədəbiyyatda türk dillərindəki köklərin (eləcə də feil köklərinin) mənşəcə təkhecalı və ya ikihecalı olması haqqında əsasən iki fikir mövcuddur. Bəzi türkoloqlara görə, feil kökləri mənşəcə təkhecalı, bəzilərinə görə isə ikihecalı olmuşdur”. [8-33]

Lakin bir qrup feillər isə sinkretizm şəkilində olur. Sevortyan bu münasibətlə qeyd edir ki, türk sözdüzəltməsində feil və ad düzəltməsi keçid frazasıdır. Məs: ağrı-ağırmaq, qoxu-qoxumaq və s.

Söz yaradıcılığında bu tarixi proses sinkretizm hadisəsi adlanır. Həmin hadisə sinkretik kökləri əhatə edir. Hadisənin həmin mərhələdəki elastikliyi məhz normativ formaların ifadəsinin genişliyinin, əhatəliyinin maddi əsasını müəyyənləşdirir.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun tarixi inkişafını öyrəndiyimiz zaman məlum olur ki, feilin əsas xüsusiyyətləri dövrlər ərzində qorunub saxlanılmış, zaman keçdikcə feillərin tərkibi kəmiyyətcə artmış və inkişaf edib zənginləşmişdir. Eyni zamanda morfoloji cəhətdən də müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır, bəzi formal əlamətlər dəqiqləşmiş, bəziləri dəyişmiş və bəziləri arxaıkləşərək, ədəbi dilinin lüğət fondundan çıxmışdır. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilində feillərin özündə baş verən bu dəyişiklik eyni zamanda azərbaycan dilin türk dilləri içərisində tutduğu mövqeyini də lazımı qədər aydınlaşdırmağa şərait yaradaraq inkişaf etmiş və etimoloji baxımından öz kimliyini qorumuşdur.

Bir zamanlar Azərbaycan ədəbi dilində vaxtilə işlənmiş və aktuallığı ilə seçilmiş bir sıra feillər çağdaş Azərbaycan dilində öz işəkliyini itirmişdir. Lakin bəzi feillər (istər sadə, istər düzəltmə istərsə də mürəkkəb) ədəbi dildə ya passiv fonda keçmiş, ya da semantik dəyişikliyə uğramışdır.

“Bu prosesi tarixən izləyərkən bir tərəfdən düzəltmə feillərin inkişafını, onun kəmiyyətcə təkmiləşməsini, digər tərəfdən isə, başqa türk dilli xalqların dilində feillərin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq mümkün olur”. [5-205]

XI əsrdən etibarən ədəbi-bədii əsərlərin dilində işlənən bu düzəltmə feillər öz davamlılığını XIII-XIX əsrlərin. Şifahi xalq ədəbiyyatının dilində (KDQ), Kaşğari, Q.Bürhanəddinin, Dastan Əhməd-Hərami, Mustafa Zərinin (Yusif və Züleyxa, Nəsimi, Kişvəri, Füzuli, Xətai, Şühadanamə, Fütühü Şam, Vaqif, Vidadi, Şirvanı və s. şah əsərlərinin də dilində qoruyub saxlanmışdır. Xarici türkoloqlardan Q.İ.Ramstedt bu fikirdədir ki,

türk dillərindəki əksər söz (feil) kökləri mənşəcə ikihecalı olmuşdur. *“Başqa sözlə desək, əksər köklərin ikihecalılığı daha ilkindir, təkhecalılıq sonrakı dövrə aiddir. Ramstedtə görə, təkhecalılıq daha çox kökdəki sonuncu səslinin şəkilçiyə qoşulması, yada düşməsi nəticəsində baş verir. O, bu barədə yazır: “Türk dillərində “bağlamaq” məfhumü ilkin ba- feili ilə ifadə edilmişdir, yakut dilində isə baju və ya kimi formalardan yaranmış feil əsasə (kökü) baj olmuşdur. Beləliklə ilkin kök (-j hesabına) genişlənməmişdir. Daha çox olan başqa hallarda əsasən (kökün sonuncu səsi ya şəkilçiyə qoşulmuş, yada düşmüşdür, beləliklə də əsas qısalmışdır”. [9-27]*

“Qeyd edə bilərik ki, Besim Atalay da Q. Ramstedtin fikri ilə razılaşmış, türk dilində sözlərin təkhecalılığını, bunun (təkhecalılığın) ilkinliyini qəbul edir. Ona görə, türk dilində ... “asıl kəlimələr tək hecelidir və tek hecedən ibarettir” O yazır: Ben ekler üzerine çalışırken Türk Dili kelimelerinin tek heceli temellere dayandığını sezdim.” [2-6] “Benden evvel bunu sezenlər olmuş isə dava olaraq ortaya atan və bunun üzerinde durarak işliyen bulunmamıştır.” [2-7]

Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialekt və şivələrimizdə onlarca ikihecalı (və ya sonradan törəmə) feil əsaslarının sonradan törəndiyini müəyyənləşdirmək çətin deyil:

Dil tarixçilərin xüsusən H. Mirzəzadənin, qeyd etdiyi kimi: Azərbaycan dilində *qaz* feili yanaşı *qazı* -feili də işlənir ki, birincinin ilkin olduğunu, ikincini isə *qaz*-feilinə qapalı ı səsinin, başqa sözlə desək, şəkilçinin əlavəsindən düzəldiyini söyləmək mümkündür. Yaxud ədəbi dilimizdə (eləcə də bütün dialekt və şivələrimizdə) *coş* feili işləndiyi halda, məs: Cəbrayıl keçid şivəsində eyni mənada *coşu*-feili də vardır. Təbii ki, burada da u səslisini sadəcə əlavə qəbul etmək olmaz. *Coş* feili təkhecalı və ilkin, *coşu*-feili isə ikihecalı və sonradan törəmədir. Azərbaycan dilçiliyində bu faktlara çox rast gəlinir. Xüsusən də dialekt və şivələr də öz işləkliyi qoruyur:

a)Düzəltmə feillər: Kökə və sözdüzəldici (leksik) şəkilçiyə malik olan feillər düzəltmə feillər adlanır. Məsələn: *bax-ış(maq)*, *ağ-ar(ır)*, *iş-lə(mək)* və s.

b)Düzəltmə feillərin əmələ gəlməsi. Sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər vasitəsilə həm başqa nitq hissələrindən, həm də feillərdən düzəltmə feillər əmələ gəlir.

Mirzəzadə. H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası əsərində düzəltmə feilləri belə izah edir: *“Morfoloji üsulla əmələ gələn feillər Azərbaycan dilində əsil feillərdən fərqli olaraq düzəltmə feillər müxtəlif nitq hissələrdən isim, sifət, say, əvəzlik sonuna feil düzəldən şəkilçilərdə*

birini gətirməklə düzəlir". [6-208]

Dilimizdə olan feil düzəldən şəkilçilərin çox qədim tarixi vardır. Bu hər tərəfdən şakilcə, mənaca bir-birindən fərqlənir.

a) *La-lə, l* feil düzəldən şəkilçilər:

Bu şəkilçilər müxtəlif nitq hissələrindən olan, türk mənşəli və ərəb, fars sözlərindən ibarət bu feillər ədəbi-bədii əsərlərin dilində kifayət qədər çoxdur. Məs: *anlıyan, dirili, ucaldı, quzuladı, bağladı qaraldı, daraldı, ucaldı, yetirdi, başladı, ölülükdə, saçırdı* və feilləri misal göstərmək olar: Qeyd verdikdə isə: *la, lə* etimologiyasına nəzər saldıqda türkoloqlar qeyd edirlər ki, bu şəkilçilər *lar, lər* dən törəyib. *li, lı, lü, lu*-dan əmələ gəlidiyi, bəzi feili bağlama şəkilçisi olanaladan düzəltdiyi haqqında izahat verilmişdir. [3-58] Çıraq şövqü qamu pəncərələrdən, Saçırdı şöləsin hər arələrdən. (DƏH..XIII.27); Dökülmədik dürür yüzüm suyu hiç, Yavuz nəsnəyə könlüm olmadı piç. (DƏH.XIII.77); Gəmiyə girəndə bir müxalif yel qopub, dəniz mövcə düşüb, gənimizi müğərrəqəyə *yetürdi*. Qamumuz dirilikdən naümid qalduk. (Şeyx Səfi.XVI.110); Əhli-irfanun haqqında hər ki bədkirdar olur, *Dirilikdə, ölülükdə* gövdəsi murdar olur. (Şeyx Səfi.XVI.296); Çün həzrət Şeyxün buyurduğu əmələ məşğul idi, işi ucaldı və qələbə xəlayiq ana cəm olub eylə mərtəbəlü oldu kim, Xalxalda andan ulu mərtəbə kimsə yox idi. (Şeyx Səfi.XVI.302);

b) "*lan-lən, -la-lə* başqa bir şəkili olan bu şəkilçisi də feil düzəldir. Əsas etibari ilə *la-lə* şəkilçisi feilin növ ünsürü qaydı, məchul növdən ibarətdir. Həmin şəkilçilər vasitəsi ilə düzələn feillər işin bir vəziyyətdən başqa bir vəziyyətə düşdüyünü, ümumi qaydı məzmununu bildirir. Tarixən bu qayda ilə düzəlmiş feillər istər şəkilçi, istər də məzmun cəhətdən müasir dilimizdə yeni hadisə deyildir". [6-209]

Aparadığımız araşdırma nəticəsi olaraq *lan-lən* vasitəsi ilə yaranmış bu düzəltmə feillər ədəbi-bədii əsərlərin dilində geniş səpgidə işlədilmişdir. Xərmənlənür, arlanmaq, namuslanur, sürmələnsün, (Vaqif, XVIII), tərəvətlənür, və s. Bu kimi feillər müasir azərbaycan dilində öz aktuallığını qoruyur. .

c. *laş-ləş*; kök etibarilə *la,lə* şəkilçisi və qarşılıq növü əmələ gətirən ş ünsüründən ibarətdir. Bu şəkilçiyyə ədəbi əsərlərdə bir o qədər tez-tez rast gəlinmir: məs Amma Nəsiminin dilində *yaqlaşdı* düzəltmə feilinə rast gəlirik.

m-ət; Bu şəkilçi öz mənasına görə *la-lə* şəkilçisinin sinonimidir. Qeyd edə bilərik ki. Bu şəkilçi qədimdir. *M-ət* şəkilçisinin qalığı isə müasir ədəbi dilimizdə və xalq dilimizdə az sayda sözlərin tərkibində görürük. Arıtla, gözətlə. Bu onu bir daha sübut edir ki, bu şəkilçilər dildə daşlaşmış

qalmışdır.məs: arıt (Nəsimi) qurutdı (Xətai). Gözət (Füzuli), Məsihi, Əmani və.s dilində aktiv olmuşdur. Mö'minə mö'mindürür güzgü, *arıt* güzgünü, Ta görəsən sən səni, zat olasan, həm sifət.(Nəsimi.XIV,II,182): Həq xirqəyə, ey salik, baxmaz, içini *arıt*, Gir aləmi-tövhidə, çıx xirqə hicabından.Nəsimi.XIV,II, 123):

a-ə: Bu şəkilçilər ism və sifət köklərinə gələrək , düzəltmə feillər əmələ gətirir. Amma aktiv şəkilçi sayılmır. XIX əsrə kimi dilə sözünün tərkibində qaldığını görürürk. Məs çilə sözünü misal göstərmək olar. Hətta N.KDimitiriyev və A.NKananov a-ə şəkilçisinin qalıq xarakteri bir şəkilçi olduğunu qeyd edir.

Sa, sə: Bu şəkilçi müasir danışiq dilində və dialektlərdə bir qrup sözlərin tərkibində kiçik bir səs dəyişimindən sonra si,sı, sü, su,variantında rast gəlinir.

ar ər: *qarardı, gögərdi, sarardı* və s. məs Xətaidə gögərdi, Dədə Qorqutda sarardı və s düzəltmə feillərə rast gəlirik. Yaraqlandı, bəlikləndi, donandı, Yüzi qarardı, gözi qana döndi. (DƏH.XIII.98): Bu də'viyi-münkir oldu kafir, *Qarardı* üzü çü yana gəldi.(Nəsimi.XIV.II, 230):Buy çəkdi zülfi-arizi ta verdi tab ana, Reyhan gögərdi, tab hörüb aftar ana. (Hidayət.XV.AKƏS,216):

“Dilimizdə sözlərin müxtəlif şəkillərə düşməsində, yeni sözlərin yaranmasında əsas rolunu Azərbaycan dilinin şəkilçilləri oynayır. Bu dilin sistemindən aslı olaraq, şəkilçilər bir qayda üzrə sözlərdən sonra gəlir və ona birləşir. Beləliklə də şəkilçinin məna və vəzifəsindən aslı olaraq, sözün ya mənası, ya da şəkilli dəyişir”. [6-67]

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya dillərin əksəriyyətində feillər zəngin olur. Məhz Azərbaycan (türk) dilində feil zəngin olan dünya dilləri arasındadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası. (1951). I c. Bakı, 256 s; Hüseynzadə.M (1954). Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 345 s.
2. Atalay. Besim. (1942). Türk Dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme. İstanbul, 382 s.
3. Kananov.A.N. (1956). Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва, 256 с
4. Казымбек М.Ф.(1846). Общая грамматика турецко -татарского языка.Казан, 436-437 с.
5. Mirzəzadə. H. (1962) Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərnəşriyyat, 367 s.

6. Mirzəzadə H. (1962). Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, Azərnəşriyat. 224 s.
7. Mirzəzadə H. (1986). Azərbaycan dilində feil. Bakı, 320 s.
8. Rüstəmov R. (1963). Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feilin quruluşca növləri. Bakı,
9. Рфмстетд. Г.И. (1957). Введение в алтфйское языкознфние, Москва, 27 с.
10. Севортян. Филологические науки. Художественная литература. Языкознание -- Тюркские языки -- Лексикография --Этимологические словари. 1974. Москва.
11. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. (2005). Üç cilddə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 408.
12. Dastani-Əhməd Hərami. (2004). Bakı, “Şərq-Qərb”, 120 s.
13. İmadəddin Nəsimi.(2004) Seçilmiş əsərləri. İki cilddə.I cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 336s.
14. İmadəddin Nəsimi.(2004) Seçilmiş əsərləri. İki cilddə.II cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 376s.
15. Şeyx Səfi təzkirəsi.(2006). («Səfvətüs-səfa»nın XVI əsr türk tərcüməsi). Bakı,Nurlan,932 s.
16. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. (2004). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2004, 264 s.

ŞAMAXI DİALEKTİNDƏ ƏVƏZLİKLƏRİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Vüsalə Rizvanova

Bakalavriat

Bakı Dövlət Universiteti

yusalerizvanova2005@gmail.com

Xülasə

Bu məqalədə Şamaxı dialekti çərçivəsində Azərbaycan dilində əvəzliliklərin ifadəsi geniş və dərinlən araşdırılmışdır. Dialektoloji yanaşma əsasında Şamaxı ləhcəsinin şəxs, işarə və sual əvəzliliklərinin fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Məqalədə dialektə istifadə olunan əvəzliliklərin klassik Azərbaycan dili ilə müqayisəsi aparılmış, onların hallara, cəm formalarına, sintaktik və semantik kontekstə təsirləri nümunələrlə göstərilmişdir. Araşdırma göstərir ki, Şamaxı dialektində II və III şəxslərin cəm formalarında fonetik variasiyalar müşahidə olunur, şəxs əvəzliliklərinin hallarla birləşməsində morfoloji dəyişikliklər isə danışqda spesifik regional xüsusiyyət yaradır. İşarə və sual əvəzlilikləri dialektin fonetik zənginliyini və regional spesifikliyini əks etdirir, həmçinin danışqda üslubi rəngarənglik və ifadəlilik təmin edir. Əvəzliyin digər növləri – mənsubiyyət, qeyri-müəyyən, yer və zaman əvəzlilikləri – dialektə əlaqələndirici və kommunikativ funksiyayı gücləndirir, cümlələrin mənasını dəqiqləşdirir və semantik strukturunu aydınlaşdırır. Nəticələr göstərir ki, Şamaxı dialekti Azərbaycan dilinin şimal-şərq ləhcəsi daxilində unikal xüsusiyyətlərə malikdir və regional ünsiyyətin formalaşmasında əvəzliliklərin rolu əhəmiyyətliyə. Bu xüsusiyyətlər həm yazılı, həm də şifahi nitqdə açıq şəkildə özünü göstərir, dialektoloji tədqiqatlar üçün zəngin material təqdim edir və dilin regional inkişafının öyrənilməsində vacib mənbə rolunu oynayır.

Açar sözlər: *Şamaxı dialekti, əvəzlilik, şəxs əvəzliyi, işarə əvəzliyi, fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər.*

Abstract

This article provides a comprehensive and in-depth analysis of the expression of pronouns in the Shamakhi dialect of the Azerbaijani language. Based on a dialectological approach, the phonetic, morphological, and syntactic features of personal, demonstrative, and

interrogative pronouns in the Shamakhi dialect have been analyzed. The article compares the pronouns used in the dialect with those in standard Azerbaijani, illustrating their effects on cases, plural forms, syntactic structures, and semantic contexts with examples. The study shows that in the Shamakhi dialect, there are phonetic variations in the plural forms of second and third persons, while morphological changes in the combination of personal pronouns with cases create specific regional characteristics in speech. Demonstrative and interrogative pronouns reflect the phonetic richness and regional specificity of the dialect and provide stylistic diversity and expressiveness in communication. Other types of pronouns – possessive, indefinite, locative, and temporal – strengthen the connective and communicative function in the dialect, clarifying sentence meaning and semantic structure. The results indicate that the Shamakhi dialect possesses unique features within the north-eastern variety of Azerbaijani and that pronouns play a significant role in shaping regional communication. These characteristics are evident in both written and spoken language, offering rich material for dialectological studies and serving as an important resource for understanding the regional development of the language.

Key words: *Shamakhi dialect, pronouns, personal pronouns, demonstrative pronouns and their phonetic, morphological and syntactic features.*

Giriş. Dil, insan ictimai həyatının əsas vasitəsi olaraq müxtəlif sahələrdə öyrənilir. Dialektologiya Azərbaycan dilinin regional xüsusiyyətlərini, şivə və ləhcələrini araşdıran elmi istiqamətdir [2]. Dialektologiya tədqiqatlarının əsas məqsədi regional fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək və sistemləşdirməkdir. XIX–XX əsrlərdə S.Talibxanbəyli, C.Heyət, G.A.Alışık, R.Rüstəmov, A.Hüseynov, M.Şirəliyev, E.Əzizov və başqaları Azərbaycan dialektlərinin təsnifatını təqdim etmişlər [1][2]. M.Şirəliyevin bölgüsü şimal-şərq, qərb və cənub ləhcələrini, həmçinin keçid tipli şivələri əhatə edir. Bu bölgü dialektlərin müqayisəli tədqiqində əsas istiqamət kimi istifadə olunur. Şamaxı dialekti şimal-şərq ləhcəsinə aid olub, fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Məqalədə dialektə əvəzliliklərin ifadəsi, onların funksional rolu və digər dialektlərlə müqayisəsi araşdırılmışdır. Bu tədqiqat dialektin öyrənilməsi və Azərbaycan dilinin regional xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsi baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Əsas hissə. Azərbaycan dialektləri bölgələrə görə müxtəlif fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Şimal-şərq ləhcəsi Bakı,

Şamaxı, Xaçmaz, Quba və Dərbəndi, qərb ləhcəsi Qarabağ, Ayrım, Qazax və Borçalı, cənub ləhcəsi isə Təbriz, Urmiya, Ərdəbil və Naxçıvan bölgələrini əhatə edir [5]. Keçid şivələr isə Ağdaş, Göyçay, Ucar və Zərdabda yaranmışdır.

Şamaxı dialekti şimal-şərq ləhcəsinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu ləhcədə səslərin tələffüzü, vurğu, intonasiya və fonetik variasiyalar klassik Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqlənir. Məsələn, II və III şəxslərin cəm formalarında səslərin dəyişməsi və uzadılması dialektin fonetik zənginliyini göstərir.

Şəxs Əvəzlilikləri. Şəxs əvəzlilikləri nitqdə subyektin müəyyənləşdirilməsində əsas rol oynayır. Bəzi tədqiqatçılar onları “boş sözlər” adlandırırsa da [1], fonetik və morfoloji dəyişikliklər dialektə mühüm rol oynayır. Şamaxı dialektində şəxs əvəzlilikləri belə ifadə olunur:

I şəxs: mən → biz II şəxs: sən → sü:z III şəxs: o → olar, onnar

Nümunələr:

Süz bizü hələ də tanımursuz.

Onnar bizə ait döyli.

Hallar şəxs əvəzliliklərinə qoşulduqda morfoloji dəyişikliklər meydana çıxır. Məsələn, I şəxs tək mən əvəzliyi yönlük hal şəkilçisi ilə birləşəndə:

Mə: işün düşüb? [4]

Fonetik analiz göstərir ki, II və III şəxslərin cəm formalarında süz, onnar səslərinin tələffüzündə regional variasiyalar mövcuddur. Bu, dialektin fonetik özünəməxsusluğunu nümayiş etdirir.

İşarə Əvəzlilikləri. İşarə əvəzlilikləri obyekt və ya şəxsin mövqeyini göstərmək üçün istifadə olunur. Şamaxı dialektində istifadə olunan əsas işarə əvəzlilikləri:

Odey, budey, bidey, odi, bidi, elənçig, belənçiy, belənçig, belənçüg.

Nümunələr:

Odey budi gələn.

Elənçig adamlardan uzağ dur, a bala.

Belənçiy bişirsən əla olardı.

Fonetik variasiya dialektin zənginliyini göstərir. Eyni zamanda işarə əvəzliliklərinin hallara qoşulması ilə morfoloji dəyişikliklər müşahidə olunur. Məsələn, odey əvəzliyi yönlük və yerlik hallarda odeyü, odaydən kimi formalar alır.

Sual Əvəzlilikləri. Sual əvəzlilikləri məlumat sorğulamasında vacib rol oynayır. Şamaxı dialektində istifadə olunan sual əvəzlilikləri:

Kim/küm, neşün, hanu, hansu, havaxt.

Nümunələr:

Kim idü gələn Səid?
Neşün yola getmirsüz, bala?
Hanu bira gələn qonaqlar?
Havaxt qutarassuz?

Fonetik variasiya dialektin unikallığını göstərir. Sual əvəzliliklərinin regional fonetik xüsusiyyətləri klassik Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqliliklər yaradır.

Dialektə istifadə olunan *nəyşə*, *neyşə* əvəzliyi ədəbi dildə istifadə olunan nə üçün əvəzliyidir.

Nümunə: Nəyşə gəlmişdün?

Əsasən regionun kəndlərində istifadə olunan bir əvəzlik də vardır. *Nəmənə* sual əvəzliyi nə, necə mənalara uyğun gəlir.

Nümunə: Sə:n üstündəki *nəməndi*?

Təyini əvəzliliklər. Şamaxı dialektində işlənən təyini əvəzliliklər içərisində ən çox istifadə olunan öz əvəzliyidir. Öz əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdən sonra hallanan zaman n-v əvəzlənməsi halı baş verir. (II şəxs)

Nümunə: A bala, biraz *özü:və* yazuğun gəlsün.

Bir digər halda isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş öz əvəzliyi *lik* şəkilçisi qəbul etdikdə fərqli şəkildə fonetik variasiyaya uğrayır.

Nümunə: *Özdiyimizə* (*özliyəmizdə- öz aramızda*) danuşduğ və qərara gəldüy.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər. Şamaxı dialektində istifadə olunan əvəzliliklərdən bir qismi də qeyri-müəyyən əvəzliliklərdir. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər əsasən hər əvəzliyi və bir sayının köməyi ilə formalaşır.

Bir kəsən əvəzliyinə dialektə rast gəlirik. Bu əvəzlik bir sayı, kəs sözü və *-ən* şəkilçisi ilə formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, burada *-ən* şəkilçisi heç bir məna fərqliliyi yaratmır.

Nümunə: Mən buralarda təkəm, *bir kəsənim* yoxdur.

Dialektə rast gəlinən qeyri-müəyyən əvəzliliklərdən biri də *hammısı* əvəzliyidir. Regionda işlənən bu əvəzlik ədəbi dilimizdə işlənən hamı əvəzliyidir.

Nümunə: Məni *hammıdan* soruşmuşdu, sağ olsun.

Nəticə. Tədqiqat göstərir ki, Şamaxı dialekti Azərbaycan dilinin şimal-şərq ləhcəsi daxilində unikal və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Əvəzliliklərin fonetik variasiyası, morfoloji dəyişiklikləri və növlərinin çoxşaxəliliyi dialektin zənginliyini, ifadəliliyini və kommunikativ funksiyasını açıq şəkildə ortaya qoyur. Şamaxı dialektində əvəzliliklərin istifadəsi yalnız dilin qrammatik strukturuna təsir etmir, həm də regional ünsiyyətin

formalaşmasında və mətnlərin, nitqin mənalı qurulmasında mühüm rol oynayır. Dialektə şəxsi, işarə, sual, təyini, qeyri-müəyyən əvəzliliklərinin spesifik istifadəsi danışıda və yazılı nitqdə ifadə tərzini zənginləşdirir, həmçinin cümlələrin semantik və sintaktik aydınlığını təmin edir. Bu xüsusiyyətlər dialektoloji baxımdan Şamaxı ləhcəsinin tədqiqi üçün əhəmiyyətli material təqdim edir və Azərbaycan dilinin regional xüsusiyyətlərinin sistemləşdirilməsi və müqayisəli təhlili baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, bu araşdırma dialektin fonetik və morfoloji spesifikasiyinin öyrənilməsinə, dilin tarixi inkişafının və bölgələr üzrə üslub fərqliliklərinin müəyyənləşdirilməsinə töhfə verir. Beləliklə, Şamaxı dialekti təkcə regional kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də dilin zənginliyi və strukturunun öyrənilməsi üçün elmi əhəmiyyətli bir nümunə təşkil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əzizov E. (2005). Azərbaycan Dialekt Araşdırmaları. Bakı: Nurlan.
2. Heyət C. (1972). Azərbaycan Dialektləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
3. Hüseynov A. (1998). Azərbaycan Dialektoloji Lügəti. Bakı: Elm və Təhsil.
4. Şirəliyev M. (1969). Azərbaycan Dilinin Şivələri. Bakı: Maarif.
5. Talıbxanbəyli S. (1980). Azərbaycan Dialektologiyası. Bakı: Elm.

MƏTN – QƏLƏMƏ ALINMIŞ HƏR HANSI BİR ƏSƏR, HABELƏ BİR ƏSƏRİN HİSSƏSİ

Yeganə İsgəndərova

Müəllim

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Xülasə

Müəllifin bütün düşüncələri bədii mətn daxilində formalaşır, həyata keçir və oxuyuculardamətn haqqında mülahizə və fikir yürütmək imkanı yaradır. Fikrimizi başqa cür ifadə etsək, deyə bilərik ki, oxucu tərəfindən aparılmış təhlillər bədii mətndən irəli gəlir və bu mətn istənilən dilçinin və ya filosofun istinad nöqtəsidir.

Bədii mətni dəyərləndirən zaman hər hansı xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yanaşı, tədqiqatçının həm duyumu, həm həssaslığı, həm də həssaslığıhəm də fərdi yanaşma bacarığıçox mühüm şərtlərdəndir. Bədii mətnin təhlili istiqaməti isə araşdırmaçının mətnə hansı yöndən yanaşmasından, məqsəd və məramından xüsusilə asılıdır.

Açar sözlər: *mətn, əsər, şərh, nitq, elmi.*

Abstract

During the evaluation of a literary text, along with all other features, the researcher's sensitivity, feeling, individual approach are very important. The direction of the analysis depends to a great extent on the approach of the literary critic to the text, its literary aim and purpose.

The text is the object of literary analysis and evaluation. Evaluating the text is an indicator not only of its author, but also of the researcher's own level, scientific potential, literary felicity and worldview.

Key words: *text, work, interpretation, speech, science.*

Bədii mətn, özünəməxsus kompozisiya, süjet xətləri, hadisələrin inkişafında və bu hadisələrin nəql olunmasında mürəkkəbliyi ilə digər mətn növlərindən seçilir. Məhz buna görə də bədii mətn hər zaman tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb edir.

Bədii mətnin ümumilikdə təhlili problemlərindən danışmadan öncə gəlin mətn sözünün mənasına nəzər salaq. Mətn nədir? Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə nəzər salsaq, mətnin mahiyyət etibarilə “*yazılmış olan və ya*

çap edilən hər cür nitq, ədəbi əsər, sənəd və i.a, habelə onlardan bir hissə, bir parça” kimi şərh olunduğunun şahidi olarıq”[1, s.672]. Verilmiş şərhdə tam mahiyyət bütünlükdə açılmasa da, müəyyən qədər dəqiqləşməyə ehtiyac olsa belə, mətn termininin mahiyyəti demək olar ki, düzgün şərh edilir. Dilçilikdə məna etibarlı ilə mətn sözü ilə, eyni mənanı bildirən “*tekst*”(latın mənşəli) sözündən də istifadə olunmasına rast gəlirik. Leksik nöqteyi nəzərdən “*Tekstum*” sözünün mənası mətn, sözlərin bir birinə bağlanması deməkdir. K. Abdullayev “mətn” və “tekst” terminlərini bərabər götürməyərək onlar haqqında öz fikrini belə ifadə edir: “Tekst” termini “*Tekst*” termini altında (latınca *textum* - əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır. Mətnlə yəni müxtəlif cümlələr birliyi ilə bağlı hər hansı tədqiqata başlamazdan əvvəl, mətn anlayışının özünün iki məqamda işləmə biləcəyini nəzərə almalıyıq. Hökmən dilçiliyin obyektı olan mətni və mətn dilçiliyinin obyektı olan mətni bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Dilçilik baxımından ən müxtəlif profilli mətnlər tədqiqata cəlb oluna bilər. Məsələn hər hansı ədəbi mətn prinsipi etibarilə həm sintaktik, həm fonetik, həm leksik, həm də morfoloji aspektlərdən təhlilə cəlb oluna bilər”[2, s.19]. O, struktur məna bütövlüyünə xas olduğuna görə, ədəbi mətnləri “makrotekst” adlandırır. K. Abdullayev həmçinin eyni mənada “makromətn” terminindən də istifadə edir. “*Mikrotekst*” “*makrotekstin*” tərkib hissəsidir və dilçilik ədəbiyyatında bu adla yanaşı, eyni hadisə “*tekst*”, “*period*”, “*mürəkkəb sintaktik bütöv*”, “*diskurs*”, “*abzas*” və başqa terminlərlə adlandırılır” [2, s.20]. Buradan görünür ki, müəllif “tekst” və “mətn” sözlərini bir-biri ilə eyni olduğunu düşünmür. O, teksti mikromətnin yaradıcısı kimi qiymətləndirir. K.M. Abdullayev belə bir fikir irəli sürür: “*mətn dilçiliyində aparılan son tədqiqatlar, bir daha göstərir ki, bu sahə cavan bir tədqiqat sahəsi olmasına baxmayaraq, əslində öz inkişafı ilə digər dilçilik sahələrindəki bir çox qaranlıq məsələlərin həllinə də işıq salı bilər*”[3, s. 283]. Ə.Ə.Abdullayevin bu sahədə bildirdiyi fikirlər çox maraqlıdır: “*Mətn lingvistikasının ən müvəffəqiyyətli təsnifatından biri onun istifadədə olan dili öyrənən elm kimi təyin edilməsidir. Əvəllər mətn lingvistikası “parole” anlayışının yazılı təcəssümünün öyrənilməsi kimi başa düşülmüşdür*” [4, s. 33]. Bəzən, İ.Qalperinin “*mətnin bütöv fərqləndirici təzahürlərinin ayrılıqda götürülməsi barədə mülahizəsini*” əsaslı hesab etmək lazım gəlir. “*Digər tərəfdən , mətnin xarakterizə olunmasında həcm parametrinin mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirən tədqiqatçılar, mətnin tərkib hissələri arasında müsbət problemin də nəzərdən keçirilməsini zəruri sayır*” [5, s. 22].

Belə nəticəyə gəlirik ki, mətnin əlaqəli olması onu şərtləndirən əsas amillərdən biridir. İstər məzmunundan, istərsə də formasından asılı olmayaraq fərqləndirilən mətnlər müxtəlif tip və janrlara aid ola bilər. Məsələn, bədii, media, hüquqi, siyasi və digərləri. İlk öncə bədii mətn nədir? sualına cavab axtaraq. Bədii mətni digər mətnlərdən fərqləndirən əsas, ümdə cəhətlər hansılardır? Demək olar ki bədii əsərlərə aid olan istənilən xüsusiyyətlər bədii mətndə də öz əksini tapır. Təhlili nöqteyi nəzərindən də bədii mətnlər də elə bədii əsərlər kimi təhlil olunur. Buna görə də, bədii əsərlər yazıldıqdan sonra bədii mətnə çevrilir. Bədii mətn əsnasında yazıçının duyğuları, fikirləri digər insanlara çatdırılır. Sözsüz ki, mətnə istifadə olunan bədii sözlər, bədii təsvir vasitələri, poetik sözlər, obrazlı ifadələr və s. aparıcı rol oynayır. N. Bolotnovanın bədii mətnə münasibətdə deyir: *“Müəllifin ideya və düşüncələrinin kulturoloji statusunun forma və məzmunun qarşılıqlı əlaqəsi fonunda müəyyənləşdirilməsi, filoloji təhlilin əsas ideyası və məqsədini təşkil edir”*[6, s. 38].

Müxtəlif mətnlər müxtəlif fərdi düşüncənin məhsulu olduğuna görə, onlar məzmun və formasına görə fərqlənirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / tərt.ed. B.Abdullayev. Bakı: Şərq–Qərb, – 2006. – 712 s.
2. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər/ K.M.Abdullayev, A.Y.Məmmədova, M.M.Musayev. – Bakı: Mürtəcim, – 2012, – 608 s.
3. Abdullayev, K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.Abdullayev. – Bakı: – Maarif, – 1998, – 281 s.
4. Abdullayev, Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs / Ə.Abdullayev. – Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, – 2011. – 272 s.
5. Гальперин, И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. / И.Р. Гальперин. - Москва: - Наука, - 1981, - 138 с.
6. Бахтин, М.М. Вопросы литературы и эстетики / Бахтин М.М. – Москва: – Художественная литература, - 1975, - 504 с.

QƏDİM ŞUMER HAL SİSTEMİNİN AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Yeganə Qəhrəmanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yegane.qehremanova.1976@mail.ru

Xülasə

Bildiyimiz kimi, bəşər tarixinin ən qədim mədəniyyət və yazı nümunələrinin yaradıcıları hesab edilən şumerlərin türk olması haqqında hələ keçən əsrin 60 illərindən başlayaraq bir sıra Avropa alimləri tərəfindən fikirlər irəli sürülmüş, bu dillərin leksik layı ilə yanaşı, qrammatik quruluşunun da türk dilləri ilə uyğunluğu müəyyən edilmişdir. Bu fikrin təsdiqini şumer dilinin hal sistemi ilə müqayisədə də görmək mümkündür.

Bir sıra tədqiqatlarda şumer dilinin ümumi qrammatik quruluşu ilə yanaşı, hal sistemi haqqında da yanlış və birtərəfli fikirlər özünə yer almaqdadır. Belə tədqiqatlarda bəzən şumer dilindəki hal şəkilçiləri düzgün olmayaraq prefikslər kimi təqdim olunur və şumer dilində prefikslərin olması onu türk dillərindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri hesab edilir. Bu baxımdan İ.M.Dyakonovun şumer dili hal sistemi haqqında irəli sürdüyü fikirlər təbii olaraq Q.Kazımov tərəfindən tənqid edilmişdir.

Dilçilik ədəbiyyatında şumer dilində on halın mövcud olduğu göstərilir: . Bu dildə də adlıq hal şəkilçisizdir. Yiyəlik hal –ak, -ık, yönlük hal –ra, istiqamət halı –e, yerlik hal –a, çıxışlıq hal –ta, vasitə-birgəlik halı –da, müqayisə halı –gim, -gimi şəkilçiləri ilə meydana çıxır. Məlumdur ki, birgəlik hal vaxtilə Azərbaycan dili qrammatikalarında da göstərilmiş, sonradan dərsliklərimizdən çıxarılsa da, hazırda türk dillərinin bir çoxunun halları sırasında qalmaqdadır. Müqayisə halına da müasir türk dillərinin bir çoxunda indi də rast gəlinir.

Tədqiqatçılar şumer dilində hal münasibətlərinin hal şəkilçiləri ilə qoşmalar arasında orta mövqe tutan xüsusi formantlarla ifadə olunduğunu söyləyirlər. Təxminən 40-cı illərə qədər Azərbaycan dilçiliyində, hazırda isə bir çox türk dillərində mövcud olan bu vəziyyət şumer-Azərbaycan-türk dilləri hallanmasındakı daha bir oxşarlığı üzə çıxarmış olur.

Açar sözlər: *Şumer, türk, Azərbaycan, hal sistemi, müqayisə.*

Abstract

As we know, the Sumerians, who are considered to be the creators of the oldest civilizations and writing samples of the history of history, were Turks, starting from the 60s of the last century, and throughout Europe. Ideas were put forward by scholars, and the lexical compatibility of these languages and their grammatical structure were determined to be compatible with Turkish languages. It is possible to see the confirmation of this idea in comparison with the case system of the Sumerian language.

In a number of studies, along with the general grammatical structure of the Sumerian language, wrong and one-sided ideas about the case system also appear. In such studies, case suffixes in Sumerian are sometimes incorrectly presented as prefixes, and the presence of prefixes in Sumerian is considered one of the main features that distinguish it from Turkic languages. From this point of view, I.M. Dyakonov's ideas about the case system of the Sumerian language were naturally criticized by G. Kazimov.

Linguistic literature shows that there are ten cases in Sumerian: In this language, the nominative case is also without a suffix. Possessive case -ak, -ık, directional case -ra, directional case -e, locative case -a, output case -ta, means-joint case, comparative case -gim, -gimi appear. It is known that the joint case was once shown in the grammars of the Azerbaijani language, and although it was later removed from our textbooks, it remains among the cases of many Turkic languages. Comparative case can be found in many modern Turkic languages even now.

Researchers say that case relationships in Sumerian are expressed by special formants that occupy an intermediate position between case suffixes and conjunctions. This situation, which existed in Azerbaijani linguistics until the 1940s, and currently in many Turkic languages, reveals another similarity in the development of Sumerian-Azerbaijani-Turkic languages.

Key words: *Sumerian, Turkish, Azerbaijani, case system, comparison.*

Giriş. Məlum olduğu kimi, şumerlər dünyanın ilk mədəniyyət daşıyıcıları və ən qədim yazı yaradıcıları olmuşlar. Şumerlərin şəğdaş dünyanın xalqları içərisində türklərlə birbaşa bağlılığı məsələsi hələ keçən əsrin ortalarında bir sıra Avropa alimləri tərəfindən irəli sürülmüş, lakin rus, erməni, yunan, gürcü, eyni zamanda sovet siyasi-ideoloji düşüncəsinə vurğun olan Azərbaycan dilçi və tarixçiləri bu fikrin əleyhinə çıxmışlar. Sovet imperiyasının dağılmasından sonra meydana çıxan araşdırmalarda isə məsələyə münasibət dəyişmiş, Şumerlərin türk olmasını sübut etmək üçün

çoxsaylı dil paralelləri ortaya çıxarılmış, bu dillərin məişət, əkinçilik, heyvandarlıq, eləcə də ev əşyaları və alət adları ilə bağlı çoxsaylı paralellər təqdim edilmişdir.

Aparılan araşdırmalar zamanı şumer dilinin türk dilləri ilə anoloji dil faktları arasında təkcə leksik vahidlərin deyil, çoxsaylı morfoloji-qrammatik elementlərin də mövcud olduğu aşkarlanmış, morfoloji kateqoriyalarda uyğunluqlar ortaya çıxarılmışdır. Bu baxımdan şumer-türk genetik bağlılığını isbat edən etibarlı dəlillərdən biri, haqlı olaraq hal kateqoriyası hesab edilir. Əvvəlki tədqiqatların bir çoxunda həm şumer dilinin qrammatik quruluşu, həm də bu dillərin hal sistemi barədə yanlış və birtərəfli mülahizələri irəli sürülmüşdür. Bu tədqiqatlarda şumer dilinin hal kateqoriyası ilə türk dillərinin hal sisteminin guya kəskin şəkildə fərqləndiyi qeyd olunmuş, hal şəkilçiləri çox zaman yanlış olaraq prefikslər kimi təqdim edilmişdir.

Şumer və türk hal sistemlərinin anoloji xüsusiyyətləri. Şumer dilində hal anlayışının prefikslər vasitəsi ilə meydana çıxdığını və bu xüsusiyyətə görə türk dillərinin hal sistemindən əsaslı şəkildə fərqləndiyini göstərənlərdən biri İ.M.Dyakonov olmuşdur. Onun şumer-türk hal sistemi ilə bağlı irəli sürdüyü bir sıra əhəmiyyətli fikirləri olsa da, bu fikir, təbii olaraq, tənqid olunmuş, anoloji vəziyyətin türk dillərində də mövcudluğu, sözü gedən kateqoriyanın cüzi istisnalarla hər iki dildə bir-birinə tamamilən uyğunluğu təsdiq edilmişdir.

Dilçiliyimizdə ilk dəfə şumer və türk dillərinin hal kateqoriyasının bənzərliyi fikrini Tofiq Hacıyev irəli sürmüş, bu kateqoriyanın qeyd olunan dillərdə istər kateqorial, istərsə də ifadə formaları baxımından yaxınlığını, bir çox məqamlarda eyniliyini üzə çıxarmışdır (Hacıyev T. 1983. 27). Daha sonra Q.Kazımov, M.Qıpçaq, F.Ağasioğlu, Ə.Şükütlü, İ.Sadiq və digərlərinin araşdırmalarında şumer-türk hal sisteminin müqayisəli tədqiqinə diqqət yetirilmiş, bu morfoloji kateqoriyanın anoloji uyğunluqları barədə fikirlər daha da dəqiqləşdirilmiş və dərinləşdirilmişdir.

Q.Kazımov şumer dilində hal kateqoriyasının qoşmalarla hal şəkilçiləri arasında xüsusi mövqe tutan müxtəlif formantlardan ibarət olduğunu, eyni xüsusiyyətin türk dillərinə də müəyyən təkmilləşdirilmiş vəziyyətdə aid edilə bildiyini göstərərək yazır: “Lugal-da *sözləri əvvəllər* “rəhbər tərəf” *mənasında işlənmiş, daha sonralar* “rəhbərlə”, “rəhbərin yanında” *mənasında işlənmişdir. Bununla da* “da” *həm birgəlik şəkilçisi, həm də* “tərəf” *müstəqil sözü kimi işlənmişdir (müasir dilimizdə tərəf sözündəki* “tə” *hissəsində özünü saxlamışdır)* (Kazımov Q, 2017, 110).

Məmmədəli Qıpçağın tədqiqatlarında şumer-türk hallanmasında yerlik

və çıxışlıq halların məzmunca tamamilən üst-üstə düşməsi, alət və yerlik halların bir-birilə semantik uyğunluğu və ümumən şumer-türk hal sisteminin oxşarlıqları barədə irəli sürdüyü fikirlər də diqqətəlayiqdir (Novruzov M. 1984.117).

F.Ağasioğlu şumer-türk hal sistemindən bəhs edərkən paralelləri aşağıdakı kimi təqdim etmişdir:

<i>Hallar</i>	<i>Şumer</i>	<i>Türk</i>
<i>adlıq</i>	---	---
<i>yönlük</i>	-e	-a,-ə
<i>çıxışlıq</i>	-ta	-dan, (-da-n)
<i>birgəlik</i>	-da, -be-da	-la, (bı-la)
<i>müqayisə</i>	-gim,-gi	-gibi, kimi” (Ağasioğlu F. 2014. 177)

Diqqətlə baxsaq, adlıq halın müasir türk dillərindəki kimi şəkilçisiz işləndiyini, yönlük, çıxışlıq halların uyğunluğunu, yalnız fonetik variantlılığı ilə şumer dilindən seçildiyini görmək mümkündür. Keçən əsrin 30-cu illərinə qədər dilimizə aid qrammatika dərsliklərində birgəlik halın olduğunu, müqayisə halının ifadə vasitəsi olan “-gim, -gi” allamorfunun isə “kimi”, “gibi” formalarında bu gün də türk dillərinin çoxunda işləndiyini nəzərə aldıqda iki dilin hal sisteminin analogi uyğunluqları ortaya çıxır. Buradan da aydın olur ki, şumer dilində bugünkü türk dillərindəki kimi qoşmalı və şəkilçili hallar mövcud olmuşdur.

Q.Kazımov şumer dilində hallanmaya aid göstəricilərin sintaqmların sonunda gəldiyini və bütövlükdə həmin sintaqmlara aid olduğunu nümunələrlə izah edir və türk dillərində də eyni olduğunu göstərir: “Digir-gal-ra – *yönlük hal* – *böyük Allaha* (digir-dingir-tənqri-(Allah), qal-qəlbi, -ra-bizdəki o-ra, bu-ra *sözlərindəki arxaikləşmiş yönlük hal şəkilçisi*) (Kazımov Q. 2017, 111).

Tədqiqatçıların çox hissəsi qədim şumer dilində 10 halın olduğunu qeyd etmiş və onların göstəricilərini təqdim etmişlər. İ.Sadıq bu 10 haldan 6-sının (adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq) türk dillərində hazırda mövcud olduğunu və şumer dili ilə eyniyyət təşkil etdiyini, digər dörd halın isə həmin altı halla birləşdirilməsinin mümkünliyünü qeyd edir (İslam S. 2020, 108).

Türkologiyada şumer dilinə aid aşağıdakı on hal göstilir:

1. *Absolyut hal*: ---;
2. *Erqativ hal*: -e;
3. *Yiyəlik hal*: -a(k);
4. *Yönlük hal*: -ra;
5. *İstiqamət halı*(allativ) -(e) şe/eş;

6. *Yer-istişamət halı: -e;*
7. *Yerlik (lokativ) hal: -a;*
8. *Çıxışlıq hal (ablativ) -ta;*
9. *Vasitə-birgəlik halı (komitativ) -da (de,ta);*
10. *Müqayisə halı (ekvativ) -gi (gim, gimi).*

Göründüyü kimi, halların sıralanması, eyni zamanda morfoloji göstəriciləri bəzi istisnalarla türk dillərinin hal sistemindəkinə uyğundur. Adlıq hal burada absolyut hal kimi şəkilçisiz işlənir. Türk dillərində olduğu kimi, şumer dilində də xitablar adlıq halada və şəkilçisiz çıxış etmişdir: Məs: “*Nin-gir-su e-zu maradu*”. (*Ninqirsu, sənin evini mən tikdim*) (Kazımov Q. 2017.102).

Şumer dilində ara-sıra işlənən, təkcə III şəxsə aid –e şəkilçili erqativ hal (gala-e balağ nutum “müğənni baraban gətirmədi) mövcud olmuşdur ki, həmin halın növ kateqoriyasının formalaşması ilə tədricən ortadan qalxdığı göstərilir. (Kazımov Q. 2017.102)

Həm şumer, həm də türk dillərinin halları içərisində ən çox mübahisə yaranan yiyəlik halıdır. Bu dillərdə yiyəlik hal məzmunca eynidir, yəni sahiblik, yiyəlik bildirir. Lakin şumerdə yiyəlik hal forması –a(k)-dır: *e-lu-ak*- “*adamın evi*”.

Bu şəkilçi barədə tədqiqat apararkən türkologiyada ulu türkcədə yiyəlik halın yoxluğu barədə fikirləri göz önünə gətirsək də, şumer dilindəki –ak şəkilçisi bu fikrin yanlış olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan yaratdı. Burada Q.Kazımovun güman şəklində irəli sürdüyü bir fikir əslində ən məntiqi nəticəni əldə etməyə imkan verir: “...*bəlkə də, -ak şəkilçisinin samiti –nk şəklində burunda tələffüz edilmiş və tədricən -n (-m) şəkilçisinə çevrilmişdir*” (Kazımov Q. 2017, 102-103)

Tədqiqatçının gümanla gəldiyi bu məntiqi nəticə, həqiqətən, yiyəlik halın ulu türkcədə mövcud olmadığı haqqında fikirlərə son qoymağın açarıdır. Bir yandan türk dillərinin qədim və müasir səs əvəzlənmələrinə görə –ak şəkilçisinin açıq saitinin qapalı tələffüzü tamamilə mümkündür. Digər tərəfdə “k” samitinin burun tələffüzü ilə “ŋ”, “nq”, daha sonra “n”şəklinə düşməsi əslində yiyəlik halın tarixən mövcud olduğu, sadəcə morfoloji göstərici baxımdan təkamül keçirərək günümüzə gəlməsi qənaətini digürur. Bunu qədim türk yazılı abidələrində və şivələrimizdə yiyəlik halda işlənmiş –ıg şəkilçisi də sübut edir. Abidələrin dilindəki “*İl ögəsi Inançu bilgə irig ölüg ara*” cümləsi tədqiqatçılar tərəfindən “*El bilicisi Inançu bilgə müvəqqətilər və ölümlər arasındanda...*” şəklində izah edilmişdir. Əslində cümlədəki “*irig*” və “*ölüg ara*” ifadələri “*müvəqqətilər və ölümlər arasında*” şəklində qeyri-müəyyən yiyəlik halda deyil,

“müvəqqətilərin və ölümlərin arasında” kimi tərcümə olunmalıdır.

Qeyd edək ki, Ə.Şükürlü də -ığ, -ığ şəkilçisinin əski türk yazılıda yiyəlik və təsirlik hallarda işlənməsinə aid nümunələr təqdim etmişdir. Məs: *Türk bodunıǵ atı küsi yok bolmazun. (KTb 25) Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın. Ak adǵırıǵ udlıqın suyi urtı (KTb 36) Ağ ayğırın onbası sindi.*” (Şükürlü Ə. 1993, 87-88)

B.Sadıqov dilimizin ayrum şivəsində isə yiyəlik halın -ık, -ığ variantının mövcudluğunu qeyd etmiş (Sadıqov B. 1977,15-16; Садыхов Б.П. 1984, 87), E.Əzizov da həmin şəkilçinin Ayrum şivəsində işlənməsinə aid nümunə göstərmişdir: *Kosa arvadık baldırınnan yapışdı, elə bildi ki, keçəldi.*” (Əzizov E. 2016,149)

B.Xəlilovun tədqiqatlarında da yiyəlik hal dilimizin ayrum şivəsində – ık variantının mövcudluğu qeyd olunmuş (Xəlilov B. 2007, 166), K.Bəşirov isə “Bir sıra morfemlərdə “q” ünsürünün “n” ünsürü ilə paralel işlənməsi pratürkdə müxtəlif türk dilləri üçün ən xarakterik cəhət” kimi təqdim etmiş və faktlar göstərmişdir (Bəşirov K. 2009, 84). A.M.Şerbak yiyəlin halın türk dillərində çoxlu allamorflarının mövcud olduğunu (Şerbak A.M., 1977, 29) vurğulamış, F.Cəlilov həmin allamorfların hər birinin -ıñ// -nıñ variantından törədiyini göstərmişdir (Cəlilov F. 1985, 222).

A.M.Şerbakın, o cümlədən bir çox türkoloqların yiyəlik hal formasının sonradan yaranması və mənsubiyyət şəkilçisindən törəməsi haqqında (Şerbak A.M. 1977, 47) fikirlərinin əksinə olaraq qeyd edilən və edilməyən çoxsaylı faktların təhlili sübut edir ki, şumer dilində olduğu kimi, türk dillərində də ilkin hallar sırasında olmuş, şumerin –ak, -k yiyəlik hal şəkilçisindəki “k” “ñ”, “nq”, daha sonra “n” variantına çevrilərək müasir dilimizdəki –ın şəkilçisini formalaşdırmışdır.

Şumer dilində yönlük hala aid –ra şəkilçisi (*luqal-ani-ra* “öz ağası-(n)a”) tarixilik baxımından türk dillərində də işlək olmuş, yuxarı, irəli, dışarı, hancarı kimi sözlərin tərkibində iştirak etmişdir. “*Göytürk yazılarında müxtəlif fonetik variantlarda fəal işlənən bu şəkilçi VII-VIII yüzillikdən türk dilləri üçün arxaikləşmiş*” (Kazımov Q. 2003, 119), lakin qazax, özbək, türkmən dillərində yönlük halın müasir forması ilə yanaşı, -ra, -rə forması da qorunub saxlanmışdır. İ.Cabbarzadə həmin forma haqqında yazır ki, “*Uzun müddət –ra, -rə şəkilçisi bir sıra türk dillərində yönəlmə, məkan istiqamətini bildirməyə xidmət edən şəkilçi kimi işlədilmişdir* (Cabbarzadə İ. 1959, 33).

Ə.Tanrıverdi də dilimizdəki –ra morfeminin şumerlə əlaqəsindən bəhs edərək yazır: “*Şumer dilində ismin yönlük halının göstəricisi olan –ra*

morfemi Azərbaycan dilində şəxsin, əşyanın yönəldiyi obyekt bildirən ora, bura sözlərindəki “ra” hissəsi ilə bir xətdə birləşir.” (Tanrıverdi Ə. 2010, 18). Eyni fikrə T.Hacıyevin tədqiqatlarında rast gəlinir (Hacıyev T. 1983. 27).

Şumer dilində mövcud olmuş, -(e)şe/eş şəkilçi variantları ilə ifadə olunmuş istiqamət halına (*e-aş ba-te – O, evə yaxınlaşdı*) həm tarixən, həm də günümüzdə türk dillərinin bir çoxunda rast gəlinir. “*Tarixən bu şəkilçinin ş samiti düşmüş və şəkilçi yer-istiqamət halının –e şəkilçisi ilə birləşmişdir*” (Kazımov Q. 2017, 104).

Şumer dilində morfoloji göstəricisi –a şəkilçisi olan yerlik hal lokativ hal adıyla tanınır. Şumerin yerlik hal şəkilçisi kimi tanınan -a müasir türk dillərinin əksərində, eləcə də Azərbaycan dilində yönlük halın ifadə forması olsa da, bu şəkilçinin qədim yazılı mənbələrimizdə, o cümlədən dialekt və şivələrimizdə yerlik halı ifadə etməsi göstərir ki, yönlük və yerlik halların morfoloji göstəricisi olan -a tarixən bir kökdən yaranmış, məna və funksional diferensiallaşma başa çatanaq bu hallar bir-birini əvəz etmişdir.

Şumer dilində çıxışlıq halın ifadə vasitəsi –ta şəkilçisidir. *Məsələn: Laqaş-ta – Laqaşdan; Elam-ta – Elamdan; lu-ta -adamdan və s.*

Həm türk dillərinin, həm də dilimizin klassik mənbələrində, o cümlədən şivələrimizdə -da, -də, -ta, -te, -ra, -re şəkilçi və allamorfalarının yönlük və çıxışlıq halların vəzifəsində paralel işlədiyinə aid dil faktlarının çoxluğu göstərir ki, çıxışlıq halın –dan, -dın, -tan, -tın ifadə vasitəsi nisbətən sonralar meydana çıxmış, “*Ona görə də türkoqlar belə bir ümumi fikrə gəlmişlər ki, qədim türk yazılı abidələrində və indiki türk dillərində işlədilən –dan, -dən, -dın, -din şəkilçisi –da, -də yerlik hal şəkilçisi əsasında yaranmışdır.*” (Şükürlü Ə. 1993, 89) Q.Kazımov bu barədə yazır: “*Şumer dili materialları göstərir ki, -da, -də ilk növbədə çıxışlıq hala xidmət etmiş, sonralar yerlik halın funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Deməli, “Dədə Qorqud” daha qədimdir. Bir halda ki, “Dədə Qorqud”da –da, -də çıxışlıq halın funksiyasını da yerinə yetirir, deməli, şumerə daha yaxındır*” (Kazımov Q. 2003, 120)

Şumer dilində vasitə-birgəlik halı - da (-də, -ta) şəkilçisi vasitəsi ilə yaranır ki, bu hala da müasir türk dillərinin çoxunda rast gəlinməkdədir. Fikrimizcə, türk dillərində və dilimizdə bu gün mövcud olan *bacımla, qələmlə, bellə, bıçaqla* kimi sözlərdəki “l” (“ilə” qoşmasının qısaldılmış forması) ünsürünün d>l tarixi keçidi nəticəsində meydana gəldiyini söyləyənlər haqlıdırlar.

Şumer dilinin sonuncu halı kimi təqdim edilən müqayisə halının ifadə

vasitəsi -gi (gim, gimi) trk dillərində və dilimizdə mövcud olan “kimi”, “gibi” qoşmasına uyğun gəlir. *Məsələn: Lu-gim – adam kimi, e-gim – ev kimi və s.*

İ.M.Dyakonov da müasir türk ədəbi dilində işlənən “gibi” qoşmasının şumer dilinin müqayisə halı ilə əlaqəli olduğunu güman edir. Müəllifə görə, “*Ola bilər ki, qədim şumer çıxış forması (givin) (gimi) i-(-gi) olmuşdur*” (Дьяконов И.М. 1956, 57).

Nəticə. Göründüyü kimi, bir çox tədqiqatçıların şumer və türk dillərinin hal sisteminin bir-birindən tamamilə fərqli olduğu barədə iddiasının əksinə olaraq bu iki dilin hal sistemi arasında ciddi uyğunluq vardır. “Altı min il müddətində bu eyniyyət heyran doğurur” (Kazimov Q. səh.105) Bu uyğunluğu B.Serebrennikov, N.Hacıyeva, T.Hacıyev, Q.Kazimov, F.Ağasıoğlu, Ə.Şükürlü, K.Bəşirov, B.Xəlilov, E.Əzizov və başqalarının tədqiqatlarında əksini tapmış faktlar da bir daha təsdiq edir. Araşdırmalar göstərir ki, şumer-türk hal sistemindəki analoji xüsusiyyətlər təkcə formal əlamətlərlə bağlı deyil, semantik-qrammatik baxımından da ciddi uyğunluq mövcuddur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan dilində

1. Ağasıoğlu F. (2014). Doqquz bitik. Azərbaycan türklərinin islamaqədər tarixi. I bitik. Bakı, “Ağrıdağ”, 364 səh.
2. Bəşirov K. (2009) Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, Elm və təhsil, 234 səh.
3. Cabbarzadə İ. Azərbaycan dilində ismin yönük halı. S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi Əsərləri. № 1. Bakı, (1959). səh. 33-47.
4. Cəlilov F. (1988). Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, Maarif, 285 səh.
5. Əzizov E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, “Elm”, 348 səh.
6. Hacıyev Tofiq. (1983). Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. AFM. Bakı. “Elm”. 208 səh.
7. Xəlilov B. (2007). Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə, Bakı, “Nurlan” 354 səh.
8. İslam S. (2020). Tanrı dili. Şumer dili. Türk dili. Bakı, 2Azərnəşr”, 464 səh.
9. Kazimov Q. (2003). Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 584 səh

10. Kazımov Q. (2017). Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Teas Press”, 680 səh
11. Novruzov M. (1983). Məkani hallar. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı. “Elm”, 208 səh.
12. Sadiqov B. (1977). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasıdan xüsusi kurs. Bakı, API-nin nəşri, 103 səh.
13. Şükürlü Ə. (1993). Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif”, 336 səh
14. Tanrıverdi Ə. (2010). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 458 səh.

Rus dilində

15. Садыхов Б.П. (1984). Падежная система азербайджанских диалектов и говоров как живой источник история языка // Вопросы диалектологии и истории языка. Материалы VII совещания по общим вопросам диалектологии и истории языка. Душанбе: Дониш, С.255-263
16. Кыпчак М. (1994). “Категория падежа в тюркских языках”. Bakı, 151 стр.
17. Дяконов И.М. (1956). История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э. М-Л.: Изд-во АН СССР. 486 стр.
18. Щербак А.М. (1977). Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Ленинград. стр.47

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ HAL KATEQORİYASI VƏ ONUN ÇİN DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Yuxuan Tang

Müəllim

Pekin Xarici Dillər Universiteti Asiya fakültəsi Azərbaycan dili kafedrası
tyx@bfsu.edu.cn

Xülasə

Azərbaycan dilində ismin əsas kateqoriyalarından biri hal kateqoriyasıdır. İsmın hal adları sıra ilə bunlardır: adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hal. Çin dili isə kök dil olduğuna görə bu dildə qrammatik kateqoriya yoxdur və hal anlayışı da yoxdur, amma hal kateqoriyasının ifadə vasitələri var.

Məqalədə Azərbaycan dilində hal kateqoriyası və onun Çin dilində ifadə vasitələri Azərbaycanlı oxuculara təqdim edilir.

Azərbaycan dilində adlıq halın heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Çin dilində də adlıq hallı sözlər heç bir əlamət olmadan işlənir.

Azərbaycan dilində müəyyən yiyəlik hal **-in⁴** şəkilçisi ilə düzəlik. Çin dilində isə müəyyən yiyəlik halı ifadə etmək üçün 的 (*de*) hissəciyindən istifadə olunur.

Azərbaycan dilində yönlük hal **-a²** şəkilçisi ilə düzəlik. Çin dilində isə yönlük halı ifadə etmək üçün 向 (*xiang*) , 往 (*wang*) , 朝 (*chao*) və s. ön sözlərindən istifadə olunur. Bundan başqa, Çin dilində feilin istiqamətverici növü ilə cümlə qurulduqda ön söz işlədilmir.

Azərbaycan dilində müəyyən təsirlik hal **-t⁴** şəkilçisi ilə düzəlik. Çin dilində isə müəyyən təsirlik halı ifadə etmək üçün 把 (*ba*) və s. ön sözündən istifadə edilir.

Azərbaycan dilində yerlik hal **-da²** şəkilçisi ilə düzəlik. Çin dilində isə yerlik halı bildirmək üçün 在 (*zai*) , 于 (*yu*) və s. ön sözlərindən istifadə olunur.

Azərbaycan dilində çıxışlıq hal **-dan²** şəkilçisi ilə düzəlik. Çin dilində isə çıxışlıq halı ifadə etmək üçün 自 (*zi*) , 从 (*cong*) , 于 (*yu*) və s. ön sözlərindən istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Çin dilində ön sözlər çox deyil, amma cümlədə müxtəlif mənalar ifadə edərək tez-tez işlənir.

Açar sözlər: Çin dili, hal, hal kateqoriyası, ön söz, ifadə vasitələri

Abstract

The case category is one of the main categories of nouns in Azerbaijani language. Azerbaijani nouns are marked for six cases: nominative, possessive, allative, accusative, locative, and ablative. Chinese lacks the case category and the concept of case, but possesses means to express case categories.

The nominative case has no morphological sign in Azerbaijani, paralleling Chinese, where nominative nouns appear unmarked. The definite possessive case is formed with the affix *-in⁴* in Azerbaijani, and the particle 的 (*de*) is used to express it in Chinese. The allative case is formed with the affix *-a²* in Azerbaijani, and the prepositions 向 (*xiang*) , 往 (*wang*) , 朝 (*chao*) can be used to express it in Chinese. In addition, a preposition is not used when a sentence is formed with the directional verb in Chinese. The definite accusative case, formed with the affix *-i⁴* is expressed in Chinese using the preposition 把 (*ba*) . The locative case in Azerbaijani is formed with the affix *-da²*, and in Chinese it is expressed using prepositions such as 在 (*zai*) , 于 (*yu*) . The ablative case is formed with the affix *-dan²* in Azerbaijani, and expressed in Chinese using the prepositions such as 自 (*zi*) , 从 (*cong*) , 于 (*yu*) . Chinese has a few prepositions, but they are frequently used and can express multiple cases.

Key words: *Chinese, case, the case category, preposition, means of expression*

Azərbaycan dilində ismin əsas kateqoriyalarından biri hal kateqoriyasıdır. İsmın hal adları sıra ilə bunlardır: adlıq, yiyəlik, yönük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hal. Çin dili isə kök dil olduğuna görə bu dildə qrammatik kateqoriya yoxdur və hal anlayışı da yoxdur, amma hal kateqoriyasının ifadə vasitələri var.

Məqalədə Azərbaycan dilində hal kateqoriyası və onun Çin dilində ifadə vasitələri Azərbaycanlı oxuculara təqdim edilir.

Adlıq hal: Azərbaycan dilində adlıq hal şəxs, əşya, hadisə və s.-in adını bildirir (4,62). Morfoloji əlaməti yoxdur.

Azərbaycan dilində olan adlıq hallı sözlər Çin dilində də heç bir əlamət olmadan işlənir. Məsələn: 书 (shū) “kitab”, 人 (rén) “insan”, 学生 (xué shēng) “tələbə”, 土地 (tǔ dì) “torpaq”, 乌鸦 (wū yā) “qarğa”.

Yiyəlik hal: Azərbaycan dilində şəkilçi morfemlər qrammatik anlayışları bildirir və müəyyən yiyəlik hal *-in⁴* ilə düzəliir. Çin dilində isə

kök morfemlər həm qrammatik, həm də leksik analiyşları bildirir və müəyyən yiyəlik halı ifadə etmək üçün 的 (*de*) hissəciyindən olunur. Çin dilində 的 (*de*) hissəciyinin istifadə edilib- edilməməsi bir neçə amillərdən asılıdır. Məsələn: yiyəlik bildirən söz və mənsub olan söz arasındakı əlaqə, sözlərin mənasının düzgün və aydın çatdırılması məsələsi, heca məsələsi və s. Azərbaycan dilində yiyəlik hal və Çin dilində onun ifadə vasitəsi olan 的 (*de*) hissəciyi arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər mövcuddur.

Bu haqda “Azərbaycan dilindəki yiyəlik halın Çin dilində ifadə vasitəsi” adlı məqaləmdə çox ətraflı araşdırma aparılıb. [*ELMI İŞ Beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor: 2.717. 2024 / Cild: 18 Sayı: 4 / 8-14. s. 89-103*]

Yönlük hal: Azərbaycan dilində yönlük hal **-a²** (saitlə bitən sözlərdə *y* bitişdiricisi ilə) şəkilçisi ilə düzəlik. Çin dilində isə yönlük halı ifadə etmək üçün 向 (*xiang*), 往 (*wang*), 朝 (*chao*) ön sözlərindən istifadə olunur. Çin dilində feilin istiqamətverici növü olduğuna görə həmin feillərlə cümlə qurduqda ismin yönlük halını ifadə etmək üçün xüsusi bir ön sözdən istifadə olunmur.

Azərbaycan dilində ismin yönlük halı hərəkətin yönəldiyi şəxsi, əşyanı, hərəkətin istiqamətini, çatacağı son nöqtəni, zaman və məkan hədudunu bildirir. Yönlük halda olan sözlər və birləşmələr **kimə? nəyə? haraya?** suallarına cavab verir. [4, s. 69]

Azərbaycan dilində yönlük hal hərəkətin istiqamətini bildirəndə **haraya?** sualına cavab verir. Məsələn:

- (1) Nərgiz Bakıya (*haraya?*) təzə gəlib.
- (2) Artıq gecə saat 12-dir, evə (*haraya?*) getmək istəyirsən?
- (3) Durdanə qonağa dedi ki, otağa (*haraya?*) keçin və əyləşin.
- (4) Arzu, sən hələ yuxarı mərtəbəyə (*haraya?*) çıxma, birinci mərtəbədə məni gözlə.
- (5) Bu idarəyə (*haraya?*) icazəsiz girmək olmaz.
- (6) Mən həyətdə (*haraya?*) düşmək istəyirəm.
- (7) Turan nə vaxt Azərbaycana (*haraya?*) qayıdacaq?
- (8) Babam qonaq otağına (*haraya?*) daxil oldu.
- (9) Bu qızın qardaşı bir müddət sonra Xırdalana (*haraya?*) köçəcək.
- (10) Xahiş edirəm, məni xəstəxanaya (*haraya?*) aparın.
- (11) Biz dünən axşam teatra (*haraya?*) getdik.
- (12) Özümə yeni paltar almaq üçün mağazaya (*haraya?*) getdim.

Azərbaycan dilində yönlük hal hərəkətin yönəldiyi şəxsi bildirdikdə **kimə?** sualına cavab verir. Məsələn:

- (1) Bu hədiyyəni anama (*kimə?*) verdim.

- (2) Bu nümunələri müəllimə (*kimə?*) göstərmək istəyirəm.
- (3) Mən artıq Ramilə (*kimə?*) inanmıram.
- (4) Qocalara, uşaqlara (*kimə?*) hörmət edin.
- (5) Atası dünən oğluna (*kimə?*) acıqlandı.
- (6) Dilənçi sənişinlərə (*kimə?*) yalvarmağa başladı.
- (7) Nazim müəllim heç vaxt şagirdlərə (*kimə?*) hirsələnmir.
- (8) Hər gün rəfiqəmə (*kimə?*) zəng edirəm.
- (9) Bu diplomu tədbirdə İradəyə (*kimə?*) təqdim etdilər.
- (10) Mən Fidana (*kimə?*) məktub yazacağam.
- (11) Görüşdə Fətəliyə (*kimə?*) çoxlu suallar verdilər.
- (12) Mən Fatiməyə (*kimə?*) bunu on dəfə başa salmışam, amma o yenə də başa düşməkdə çətinlik çəkir.

Azərbaycan dilində yönlük hal hərəkətin yönəldiyi əşyanı bildirir və *nəyə?* sualına cavab verir.

- (1) Mənim gözümə (*nəyə?*) nə isə düşüb.
- (2) Zəhmət olmasa, heç bir yeməyə (*nəyə?*) soğan qatmayın.
- (3) Gülşanə imtahana (*nəyə?*) hazırlaşır.
- (4) Qeydlərimi dəftərə (*nəyə?*) köçürdüm.
- (5) Dostum sinifdə kitaba (*nəyə?*) baxır.
- (6) İdmana (*nəyə?*) marağım var.
- (7) Hal-hazırda qoruyucu maskaya (*nəyə?*) ehtiyac çoxdur.
- (8) Heyvanlara (*nəyə?*) qayğı göstərmək lazımdır.
- (9) Günəşə (*nəyə?*) qarşı krem aldım.
- (10) Kömpüterə (*nəyə?*) uyğun adapter tapa bilmirəm.
- (11) Yaşar dərse (*nəyə?*) vaxtında çatdı.

Yönlük hallı sözlər müxtəlif qoşmalarla da işlənir:

1. Yönlük hallı sözlər *görə* qoşması ilə işlənərkən hərəkətin icrasının səbəbini bildirir. Məsələn:

- (1) Bu gün küləyə görə internet yaxşı işləmir.
- (2) Sevdə tıxaca görə dərse gecikdi.
- (3) Texniki səbəbə görə bu gün metro beş dəqiqə işləmədi.
- (4) Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.
- (5) Emilya tədbirə görə bəzənmişdir.
- (6) Vaqifə görə çox narahatam.

2. Yönlük hallı sözlər *qədər*, *kimi*, *-dək*, *-cən*² qoşmaları ilə işlənərkən məsafə mənasını bildirir. Məsələn:

- (1) Evdən universitetə qədər piyada getdik.
- (2) Siz sürətli qatarla Bakıdan Sumqayıta qədər rahat gedə bilərsiniz.
- (3) Bakıdan Gəncəyə kimi yol 350 kilometrdir.

(4) Şəhərin mərkəzinədək maşınla getdim.

3. Yönlük hallı sözlər *tərəf, doğru, qarşı, sarı* qoşmaları ilə işlənərkən yönəlmə, istiqamət mənalarını ifadə edir. Məsələn:

(1) O, Reyhana tərəf baxdı.

(2) Məşəyə doğru yol buradan başlayır.

(3) Səlim öz dostuna qarşı çox səmimi idi.

(4) O, maşını evə sarı sürdü.

(5) Gəlin, gözəl gələcəyə doğru irəliləyək!

(6) Bir neçə tələbə idman meydançasına doğru qaçır.

(7) Qatar Sumqayıta tərəf hərəkət edir.

(8) məqsədinə doğru irəliləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində məsdər yönlük halda məqsəd zərfliyi olur. Məsələn:

(1) İndi aptekə dərman almağa gedirəm.

(2) Mən meyvə almağa marketə düşdüm.

(3) Adil bu şirkətə tərcüməçi kimi işləməyə gəlmişdir.

(4) Elmar Moskvaya oxumağa gedir.

Yönlük halın Çin dilində ifadə vasitələri olan 向 (*xiang*) , 往 (*wang*)

, 朝 (*chao*) ön sözlərini nümunələrlə nəzərdən keçirək:

1. 向 (*xiang*) ön sözü.

向 (*xiang*) ön sözü isim ilə işləndikdə hərəkətin istiqamətini bildirir [6, s. 578].

向 (*xiang*) ön sözü feildən əvvəl işləir [6, s. 578]. Məsələn :

Cədvəl 1 Çin dilində yönlük halın ifadə vasitələrindən biri olan 向 (*xiang*) ön sözü ilə nümunələrin ilk qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
雁群向着东边飞去。 (yàn qún xiàng zhe dōng biān fēi qù)	Qaranquşlar şərqə (<i>haraya?</i>) uçar.
他向着前面大声呼喊。 (tā xiàng zhe qián miàn dà shēng hū hǎn)	O ucadan ön tərəfə (<i>haraya?</i>) qışqırdı.
奶奶向窗外张望。 (nǎi nai xiàng chuāng wài zhāng wàng.)	Nənə pəncərədən bayıra (<i>haraya?</i>) baxır.

努尔兰向天空放飞了黑气球。 (nǔ ěr lán xiàng tiān kōng fàng fēi le hēi qì qiú)	Nurlan şarları səmaya (haraya?) buraxdı.
这家公司向市场推出了新产品。 (zhè jiā gōng sī xiàng shì chǎng tuī chū le xīn chǎn pǐn)	Bu şirkət bazara (haraya?) yeni məhsul çıxardı.

Qeyd: Bu nümunələrdə 向 (xiang) ön sözü şərq, ön tərəf, meydan, bayır, səma, bazar kimi yer-məkan bildirən sözdən əvvəl işləndikdə hərəkətin istiqamətini bildirir və **haraya?** sualına cavab verir.

Aşağıdakı nümunələrdə yönlük hallı söz isə **kimə?** sualına cavab verir.

Cədvəl 2 Çin dilində yönlük halın ifadə vasitələrindən biri olan 向 (xiang) ön sözü ilə nümunələrin ikinci qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
赛曼德向父母诉说了自己的困扰。 (sài màn dé xiàng fù mǔ sù shuō le zì jǐ de kùn rǎo)	Səməd problemlərini valideynlərinə (kimə?) danışdı.
萨米尔向朋友提出了买房的建议。 (sà mǐ ěr xiàng péng yǒu tí chū le mǎi fáng de jiàn yì)	Samir dostuna (kimə?) ev almağı təklif etdi.
蕾拉向导师展示了她的研究成果。 (lěi lā xiàng dǎo shī zhǎn shì le tā de yán jiū chéng guǒ)	Leyla araşdırmanın nəticələrini elmi rəhbərinə (kimə?) təqdim etdi.
塔雷向老板反馈了工作困难。 (tǎ léi xiàng lǎo bǎn fǎn kuì le gōng zuò kùn nán)	Taleh işin çətinliyi barədə müdirə (kimə?) məlumat verdi.

Aşağıdakı nümunələrdə yönlük hallı söz isə **nəyə?** sualına cavab verir.

Cədvəl 3 Çin dilində yönlük halın ifadə vasitələrindən biri olan 向 (*xiang*) ön sözü ilə nümunələrin üçüncü qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
我应该向哪个部门申请? (wǒ yīng gāi xiàng nǎ gè bù mén shēn qǐng)	Hansı şöbəyə (nəyə?) müraciət etməliyəm?
春天向小草走来, 向花儿微笑。 (chūn tiān xiàng xiǎo cǎo zǒu lái, xiàng huā ér wēi xiào)	Yaz otlara (nəyə?) gəlir, çiçəklərə (nəyə?) gülümsəyir.

1.2 向 (*xiang*) ön sözü feildən sonra da işlənir [6, s. 578]. 向 (*xiang*) ön sözü “走 (zǒu), 奔 (bēn), 冲 (chōng), 飞 (fēi), 流 (liú), 飘 (piāo), 滚 (gǔn), 转 (zhuǎn), 倒 (dǎo), 驶 (shǐ), 通 (tōng), 划 (huá), 指 (zhǐ), 射 (shè), 杀 (shā), 刺 (cì), 投 (tóu), 引 (yǐn), 推 (tuī), 偏 (piān)” və s. feillərindən sonra işlənə bilər [6, s. 578]. Məsələn:

Cədvəl 4 Çin dilində yönlük halın ifadə vasitələrindən biri olan 向 (*xiang*) ön sözü ilə nümunələrin dördüncü qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
鸟群飞向南方。 (niǎo qún fēi xiàng nán fāng)	Quşlar cənuba (haraya?) uçar.
这条路通向学校。 (zhè tiáo lù tōng xiàng xué xiào)	Bu yol məktəbə (haraya?) uzanır.
老师的脸转向了阿克拜尔。 (lǎo shī de liǎn zhuǎn xiàng le ā kè bài ěr)	Müəllim üzünü Əkbərə (kimə?) çevirdi.

1.3 Qeyd etməliyik ki, 向 (*xiang*) ön sözü yalnız yönlük halı deyil, həm də çıxışlıq halı ifadə edə bilər. Məsələn:

Cədvəl 5 Çin dilində çıxışlıq halın ifadə vasitələrindən biri olan 向 (xiang) ön sözü ilə nümunələr

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
邻居向我父亲借钱。 (lín jū xiàng wǒ fù qīn jiè qián)	Qonşu atam <u>dan</u> (kimdən?) borc aldı.
老师向图书馆借了一本书。 (lǎo shī xiàng tú shū guǎn jiè le yī běn shū)	Müəllim kitabxan <u>adan</u> (haradan?) bir kitab götürdü.
我们要向优秀的人学习。 (wǒ men yào xiàng yōu xiù de rén xué xí)	Mükəmməl adamlar <u>dan</u> (kimdən?) öyrənməliyik.
你们需要什么，就向老板要。 (nǐ men xū yào shén me, jiù xiàng lǎo bǎn yào)	Nə lazımdırsa, müdird <u>ən</u> (kimdən?) soruşun.
爱玛向老师请了两天假。 (ài mǎ xiàng lǎo shī qǐng le liǎng tiān jià)	Elmar müəllim <u>dən</u> (kimdən?) iki günlük icazə aldı.
伊尔加向老师请教了问题的解决方案。 (yī ěr jiā xiàng lǎo shī qǐng jiào le wèn tí de jiě jué fāng àn)	İlqar müəllim <u>dən</u> (kimdən?) məsələnin həllini soruşdu.
卡麻兰向安拉祈求了健康和平安。 (kǎ mā lán xiàng ān lā qí qiú le jiàn kāng hé píng ān)	Kəmalə Allah <u>dan</u> (kimdən?) can sağlığı və əmin-amanlıq dilədi.
安纳尔向朋友寻求帮助。 (ān nà ěr xiàng péng yǒu xún qiú bāng zhù)	Anar dostund <u>an</u> (kimdən?) kömək istədi.

2. 往 (wang) ön sözü.

2.1 往 (wang) ön sözü hərəkətin istiqamətini bildirir və yer bildirən söz ilə feildən əvvəl işlənir [6, s. 547]. Məsələn:

Cədvəl 6 Çin dilində yönük halın ifadə vasitələrindən biri olan 往 (wǎng) ön sözü ilə nümunələrin ilk qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
我们现在应该往右边转。 (wǒ men xiàn zài yīng gāi wǎng yòu biān zhuǎn)	Biz indi sağa (haraya?) dönməliyik.
飞机往南边飞。 (fēi jī wǎng nán biān fēi)	Təyyarə cənuba (haraya?) uçar.
石油从这儿往全国各地运。 (shí yóu cóng zhè ér wǎng quán guó gè dì yùn)	Neft buradan ölkənin hər yerinə (haraya?) daşınır.

2.2 往 (wǎng) ön sözü bəzən feildən sonra işlənir. Həmin feil və 往 (wǎng) ön sözü ilə birləşərək hərəkətin istiqamətini bildirir. Onu da qeyd etməliyik ki, 往 (wǎng) ön sözü 开 (kāi), 通 (tōng), 迁 (qiān), 送 (sòng), 寄 (jì), 运 (yùn), 派 (pài), 飞 (fēi), 逃 (táo) və s. feillərindən sonra işlənə bilər [6, s. 547]. Məsələn:

Cədvəl 7 Çin dilində yönük halın ifadə vasitələrindən biri olan 往 (wǎng) ön sözü ilə nümunələrin ikinci qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
这条路通往黑尔达兰。 (zhè tiáo lù tōng wǎng hēi ěr dá lán)	Bu yol Xırdalana (haraya?) gedir.
火车开往舍基。 (huǒ chē kāi wǎng shě jī)	Qatar Şəkiyə (haraya?) tərəf hərəkət edir.
本餐馆迁往5月28日地铁附近。 (běn cāng uǎn qiān wǎng wǔ yuè èr shí bā rì dì tiě fù jìn)	Bu restoran 28 May metrosunun yaxınlığına (haraya?) köçürülüb.

3. 朝 (cháo) ön sözü.

3.1 朝 (cháo) ön sözü yalnız feildən əvvəl işlənir [6, s. 115]. Məsələn:

Cədvəl 8 Çin dilində yönük halın ifadə vasitələrindən biri olan 朝 (*chao*) ön sözü ilə nümunələrin ilk qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
他朝后看。 (tā cháo hòu kàn)	O, axraya (<i>haraya?</i>) baxır.
保罗朝尼扎特点头，尼扎特朝保罗挥手。 (bǎo luó cháo ní zā tè diǎn tóu, ní zā tè cháo bǎo luó huī shǒu)	Pərviz Nicatə (<i>kimə?</i>) başını tərptədi, Nicat da Pərvizə (<i>kimə?</i>) əl etdi.
学生们朝着小丑笑。 (xué shēng men cháo zhāo xiǎo chǒu xiào)	Tələbələr təlxəyə (<i>kimə?</i>) gülürlər.

Qeyd: (1) Əgər 朝 (*chao*) ön sözü cümlədə işlənə bilirsə, 向 (*xiang*) ön sözü də onun yerində işlənə bilər [6, s. 115].

(2) 朝 (*chao*) ön sözü yalnız feildən əvvəl, 向 (*xiang*) ön sözü isə həm feildən əvvəl, həm də ondan sonra işlənə bilər [6, s. 115].

(3) Göstərdiyimiz kimi, 向 (*xiang*) ön sözü “走 (*zǒu*), 奔 (*bēn*), 冲 (*chōng*), 飞 (*fēi*), 流 (*liú*), 飘 (*piāo*), 滚 (*gǔn*), 转 (*zhuǎn*), 倒 (*dǎo*), 驶 (*shǐ*), 通 (*tōng*), 划 (*huá*), 指 (*zhǐ*), 射 (*shè*), 杀 (*shā*), 刺 (*cì*), 投 (*tóu*), 引 (*yǐn*), 推 (*tuī*), 偏 (*piān*)” və s. feillərindən sonra işlənə bilər. 往 (*wang*) ön sözü isə 开 (*kāi*), 通 (*tōng*), 迁 (*qiān*), 送 (*sòng*), 寄 (*jì*), 运 (*yùn*), 派 (*pài*), 飞 (*fēi*), 逃 (*táo*) və s. feillərindən sonra işlənə bilər. Qeyd edək ki, həm 向 (*xiang*) ön sözü, həm də 往 (*wang*) ön sözü 飞 (*fēi*) və 通 (*tōng*) feillərindən sonra işlənə bilər. Məsələn:

Cədvəl 9 Çin dilində yönük halın ifadə vasitələrindən olan 向 (*xiang*) ön sözü və 往 (*wang*) ön sözü ilə nümunələr (müəyyən feillərdən sonra işlənəndə)

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
成群的鸽子飞向了远方的山。 (chéng qún de gē zi fēi xiàng le yuǎn fāng de shān)	Göyərçinlər uzaq dağa (<i>haraya?</i>) uçdu.

明天我们将搭乘飞机飞往 <u>巴库</u> 。 (míng tiān wǒ men jiāng dā chéng fēi jī fēi wǎng bā kù)	Sabah Bakıya (<i>haraya?</i>) təyyarə ilə gedəcəyik.
这条路通 <u>向</u> 了村庄的主要广场。 (zhè tiáo xiǎo lù tōng xiàng le cūn zhuāng de zhǔ yào guǎng chǎng)	Bu yol kəndin əsas meydanına (<i>haraya?</i>) gedir.
这座桥梁通 <u>往</u> 河对岸。 (zhè zuò qiáo liáng tōng wǎng shì zhōng xīn)	Bu körpü ilə çayın o biri tərəfinə (<i>haraya?</i>) keçilir.

Bundan əlavə, Çin dilində feilin bir neçə növü var. Onlardan biri də istiqamətverici növdür. Feilin istiqamətverici növü ilə cümlə qurduqda ismin yönлүк halını ifadə etmək üçün xüsusi bir ön sözdən istifadə edilmir. Çin dilində feilin istiqamətverici növü 来 (lái), 去 (qù), 上 (shàng), 下 (xià), 进 (jìn), 出 (chū), 回 (huí), 过 (guò), 上来 (shàng lái), 下去 (xià qù), 开 (kāi), 起 (qǐ), 起来 (qǐ lái) və s. -dən ibarətdir [5, s. 10]. Məsələn:

Cədvəl 10 Çin dilində istiqamətverici feilin nümunələri

Çin dilində istiqamətverici feil	Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
来 (lái)	你 <u>来</u> 老师家。 (nǐ lái lǎo shī jiā)	Sən müəllimgilə gəl.
去 (qù)	我 <u>去</u> 学校。 (wǒ qù xué xiào)	Mən məktəbə gedirəm.
上 (shàng)	艾瑟 <u>上</u> 了五楼。 (ài sè shàng le wǔ lóu)	Aysel beşinci mərtəbəyə qalxdı.
下 (xià)	法利兹 <u>下</u> 了一楼。 (Fǎ lì zī xià le yī lóu)	Fariz birinci mərtəbəyə endi.
进 (jìn)	他 <u>进</u> 入房间。 (tā jìn rù fáng jiān)	O, otağa daxil oldu.
出 (chū)	他 <u>出</u> 国了。 (tā chū guó le)	O, xarici ölkəyə getdi.
回 (huí)	你能把他 <u>送</u> 回家吗? (nǐ néng bǎ tā sòng huí jiā ma)	Sən onu evə apara bilərsən?

过 (guò)	图劳侧过身子。 (tú láo cè guò shēn zi)	Tural yan tərəfə çevrildi.
上来 (shàng lái)	您把箱子抬上来。 (nín bǎ xiāng zi tái shàng lái)	Qutunu yuxarıya qaldırın.
下去 (xià qù)	你应该扔一条绳子下去。 (nǐ yīng gāi rēng yī tiáo shéng zi xià qù)	Sən aşağıya bir kəndir atmalısən.

Təsirlik hal: İsmın təsirlik halında olan sözlər və birləşmələr üzərində iş, hal, hərəkət icra olunan və hərəkətin təsirinə məruz qalan əşyanı, obyektı bildirir [4, s. 73]. Təsirlik hal tam qrammatik haldır. Bu hal bir neçə xüsusiyyətə görə başqa hallardan fərqlənir. Azərbaycan dilində ismin yiyəlik halı kimi, təsirlik hal da iki cür olur: 1. Müəyyənlik bildirən təsirlik hal 2. Qeyri-müəyyənlik bildirən təsirlik hal. [4, s. 74]

Azərbaycan dilində müəyyən təsirlik hal **-ı, -i, -u, -ü** (saitlə bitən sözlərdə **n** bitişdiricisi ilə) şəkilçisi ilə düzəlir. Müəyyənlik bildirən təsirlik halda olan sözlər **kimi? nəyi? haranı?**, qeyri-müəyyənlik bildirənlər isə **nə?** sualına cavab verir. Məsələn:

- (1) Bu iş Qönçə xanımı (**kimi?**) çox yordu.
- (2) Tələsmə, Ruslanı (**kimi?**) beş dəqiqə gözlə.
- (3) Dünən Nurlanı (**kimi?**) çox axtardım.
- (4) Sahibkarlar razılaşıdılar ki, bu binanı (**nəyi?**) ucuz qiymətə satsınlar.

- (5) Mən məqalədəki səhvləri (**nəyi?**) düzəldəcəyəm.
- (6) Səhifəmi (**nəyi?**) izləməyi (**nəyi?**) unutmayın.
- (7) Çinin paytaxtı Pekini (**haranı?**) yaxşı tanıyırsınız?
- (8) Bakını (**haranı?**) digər şəhərlərdən fərqləndirən əsas cəhət nədir?
- (9) Azərbaycanlıların hamısı İstanbulu (**haranı?**) görmək istəyir.

Çin dilində müəyyən təsirlik halı ifadə etmək üçün 把 (**ba**) ön sözündən istifadə edilir. Adətən, 把 (**ba**) ön sözündən əvvəl 这 (**zhè**) “bu”, 那 (**nà**) “o” işarə əvəzlilikləri işlənir [6, s. 54]. 把 (**ba**) ön sözü isimlə birləşir və feildən əvvəl işlənir [6, s. 53]. 把 (**ba**) ön sözündən sonra gələn isim daha çox sonrakı feilin obyektidir [6, s. 53], yəni həmin isim, adətən, təsirlik halda işlənir. Məsələn: 他把信交了 (**tā bǎ xìn jiāo le**) “O, məktubu təhvil verdi.” ; 把房间收拾一下 (**bǎ fáng jiān shōu shí yī xià**) “Otağı səliqəyə sal.” Əgər söz qeyri-müəyyən təsirlik halı ifadə edərsə, 把 (**ba**) ön sözündən istifadə olunmur. Aydın olmaq üçün nümunələri nəzərdən keçirək:

Cədvəl 11 Çin dilində müəyyən təsirlik halın ifadə vasitələrindən biri olan 把 (ba) ön sözünün nümunələri

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
把那本书给我。(bǎ nà běn shū gěi wǒ) (Qeyd: Bu cümlədə “kitab” bizə aydındır ki, hansı kitabdır. Bu “kitab” ya məlumdur, ya da yuxarıdakı mətndə qeyd olunub.)	O kitabı mənə ver.
他把两本书都看完了。(tā bǎ liǎng běn shū dōu kàn wán le) (Qeyd: Bu cümlədə bizə aydındır ki, bu iki kitab hansılardır.)	O, hər iki kitabı oxuyub.
你把这支笔送给他。(nǐ bǎ zhè zhī bǐ sòng gěi tā) (Qeyd: Bilirik ki, “bu” qələmdir, başqa qələm deyil.)	Bu qələmi ona hədiyyə ver.
我不吃西瓜。(wǒ bù chī xī guā) (Qeyd: Bu cümlədə 西瓜 “qarpız” qeyri-müəyyən təsirlik hal kimi işlənib.)	Mən qarpız yemirəm.
巴班奇买了很多书。(bā bān qí mǎi le hěn duō shū) (Qeyd: Bilmirik ki, “çoxlu kitab” hansılardır.)	Babək çoxlu kitab aldı.
瓦瑟夫拿走了几支铅笔。(wǎ sè fū ná zǒu le jǐ zhī qiān bǐ) (Qeyd: Aydın deyil ki, “beş qələm” hansılardır.)	Vasif beş qələm götürdü.

Yerlik hal: Azərbaycan dilində ismin yerlik halında olan sözlər və birləşmələr işin, hərəkətin icra olunduğu yeri, əşyanın tutduğu sahəni, müəyyən bir xüsusiyyətin yerləşdiyi əşyanı, obyektı bildirir [4, s. 79]. Yerlik hal **-da**, **-də** şəkilçisi ilə düzəlik. **Kimdə? nədə? harada?** suallarına cavab verir. Məsələn:

(1) Kamalda (kimdə?) bu ağrı neçə gün davam etdi?

- (2) Aynurda (*kimdə?*) çoxlu maraqlı kitablar var.
- (3) Şagirdlərdə (*kimdə?*) riyaziyyat elminə maraq artır.
- (4) Onun gözündə (*nədə?*) sevinc var.
- (5) Bu mövzuda (*nədə?*) mən səninlə razılaşmıram.
- (6) Müəllim tələbələrin inkişafında (*nədə?*) mühüm rol oynayır.
- (7) Bu dəstənin qabağında (*harada?*) mülki paltar geyinmiş bir nəfər gəlirdi.

(8) Bu gün universitetimizdə (*harada?*) əcnəbi qonaqlar olacaq.

(9) Mən yolda (*harada?*) Tural müəllimlə qarşılaşdım.

(10) Dostum məni hava limanında (*harada?*) gözləyirdi.

Zaman və fəsil bildirən isimlər yerlik halda zaman zərfi və zərfliyi əmələ gətirir: saatda, gündə, ayda, ildə, yazda, yayda, payızda, qışda və s. [3, s. 54]. Məsələn:

(1) Yayda Bakıya çoxlu turist gəlir.

(2) Həftədə üç dəfə idman zalına gedirəm.

(3) İldə neçə dəfə saçları boyamaq olar?

(4) Payızda yarpaqlar saralır.

(5) Qışda tərəvəz bahadır.

Azərbaycan dilində olan yerlik halı ifadə etmək üçün Çin dilində 在 (*zai*), 于 (*yu*) və s. ön sözlərindən istifadə olunur.

在 (*zai*) ön sözü zaman, yer, istiqamət bildirən sözlərlə birləşir [6, s. 645].

1. 在 (*zai*) ön sözü zaman bildirir [6, s. 645].

1.1 在 (*zai*) ön sözü ümumi hərəkətin baş verdiyi zamanı bildirir və feil, sifət və s.-dən əvvəl işlənir [6, s. 645].

Cədvəl 12 Çin dilində yerlik halın ifadə vasitələrindən biri olan 在 (*zai*) ön sözü ilə nümunələrin ilk qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
火车在早上 7 点 27 分到达占贾。 (huǒ chē zài zǎo shàng qī diǎn èr shí qī fēn dào dá zhàn jiǎ) (Qeyd: Azərbaycan dilində yerlik halın <i>-da²</i> şəkilçisi saylardan sonra işlənir. Çin dilində 在 (<i>zai</i>) ön söz isə saylardan əvvəl istifadə olunur.)	Qatar şəhər saat 7:27- <u>də</u> Gəncəyə çatdı.

我的课总在早上 8 点开始。 (wǒ de kè zǒng zài zǎo shàng bā diǎn kāi shǐ)	Dərslərim həmişə səhər saat səkkizdə başlayır.
在九月，他的病还不严重。 (zài jiǔ yuè, tā de bìng hái bù yán zhòng)	Sentyabrda onun xəstəliyi o qədər ağır deyildi.

Qeyd: 在 (zai) ön sözü Çin dilində yerlik halı ifadə etsə də, Azərbaycan dilində bəzən çıxışlıq hal kimi tərcümə olunur. Məsələn:

Cədvəl 13 Çin dilində çıxışlıq halın ifadə vasitələrindən biri olan 在 (zai) ön sözü ilə nümunələr

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
我是在到了巴库以后才听说这件事。 (wǒ shì zài dào le bā kù yǐ hòu cái tīng shuō zhè jiàn shì)	Mən Bakıya çatdıqdan sonra bu hadisəni eşitdim.
在出发之前，老师向孩子们讲了注意事项。 (zài chū fā zhī qián, lǎo shī xiàng hái zǐ men jiǎng le zhù yì shì xiàng)	Yola düşdükdən əvvəl müəllim uşaqlara ehtiyat tədbirlərini izah etdi.

1.2 在 (zai) ön sözü bir şeyin göründüyü, görünmədiyi və ya gözü çarpmayan bir hərəkətin baş verdiyi vaxtı bildirir [6, s. 645]. Bu vaxt 在 (zai) ön sözü feildən sonra istifadə olunur [6, s. 645]. Qeyd: 在 (zai) ön sözü təkhecalı 生 (shēng), 死 (sǐ), 定 (dìng), 处 (chǔ), 改 (gǎi), 放 (fàng), 排 (pái) və s. və ikihecalı 出生 (chū shēng), 诞生 (dàn shēng), 发生 (fā shēng), 出现 (chū xiàn), 发现 (fā xiàn), 布置 (bù zhì), 安排 (ān pái), 确定 (què dìng), 固定 (gù dìng) və s. feillərdən sonra işlənir [6, s. 645]. Başqa feillərdən sonra işlənir.

Cədvəl 14 Çin dilində yerlik halın ifadə vasitələrindən biri olan 在 (zai) ön sözü ilə nümunələrin ikinci qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
我朋友生在 2000 年。 (wǒ péng yǒu shēng zài liǎng qiān nián)	Mənim dostum 2000-ci ildə anadan olub.

两国关系处在 <u>关键</u> 时刻。 (liǎng guó guān xì chǔ zài guān jiàn shí kè)	İki dövlət arasında münasibətlər kritik andadır.
我的孙女出生在一九九零年。 (wǒ de sūn nǚ chū shēng zài yī jiǔ jiǔ líng nián)	Nəvəm 1990-cı ildə dünyaya gəlib.
事件发生在今年四月份。 (shì jiàn fā shēng zài jīn nián sì yuè fèn)	Hadisə bu ilin aprel ayında baş verdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 在 (*zai*) ön sözü Çin dilində yerlik halı bildirsə də, Azərbaycan dilində bəzən yönlük hal kimi tərcümə olunur. Çünki bu nümunələrdə 在 (*zai*) ön sözü 定 (*dìng*), 改 (*gǎi*), 安排 (*ān pái*) və s. feillərdən sonra işlənir və Azərbaycan dilinə tərcümə ediləndə “təyin olunmaq, dəyişdirilmək, planlaşdırılmaq” və s. feillərindən əvvəl yönlük hal tələb olunur. Məsələn:

Cədvəl 15 Çin dilində yönlük halın ifadə vasitələrindən biri olan 在 (*zai*) ön sözü ilə nümunələr

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
会议定在明天下午五点钟。 (huì yì dìng zài míng tiān xià wǔ wǔ diǎn zhōng)	İclas sabah günorta saat 5-ə təyin edilib.
讲座时间改在星期四下午两点钟。 (jiǎng zuò shí jiān gǎi zài xīng qī sì xià wǔ liǎng diǎn zhōng)	Mühazirə vaxtı cümə axşamı saat 14:00-ə dəyişdiriləcək.
答辩安排在六月份。 (dá biàn ān pái zài liù yuè fèn)	Müdafiə iyun ayına planlaşdırılıb.

2. 在 (*zai*) ön sözü məkanı bildirir [6, s. 646].
2.1 在 (*zai*) ön sözü hərəkətin baş verdiyi və ya bir şeyin mövcud olduğu yeri bildirir [6, s. 646]. Bu vaxt 在 (*zai*) ön sözü feil, sifət və s.-dən əvvəl işlənir [6, s. 646]. Məsələn:

Cədvəl 16 Çin dilində yerlik halın ifadə vasitələrindən biri olan 在 (zai) ön sözü ilə nümunələrin üçüncü qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
老师在黑板上写下作业。 (lǎo shī zài hēi bǎn shàng xiě xià zuò yè)	Müəllim lövhədə ev tapşırığını izah etdi.
鱼类菜肴在南方很受欢迎。 (yú lèi cài yáo zài nán fāng hěn shòu huān yíng)	Balıq yeməkləri cənub bölgəsində məşhurdur.
孩子们在院子里植树。 (hái zi men zài yuàn zi lǐ zhí shù)	Uşaqlar həyətdə ağac əkdilər.
爱君在浴缸里泡澡。 (ài jūn zài yù gāng lǐ pào zǎo)	Aygün vannada çimdi.
拳击手们在体育场操练。 (quán jī shǒu men zài tǐ yù chǎng cāo liàn)	Boksçular idman zalında məşq edirdilər.
足球运动员们在运动场上踢球。 (zú qiú yùn dòng yuán men zài yùn dòng chǎng shàng tī qiú)	Futbolçular idman meydançasında futbol oynayırlar.
艾敏救助了在 <u>海里</u> 溺水的孩子。 (ài mǐn jiù zhù le zài hǎi lǐ nǐ shuǐ de hái zi)	Emin dənizdə batan uşağa kömək etdi.
阿里坐在沙发上休息。 (ā lǐ zuò zài shā fā shàng xiū xī)	Əli divanda əyləşib istirahət edirdi.

2.2 在 (zai) ön sözü insanın doğulduğu və ya yaşadığı, hadisənin baş verdiyi, əşyanın istehsal edildiyi yeri bildirir [6, s. 646]. Bu zaman 在 (zai) ön sözü feildən əvvəl və ya sonra işlənə bilər [6, s. 646]. Məsələn:

Cədvəl 17 Çin dilində yerlik halın ifadə vasitələrindən biri olan 在 (zai) ön sözü ilə nümunələrin dördüncü qrupu

Çin dilində nümunələr və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
卡迈勒出生在沙马赫。 (kǎ mài lēi chū shēng zài shā mǎ hè) (Qeyd: Bu cümlədə 在 (zai) ön sözü feildən sonra işlənir.)	Kamal Şamaxıda doğulub.

阿格申在涅夫捷恰拉市出生。 (ā gé shēn zài niè fū jié qià lā shì chū shēng) (Qeyd: Bu cümlədə 在 (zai) ön sözü feildən əvvəl işlənir.)	Aqşın Neftçalada anadan olmuşdur.
这件事发生在奥尔汗的家中。 (zhè jiàn shì fā shēng zài ào ěr hàn de jiā zhōng)	Bu hadisə Orxanın evində baş verdi.
武萨在巴库市尼扎米区生活。 (wǔ sà zài bā kù shì ní zhā mǐ qū shēng huó)	Vüsal Bakı şəhərinin Nizami rayonunda yaşayır.
橙子主要种植在连科兰和阿斯塔法。 (chéng zi zhǔ yào zhòng zhí zài lián kē lán hé ā sī tǎ fǎ)	Portağal, əsasən, Lənkəranda və Astarada yetişir.
沙新，你在哪里长大的？ (shā xīn, nǐ zài nǎ lǐ zhǎng dà de)	Şahin, sən harada böyümüsən?
这些产品在中国制造。 (zhè xiē chǎn pǐn zài zhōng guó zhì zào)	Bu məhsullar Çində istehsal olunur.

Qeyd: Nümunələrdən göründüyü kimi, Çin dilində 在 (zai) ön sözünün cümlədə yeri sərbəstdir. Müəyyən qaydalara görə, 在 (zai) ön sözü cümlənin müxtəlif yerində işlənə bilər, yəni feildən sonra da, əvvəl də işlənir.

Çin dilində ön sözlər çox deyil, amma cümlədə müxtəlif mənalar ifadə edərək tez-tez işlənir [7, s. 834]. Çin dilində 于 (yu) ön sözü yönlük, yerlik və çıxışlıq halı bildirir. Nümunələr:

Cədvəl 18 Çin dilində yönlük, yerlik və çıxışlıq halı ifadə edə bilən 于 (yu) ön sözü ilə nümunələr

	Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
于 (yu) ön sözü yönlük halı ifadə edir.	比赛的形势现在有利于对方。 (bǐ sài de xíng shì xiàn zài yǒu lì yú duì fāng)	Yarışın hazırkı vəziyyəti rəqibə daha əlverişlidir.
	扎乌尔致力于环境保护工作。 (zhā wū ěr yī zhì zhì lì yú huán jìng bǎo hù gōng zuò)	Zaur ətraf mühitin mühafizəsi işinə nəzarət etməyə çalışır.
	泰勒曼作为一名警察，他始终忠于职守，保护着社区的安全。 (tài lè màn zuò wéi yī míng jǐng chá, tā shǐ zhōng zhōng yú zhí shǒu, bǎo hù zhe shè qū de ān quán)	Telman polis kimi hər zaman öz vəzifəsində sadıq qalıb cəmiyyətin təhlükəsizliyini qoruyur.
于 (yu) ön sözü yerlik halı ifadə edir.	中华人民共和国成立于一九四九年。 (zhōng huá rén mín gòng hé guó chéng lì yú yī jiǔ sì jiǔ nián)	Çin Xalq Respublikası 1949-cu ildə quruldu.
	阿塞拜疆前总统盖达尔·阿利耶夫生于一九二三年。 (ā sài bài jiāng qián zǒng tǒng gài dá ěr ā lì yē fū shēng yú yī jiǔ èr sān nián)	Azərbaycan Respublikasının keçmiş prezidenti Heydər Əliyev 1923-cü ildə anadan olub.
	埃尔贡就读于哈扎尔大学阿塞拜疆语专业。 (ā ěr gòng jiù dú yú hā zhā ěr dà xué ā sài bài jiāng yǔ zhuān yè)	Elgün Xəzər Universitetində Azərbaycan dili ixtisası üzrə təhsil alır.
	这些美味的巧克力产于当地的可可种植园。 (zhè xiē měi wèi de qiǎo kè lì chǎn yú dāng dì de kě kě zhòng zhí yuán)	Bu dadlı şokoladlar yerli kakao plantasiyalarında istehsal olunur.
于 (yu) ön sözü çıxışlıq halı	米拉伊不满足于他事业的现状。 (mǐ lā yī bù mǎn zú yú tā shì yè de xiàn zhuàng)	Milay karyerasının indiki vəziyyətindən razı deyil.

ifadə edir.	库拉河发源于哪里? (kù lā hé fā yuán yú nǎ lǐ)	Kür çayının mənbəyi <u>haradan</u> başlayır?
-------------	---------------------------------------	--

Çıxışlıq hal: İsmın çıxışlıq halı iş, hal, hərəkət və hadisənin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirir, subyektin hər hansı bir obyektədən uzaqlaşdığını göstərir [4, s. 82]. Azərbaycan dilində çıxışlıq hal **-dan, -dən** şəkilçisi ilə düzəlir. **kimdən? nədən? haradan? nə zamandan?** suallarına cavab verir [4, s. 82]. Məsələn:

- (1) Emilyya özündən (*kimdən?*) çox razıdır.
- (2) Mən Çingizdən (*kimdən?*) incimişəm.
- (3) Orxan sinif yoldaşlarından (*kimdən?*) ayrıldı.
- (4) Ülkər kağızdan (*nədən?*) heyvan fiquru düzəltdi.
- (5) Susuzluqdan (*nədən?*) yandım.
- (6) Çində bu yeməkdən (*nədən?*) bişirirlər.
- (7) Əli hər gün kompüterdən (*nədən?*) istifadə edir.
- (8) Kənddən (*haradan?*) şəhərə axın çoxdur.
- (9) Çindən (*haradan?*) sənə nə alım?
- (10) Keçən ay Türkiyədən (*haradan?*) bizə qonaqlar gəlmişdilər.
- (11) Bakıdan (*haradan?*) qatar şəhər saat 7:32-də yola düşdü.
- (12) Azərbaycanda 8 Mart bayramı 1917-ci ildən (*nə zamandan?*)

mütəmadi qeyd edilir.

Çıxışlıq hallı sözlər **başqa, özgə, qeyri, savayı, əlavə, bəri, qabaq, ötrü** və s. qoşmalarla işlənərək müxtəlif mənalar ifadə edir.

1. **Başqa, özgə, qeyri, savayı** qoşmaları çıxışlıq halda olan sözün mənaca istisna təşkil etməsinə, başqalarından ayrılmasına, seçilməsinə səbəb olur [4, s. 83]. Məsələn:

- (1) Şərifin sirrini Gülçindən başqa, heç kim bilmirdi.
- (2) Bizdə atamdan savayı heç kim kişniş yemir.
- (3) Gövhərdən qeyri imtahana heç kəs hazır deyil.
- (4) Səndən özgə heç kim məni başa düşmür.

2. **Bəri, əvvəl, sonra, qabaq** qoşmaları çıxışlıq halda olan sözlərlə birlikdə işləndə zaman mənasını bildirir. Bu nümunələrin hamısı "**nə zaman?**" sualına cavab verir.

- (1) Dünəndən bəri dostumdan xəbərim yoxdur.
- (2) Mən Sevdə xala ilə 2022-ci ildən bəri görüşməmişəm.
- (3) Spirtli içki qəbul etdikdən sonra anam özünü pis hiss etdi.
- (4) Daş dövründən sonra Tünc dövrü meydana gəldi.
- (5) Tədbirdə mən Vaqifdən əvvəl çıxış etdim.
- (6) Bu dərman yeməkdən qabaq qəbul edilməlidir.
- (7) Sən Bakıya getdikdən sonra mən o restorana getməmişəm.

(8) O vaxtdan bəri Yeganə ilə danışmamışam.

Azərbaycan dilində çıxışlıq hal müqayisə mənasını da ifadə edir.

Məsələn:

(1) Ulduz Leyladan arıqdır.

(2) Alma qarpızdan ucuzdur.

(3) Elmar Çin dilini Aqıldən yaxşı bilir.

Çıxışlıq halın şəkilçisi bəzən yiyəlik hal məqamında işlənir [4, s. 82], seçilmə, bütövlə hissənin münasibəti məzmununu bildirir [3, s. 56].

Məsələn:

(1) Sınıf yoldaşlarımdan ikisi əlaçdır.

(2) Şimpanze ən ağıllı heyvanlardan biridir.

(3) Uşaqlardan beşi bu yarışda qalib gəldi.

Çin dilində çıxışlıq halı ifadə etmək üçün 自 (zi), 从 (cong), 于 (yu) ön sözlərindən istifadə olunur.

1. 自 (zi) ön sözü

1.1 自 (zi) ön sözü hərəkətin başlanğıc yerini və yaxud çıxış nöqtəsini bildirir [6, s. 694]. 自 (zi) ön sözü feildən əvvəl işlənə bilər [6, s. 694].

Məsələn:

Cədvəl 19 Çin dilində çıxışlıq halın ifadə vasitələrindən biri olan 自 (zi) ön sözü ilə nümunələrin ilk qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
本次列车自北京开往成都。 (běn cì liè chē zì běi jīng kāi wǎng chéng dū)	Bu qatar Pekindən Çenqduya gedir.
稿件自全国各地纷纷寄来。 (gǎo jiàn zì quán guó gēn gē dì fēn fēn jì lái)	Əlyazmalar ölkənin hər yerindən göndərilib.

自 (zi) ön sözü feildən sonra da işlənə bilər [6, s. 694]. Məsələn:

Cədvəl 20 Çin dilində çıxışlıq halın ifadə vasitələrindən biri olan 自 (zi) ön sözü ilə nümunələrin ikinci qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
这位年轻人来自农村。 (zhè wèi nián qīng rén lái zì nóng cūn)	Bu gənc kənddən gəlib.
我们班同学来自中国不同的省份。 (wǒ men bān tóng xué lái zì zhōng guó)	Sınıf yoldaşlarımız Çinin müxtəlif əyalətlərindən

bù tóng de shěng fèn)	gəlirlər.
这首诗选自诗歌《蕾莉与马杰农》。 (zhè shǒu shī xuǎn zì shī gē 《lěi lì yǔ mǎ jié nóng》)	Bu şeir “Leyli və Məcnun” poemasından seçilib.
这个例子引自诗歌《七美人》。 (zhè gè lì zì yǐn zì shī gē 《qī měi rén》)	Bu nümunə “Yeddi gözəl” poemasından götürülüb.
这条俗语摘自《先祖阔尔库特》。 (zhè tiáo sú yǔ zhāi zì 《xiān zǔ kuò ěr kù tè》)	Bu atalar sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” <u>dandır</u> .
这幅画作出自一位著名艺术家之手。 (zhè fú huà zuò chū zì yī wèi zhù míng yì shù jiā zhī shǒu)	Bu rəsm məşhur bir rəssam tərəfindən çəkilmişdir.

1.2 自 (zì) ön sözü vaxtın başlanğıcını bildirir [6, s. 694]. Bu vaxt 自 (zì) ön sözü isim, feil və s. ilə birlikdə işlənir [6, s. 694].

Cədvəl 21 Çin dilində çıxışlıq halın ifadə vasitələrindən biri olan 自 (zì) ön sözü ilə nümunələrin üçüncü qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
自去年十月起，赛曼德每天早晨跑步半小时。 (zì qù nián shí yuè qǐ, sài màn dé měi tiān zǎo chén pǎo bù bàn xiǎo shí)	Səməd ötən ilin oktyabrından hər səhər yarım saat qaçır.
图书馆每天自早上 8 点开到晚上 10 点。 (tú shū guǎn měi tiān zì zǎo shàng bā diǎn kāi dào wǎn shàng shí diǎn)	Kitabxana hər gün səhər səkkizdən axşam ona qədər işləyir.
瑟文兹自小就喜欢跳舞。 (sè wén zī zì xiǎo jiù xǐ huān tiào wǔ)	Sevinc uşaqlıqdan rəqs etməyi sevir.

2. 从 (cóng) ön sözü

2.1 从 (cóng) ön sözü başlanğıc nöqtəsini bildirir və yer, məkan bildirən sözlə işlənir [6, s. 130].

A) 从 (cóng) ön sözü məkan, mənbə bildirir [6, s. 130].

Cədvəl 22 Çin dilində çıxışlıq halın ifadə vasitələrindən biri olan 从 (cong) ön sözü ilə nümunələrin ilk qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
南美洲的安第斯山脉从南向北延伸。 (nán měi zhōu de ān dì sī shān mài cóng nán xiàng běi yán shēn)	Cənubi Amerikadakı And dağları cənub <u>dan</u> şimala doğru uzanır.
瓦西夫刚从黑尔达兰回来。 (wǎ xī fū gāng cóng hēi ěr dá lán huí lái)	Vasif Xırdalandan təzəcə qayıtdı.
第一排从左起第二人是拉希姆。 (dì yī pái cóng zuǒ qǐ dì èr rén shì lā xī mǔ)	Birinci sırada soldan ikinci adam Rasimdir.
侯赛因从石油公司的实习中学习了 很多。 (hóu sài yīn cóng shí yóu gōng sī de shí xí zhōng xué xí le hěn duō)	Hüseyn neft şirkətində aparılan təcrübədən çox şey öyrəndi.
你从这儿直走两百米会到达医院。 (nǐ cóng zhè ér zhí zǒu liǎng bǎi mǐ huì dào dá yī yuàn)	Buradan iki yüz metr düz get və xəstəxanaya çatacaqsan.
他们从超市购买了蔬菜和水果。 (tā men cóng chāo shì gòu mǎi le shū cài hé shuǐ guǒ)	Onlar marketdən meyvə və tərəvəz aldılar.
孩子们从学校回家后，开始做作业。 (hái zi men cóng xué xiào huí jiā hòu , kāi shǐ zuò zuò yè)	Uşaqlar məktəbdən evə qayıtdıqdan sonra ev tapşırıqlarını yazmağa başladılar.

B) 从 (*cong*) ön sözü zaman bildirir [6, s. 130].

Cədvəl 23 Çin dilində çıxışlıq halın ifadə vasitələrindən biri olan 从 (*cong*) ön sözü ilə nümunələrin ikinci qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
阿扎尔从早到晚都在家里学习。 (ā zhā ěr cóng zǎo dào wǎn dōu zài jiā lǐ xué xí)	Azər səhərdən axşama qədər evdə dərs oxuyur.
伊斯玛尔发誓说从今以后再也不会工作迟到了。 (yī sī mǎ ěr fā shì shuō cóng jīn yǐ hòu zài yě bù huì gōng zuò chí dào le)	İsmayıl söz verdi ki, bu gündən etibarən bir daha işə gecikməyəcək.
从古到今，中华文明一直在不断发展。 (cóng gǔ dào jīn, zhōng huá wén míng yī zhí zài bù duàn fā zhǎn)	Qədim dövrlərdən bu günə qədər Çin sivilizasiyası davamlı olaraq inkişaf edir.
从一年级到十一年级，我姐姐一直成绩很好。 (cóng yī nián jí dào shí yī nián jí, wǒ jiě jiě yī zhí chéng jì hěn hǎo)	Bacım birinci sinifdən on birinci sinfə qədər çox yaxşı oxuyub.

C) 从 (*cong*) ön sözü əhatə dairəsini bildirir [6, s. 130].

Cədvəl 24 Çin dilində çıxışlıq halın ifadə vasitələrindən biri olan 从 (*cong*) ön sözü ilə nümunələrin üçüncü qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
从学术谈到日常，我们讨论了不同的话题。 (cóng xué shù tán dào rì cháng, wǒ men tāo lùn le bù tóng de huà tí)	Elmi mövzudan məişət mövzusuna qədər müxtəlif məsələləri müzakirə etdik.
从小孩到大人都参加了这场活动。 (cóng xiǎo hái dào dà rén dōu cān jiā le zhè chǎng huó dòng)	Bu tədbirdə uşaqdan böyüyə hər kəs iştirak edirdi.

这部电影 <u>从头到尾</u> 都充满了趣味。 (zhè bù diàn yǐng cóng tóu dào wěi dōu chōng mǎn le qù wèi)	Bu film əvvəldən axıra qədər gülməli əhvalatlarla zəngindir.
--	--

D) 从 (cong) ön sözü inkişaf, dəyişmə bildirir [6, s. 130].

Cədvəl 25 Çin dilində çıxışlıq halın ifadə vasitələrindən biri olan 从 (cong) ön sözü ilə nümunələrin dördüncü qrupu

Çin dilində və onun tələffüzü	Azərbaycan dilində tərcüməsi
这个城市发生了很大变化， <u>从</u> 一个 小镇变为了商业中心。 (zhè gè chéng shì fā shēng le hěn dà biàn huà, cóng yī gè xiǎo zhèn biàn wèi le shāng yè zhōng xīn)	Bu qəsəbədə çox dəyişikliklər baş verib, kiçik bir qəsəbədən böyük ticarət mərkəzinə çevrilib.
她通过努力，成功地 <u>从</u> 业余变成了 专业的足球运动员。 (tā tōng guò nǚ lì, chéng gōng de cóng yè yú biàn chéng le zhuān yè de zú qiú yùn dòng yuán)	O, çox çalışmaqla həvəskar futbolçudan peşəkar futbolçuya çevrildi.
根据达尔文的说法， <u>从</u> 猿到人的进 化过程漫长而复杂。 (cóng yuán dào rén de jìn huà guò chéng màn cháng ér fù zá)	Darvinə görə, meymunlardan insanlara təkamül prosesi uzun və mürəkkəbdir.

Qeyd: Nümunələrdə aydın olur ki, 从 (cong) ön sözü məkan, zaman, əhatə dairəsi, inkişaf və dəyişmə bildirir. 从 (cong) ön sözü Azərbaycan dilinə həmişə çıxışlıq hal kimi tərcümə olunur.

Qeyd etmək istəyirik ki, tarixən Azərbaycan dilində hallar bir-birinin əvəzinə işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, burada hallar bir-birinin əvəz etmişdir [1, s. 117].

Yönlük halının yerlik hal (-da, -də) ilə əvəz olunması [1, s. 117]. Gəl, bu ağac dibində enəlim, yeyəlim, -dedi [1, s. 117].

Yönlük hal təsirlik halın yerində işlənmişdir: Qonşularına (qonşularını) çağırır ki, Yetər! Zəlihə! Zübeydə! [KDQ, s. 23]; Qazan kafərə çağırub söyləmiş, görələm, xanım, nə söyləmiş. [1, s. 117]

Yerlik hal çıxışlıq hal mənasında işlənmişdir: - Atından endi, çobanın əllərin çözdü. Alnında bir öpdü. [KDQ, s. 23] Bu nümunədə alnında “alnından” mənasında işlənmişdir.

Çıxışlıq hal yönük hal mövqeyində: Av avlayu gəzərkən ögindən bir yaralı keyik çıqdı. [KDQ, s. 105] Bu nümunədə ögindən “qabağına” işlənmişdir.

Bu cür əvəzlənmələr Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində indi də qalmaqdadır [2, s. 206].

Nəticə

Azərbaycan dilində ismin əsas kateqoriyalarından biri hal kateqoriyasıdır. İsmın hal adları sıra ilə bunlardır: adlıq, yiyəlik, yönük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hal. Çin dili isə kök dil olduğuna görə bu dildə qrammatik kateqoriya yoxdur və hal anlayışı da yoxdur, amma hal kateqoriyasının ifadə vasitələri var.

1. Azərbaycan dilində adlıq halın heç bir morfoloji əlaməti yoxdur. Çin dilində də adlıq hallı sözlər heç bir əlamət olmadan işlənir. Məsələn: 书 (shū) “kitab”, 人 (rén) “insan”, 学生 (xué shēng) “tələbə”, 土地 (tǔ dì) “torpaq”, 乌鸦 (wū yā) “qarğa”.

2. Azərbaycan dilində müəyyən yiyəlik hal **-ın, -in, -un, -ün** şəkilçisi ilə düzəlir. Çin dilində yiyəlik hal olmasa da, yiyəlik hal bildirən 的 (de) hissəciyindən istifadə edilir. Çin dilində 的 (de) hissəciyinin istifadə edilib-edilməməsi bir neçə amillərdən asılıdır. Məsələn: yiyəlik bildirən söz və mənsub olan söz arasındakı əlaqə, sözlərin mənasının düzgün və aydın çatdırılması məsələsi, heca məsələsi və s. Azərbaycan dilində yiyəlik hal və Çin dilində onun ifadə vasitəsi — 的 (de) hissəciyi arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər mövcuddur.

3. Azərbaycan dilində III növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi müəyyən yiyəlik halda olur. Məsələn: kitabın səhifəsi, şagirdin gündəliyi, çiçəyin ətri, otağın rəngi, şəhərin mənzərəsi və s. Azərbaycan dilində sintaktik təhlili zamanı III növ təyini söz birləşmələri bölünmür, amma arasına söz əlavə edilə bilər. Çin dilində də biz buna rast gəlirik.

Azərbaycan dilində II növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olur. Məsələn: sinif otağı, məktəb həyatı, tələbəlik illəri və s. Azərbaycan dilində II növ təyini söz birləşmələri bölünmür və arasına söz əlavə edilə bilmir. Çin dilində də eyni vəziyyətdir.

Azərbaycan dilində yiyəlik halda olan ismə yenidən hal şəkilçisi artırmaq olmaz, lakin mənsubiyyət şəkilçili sözlər bütün hallar üzrə dəyişə bilər [4, s. 68]. Çin dilində də elədir.

4. Çin dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bir neçə yiyəlik-mənsubluq strukturu ardıcıl gəldikdə yiyəlik halın şəkilçisi yalnız sonuncu sözdən əvvəlki sözə qoşulur.

5. Azərbaycan dilində yönlük hal **-a, -ə** şəkilçisi ilə düzəlik. Çin dilində isə yönlük halı ifadə etmək üçün 向 (*xiang*) , 往 (*wang*) , 朝 (*chao*) ön sözlərindən istifadə olunur. Bundan başqa, Çin dilində feilin bir neçə növü var. Onlardan biri də istiqamətverici növdür. Feilin istiqamətverici növü ilə cümlə qurduqda ismin yönlük halını ifadə etmək üçün xüsusi bir ön sözdən istifadə edilmir.

6. Azərbaycan dilində müəyyən təsirlik hal **-ı, -i, -u, -ü** şəkilçisi ilə düzəlik. Çin dilində isə müəyyən təsirlik halı ifadə etmək üçün 把 (*ba*) ön sözündən istifadə edilir. 把 (*ba*) ön sözündən sonra gələn isim daha çox sonrakı feilin obyektidir, yəni həmin isim, adətən, təsirlik halda işlənir. Əgər söz qeyri-müəyyən təsirlik halı ifadə edirsə, 把 (*ba*) ön sözündən istifadə olunmur.

7. Azərbaycan dilində yerlik hal **-da, -də** şəkilçisi ilə düzəlik. Çin dilində isə yerlik halı bildirmək üçün 在 (*zai*) , 于 (*yu*) və s. ön sözlərindən istifadə olunur.

8. Azərbaycan dilində çıxışlıq hal: **-dan, -dən** şəkilçisi ilə düzəlik. Çin dilində isə çıxışlıq halı ifadə etmək üçün 自 (*zi*) , 从 (*cong*) , 于 (*yu*) ön sözlərindən istifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Çin dilində ön sözlər çox deyil, amma cümlədə müxtəlif mənalar ifadə edərək tez-tez işlənir. Məsələn, Çin dilində 于 (*yu*) ön sözü yönlük, yerlik və çıxışlıq halı bildirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. (2018). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qrammatik tədqiqi (fonetik; morfoloji və sintaktik təhlil). Bakı, «Elm», 492 s.
2. Əzizxan Tanrıverdi. (2017). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, «Elm və təhsil, təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş nəşri», 538 s.
3. Hüseynzadə M. (2007). Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, «Şərq-Qərb», 280 s.
4. Kazimov Q.Ş. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, «Nurlan», 400 s.

Çin dilində

5. Ajiakbar, M. (2012). Çin dili və Uyğur dilində ismi söz birləşmələrinin quruluşu və formasının müqayisəli təhlili (Hànyǔ hé Wéiwúeryǔ Míngcǐxíng Dìngzhōng Duǎnyǔ Jiégòu Xíngshì Duìbǐ

- Fēnxī [J]). *Journal of Xinjiang Education Institute (Xīnjiāng Jiàoyù Xuébào)*. № 1(28), Urumqi: səh. 79-85.
6. Pekin Universitetinin Çin dili ixtisası müasir Çin dilinin kafedrası. (2012). *Müasir Çin dili. Xiàndài Hànyǔ (zēngdìng běn)*, Pekin: The Commercial Press.
7. Dralle, A. (2018). *Azərbaycanca-ingiliscə-Çincə şəkilli lügət. Wàijìàoshè Āsàibàijiāngyǔ Yīngyǔ Hànyǔ Tújiě Cídiǎn*, Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.
8. Huang B (Huáng Bóróng)., Liao X (Liào Xùdōng). (2017). *Müasir Çin dili (6-cı nəşr). Xiàndài Hànyǔ (zēngdìng 6 bǎn)*, Pekin: Higher Education Press.
9. Lei R (Léi Róng)., Guo X (Guō Xīhuáng). (2015). İngilis və Çin dillərində müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik halın koqnitiv şərtləri (Yīnghànyǔ Kěràngdù jí Bùkěràngdù Lǐngshǔ Jiégòu de Rènzhī Jiěshì [J]). *Journal of Hubei University (Philosophy and Social Sciences)*. № 6(42), Wuhan: səh. 128-132. DOI:10.13793/j.cnki.42 1020/c.2015.06.022.9.
10. LIU Y (Liú Yuèhuá). (2001). *Praktik müasir Çin dilinin qrammatikası. Shíyòng Xiàndài Hànyǔ Yǔfǎ (zēng dìng běn)*, Pekin: The Commercial Press.
11. Lǚ S (Lǚ Shūxiāng). (1999). *Müasir Çin dilində səkkiz yüz söz. Xiàndài Hànyǔ Bābǎicǐ(zēngdìng běn)*, Pekin: The Commercial Press.
12. Sī F (Sī Fùzhēn). (2014). Çin dilində iki növ yiyəlik halın quruluşu (“Zhào Běnsān de Yéye” hé “Zhào Běnsān de Màozi” — Mǎntán Hànyǔ zhōng de Liǎngzhǒng Lǐngshǔ Jiégòu [J]). *Dil Tədrisi və Tədqiqatı (Yǔyán Jiàoxué yǔ Yánjiū)*. № 2, Pekin: səh. 43-51.
13. Xu Y (Xú Yángchūn). (2011). 的 (de) hissəciyinin istifadəsi (Bǎnkuài, Tūxiǎn yǔ “de” Zì de Yīnxiàn [J]). *Dil Tədrisi və Tədqiqatı (Yǔyán Jiàoxué yǔ Yánjiū)*. № 6, Pekin: səh. 76-82.
14. Xu Y (Xú Yángchūn). (2012). 的 (de) hissəciyinin istifadə edilib-edilməməsi ilə bağlı məhdudlaşdırıcı amillər. (“de” Zì Yīnxiàn de Zhìyué Yīnsù [J]). *Ritorika Öyrənmə (Xiūcǐ Xuéxí)*, № 2, Shanghai: səh. 33-34. DOI:10.16027/j.cnki.cn31-2043/h.2003.02.018.
15. Yang Y (Yáng Yùlíng). (2011). *Beynəlxalq Çin dilinin müəllimləri üçün qrammatika dərslisi. Guójì Hànyǔ Jiàoshī Yǔfǎ Jiāoxué Shǒucè*, Pekin: Higher Education Press.

Məqalə AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu təsis etdiyi “Filologiya məsələləri” jurnalının 2024-cü il №5 sayında (səh. 261–282) dərc olunmuşdur. Sonradan məqalə həmçinin müəllif magistr tezisinin önəmli tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Mənbələr:

1. Yuxuan Tang (2024). Azərbaycan dilində hal kateqoriyası və onun Çin dilində ifadə vasitələri. Filologiya məsələləri. №5, Bakı: Elm və təhsil, səh. 261–282.
2. Yuxuan Tang (2024). Azərbaycan dilində hal kateqoriyası və onun Çin dilində ifadə vasitələri. Xəzər Universiteti magistr tezi.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BƏZİ ƏLAQƏ NÖVLƏRİ HAQQINDA

Zemfira Şahbazova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Bakı Dövlət Universitet

prof.shahbazova@mail.ru

Xülasə

Dilçilik araşdırmalarında qrammatik əlaqə mövzusunə toxunularkən əsas diqqət tabesizlik əlaqəsinə və onun növlərinə yönəldilir. Digər əlaqə tipləri barədə müəyyən qədər məlumat verilsə də, bəzi məqamlar tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində sintaktik əlaqə üsulları hələ də qrammatik əlaqələrin ümumi sistemi çərçivəsində geniş və sistemli şəkildə araşdırılmamış, yalnız bəzi dilçilik əsərlərində səthi tədqiq olunmuşdur. Bu səbəbdən tədqiqata cəlb olunmayan əlaqə növlərindən bəhs etməyi vacib hesab edirik.

Tabelilik və tabesizlik əlaqəsinin dilimizdə işlənən növlərinə dünya dillərinin bir çoxunda rast gəlinir. Hər iki sintaktik əlaqə tipi bir çox dilçilik araşdırmalarının obyekti olmuşdur. Bununla belə, hər bir dilin özünəməxsus struktur özəllikləri olduğundan əlaqə növlərinin də tətbiqi və funksional mövqeyi müxtəlif dillərdə özünü fərqli şəkildə göstərir. Onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, tabelilik və tabesizlik əlaqələri söz birləşmələrindəki bütün sintaktik əlaqə növlərini özündə ehtiva etmir. Ənənəvi sintaktik əlaqə üsullarına əlavə olaraq, qrammatik strukturuna görə onlardan fərqlənən və dilçilik araşdırmalarında alternativ şəkildə şərh olunan əlaqələr də vardır ki, həmin əlaqə növlərinin əhatəli və sistemli tədqiqinə ehtiyac vardır.

Məqalədə dilçilikdə mübahisə doğuran belə əlaqə növlərindən adlıq hallı feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqə, əlavə ilə onun izah etdiyi üzv arasındakı münasibət, həmçinin həmcins üzvlər arasındakı qrammatik əlaqə məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. Azərbaycan və rus dilçilərinin mövzu ilə bağlı fikirləri təhlil edilərək yeni nəzəri müddəalar irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: *sintaksis, qrammatik əlaqə, feili birləşmə, əlavə, həmcins üzv*

Abstract

When addressing the topic of grammatical relations in linguistic research, the main attention is paid to the relation of subordination and its types. Although some information is provided about other types of relations, some points have remained outside the attention of researchers. In general, in Azerbaijani linguistics, syntactic relations have not yet been widely and systematically studied within the framework of the general system of grammatical relations, and have only been superficially studied in some linguistic works. For this reason, we consider it important to mention the types of relations that are not included in the research.

The types of subordination and insubordination relations used in our language are found in many languages of the world. Both types of syntactic relations have been the object of many linguistic studies. However, since each language has its own structural features, the application and functional position of the types of relations also manifest themselves differently in different languages. It is also worth emphasizing that the relations of subordination and insubordination do not include all types of syntactic relations in word combinations. In addition to the traditional syntactic relations, there are also relations that differ from them due to their grammatical structure and are interpreted alternatively in linguistic studies, and there is a need for a comprehensive and systematic study of these types of relations.

The article clarifies the issue of the relationship between the parties of nominative case verb compounds, the relationship between the adjunct and the member it explains, as well as the grammatical relationship between members of the same gender, among such types of relationships that are controversial in linguistics. The views of Azerbaijani and Russian linguists on the subject are analyzed and new theoretical propositions are put forward.

Key words: *syntax, grammatical relationship, verb combination, adjunct, homogeneous member*

Dilçiliyin aktual və mübahisə doğuran, “ad qoyulmamış” (Ələvsət Abdullayev) problemlərindən biri feili tərkiblərdəki grammatik əlaqənin xarakterinin müəyyənəndirilməsidir. Bəllidir ki, tərkiblər hər hansı bir fikrin ifadəsinə xidmət edir və digər sözlərlə məna əlaqəsi qurur. Necə ki, adi söz birləşmələri iki və daha çox sözün grammatik və semantik cəhətdən birləşməsindən formalaşır, feili tərkiblər də eyni prinsiplə yaranır. Bu baxımdan, feili sifət, feili bağlama və məsdərlərin digər sözlərlə əlaqə

üsullarının öyrənilməsi maraq doğurur.

Məlum olduğu kimi, tərkiblər əsas və asılı komponentlərdən təşkil olunub, əsasən, feilin təsriflənməyən formaları vasitəsilə meydana çıxır. Feili tərkiblər digər söz birləşmələrindən geniş istifadə dairəsi, ifadə imkanlarının zənginliyi, struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu tərkibləri formalaşdıran sözlər çeşidli semantik münasibətlər bildirdiyi üçün iş, hal, hərəkət anlayışları ilə digər komponentlər arasında qurulan sintaktik əlaqələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu növ tərkiblərdə leksik-semantik və qrammatik əlaqələrin mövcudluğu tərkibin quruluşu üçün həlledici rol oynayır.

Tərkiblərin öyrənilməsində başlıca diqqət yetirilən məsələlərdən biri onların cümlədə tutduğu mövqe və digər sözlərlə münasibətidir. Təsadüfi deyil ki, tərkiblərin quruluşu və daxili əlaqələrindən daha çox, sintaktik funksiyaları və kontekst daxilindəki mövqeləri dilçilər arasında fikir ayrılıqlarına səbəb olur və mübahisələrə yol açır.

Feili tərkiblərdə feil, əsasən, izah edilən, aydınlaşdırılan komponent kimi çıxış edir, birləşmənin asılı və əsas tərəfləri arasında müəyyən qrammatik əlaqə formalaşır. Burada əsas tərəf feilin təsriflənməyən formaları – feili sifət, feili bağlama, məsdərlə ifadə olunur.

Tərkiblərin özünə tabe etdiyi müxtəlif hallarda və vəziyyətdə işlənən sözlərin olduğu danılmazdır. Bu zaman əvvəlki sözlərin təsriflənməyən formaya hansı əlaqə vasitəsilə bağlanması maraq doğurur. Belə maraq doğuran situasiyalardan biri də birinci tərəfin adlıq halda işlənməsidir.

Azərbaycan dilində aydınlaşdırılmağa ehtiyacı olan problemlərdən biri də adlıq hallı feili birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqə məsələsidir. Feilin təsriflənməyən formaları – feili sifət, feili bağlama və məsdər adlıq halda olan isimlərlə əlaqəyə girərək xüsusi tipli feili söz birləşmələri yaradır. “Türkoloji ədəbiyyatda tərkib adı ilə tanınan feili birləşmələri əmələ gətirən bu formalardan, əsasən birinin – feili bağlamanın adlıq halla ifadə olunmuş subyektinin ola bilməməsindən bəhs edilir. Çox təsadüfi vaxtlarda feili sifətlərin də adlıq halla əlaqələndərək feili birləşmə yaratmasını göstərən qeydlərə rast gəlmək olur. Məsdərlərin isə belə kombinasiyalarda iştirakını göstərən – onun adlıq hallı sözlərlə əlaqələndərək qeyri-predikativ feili birləşmə əmələ gətirməsini, başqa adla desək, onun adlıq hallı məsdər əmələ gətirməsini qeyd edən yazılara rast gəlmək olmur...” (Seyidov, 1992, s. 276).

Belə birləşmələrin adlıq halında ifadə olunan tərəfini bir çox dilçilər “subyekt”, bəziləri isə “mübtəda” adlandırırlar. Lakin, fikrimizcə, bu sözlərin cümləyə aid olan terminlərlə adlandırılması düzgün deyildir.

Adlıq hallı söz birləşmələrində tərəflər arasında yaranan əlaqə semantik baxımdan fəaliyyət və həmin fəaliyyəti icra edən arasında qurulan bağlılıq kimi xarakterizə olunur. Başqa sözlə, urada əsas məna iş görən subyektlə həyata keçirilən obyekt arasındakı əlaqəyə söykənir. Cümlə səviyyəsində bu cür münasibət, adətən, subyektlə predikat, yəni qrammatik baxımdan mübtəda ilə xəbər arasında özünü göstərir. Lakin feili birləşmələrdə həmin əlaqə tam aktiv şəkildə ifadə edilmir, daha çox passiv, qeyri-funksional formada müşahidə olunur. Elə buna görə də adlıq hallı feili birləşmələr predikativ quruluşlardan – yəni cümlələrdən fərqli xarakter daşıyır və onların ayrılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, “Aygün oxuyur” cümləsi ilə “Aygün oxuyanda” feili birləşməsi zahirən eyni sözlərdən təşkil olunmuşdur və semantik baxımdan da müəyyən oxşarlıqlar mövcuddur. Hər iki halda “Aygün” sözü adlıq halda işlənmişdir. Bununla belə, bu iki nümunə arasında əsaslı fərqlər vardır. Birinci nümunədə fikir bitkinliyi təmin olunur, yəni cümlə predikativ xarakter daşıyır və mübtəda ilə xəbər arasında qrammatik münasibət aktiv şəkildə özünü göstərir. İkinci nümunədə isə fikir tamlığı yoxdur; burada oxumaq hərəkəti sadəcə qeydə alınır, lakin prosesin dinamikliyi, subyektin hərəkətə fəal təsiri ifadə edilmir. Nəticədə, birinci halda predikativ birləşmə, ikinci halda isə qeyri-predikativ birləşmə formalaşır.

Bu iki struktur arasındakı fərqlər təkcə məna planında deyil, qrammatik əlaqələrin qurulmasında da özünü göstərir. Redikativ birləşmədə subyektlə predikat arasında qarşılıqlı təsir və bitkin fikir ifadəsi ön pladada olduğu halda, qeyri-predikativ birləşmədə əlaqə formal xarakter daşıyır və fikrin ifadəsində müstəqillik mövcud olmur. Deməli, adlıq hallı feilibirləşmələr zahiri oxşarlıqlara baxmayaraq, həm semantik, həm də sintaktik baxımdan cümlədən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Dilçilik araşdırmalarında adlıq hallı söz və feili bağlamadan təşkil olunan biz oxuyanda, mən deyəndə tipli birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqə növünü müəyyənləşdirmək cəhdinə rast gəlinmir. Professor Yusif Seyidov da bu birləşmələrdəki əlaqəni fərqləndirir və bəhs olunan əlaqə növlərinin heç birinə aid etmir (Seyidov, 1992, s. 101). Bəs onda bu birləşmələrin tərəfləri arasında hansı əlaqə növündən bəhs etmək olar?

Belə birləşmələrdə sözlərin bir-birilə yanaşma əlaqəsi əsasında bağlandığını qəbul edə bilmərik, çünki bu əlaqə növü yanaşma əlaqəsinin tələblərinə uyğun gəlmir. Belə ki, bildiyimiz kimi, yanaşma əlaqəsinə girən sözlər müəyyən suala cavab verir, digər tərəfdən adlıq halda işlənən söz hərəkətin icraçısı – subyektidir və nəhayət, Azərbaycan dilində adlıq halda olan sözlərin birbaşa feilə yanaşması inkişaf etməmişdir. Bu sözlər arasında

yanaşmaya məxsus məna münasibəti də yoxdur. Qrammatik əlaqənin əsasında mənanın hərəkətverici olduğunu nəzərə alsaq, bu əlaqə tipindən bəhs etməyimiz doğru olmaz. Bu əlaqəni idarə də hesab edə bilmərik. Ona görə ki, adlıq hallı söz heç bir halda digər söz tərəfindən idarə edilə bilməz. Eyni zamanda, feilin təsriflənməyən formaları da heç bir halda idarə oluna, hal şəkilçisi qəbul edə bilmir. Deməli, bu əlaqə idarə də deyildir.

Ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin tərəfləri arasında müxtəlif məna əlaqələri özünü göstərir. Feili birləşmələrin quruluşunda hərəkətlə onun bağlı olduğu anlayışlar arasında müxtəlif məna bağları özünü göstərir. Bu birləşmələr subyekt, obyekt, relyativ semantik əlaqələr əsasında formalaşır. Beləliklə, hərəkətlə onu icra edən şəxs arasında subyekt əlaqəsi özünü göstərir. “Subyekt əlaqəsi yalnız feili birləşmələrə aiddir. Asılı tərəf adlıq halda isim (isimləşmiş sözlər) və əvəzliliklərlə, əsas tərəf feili sifət, feili bağlama və məsdərlə ifadə olunur” (Kazımov, 2007, s. 61). Məs.: biz qayıdan (vaxt), iş qurtaranda, sən çalışmaqla (düzələr), mən deyən (adam) və s. Burada hərəkətin subyektli olan sözlər adlıq halda olsa da, mübtəda kimi çıxış edə bilmədiyindən feili birləşmələr budaq cümlə kimi qəbul olunmur. Maraqlıdır ki, bu cür birləşmələrin cümlədə rolu da lazımınca araşdırılmamışdır. Məs.: Biz çatanda onlar qayıdırdı tipli cümlələrdə birləşmənin feil tərəfinin subyektlə əlaqəsi çox vaxt diqqətdən kənar qalır.

Ümumiyyətlə, feili birləşmələrin quruluşunda, əsasən, proseslə onu izah edən komponentlər arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır. Bu halda əvvəlki hissə ilə feilin təsriflənməyən formaları arasında müəyyən qrammatik münasibətlər formalaşır. Belə birləşmələr cümlədə müxtəlif üzv vəzifəsində çıxış edirlər. Bu isə onların cümlə daxilində həm semantik, həm də qrammatik baxımdan bağlı olmasını zəruri edir. Nəticədə, birinci tərəflə müxtəlif əlaqələrə girən təsriflənməyən feil formaları ikinci dərəcəli qrammatik münasibət də qazanır. Sözügedən əlaqə isə həmin birləşmənin cümlə strukturunda oynadığı roldan asılı olaraq dəyişir.

Bizə belə gəlir ki, adlıq hallı feili birləşmələrin daxili qrammatik əlaqəsinin analitik dillərə məxsus şəkildə ifadə olunmasının qeyd edilməyi vacibdir. Adlıq hallı feili birləşmənin bu tipindəki daxili əlaqəni Qəzənfər Kazımovun qeyd etdiyi kimi, “koordinativ əlaqə” adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. Bu tip birləşmələr cümlə daxilində daşıdıqları sintaktik funksiyaya əsasən, əlavə qrammatik əlaqələrə daxil olur.

Əlavə ilə onun aydınlaşdırdığı üzv arasında əlaqə məsələsi dilçiliyin mübahisə doğuran mövzularındandır. Bir qisim dilçilər əlavənin bağlı olduğu üzvlə uzlaşma münasibətində olduğunu, əlavənin izah edib, aydınlaşdırdığı üzvlə şəxs, kəmiyyət və ismin halları baxımından

uyğunlaşdığını qeyd edirlər. “Əlavəli üzvlə əlavə hal, kəmiyyət və çox vaxt da şəxsə görə uzlaşmalıdır” (Abdullayev, Seyidov, Həsənov, 2007, s. 196). Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, belə birləşmələr arasındakı əlaqə mübtəda və xəbər arasındakı uzlaşmadan mahiyyətə fərqlənir və hesab edirik ki, onu uzlaşma əlaqəsi kimi qəbul etmək doğru olmaz. Nümunələrə nəzər salaq: *“Alverçilər onu – köhnə və tanış müştərini mehribanlıqla qarşıladılar”* (İ.Şıxlı); *“Bacısının son anda üzünə zillənmiş lal baxışı – durğun göl kimi sakit dayanan iri qumral gözləri, sifətindəki məzəmmət dolu təbəssüm beynində əbədi həkk olunmuşdu”* (İ.Şıxlı); *“Otların, dəmyələrdə əkilmiş sinəsi laləli taxılların üstündən keçib gələn bu axşam küləyi sahilə enib Kürün üzərinə duvaq kimi çəkilmiş ağ, nazik dumanı qovub uzaqlara – aşağıdakı kəndlərə doğru apardı”* (İ.Şıxlı).

Bu cür əlavələrlə onların aid olduqlar üzv arasındakı əlaqəni bir qisim dilçilər tabesizlik əlaqəsi, bəzi tədqiqatçılar isə uyğunlaşma hesab edirlər. Biz ikinci qrup dilçilərin fikirləri ilə razılaşırıq və əlavənin aydınlaşdırdığı üzvlə şəxs, kəmiyyət, hal baxımından uyğunlaşma bildiyini qəbul edirik. Lakin mübtədası şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan cümlələrdə fərqli vəziyyətlə qarşılaşırıq. Məs.: *Siz – köhnə nəsil gəncləri anlamaq istəmirsiniz.* Göründüyü kimi, burada *siz* ikinci şəxsin cəmində, *köhnə nəsil* isə üçüncü şəxsin təkindədir və şəxsə görə uyğunlaşmadan söhbət gedə bilməz. Digər tərəfdən əlavə ilə cümlənin xəbəri arasında da uzlaşma pozulmuşdur.

Professor Rəsul Xəlilov sözlər arasındakı sintaktik əlaqə üsullarını şərh edərkən əlavənin uzlaşması məsələsinə də xüsusi diqqət ayırmışdır. Hətta bu mövzunu ayrıca “Əlavənin uzlaşması” adlı başlıq altında təqdim etmişdir (Xəlilov, 1958, s. 42).

Tədqiqatçılar əlavənin uzlaşmasının iki müxtəlif formada təzahür etdiyini və hər bir formanın dilin sintaktik quruluşunda özünəməxsus əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edirlər.

Mübtəda birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə edilmədikdə və onun əlavəsi olduqda maraqlı bir sintaktik vəziyyət müşahidə olunur: əlavə ilə aid olduğu üzv arasında şəxs, kəmiyyət və hala görə, eyni zamanda, əlavə ilə xəbər arasında uzlaşma baş verir. Xəbərlə əlavə arasındakı münasibətə gəldikdə isə əgər xəbər mübtəda ilə şəxs və kəmiyyət baxımından uzlaşırsa, həmin uyğunluq eyni qaydada əlavə ilə də təmin olunur. Beləliklə, əlavənin iştirakı cümlənin bütövlüyünə təsir edir və predikativ münasibətlərin formalaşmasına müəyyən dərəcədə yön verir. Məsələn: *“Məncə, hər bir yeni adam – gənc nəsil əxlaq məsələsində, bu xüsusiyyətləri nəinki dilində əzbər etməlidir, o, bi yeni keyfiyyətləri, fəvqəladə bir saat kimi mütəmadiyən işləyən ürəyində hiyf etməlidir”*

(S.Rəhimov). Bu cümlədə “gənc nəsil” birləşməsi əlavənin funksiyasındadır və əsas üzvlə qrammatik baxımdan uyğunluq təşkil edir.

Göründüyü kimi, əlavənin mübtəda ilə əlaqəyə girməsi halında cümlədə ikiqat uzlaşma prosesi gedir: bir tərəfdən izah etdiyi üzvlə, digər tərəfdən isə xəbərlə uyğunluq təmin edilir. Bu xüsusiyyət əlavənin dilin sintaktik sistemində nə qədər mühüm mövqeyə malik olduğunu bir daha sübut edir.

Əlavə tamamlıq və ya zərfliyə aid olduqda onunla izah etdiyi üzv arasında əlaqə fərqli xarakter daşıyır. Belə hallarda əlavə yalnız izah etdiyi üzvlə əlaqəyə girir, xəbər isə bu əlaqəyə daxil olmur. Bu tip strukturlarda əlavənin xəbərlə münasibəti uzlaşmaya deyil, idarə əlaqəsinə əsaslanır. Bu xüsusiyyət dilin sintaktik sistemində əlavənin əlaqə formalarının müxtəlifliyini bir daha təsdiq edir. Nümunələrə nəzər yetirək: *“Bəli, o günü, 1945-ci ilin çaharşənbə gününü, on iki dekabr gününü biz heç bir zaman unutmayacağıq!..* (M.İbrahimov); *“Hələ bura çatmışdım ki, bir də nə gördüm: başuva dönüm: yuxarıdan – qəbiristanlıq tərəfdən bir qaraltı, ardınca 20-25 müsəlman ölüsü qaçırlar”* (C.Cabbarlı). Bəzi tədqiqatçılar belə əlavələrin aydınlaşdırdıqları üzvlə uzlaşma əlaqəsində olduğunu qeyd edirlər. Lakin, fikrimizcə, burada uzlaşma əlaqəsinin xüsusiyyətləri görünür.

Azərbaycan dilində qrammatik əlaqələrin araşdırılması zamanı diqqəti cəlb edən mühüm məsələlərdən biri də həmcins üzlərin öz aralarındakı münasibətlərdir. Həmcins üzlər sintaktik quruluşda bir-biri ilə tabesizlik əlaqəsi əsasında birləşir və bu xüsusiyyət onları digər sintaktik əlaqə növlərindən fərqləndirir. Onlar cümlədə eyni funksiyanı yerinə yetirərək məna baxımından bir-birini tamamlayır, lakin qarşılıqlı şəkildə bir-birindən asılı olmurlar.

Həmcins üzlərin bağlanma formaları müxtəlif ola bilər. Bu bağlanma, əsasən, üç vasitə ilə həyata keçir: intnasiya, bağlayıcı sözlər və fasilə. İntonasiya həmcins üzlərin arasında sintaktik əlaqənin ən mühüm vasitələrindən biridir. Bağlayıcıların iştirakı isə bu əlaqəni daha da dəqiqləşdirir. Fasilə isə danışiq prosesində həmcins üzlərin bir-birindən ayrılmasına xidmət edir.

Beləliklə, həmcins üzlər arasında yaranan əlaqə tabesizlik xarakteri daşısa da, onların cümlədə qrammatik bütövlük yaratması danılmazdır. Bu əlaqə həm formaca, həm də məna baxımından cümlənin bütöv quruluşunu təmin edir və dilin sintaktik sistemində mühüm rol oynayır.

Həmcinslik sintaktik kateqoriyalar arasında xüsusi mövqeyə malikdir və bu kateqoriyanın təhlili bir sıra nəzəri mübahisələr doğurur. Həmcins

üzlərin xarakteri haqqında bəhs edən müəlliflər onun xüsusiyyətlərini müxtəlif aspektlərdən ön plana çıxarmış və nəticədə bu məsələdə fikir ayrılıqları meydana gəlmişdir.

Bəzi dilçilər bu fikirdədirlər ki, cümlədə eyni funksiyanı daşıyan və eyni suala cavab verən bütün üzlər həmcins sayılmalıdır. Onlar belə hesab edirlər i, həmcinslik üçün əsas meyar sintaktik vəzifə və semantik bərabərlikdir. Digər qrup alimlər isə bir qədər fərqli mövqedən çıxış edərək həmcins üzlər üçün vacib şərt kimi yalnız eyni ifadə vasitəsindən istifadə olunmasını ön plana çəkirlər. Bu yanaşmaya görə, həmcinslik həm də formal – morfoloji oxşarlıq tələb edir.

Elə araşdırmaçılar da var ki, onlar bir qədər də irəli gedərək həmcinsliyin eyni sintaktik funksiya daşıyan üzlərlə məhdudlaşmadığını, müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyan, lakin eyni üzvə aid olan bütün sözlərin həmcins üzv olduğunu iddia edirlər.

Beləliklə, həmcinslik anlayışının şərhində dilçilər arasında fikir vahidliyi yoxdur. Məsələyə yanaşmada bu müxtəlif həmcinslik kateqoriyasının çoxcəhətli və mürəkkəb xarakterə malik olduğunu göstərir. Belə dilçilərin “əsas arqumenti budur ki, əgər həmcins sıra müxtəlif morfoloji və sintaktik vahidlərlə ifadə oluna bilirsə, onda müxtəlif vəzifə daşıyan üzlər həmcins ola bilirlər. Məsələn: xəbər və zərflik, zaman və yer zərfliyi” (Şahbazova, 2001, s. 12).

Həmcins üzlərdə əlaqədən bəhs edərkən iki cür qrammatik əlaqədən söz açmaq lazım gəlir: daxili və xarici əlaqə.

Həmcins sıra daxilindəki komponentlər arasında daxili əlaqə mövcuddur və bu əlaqə tabesizlik xarakteri daşıyır. Cümlə səviyyəsində bu münasibət sadalama intonasiyası, tabesizlik bağlayıcıları və fasilə ilə təmin olunur.

Həmcins sıra üzlərinin aid olduqları sözlə qrammatik bağlılığı isə xarici əlaqə hesab olunur. Hər bir komponent yalnız digər üzlərlə tabesizlik əlaqəsində deyil, eyni zamanda, əsas üzlə tabelilik münasibətinə malikdir. Başqa sözlə desək, həmcins üzlər ya cümlənin müəyyən üzvünü özünə tabe edir, ya da həmin üzvə tabe olur. Bu xüsusiyyətlərdən hər hansı biri müşahidə olunmadıqda eyni suala cavab versə də, belə sözlər həmcins hesab edilmir və müxtəlif cümlə üzvü funksiyasında çıxış edir.

Bizcə, həmcinsliyin mövcudluğu üçün vacib şərtləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) eyni sintaktik vəzifənin daşınması;
- b) daxili əlaqənin (tabesizlik) mövcudluğu;
- c) eyni üzlə qrammatik bağlılıq (xarici əlaqə);

d) sadalama intonasiyası;

e) komponentlər arasında fasilə (intonasiyanın nəticəsi kimi)

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, həmcinslik anlayışının əsas şərtlərindən biri sözlər arasında qrammatik əlaqənin olmasıdır. Bu zaman həmcins sıranı formalaşdıran üzvlər arasında olan tabesizlik əlaqəsi daxili, həmcins sıranı təşkil edən üzvlərin başqa sözlərlə tabelilik əlaqəsi (yanaşma, idarə, uzlaşma) isə xarici əlaqə hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 424 s.
2. Xəlilov R. (1958). Müasir Azərbaycan dilində II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsulları. Azərbaycan SSR EA, Məruzələr, XIV cild, Bakı, s. 42-48.
3. Kazımov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm və təhsil, 500 s.
4. Müasir Azərbaycan dili, 3 cildə, III cild. (1981). Bakı: Elm, 444 s.
5. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. (1959). Bakı: ADU, 456 s.
6. Nəbiyeva Z. (2003). Adlıq hallı feli birləşmələrin sintaktik mövqeyi / Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi, № 3, Bakı.
7. Seyidov Y. (1992). Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universiteti, Maarif, 408 s.
8. Şahbazova Z. (2001). Həmcins üzvlərdə qrammatik əlaqə məsələsi / Dil və ədəbiyyat, № 1 (30), Bakı, s. 12-14.
9. Yunusov A. (2000). Müasir türk ədəbi dillərində tabeli sintaktik əlaqə formaları / Dil və ədəbiyyat, № 1 (30), Bakı, s. 9-11.

Mətn tərtibatı: Siyüən Vanq (Siyuan Wang)
Üz qabığının dizaynı: Vüsal Məmməov

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 06.11.2025
Şərti çap vərəqi 21,25. Sifariş № 358
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 200

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4